

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

5/1-son (may 2024)

**Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan**

Urganch – 2024

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY‘ATI:

ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, (UrDU),
AHMEDOV Oybek Saporbayevich, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
ERMETOVA Jamila, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),
JUMANAZAROV Doniyor, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
KALANDAROV Aybek, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, (Ma‘mun universiteti),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),
MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAMURODOV Sa‘dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
RO‘ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O‘zZMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zZMU),
SALAYEV San‘atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, dotsent (bosh muharrir o‘rinbosari, UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),
O‘ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),
O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),
G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas‘ul kotib, UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI• 5/1-son (may 2024)**

MUASSIS: Urganch davlat universiteti •Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan •**GUVOHNOMA № 1131.**

Sobirov Muzaffar Azatovich (Renessans ta'lim universiteti "Matematika va axborot texnologiyalari" kafedrasida dotsenti v.b.; muzaffarsobirov538@gmail.com)
**INTELLEKTUAL ELEKTR QUUVAT TIZIMI MAFKURASI VA KONSEPTUAL
MODELLARINI ISHLAB CHIQISH**

***Annotatsiya.** Bugungi kunda zamonaviy sanoat ishlab chiqarish deyarli barcha texnologik jarayonlarda axborot o'lchash tizimlari va kompyuter tomonidan boshqariladigan qurilmalardan foydalanadi. Shuning uchun energetika obyektlarining avariyaaviy avtomatlashtirish tizimlarida axborot-o'lchov tizimlari va mikrokontrollerlarning paydo bo'lishi tabiiy hisoblanadi. Elektr energetikasining texnik imkoniyatlarini isloh qilishning strategik vazifasi uning ilg'or texnologiyalar va faoliyatning bozor tamoyillari asosida barqaror rivojlanishini ta'minlash, shuningdek, qisqa va uzoq muddatli istiqbolda elektr energiyasiga bo'lgan talabni ishonchli va samarali qondirishdan iborat.*

***Kalit so'zlar:** mikrokontroller, interfeys, energetika, intellektual, resurs, integratsiya, konseptual, Smart Grid, optimallashtirish, energiya, infratuzilma, konsepsiya, dispetcher, dinamik, texnologik.*

РАЗВИТИЕ ИДЕОЛОГИИ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

***Аннотация.** Сегодня современное промышленное производство использует информационно-измерительные системы и устройства с компьютерным управлением практически во всех технологических процессах. Поэтому появление информационно-измерительных систем и микроконтроллеров в системах противоаварийной автоматики энергетических объектов считается закономерным. Стратегической задачей реформирования технических возможностей электроэнергетики является обеспечение ее стабильного развития на основе передовых технологий и рыночных принципов деятельности, а также надежного и эффективного удовлетворения спроса на электроэнергию в краткосрочной и долгосрочной перспективе.*

***Ключевые слова:** микроконтроллер, интерфейс, энергия, интеллектуальный, ресурс, интеграция, концептуальный, Smart Grid, оптимизация, энергетика, инфраструктура, концепция, диспетчерский, динамический, технологический.*

DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL POWER SYSTEM IDEOLOGY AND CONCEPTUAL MODELS

***Annotation.** Today modern industrial production uses information measurement systems and computer-controlled devices in almost all technological processes. Therefore, the emergence of information-measurement systems and microcontrollers in the emergency automation systems of energy facilities is considered naturally. The strategic task of reforming the technical capabilities of the electric power industry is to ensure its stable development based on advanced technologies and market principles of activity, as well as reliable and effective satisfaction of the demand for electric power in the short and long term.*

***Key words:** microcontroller, interface, energy, intellectual, resource, integration, conceptual, Smart Grid, optimization, energy, infrastructure, concept, dispatcher, dynamic, technological.*

Kirish. Intellektual energiya tizimlari texnik imkoniyatlari bu elektr tizimlarini ishlatishning yangi, yanada murakkab iqtisodiy va texnik sharoitlarida dispetcherlik nazoratining barcha darajalarida elektr ta'minoti rejimini ishonchli va samarali boshqarish juda katta hajmdagi ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlashning printsiplial jihatdan yangi tizimini yaratishni talab qiladi.

Aqlli boshqaruv infratuzilmasining alohida elementlari allaqachon alohida kompyuter kompaniyalari tomonidan yaratilmoqda. Masalan, IBM (International Business Machines) tomonidan dinamik infratuzilmalar ishlab chiqilmoqda hamda moslashuvchan va modulli har qanday ehtiyojlarni va intellektual elektr energetika tizimini boshqarish talablariga javob beradi.

Intellektual elektr energetika tizimi (IEET) Elektr energiyasini ishlab chiqarish, elektr tarmoqlari va iste'molchi qurilmalarini ishlab chiqarish, uzatish jarayonining barcha ishtirokchilarining ishini nazorat qiluvchi va avtomatik ravishda boshqaradigan yagona tizimga birlashtirishdir. Bu elektr energiyasini sotish va iste'mol qilish hamda barcha rejimlarda ikki tomonlama ma'lumot almashinuviga asoslangan.

Ushbu dinamik infratuzilmalarning asosiy elementlari quyidagilardir:

–virtualizatsiya va xizmatga yo'naltirilgan arxitektura;

dasturiy ta'minot xizmat sifatida (Grid Computing va Software as a Service);

–bozorda allaqachon mavjud bo‘lgan axborot resurslarining integratsiyalashgan majmuasi (Cloud Computing).

Biroq, bunday intellektual boshqaruv tizimlaridan samarali foydalanish faqat mahalliy energetika tarmog‘ining real infratuzilmalari talablariga to‘liq javob bermaydigan tegishli texnologik infratuzilmalarda mumkin.

Intellektual elektr energetika tizimini yaratish konsepsiyasi vaqt o‘tishi bilan, noan’anaviy energiya manbalari – quyosh, shamol, suv toshqini va boshqalar uchun xos bo‘lgan beqaror, lekin qayta tiklanadigan energiya potensialiga ega bo‘lgan iste’mol qilinadigan energiya resurslarining umumiy hajmini oshirishga qaratilgan. Ulardan samarali foydalanish nafaqat minimal xarajatlarni, balki uskunalarning texnologik xavfsizligini, ularning statik va dinamik barqarorligini qondiradigan energiya rejimlarini boshqarishning yangi moslashuvchan strategiyalarini ishlab chiqish.

Ishning maqsadi va vazifasi – hozirgi vaqtda energetika obyektlarini himoya qilish tizimlarini qurishda ma’lumotlarni taqsimlangan qayta ishlash va saqlash, tizimning apparat va dasturiy ta’minotini qurish uchun modulli arxitekturani talab qiladigan bir qator muammolar mavjud. Xavfsizlik tizimlarini qurish vazifasi qo‘shimcha ochiqlik talabi, ya’ni, tizimni ishlab chiqish va kengaytirish qobiliyati, dasturiy ta’minot va texnik vositalarning, shu jumladan, protokollar va interfeyslar oralig‘ini oqilona qisqartirish asosida tuzilmasini optimallashtirish ma’nosida birlashtirish bilan murakkablashadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Massud Amini Bryus Vollenberg tomonidan 1998-yilda “Towards a Smart Grid” nashrida qo‘llanilgan. 2009-yilda AQSH Milliy Standartlar va texnologiyalar instituti (NIST) tomonidan taqdim etilgan Smart Grid funksional modeli texnologik va kommunikatsiya aloqalari elektr energetikasi faoliyatining asosiy yo‘nalishlari belgilangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Aqlli energiya tizimlarini rivojlantirish tendensiyasi. Hozirgi vaqtda katta elektr energiyasi manbalari va iste’mol markazlarini ulash uchun zarur bo‘lgan og‘ir yuklarni uzoq masofalarga elektr uzatish sohasida texnologiyalar, ayniqsa, jadal rivojlanmoqda. Elektr quvvat tizimi tarqatish sohasida ham sezilarli texnologik taraqqiyot kuzatildi, bu iste’molchilar va taqsimlangan avlod rolini oshirishga qaratilgan umumiy tendensiyani aks ettiradi. Ushbu ikki tendensiyaga muvofiq, yuqori kuchlanishli konvertor texnologiyasi va yuqori amperli past kuchlanish texnologiyasi ishlab chiqilmoqda.

Intellektual elektr quvvat tizimining mafkurasi va konseptual modeli. Dastlab, xorijiy mamlakatlarda intellektual elektr energetika tizimini qurish konsepsiyasi – Smart Grid – energiya iste’molini monitoring qilish va boshqarish vositalarini (Smart Metering) o‘rnatgan holda yakuniy iste’molchilar uchun elektr ta’minoti tizimlarini ishlab chiqish va taqsimlangan ishlab chiqarish manbalarini elektr tarmog‘iga ulash imkoniyatini ta’minlashga qaratilgan edi. Bugungi kunda Smart Gridni rivojlantirish mafkurasi elektroenergetika sohasidagi faoliyatning deyarli barcha asosiy yo‘nalishlarini hamda ular o‘rtasidagi tegishli texnologik va axborot-kommunikatsiya aloqalarini o‘z ichiga oladi.

Smart Grid (aqlli tarmoqlar) – bu ishlab chiqaruvchidan iste’molchiga elektr energiyasini uzatish, maksimal energiya samaradorligiga erishish uchun elektr oqimlarini mustaqil ravishda kuzatish va taqsimlash tizimi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda, barcha aqlli tarmoq uskunalari o‘zaro ta’sir qiladi, natijada yagona intellektual energiya ta’minoti tizimi paydo bo‘ladi. Uskunadan olingan ma’lumotlar tahlil qilinadi va natijalar energiya sarfini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish, energiya tizimlarining ishonchligi va samaradorligini oshirishga yordam beradi. Smart Grid so‘zi Massud Amini Bryus Vollenberg tomonidan 1998-yilda “Towards a Smart Grid” nashrida qo‘llanila boshlandi. U mustaqil shamol turbinalarining ishlashi va sinxronizatsiyasini boshqarish uchun mo‘ljallangan ixtisoslashgan kontrollerlarning marketing nomlarida ishlatilgan [1].

Smart Grid – bu elektr quvvat tizimining barcha elementlari – markazlashtirilgan va taqsimlangan ishlab chiqarish, yuqori kuchlanishli uzatish va tarqatish tarmoqlari, sanoat iste’molchilari va binolarni boshqarish tizimlarining ishlashini kuzatish, himoya qilish va optimallashtirish qobiliyatiga qaratilgan elektr ta’minoti tizimini modernizatsiya qilishni anglatadi. Bunga quyidagilar kiradi:

- energiya saqlash qurilmalari;
- oxirgi iste’molchilar;
- elektr transporti;
- maishiy texnika.

Smart Grid – ilg‘or energiya infratuzilmasi uchun energiya, aloqa va axborot texnologiyalari to‘plami bo‘lib, yakuniy foydalanish qurilmalarining doimiy evolyutsiyasini ta’minlaydi.

Smart Grid – bu barcha bog‘langan foydalanuvchilarning rejimlari va harakatlarini iqtisodiy jihatdan samarali birlashtira oladigan elektr tarmog‘idir. Bunda generatorlar, iste’molchilar va ularning birlashma-

lari, kam yo‘qotishlar, elektr ta‘minotining yuqori sifati va ishonchligi bilan tejamkor va barqaror energiya tizimini ta‘minlash uchun xavfsizlik tizimini ta‘minlash. Aqlli sanoat ishlash jarayoni 1-rasmda keltirgan.

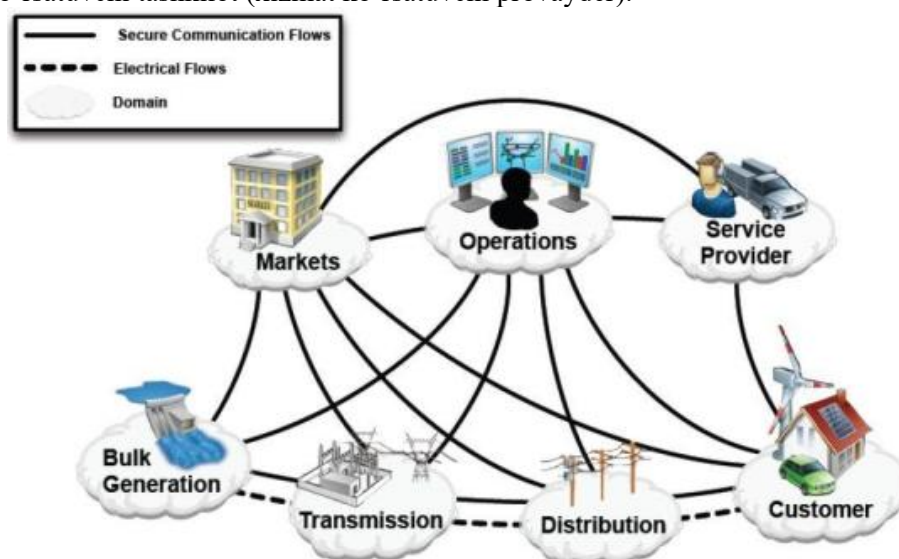
1-rasm. Aqlli sanoat.

Yuqoridagi ta‘riflardagi “Smart Grid”ning umumiy xususiyati ikki tomonlama aloqa almashinuvi asosida barcha elektr energetikasi subyektlari va iste‘molchilarining integratsiyasini kuchaytirish va energiya tizimining energiya qismida innovatsion texnik yechimlarni qo‘llash, iqtisodiy va energiyani ta‘minlashdir. Bunda intellektual elektr energetika tizimining ishonchli ishlashi samaralidir.

Sifatli yangi energiya tizimini shakllantirishning strategik maqsadlarini amalga oshirish intellektual elektr energetika tizimi modelini qurishdan boshlanadi. Bu rejalarini shakllantirish, talablar va texnik hujjatlarni ishlab chiqish, bir nechta tarmoqlar va uskunalarni yagona Smart Grid tizimiga birlashtirish uchun standartlar va yondashuvlarni birlashtirish uchun zarur.

2009-yilda AQSH Milliy Standartlar va texnologiyalar instituti (NIST) tomonidan taqdim etilgan Smart Grid funksional modeli texnologik va kommunikatsiya aloqalari bilan birlashtirilgan yetti domen sohasi bilan ifodalangan elektr energetikasi faoliyatining asosiy yo‘nalishlarini belgilaydi (2-rasm).

- ulgurji ishlab chiqarish (Bulk Generation);
- elektr energiyasini uzatish (Transmission);
- elektr energiyasini taqsimlash (Tarqatish);
- operativ boshqaruv (operatsiyalar);
- iste‘molchi (mijoz);
- bozorlar;
- xizmat ko‘rsatuvchi tashkilot (xizmat ko‘rsatuvchi provayder).

2-rasm. Smart Gridning konseptual modeli.

Konseptual modelda NIST ikkita asosiy tushunchalar – aktyorlar va ilovalar bilan ishlaydi.

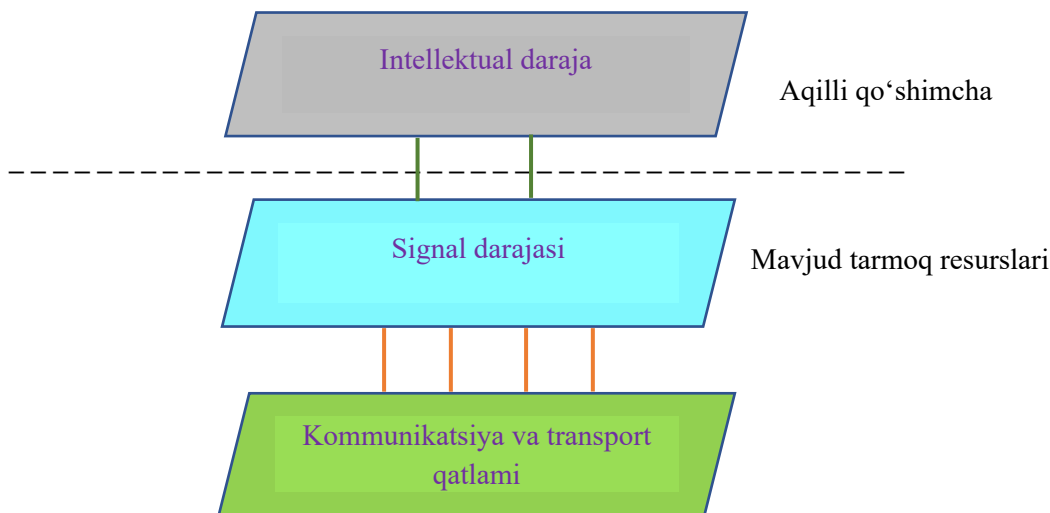
Aktyorlar qatoriga qurilmalar, tizimlar, dasturlar va ilovalar bilan bog‘liq muammolarni hal qilish uchun qaror qabul qiladigan va ma‘lumot almashadigan manfaatdor tomonlar kiradi.

Ilova vazifalari bir yoki bir nechta obyektlar tomonidan domenlar ichida amalga oshiriladi. Masalan, operatsion boshqaruv sohasi quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi:

- tarmoq sharoitlarini kuzatish;
- podstansiyalarda avtomatik yoki qo‘lda boshqarish;
- nosozliklarni bartaraf etish;
- ta‘mirlashni optimallashtirish;
- hisobotlarni yaratish;
- ishonchlilikni baholash uchun hisob-kitoblar;
- dispatcherlik xodimlarini o‘qitish;
- asosiy vositalarni boshqarish;
- operatsion rejalashtirish;
- uskunalarga texnik xizmat ko‘rsatish;
- qurilish ishlarini uzoq muddatli rivojlanishni rejalashtirish;
- iste‘molchilarni qo‘llab-quvvatlash.

Xalqaro elektraloqa ittifoqi tomonidan tavsiya etilgan aqlli tarmoq mavjud tarmoq tuzilmasini o‘zgartirishni talab qilmasdan tez, samarali, moslashuvchan va iqtisodiy jihatdan yangi xizmatlar va ilovalarni yaratishi mumkin. Bu standartlashtirilgan tuzilmalar va protokollar yordamida kommutatsiya, signalizatsiya va axborotni yetkazib berish xizmatlaridan xizmatlarni boshqarish (markazlashtirish)ning ajralishiga olib keladi. Intellektual qo‘shimcha yangi xizmatlarni yaratish va mavjud aqlli xizmatlarni qo‘llab-quvvatlash uchun javobgardir. Bu esa, o‘z navbatida, yangi xizmatlarni yaratishni tezlashtiradi. Standart interfeyslardan foydalangan holda, turli ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlari moslashuvchan tarzda o‘zaro ta‘sir qilishi va teng darajada raqobatlashishi mumkin.

Quyida 3- va 4-rasmlarda smart tarmoqning uch darajali hamda Smart Grid arxitekturalari ko‘rsatilgan.

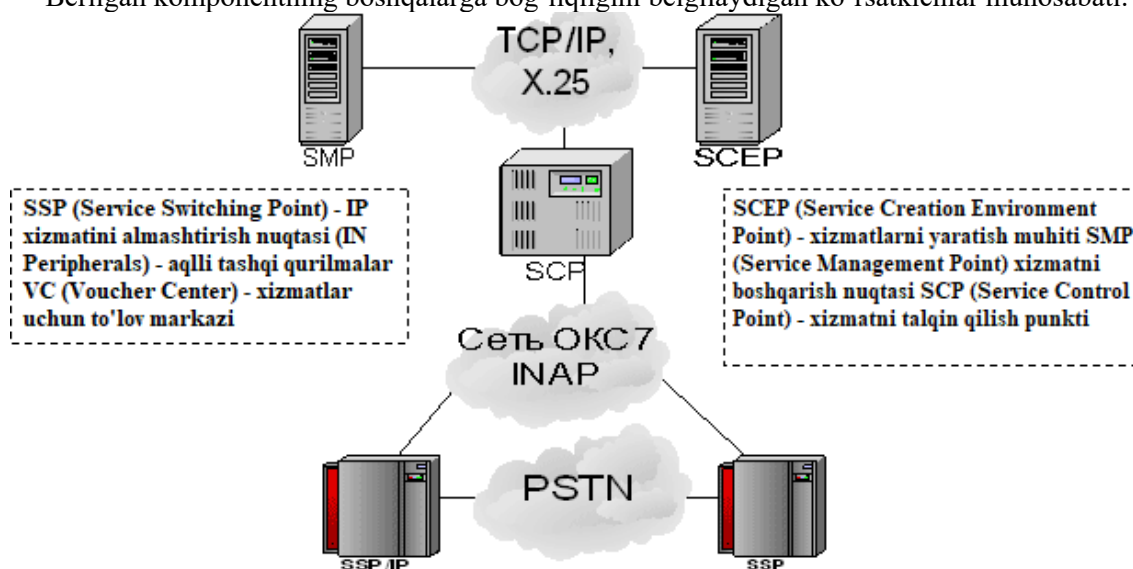

3-rasm. Aqlli tarmoqning qatlamlari arxitekturasi

IS obyektlari – xizmat ko‘rsatish punkti (SSP) va xizmat ko‘rsatish tarjimoni (ICU – Service Control Point, SCP) o‘rtasidagi almashinuv real vaqt rejimida tarmoq foydalanuvchilarini qo‘llab-quvvatlashning intellektual quyi tizimi (IP.IS – Intelligent Network Application Part, INAP) tomonidan amalga oshiriladi. Aqlli tarmoq protokollari arxitekturasi taqsimlangan axborotni qayta ishlashga obyektga yo‘naltirilgan yondashuvga va aloqa xizmatlarini taqdim etishning eng yangi texnologiyalariga asoslanadi. Intellektual xizmatlarni taqdim etishda axborotni qayta ishlashni tashkil qilish uchun har bir dasturiy ta‘minot komponenti (SHK) obyektga yo‘naltirilgan dasturlash tamoyillariga muvofiq qurilgan. Dasturiy ta‘minot komponenti to‘rtta komponentni o‘z ichiga oladi:

- qo‘llash va boshqarishdan qat‘i nazar, qayta ishlash (hisoblash) obyektini tavsiflovchi yadro (Core);
- foydalanuvchi bilan interfeysni belgilaydigan dastur (Use);

- boshqaruv;
- Berilgan komponentning boshqalarga bog‘liqligini belgilaydigan ko‘rsatkichlar munosabati.

4-rasm. Smart Grid arxitekturasini.

Xulosa. Zamonaviy elektr energetika tizimiga energiyadan foydalanish samaradorligi va iste'molchilarni elektr energiyasi bilan ta'minlash ishonchliligini oshirishga qaratilgan qator sifat jihatidan yangi talablar qo'yilmoqda. Buni, o'z navbatida, energetika tizimining energetika qismidagi texnologik yutuqlar va elektr energiyasini ishlab chiqarish, uzatish, taqsimlash va iste'mol qilishning yagona texnologik jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi axborot aloqasining o'sishi yangi sifatlariga ega bo'lgan intellektual elektr quvvat tizimiga o'tish uchun sharoit yaratadi.

Smart Grid konsepsiyasi dastlab yakuniy iste'molchilar uchun elektr energiyasini aqlli hisobga olishni ta'minlash va har xil turdagi taqsimlangan ishlab chiqarish manbalarini elektr quvvat tizimiga ulash uchun elektr ta'minoti tizimlarini ishlab chiqarishga qaratilgan edi. Maqolada muhokama qilingan zamonaviy konseptual modellar elektr energetikasidagi faoliyatning deyarli barcha asosiy yo'nalishlarini va ular o'rtasidagi tegishli texnologik va axborot-kommunikatsiya aloqalarini o'z ichiga oladi.

Energiya va axborot-kommunikatsiya komponentlarini intellektual elektr quvvat tizimiga integratsiya qilish orqali elektr quvvat tizimining murakkabligini oshirish energiya tizimining ishonchliligi va xavfsizligini ta'minlash paradigmasini o'zgartirib, kiberxavfsizlikni birinchi o'ringa qo'yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Гомонов К.Г. Перспективы и экономическая эффективность внедрения интеллектуальных энергосетей в России и в мире. Вестник Российского университета Дружбы народов. Серия: Экономика. 2015, №. 2.
- (2). Зайцев А.И. Развитие электроэнергетических систем на базе концепции SmartGrid. Электротехнические комплексы и системы управления. 2013, №.1, с. 71 – 76.
- (3). Глушко С., Пикин С. Технологическая концепция SmartGrid – облик электроэнергетики будущего. 2009; Кобец, Б. Б. Инновационное развитие электроэнергетики на базе концепции SmartGrid. Б.Б.Кобец, И.О. Волкова. М., ИАЦ Энергия, 2010, 208 с.
- (4). Tallevi-Diotallevi S., Kotoulas S., Foschini L., Lecue F., Corradi A. Real-time urban monitoring in Dublin using semantic and stream technologies. Lecture Notes in Computer Science. 2013, V. 8219, p. 178–194. doi: 10.1007/978-3-642-41338-4_12
- (5). Balduini M., Della Valle E., Dell'Aglio D., Tsytsarau M., Palpanas T., Confalonieri C. Social listening of city scale events using the streaming linked data framework. Lecture Notes in Computer Science. 2013, V. 8219, p. 1–16. doi: 10.1007/978-3-642-41338-4_1
- (6). Calbimonte J., Corcho O., Gray A. Enabling ontology-based access to streaming data sources. Lecture Notes in Computer Science. 2010, V. 6496, p. 96–111. doi: 10.1007/978-3-642-17746-0_7
- (7). Brown R.E. Impact of smart grid on distribution system design. Proc. IEEE Power and Energy Society General Meeting: Conversion and Delivery of Electrical Energy in 21st Century. Pittsburgh, USA, 2008. Art. 4596843. doi: 10.1109/PES.2008.4596843
- (8). Dautov R., Paraskakis I., Stannett M. Towards a framework for monitoring cloud application platforms as sensor networks. Cluster Computing. 2014, V. 17, p. 1203–1213. doi: 10.1007/s10586-014-0389-5

(9). Barbieri D., Braga D., Ceri S., Della Valle E., Huang Y., Tresp V., Rettinger A., Wermser H. Deductive and inductive stream reasoning for semantic social media analytics. IEEE Intelligent Systems. 2010, V. 25, № 6, 3. 32–41. doi: 10.1109/MIS.2010.142

(10). Celino I., Dell'Agilo D., Della Valle E., Huang Y., Lee T., Kim S., Tresp V. Towards BOTTARI: using stream reasoning to make sense of location-based micro-posts. Lecture Notes in Computer Science. 2012, V. 7117, 3. 80–87. doi: 10.1007/978-3-642-25953-1_7

**Ismoilova Zamira Tuxtayevna (Navoiy davlat Konchilik va texnologiyalari universiteti;
e-mail: zismoilova08@mail.ru)**

UCH QATLAMLI SILINDRIK JISMNING ERKIN VA MAJBURIY TEBRANISHLARI

Annotatsiya. Bu ishda qovushoq-elastik muhitda joylashgan silindr o'qi bo'yicha tushadigan nagruzka bir xil bo'lganligi sababli masala elastiklik nazaryasining tekis va antiploskiiy masalaga olib kelingan. Shunday qilib tashqi qarshilikli cheksiz uzun uch qatlamli silindrning erkin tebranishlar masalasi ko'rilgan. Asosiy maqsad kuchlanishlar – deformatsiya amplitudasini orasidagi chastotaga bog'liq tekshirishdan iborat. Xos chastotalar Myuller usuli bilan topilgan, ularga mos keluvchi tebranishlar formasi Gauss usulli asosida qurilgan. Sonli natijalar olingan va tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: silindr, tekis masala, xos chastota, tebranishlar formasi, tashqi qarshilik.

СВОБОДНЫЕ И ВЫНУЖДЕННЫЕ КОЛЕБАНИЯ ТРЕХСЛОЙНОГО ЦИЛИНДРИЧЕСКОГО ТЕЛА

Аннотация. В этой работе проблема сводится к плоской и антиплоской задаче теории упругости из-за того, что падающая нагрузка на ось цилиндра, находящегося вязкоупругой среде, одинакова. Таким образом, рассматривается вопрос о свободных колебаниях бесконечно длинного трехслойного цилиндра с внешним сопротивлением. Основная цель состоит в проверке амплитуды напряжения-деформации в зависимости от частоты. Собственные частоты найдены методом Мюллера, соответствующая им форма колебаний построена на основе метода Гаусса. Были получены и проанализированы численные результаты.

Ключевые слова: цилиндр, собственная частота, форма колебаний, внешнее сопротивление

FREE AND FORCED VIBRATIONS OF A THREE-LAYER CYLINDRICAL BODY

Annotation. In this paper, the problem is reduced to the flat and anti-flat problems of the theory of elasticity due to the fact that the incident load on the axis of a cylinder in a viscoelastic medium is the same. Thus, the free vibration of an infinitely long three-layer cylinder with external resistance is considered. The main objective is to verify the stress-strain amplitude as a function of frequency. The natural frequencies are found by Muller's method and their corresponding oscillation form is constructed based on Gauss method. Numerical results were obtained and analyzed.

Key words: cylinder, characteristic frequency, coliban form, external resistance

Kirish. (Introduction). Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Yupqa yengil konstruksiyalar bino qurulishida, quvurlarda, samolyotsozlikda, kimyoviy va energiya ishlab chiqariladigan ishlab chiqarishda, kemasozlikda va texnikaning ko'p sohalarida qo'llaniladi [1;2,3]. Turg'un garmnik to'liqlarni elastik muhitda joylashgan silindrik qobiqlar bilan o'zaro ta'siri masalasi dolzarb muammo hisoblanadi.

Deformatsiyalanuvchi elastik muhitda joylashgan qobiqsimon suyuqli (suyuqliksiz) silindrik formadagi jismlarga to'liqlarning yuklanishi va difraksiyasi o'rganishga ko'p adabiyotlar bag'ishlangan. Elastik muhitda garmonik to'liqlarni tarqalishi va yuklanishi muammosi ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilgan [4,5,6]. Bu tadqiqotchilar tomonidan olingan natijalar yer osti inshootlarining seysmik kuchlanganlik holatini aniqlash uchun foydalanish mumkinligi [7,8] ishlarda keltirilgan.

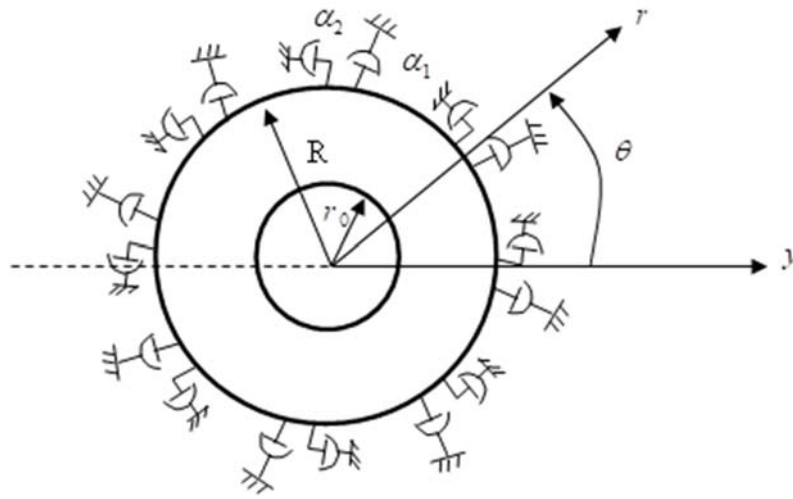
Tonnel inshooti uzun bo'lganligi sababli tekis deformatsiya holatida masala yechiladi. Tonnel qobiq konstruksiyalari qoplamalarining o'qiga perpendikulyar ravishda yo'naltirilgan seysmik yoki portlash kuchlar ta'sir etsa ham masala, muhit va tonnel qoplamasi tekis deformatsiya muammosiga olib kelinib yechilgan. Tonnel konstruksiyalaridagi kuchlanish-deformatsiyalarini aniqlash, uning mustahkamligiga baho berishni ta'minlaydi. Seysmik to'liq uzunligi λ bilan yer osti tonnel konstruksiyalarini xarakterli o'lchamlari (masalan, D-diametri) orasidagi munosabatdan difraksiya masalalari yechilgan. Agar $\frac{D}{\lambda} < 1$ bo'lsa di-

fraksiya jarayonini hisobga olmasa ham, bo'ladi degan xulosaga kelingan [9]. Bu ishda ikkita nazariya bo'yicha olingan natijalar solishtirilgan.

Faraz qilamiz, uch qatlamli silindrni o‘rab turuvchi muhit z muhit faqat normal va urinma yo‘nalishlarda ishlovchi qovushoq elementlardan tashkil topgan bo‘lsin. Bu ishda quvur uch qatlamli silindr sifatida modellashtiriladi. Masala qutb koordinatalar sistemasida ko‘riladi. Bu yerda muhit qovushoq-elastik elementlar yordamida modellashtirilgan. Bu yerda uch qatlamli silindrik jismni ikki xil tebranishi qo‘yiladi. Birinchisi shu uch qatlamli silindrni erkin tebranishini o‘rganish masalasi, u holda kompleks chastotalar topiladi. Shunga mos xos tebranishlar formasi quriladi. Topiladigan chastotalar va tebranishlar formasi qovushoqlik (yoki qarshilik) parametrlariga bog‘liq parametrik tahlil qilinadi [10,11]. Xuddi shunday silindrik jismni tashqi sirtida garmonik (yoki davriy) kuch qo‘yiladi. Muhitda joylashgan quvurlarni modelashtirish masalasi to‘liq o‘z yechimini topmagan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Uch qatlamli silindr z o‘qi bo‘yicha uzun bo‘lganligi sababli, qo‘yilgan masala elastiklik nazaryasining tekis va antiploskiy masalaga olib kelinadi. Shunday qilib tashqi qarshilikli cheksiz uzun uch qatlamli silindrning erkin tebranishlar masalasini ko‘ramiz (1-rasm). Asosiy maqsad kuchlanishlar deformatsiya amplitudasini orasidagi chastotaga bog‘liq tekshirishdan iborat.

1-rasm. Hisob sxemasi.

Qo‘yilgan tashqi deytrolar radial va urinma yo‘nalishlarda ishlaydilar. Yopiq sistema hosil qilish va uni yechish uchun elastiklik nazaryasining operator ko‘rinishidagi Lamé tenglamasini olamiz. U har bir silindrik jism qanoatlantiradi. Ularni kontagida qattiq mahkamlanganlik sharti qo‘yiladi:

$$\begin{aligned} \tilde{\mu}_k \nabla^2 \vec{u} + (\tilde{\lambda}_k + \tilde{\mu}_k) \text{grad div } \vec{u} &= \rho_k \frac{\partial^2 \vec{u}}{\partial t^2}; \\ \sigma_{ijk} &= \tilde{\lambda}_k \theta \delta_{ij} + 2\tilde{\mu}_k \varepsilon_{ijk}; \end{aligned} \quad (1)$$

Bunda $\vec{u}$ – ko‘chish vektori; $\tilde{\lambda}_k, \tilde{\mu}_k$ – Lamé koeffisienti; ρ_k – silindrik qatlamlar zichligi; σ_{ijk} – kuchlanishlar tenzori; ε_{ijk} – deformatsiya tenzori.

$$\begin{aligned} \tilde{\lambda}_k f(t) &= \lambda_{ok} \left[f(t) - \int_0^t R_\lambda^{(k)}(t-\tau) f(\tau) d\tau \right] \\ \tilde{\mu}_k f(t) &= \mu_{ok} \left[f(t) - \int_0^t R_\mu^{(k)}(t-\tau) f(\tau) d\tau \right], \end{aligned} \quad (2)$$

$R_\mu^{(k)}(t-\tau)$ va $R_\lambda^{(k)}(t-\tau)$ – relaksatsiya yadrosi, λ_{ok}, μ_{ok} – materialning oniy elastiklik modullari, $\vec{u}_k(u_{rk}, u_{\theta k}, u_{zk})$ – ko‘chish vektori bo‘lib r, θ, t parametrlariga bog‘liq. Agar silindrik truba o‘rniga gipotezalar (Krixgof-Lyav yoki Timoshenko)ga asoslangan yupqa qobiq olinsa, u holda operator ko‘rinishidagi tebranishlar tenglamasi quyidagicha bo‘ladi:

$$L\tilde{E}\vec{u} = \frac{(1-\nu_0^2)}{E_0 h_0} \vec{p} + \rho_0 \frac{(1-\nu_0^2)}{E_0} \left(\frac{\partial^2 \vec{u}}{\partial t^2} \right), \quad (k=1,3\dots N) \quad (3)$$

bunda

$$\tilde{E}f(t) = E_{01} \left[f(t) - \int_{-\infty}^t R_E(t-\tau) f(\tau) d\tau \right],$$

Agar qobiq suyuqlik bilan to'ldirilgan bo'sa, u holda o'qning holatini ifodalovchi tenglama ham to'liq tenglamasini qanoatlantiradi.

$$\Delta\varphi_0 - \frac{1}{c_\infty^2} \ddot{\varphi}_0 = 0.$$

Ichki sirtning R_0 chegarasida ko'chish vektori komponentlari nolga teng bo'lsin $\bar{u} = 0$, u holda tashqi sirtida ($r=R$ – kuchlanish): $\bar{n} \cdot \sigma = \frac{\partial \bar{u}}{\partial t}$.

Faraz qilaylik inshoot muhitga massasiz deformatsiyalanuvchi elementlar (inersiyasiz element) bilan aloqada bo'lsin. Buni Vinkler asosi ham deyiladi. Silindrik quvur uchun silindrik koordinatalar Sistemasi quyidagicha bo'ladi:

$$q_{1r}^k = -\tilde{k}_r^k w^k; \quad q_{1\theta}^k = 0, \quad (4)$$

$$\tilde{k}_r^k [f(t)] = k_{r0}^k \left[f(t) - \int_0^t R_k(t-\tau) f(\tau) d\tau \right],$$

k_{r0}^k – oniy posteli koeffitsiyenti, $R_k(t-\tau)$ – ralaksatsiya yadrosi.

Agar Vinkler asosi olinganda (4)dan foydalanilgan asosni inertsiya kuchini ham hisobga olganda, quyidagicha aniqlanadi.

$$q_{1r}^k = -\tilde{k}_r^k w^k - m_f \dot{w}^k, \quad (5)$$

bunda m_f – asosning samarali massasi.

Agar muhit quvurning beradigan ta'siri Pasternak modeli bo'yicha hisobga olinsa, u holda

$$q_r^k = -\tilde{k}_{r1}^k w^k - t_f \Delta w^k,$$

bunda t_f – siljish koeffitsiyenti, $\tilde{k}_{r1}^k$ – siqilishning operator koeffitsiyenti.

1. Qatlamlar kontagida qattiq mahkamlanganlik yoki sirpanuvchanlik shartini qo'yadi.

$$r = a_k : \quad \sigma_{rrk} = \sigma_{rr(k+1)}; \quad \sigma_{r\theta k} = \sigma_{r\theta(k+1)}; \quad \sigma_{rz k} = \sigma_{rz(k+1)}; \quad (6)$$

$$u_k = u_{k+1}; \quad \mathcal{G}_k = \mathcal{G}_{k+1}; \quad w_k = w_{k+1}.$$

2. Qatlamlar orasida sirpanuvchanlik sharti (qatlamlar orasida qarshilik bo'lmasa) qo'yiladi:

$$r = a_k : \quad \sigma_{rrk} = \sigma_{rr(k+1)}; \quad \sigma_{r\theta k} = \sigma_{rz k} = 0;$$

$$\sigma_{r\theta(k+1)} = \sigma_{rz(k+1)} = 0; \quad w_k = w_{k+1}.$$

3. Qatlamlar orasida qarshilik hisobga olinsa, u holda

$$r = a_k : \quad \sigma_{rrk} = \sigma_{rr(k+1)}; \quad \sigma_{r\theta k} = \sigma_{rz k} = k\sigma_{rrk};$$

$$\sigma_{r\theta(k+1)} = \sigma_{rz(k+1)} = k\sigma_{rr(k+1)}; \quad w_k = w_{k+1}.$$

4. Agar $r = a_1$ birinchi qatlam suyuqliksiz bo'lsa, u holda kuchlanishlardan ozod bo'lish sharti qo'yiladi:

$$r = a_k : \quad \sigma_{rrN} = 0; \quad \sigma_{r\theta N} = 0; \quad \sigma_{rzN} = 0. \quad (7)$$

5. Qatlamlar orasida massasiz element qo'yilgan bo'lsa, u holda chegaraviy (kontakt) sharti tekis deformatsiya holati masalasi uchun quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{aligned}
r = a_k : \quad \sigma_{rrk} &= \sigma_{rr(k+1)}; \quad \sigma_{r\theta k} = \sigma_{r\theta(k+1)}; \\
\sigma_{rrk} &= \bar{k}_r (u_{rk} - u_{r(k+1)}); \\
\sigma_{r\theta k} &= \bar{k}_\theta (u_{\theta k} - u_{\theta(k+1)}).
\end{aligned} \tag{8}$$

Agar qo‘yilgan masalani elastiklik nazaryasining tekis deformatsiya holati masalasiga olib kelsak, u holda qobiqning tenglamasi quyidagicha bo‘ib, boshlang‘ich shartlar ham qo‘yiladi:

$$\vec{u} \Big|_{t=0} = \mathbf{0}; \quad \frac{\partial \vec{u}}{\partial t} \Big|_{t=0} = \mathbf{0}, \tag{9}$$

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yuqorida keltirilgan (1)-(4) integro-tenglamani (4) - (7) chegaraviy va (8) boshlang‘ich asosida shartlar yechish uchun ulardagi integral hadlarni kichik deb faraz qilsak, [8] ishda keltirilgan A.Filatov, R.M.Sunchaliyevlar tomonidan ishlab chiqilgan muzlatish (zamora-jivaniya) usulini qo‘llash mumkin bo‘ladi. Shuning uchun yuqorida keltirilgan (1) va (2) integral had kichik hisoblanadi, $f(t)$ funksiya uchun $f(t) = \psi(t)e^{-i\omega_R t}$ o‘rinli bo‘ladi. Bu kichik chiziqli tebranishlarga mos keladi. Bu yerda $\psi(t)$ –vaqtning sekin o‘zgaruvchi funksiyasi,

ω_R –haqiqiy kattalik. U holda [8] ishda keltirilgan munosabatlardan foydalansak, (1) ni quyidagicha ifoda bilan taqriban almashtirish mumkin:

$$\begin{aligned}
\bar{\lambda}_k [f] &= \lambda_{0k} \left[1 - \int_0^\infty R_{\lambda k}(\tau) \cos \omega_R \tau d\tau - i \int_0^\infty R_{\lambda k}(\tau) \sin \omega_R \tau d\tau \right] f, \\
\bar{\mu}_k [f] &= \mu_{0k} \left[1 - \int_0^\infty R_{\mu k}(\tau) \cos \omega_R \tau d\tau - i \int_0^\infty R_{\mu k}(\tau) \sin \omega_R \tau d\tau \right] f,
\end{aligned}$$

Bu yerda $f(t)$ –vaqtning ixtiyoriy funksiyasi. Bu integraldan qutulish usuli “muzlatish” (zamora-jivaniye) usuli [88] deyiladi. U holda integrodifferensial tenglama (2.1) quyidagi ko‘rinishni egallaydi:

$$\begin{aligned}
&\lambda_{0k} \left[1 - \Gamma_{\lambda k}^C(\omega_R) - i \Gamma_{\lambda k}^S(\omega_R) \right] \text{graddiv} \vec{u} + \\
&+ \mu_{0k} \left[1 - \Gamma_{\mu k}^C(\omega_R) - i \Gamma_{\mu k}^S(\omega_R) \right] (\nabla^2 \vec{u} + \text{graddiv} \vec{u}) = \rho_k \frac{\partial^2 \vec{u}}{\partial t^2},
\end{aligned} \tag{10}$$

bunda

$$\begin{aligned}
R_{\lambda k}(t) &= \frac{\nu_k}{(1 + \nu_k)(1 - 2\nu_k)} R_{E k}(t), \\
R_{\mu k}(t) &= \frac{1}{2(1 + \nu_k)} R_{E k}(t),
\end{aligned}$$

$$R_{E k}(t) \text{– relaksatsiya yadrosi, } \nabla^2 = \frac{\partial^2}{\partial r^2} + \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} + \frac{\partial^2}{\partial \theta^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}.$$

$$\Gamma_{\lambda, \mu k}^C(\omega_R) = \int_0^\infty R_{\lambda, \mu k}(\tau) \cos \omega_R \tau d\tau, \quad \Gamma_{\lambda, \mu k}^S(\omega_R) = \int_0^\infty R_{\lambda, \mu k}(\tau) \sin \omega_R \tau d\tau \text{ shunga}$$

ko‘ra, mos ravishda, Furye ko‘rinishidagi kosinus va sinus funksiyalar materialning relaksatsiya yadrosi

$$\Gamma_{\lambda k}^C(\omega_R) = \frac{\nu_k}{(1 + \nu_k)(1 - 2\nu_k)} \int_0^\infty R_{E k}(\tau) \cos \omega_R \tau d\tau,$$

$$\Gamma_{\lambda k}^S(\omega_R) = \frac{\nu_k}{(1 + \nu_k)(1 - 2\nu_k)} \int_0^\infty R_{E k}(\tau) \sin \omega_R \tau d\tau,$$

$$\Gamma_{\mu k}^S(\omega_R) = \frac{1}{2(1 + \nu_k)} \int_0^\infty R_{E k}(\tau) \sin \omega_R \tau d\tau, \quad \Gamma_{\lambda k}^C(\omega_R) = \frac{1}{2(1 + \nu_k)} \int_0^\infty R_{E k}(\tau) \cos \omega_R \tau d\tau.$$

Endi (10) tenglamani (r, θ, z) silindrik koordinatalar sistemasida ko‘ramiz.

Faraz qilaylik z bo‘ylama koordinata tebranishlar jarayoniga ta’sir ko‘rsatmasin. U holda (10) differensial koordinatalar sistemasini ikkita bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan tenglamalarga ajraladi:

$$\begin{aligned} \frac{\partial \sigma_{rz}}{\partial r} + \frac{1}{r} \frac{\partial \sigma_{\theta z}}{\partial \theta} + \frac{\sigma_{rz}}{r} - \rho_k \frac{\partial^2 u_{zk}}{\partial t^2} &= f_k; \\ \sigma_{rz} &= \bar{\mu}_k \left(\frac{\partial u_{zk}}{\partial r} + \frac{\partial u_{rk}}{\partial z} \right); \\ \sigma_{\theta z} &= \bar{\mu}_k \left(\frac{\partial u_{\theta k}}{\partial z} + \frac{\partial u_{zk}}{\partial \theta} \right); \\ \frac{\partial \sigma_{rr}}{\partial r} + \frac{1}{r} \frac{\partial \sigma_{r\theta}}{\partial \theta} + \frac{\sigma_{rr} - \sigma_{\theta\theta}}{r} - \rho_k \frac{\partial^2 u_{rk}}{\partial t^2} &= f_{rk}, \\ \frac{\partial \sigma_{r\theta}}{\partial r} + \frac{1}{r} \frac{\partial \sigma_{\theta\theta}}{\partial \theta} + \frac{2}{r} \sigma_{r\theta} - \rho_k \frac{\partial^2 u_{\theta k}}{\partial t^2} &= f_{\theta k}; \\ \sigma_{rr} &= 2\mu_k \frac{\partial u_{rk}}{\partial r} + \lambda_k \left(\frac{\partial u_{rk}}{\partial r} + \frac{1}{r} \frac{\partial u_{\theta k}}{\partial \theta} + \frac{u_{rk}}{r} \right); \\ \sigma_{r\theta} &= 2\mu_k \left(\frac{1}{r} \frac{\partial u_{rk}}{\partial \theta} + \frac{\partial u_{\theta k}}{\partial r} - \frac{u_{\theta k}}{r} \right); \\ \sigma_{\theta\theta} &= 2\mu_k \left(\frac{1}{r} \frac{\partial u_{\theta k}}{\partial \theta} + \frac{u_{rk}}{r} \right) + \lambda_k \left(\frac{\partial u_{rk}}{\partial r} + \frac{1}{r} \frac{\partial u_{\theta k}}{\partial \theta} + \frac{u_{rk}}{r} \right). \end{aligned} \quad (11)$$

Chegaraviy shartlar $r = R$ quyidagicha:

$$\sigma_{rz} = -\alpha \frac{\partial u_z}{\partial t}; \quad \begin{cases} \sigma_{rr} = -\alpha_1 \frac{\partial u_r}{\partial t}; \\ \sigma_{r\theta} = -\alpha_2 \frac{\partial u_\theta}{\partial t}; \end{cases} \quad (12)$$

bunda R – silindr radiusi; $\alpha, \alpha_1, \alpha_2$ – tashqi qarshilik parametrlari. Agar $r_0 = \varepsilon \rightarrow 0$:

$$\begin{cases} \sigma_{rz} < \infty \\ \sigma_{rr} < \infty \\ \sigma_{r\theta} < \infty \\ u_z < \infty \\ u_r < \infty \\ u_\theta < \infty \end{cases} \quad (13)$$

U holda silindrning (12) tekis tebranishi deb olinadi.

Xulosa. (Conclusion). Shunday qilib, bu ishda tashqi qarshilikli silindrni tekis masalasi qo‘yildi va uning dolzarbligi asoslab berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- [1]. Авлиякулов Н.Н., Сафаров И.И. Современные задачи статики и динамики подземных трубопроводов. Ташкент, “Fan va texnologiya”, 2007, с. 306.
- [2]. Рашидов Т.Р., Кузнецов С.В., Мардонов Б.М., Мирзаев И. Прикладные задачи сейсмодинамики сооружений. Книга 1, Ташкент, “Фан”, 2019, 268 с.
- [3]. Рашидов Т.Р., Мубораков Ё.Н., Сагдиев Х., Сафаров И.И. О двух основных методах изучения сейсмонапряженного состояния подземных сооружений при действии сейсмических волн. Докл.АН РУз, № 6, 1989, с. 13 – 16.
- [4]. Шейн А.И., Земцова О.Г. Снижение уровня колебаний системы «упругое основание – высотное сооружение» с помощью нелинейного динамического гасителя // Региональная архитектура и строительство. 2011, № 2, с. 83 – 90.
- [5]. Земцова О.Г., Володин В.А. Комплексы программ, применяемые для моделирования и расчета конструкций зданий и сооружений. Моделирование и механика конструкций. 2015, № 1, с. 12 – 15.

[6]. Власов В.З., Леонтьев Н.Н. Балки, плиты и оболочки на упругом основании. Москва, Физматгиз, 1960, 491 с.

[7]. СП 22.13330.2011. Основания зданий и сооружений. Актуализированная редакция СНиП 2.02.01-83. Введ. 2011-05-20, М., Центр проектной продукции в строительстве, 2010, 162 с.

[8]. Абдурахманов А.З. К вопросу о работе стальных каркасов многоэтажных зданий в сейсмоопасных условиях. Современное строительство и архитектура. 2022, № 1(25), с. 4 – 13.

[9]. Земцова О.Г. Определение периода и формы собственных колебаний зданий и сооружений при сейсмическом воздействии с учетом податливости основания. “Инженерный вестник Дона”, 2021, № 5 (77), с. 546 – 552.

[10]. Пастернак П.Л. Основы нового метода расчёта фундаментов на упругом основании при помощи двух коэффициентов постели. М., Стройиздат, 1954, 55 с.

[11]. Земцова О.Г., Гуреева Е.Н., Береговой Д.П. Особенности обследования конструкций металлических силосов. Моделирование и механика конструкций. 2020, № 12, с. 157 – 166.

**Esanov Nuriddin Qurbonovich (Alfraganus universiteti dotsenti; esanov-7373@mail.ru),
Xalilov Shaxobiddin Fayziyevich (Toshkent Kimyo-texnologiya instituti 3-kurs doktoranti;
shaxobiddin_77@gmail.com),**

**Saipnazarov Jonibek Muxammadiyevich (TATU Qarshi filiali “Tabiiy fanlar” kafedrasida katta o‘qituvchisi;
jonibeksaipnazarov@gmail.com),**

Rahmonova Go‘zal Xolmamatovna (Navoiy davlat Konchilik va texnologiyalar universiteti o‘qituvchisi)

ELASTIK MUHITDA JOYLASHGAN SUYUQLIKLI SILINDRIK QOBIQNING XOS TEBRANISHLARI

***Annotatsiya.** Bu ishda elastik muhitda joylashgan suyuqlikli silindrik qobiqning xos tebranishlari masalasi o‘rganiladi. Elastik muhit va silindrik qobiqning harakat differensial tenglamasi Lamé tenglamasini qannotlantiradi. Suyuqlik ideal siqiladigan deb olingan, uning tenglamasi to‘lqin tenglamasi ko‘chish tezligi potensialali orqali qanotlantiradi. Olingan chastota tenglamasi Muller usuli bilan yechiladi. Sonli natijalar olindi va tahlil qilindi.*

***Kalit so‘zlar:** silindrik qobiq, ideal suyuqlik, xos tebranish, elastik muhit, to‘lqin tenglamasi.*

Эсанов Нуриддин Курбанович (доцент университета Альфраганус),

Халилов Шахобиддин Файзиевич (докторант 3 курса Ташкентского Химико-технологического института),

Саипназаров Джонибек Мухаммадиевич (старший преподаватель кафедры «Естественные науки Каршинский филиал ТИТУ)

Рахмонова Гузал Холматовна, преподаватель Навоийского государственного Горно-технологического университета)

ХАРАКТЕРИСТИЧЕСКИЕ КОЛЕБАНИЯ ЖИДКОЙ ЦИЛИНДРИЧЕСКОЙ ОБОЛОЧКИ В УПРУГОЙ СРЕДЕ

***Аннотация.** В данной работе исследуется вопрос о характеристических колебаниях жидкой цилиндрической оболочки, находящейся в упругой среде. Дифференциальное уравнение движения упругой среды и цилиндрической оболочки удовлетворяет уравнению Ламе. Жидкость предполагается идеально сжимаемой, уравнение которой охвачено волновым уравнением потенциала скорости смещения. Полученное частотное уравнение решается методом Мюллера. Были получены и проанализированы количественные результаты.*

***Ключевые слова:** цилиндрическая оболочка, идеальная жидкость, характеристическая вибрация, упругая среда, волновое уравнение.*

Esanov Nuriddin Kurbanovich (associate professor of Alfraganus University науки» Каршинского филиала ТАТУ),

Khalilov Shakhobiddin Fayziyevich (doctoral student of the 3rd year of the Tashkent Chemical and Technological Institute),

Saipnazarov Jonibek Muhammadiyevich (senior teacher of the “Natural Sciences” department of TATU Karshi branch; jonibeksaipnazarov@gmail.com),

Rakhmonova Guzal Kholmamatovna (teacher of Navoi State University of Mining and Technologies)
**CHARACTERISTIC VIBRATIONS OF A LIQUID CYLINDRICAL SHELL IN AN ELASTIC
MEDIUM**

***Annotation.** This paper examines the issue of characteristic vibrations of a liquid cylindrical shell located in an elastic medium. The differential equation of motion of an elastic medium and a cylindrical shell satisfies the Lamé equation. The fluid is assumed to be ideally compressible, the equation of which is*

inspired by the wave equation of the displacement velocity potential. The resulting frequency equation is solved by the Muller method. Quantitative results were obtained and analyzed.

Key words: cylindrical shell, ideal fluid, characteristic vibration, elastic medium, wave equation.

Kirish. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Quvur o'tkazgichining atrof-muhit bilan ishqalanish koeffitsiyentini va loyihalash bosqichida foydalanadigan quvurning xususiy tebranishlar chastotasini hisoblash katta ahamiyatga ega hisoblanadi [1;2;3]. Faraz qilaylik, cheksiz uzun to'g'ri chiziqli quvur atrofida elastik xususiyatga ega bo'lgan tuproq bilan siqilgan. Seysmik to'lqinlar yerdagi zilzila manbasidan tarqaladi. Tuproq bilan bog'langan quvur o'tkazgichlar tebranish jarayonida ishtirok etadi [4;5]. Biroq tuproq zo'riqlishlarni quvur o'tkazgichga bir oz sirpanishlar bilan o'tkazadi, ya'ni, tuproqning sezilarli siljishi bilan quvur-tuproq chegarasi bo'ylab uzilish bo'lmaydi, deb taxmin qilish mumkin emas. Shunday qilib, yer osti muhitdagi nisbiy siljishlar quvur o'tkazgichining nisbiy siljishidan kattaroq bo'ladi [6,7]. Quvur o'tkazgich diametrining oshishi bilan bir xil va o'xshash tuproqlarda o'zaro ta'sir (qistirish) darajasi pasayadi, shuning uchun quvur diametrining oshishi bilan bo'ylama kuchlanishlar kamayadi va eguvchi kuchlanishlar ortib boradi [8;9]. Tuproqning qattiqligining pasayishi bilan quvur o'tkazgichining o'zaro ta'siri ham kamayadi [10;11], bu esa quvur o'tkazgichidagi kuchlanishlarining o'zgarishiga ta'sir qiladi. Shuning uchun qobiqda xususiy tebranishlar chastotasini topish amaliyotga katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Masalaning qo'yilishi va yechish metodikasi. Faraz qilaylik cheksiz muhitda joylashgan silindrik qatlam ideal suyuqlik bilan to'ldirilgan bo'lsin. Bu mexanik sistemaning xos tebranishlar chastotasini o'rganamiz. Bu masalani ham elastiklik nazariyasining tekis deformatsiya holati masalasiga olib kelib yechamiz. Ularni harakat tenglamalari to'lqinning ko'chish potentsiallari orqali ifoda holati uchun quyidagicha bo'ladi.

U holda suyuqlikli qobiq va qalin devorli silindrlardan tashkil topgan mexanik sistemaning harakat tenglamalari quyidagicha bo'ladi:

$$(\tilde{\lambda}_j + 2\tilde{\mu}_j) \operatorname{graddiv} \vec{u}_j - \tilde{\mu} \operatorname{rotrot} \vec{u}_j + \vec{b}_j = \rho_j \frac{\partial^2 \vec{u}_j}{\partial t^2}, (j = 2, 4, \dots, N + 1) \quad (1)$$

$$L \tilde{E} \vec{u} = \frac{(1 - \nu_0^2)}{E_0 h_0} \vec{p} + \rho_0 \frac{(1 - \nu_0^2)}{E_0} \left(\frac{\partial^2 \vec{u}}{\partial t^2} \right), (k = 1, 3, \dots, N) \quad (2)$$

$$\Delta \varphi_0 - \frac{1}{c_\infty^2} \ddot{\varphi}_0 = 0$$

bunda $\tilde{\lambda}_j$, $\tilde{\mu}_j$ va $\tilde{E}_k$ operator ko'rinishdagi elastiklik modullari

$$\tilde{\lambda}_j f(t) = \lambda_{0j} \left[f(t) - \int_{-\infty}^t R_\lambda^{(i)}(t - \tau) f(\tau) d\tau \right],$$

$$\tilde{\mu}_j f(t) = \mu_{0j} \left[f(t) - \int_{-\infty}^t R_\mu^{(i)}(t - \tau) f(\tau) d\tau \right],$$

$$\tilde{E} f(t) = E_{01} \left[f(t) - \int_{-\infty}^t R_E^{(i)}(t - \tau) f(\tau) d\tau \right],$$

$$\beta_1^{(k)} = \frac{\gamma_k (1 - \nu_k^2) c_1^2 R_k^2}{R_1}, \quad \beta_2^{(k)} = \frac{R_k^2 (1 - \nu_k^2) c_1^2 \rho_1}{h_k R_1},$$

$$L = \begin{pmatrix} \frac{\partial^2}{\partial z^2} + \frac{1-\nu_0}{2R^2} \frac{\partial^2}{\partial \theta^2} & \frac{1+\nu_0}{2R} \frac{\partial^2}{\partial z \partial \theta} & \frac{\nu_0}{R} \frac{\partial}{\partial z} \\ \frac{1+\nu_0}{2R} \frac{\partial^2}{\partial z \partial \theta} & \frac{1+\nu_0}{2}(1+4a) \frac{\partial^2}{\partial z^2} + (1+a) \frac{\partial^2}{\partial \theta^2} & \frac{1}{R^2} \frac{\partial}{\partial \theta} - a(2-\nu) \frac{\partial^3}{\partial z^2 \partial \theta} - \frac{a}{R^2} \frac{\partial^3}{\partial \theta^3} \\ \frac{\nu}{R} \frac{\partial}{\partial z} & \frac{1}{R^2} \frac{\partial}{\partial \theta} - a(2-\nu) \frac{\partial^3}{\partial z^2 \partial \theta} - \frac{a}{R^2} \frac{\partial^3}{\partial \theta^3} & \frac{1}{R^2} + a \left(\frac{\partial^2}{\partial z^2} + \frac{1}{R^2} \frac{\partial^2}{\partial \theta^2} \right)^2 \end{pmatrix}$$

Bunda E_{01} – Yung moduli; $\vec{u} = \vec{u}(u_r, u_\theta, u_z)$ – qobiq o‘rta sirtini ko‘chish vektori (Kirxgof-Lyav gipotezalari o‘rinli bo‘lganda), ko‘pincha, quyidagicha belgilash kiritiladi ($u_r = u$; $u_\theta = v$; $u_z = w$) Bu yerda $\vec{u}_j = \vec{u}(u_{rj}, u_{\theta j}, u_{zj})$ – ko‘chish vektori bo‘lib, r, θ, z, t ning funksiyasi; φ_0 – ideal suyuqlik harakatini ifodalovchi potensial funksiya; qatlam materialining zichligi; γ_k – qobiq materialining zichligi; b_j – hajmiy kuch ($b_j = 0$); $f(t)$ – uzluksiz $\vec{p}$ funksiya; $R_E^{(i)}(t-\tau)$, $R_\mu^{(i)}(t-\tau)$ va $R_\lambda^{(i)}(t-\tau)$ – relaksatsiya yadrosi; λ_{0j}, μ_{0j} – qatlamning qovushoqlik nazariyasidagi oniy elastiklik moduli, E_{01} – qobiqning oniy elastiklik moduli. Agar silindrik qatlam qovushoq suyuqlik bilan to‘ldirilgan bo‘lsa u holda Navye-Stoks tenglamasidan foydalanamiz.

Potensial φ_0 va suyuqlik zarralarining tezligi quyidagi bog‘lanish orqali ifodalangan $\vec{V} = \text{grad} \varphi_0$. Suyuqlikning $r = R_0$, bo‘lganda qobiq sirtidagi bosim chiziqlashtirilgan Koshi-Lagranj integrali orqali aniqlanadi.

$$P = -\rho_0 C_0 \frac{\partial \varphi_0}{\partial t}$$

Bunda ρ_0 – suyuqlik zichligi. Suyuqlikni quvurda to‘lib oqishi qatlam sirtida $r = R_0$ bo‘lganda quyida, suyuqlik va qatlam zarralarining kontaktida tenglik shartni qo‘yilishiga imkon beradi:

$$\left. \frac{\partial \varphi_0}{\partial r} \right|_{r=R_0} = \left. \frac{\partial u_{r2}}{\partial t} \right|_{r=R_0}$$

Bunda u_{r2} – qatlam nuqtalarini normal bo‘yicha ko‘chishi. Qatlam va muhitning chegarasida $r = R$ bo‘lganda qattiq mahkamlanganlik, ya’ni, mos keluvchi ko‘chish va kuchlanishlarni tenglik sharti qo‘yiladi:

$$u_{r1} = u_{r2}; \quad \sigma_{rr1} = \sigma_{rr2}; \quad u_{\theta 1} = u_{\theta 2}; \quad \sigma_{r\theta 1} = \sigma_{r\theta 2}$$

Ko‘chish potenciallari orqali olingan to‘lqin tenglamalarini integrallasak, u holda o‘nta ixtiyoriy o‘zgarmlardan tashkil topgan ko‘chish potenciallari ($A_n, B_n, C_n, M_n, K_n, A'_n, B'_n, D_n, L_n, K'_n$) ni olamiz. φ_1, ψ_1 – silindrik qatlamga, φ_2, ψ_2 – muhitga, φ_0 – ideal suyuqlikga tegishli.

$$\begin{aligned}
\varphi_1 &= \sum_{n=0}^{\infty} \left[A_n H_n^{(1)}(\alpha_1 r) + A'_n H_n^{(2)}(\alpha_1 r) \right] \cos n\theta e^{-i\omega t}, \\
\psi_1 &= \sum_{n=0}^{\infty} \left[B_n H_n^{(1)}(\beta_1 r) + B'_n H_n^{(2)}(\beta_1 r) \right] \sin n\theta e^{-i\omega t}, \\
\varphi_2 &= \sum_{n=0}^{\infty} \left[C_n H_n^{(1)}(\alpha_2 r) + D_n H_n^{(2)}(\alpha_2 r) \right] \cos n\theta e^{-i\omega t}, \\
\psi_2 &= \sum_{n=0}^{\infty} \left[M_n H_n^{(1)}(\beta_2 r) + L_n H_n^{(2)}(\beta_2 r) \right] \sin n\theta e^{-i\omega t}, \\
\varphi_0 &= \sum_{n=0}^{\infty} \left[K_n J_n(\alpha_0 r) + K'_n N_n(\alpha_0 r) \right] \cos n\theta e^{-i\omega t},
\end{aligned} \tag{3}$$

1-jadval

Kompleks chastotani η ga nisbatan o'zgarishi

Ω	$\eta = 0.25$	$\eta = 0.30$	$\eta = 0.55$	$\eta = 0.65$
Ω_1	5.9065D-01	6.0032D-01	8.3255D-01	8.7873D-01
	-i2.2453D-02	-i2.5603D-02	-i2.5701D-01	-i1.4360D-01
Ω_2	2.1653D+00	2.3152D-00	2.5396D+00	1.6502D+00
	-i6.9425D-02	-i4.1374D-01	-i7.5398D-01	-j7.9359-01
Ω_3	2.7566D+00	2.9727D+00	1.1954D+00	2.3361D+00
	-i2.5906D-01	-i4.3894D-01	-i4.488D-01	-i5.3341-01

Ixtiyoriy o'zgarishlarni topish uchun chegaraviy shartlardan foydalanamiz. Natijada 7 ta noma'lum va 7 ta tenglamadan tashkil topgan sistema hosil bo'ladi. Ularning koeffitsiyentlari Xankel funksiyasining 1 va 2 jinsli n – tartibli maxsus funksiyalari orqali ifoda qilinadi. Agar $E_1 = E_2, \nu_1 = \nu_2, \rho_1 = \rho_2$ bo'lsa, u holda $R = R_1$ kontur kuchlanishi quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{aligned}
\bar{\sigma}_{\theta\theta} &= -\frac{4}{\pi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{E_n i^{n+1}}{\Delta_n} \left(\frac{1}{\chi^2} - 1 \right) \left(\frac{n\beta_1^2 R_1^2}{2} (\eta - 1) - n^2 (n^2 - 1) - \eta \frac{\beta_1^4 R_1^4}{4} \right) J_n(\alpha_2 R_1) H_n(\beta_1 R_1) \cos(n\theta) e^{-i\omega t} - \\
&- \frac{4}{\pi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{E_n i^{n+1}}{\Delta_n} \frac{\beta_1^2 R_1^2}{4} \eta (n(n+1) - 0.5\beta_1^2 R_1^2) J_n(\alpha_2 R_1) H_n(\beta_1 R_1) \cos(n\theta) e^{-i\omega t} - \\
&- \frac{4}{\pi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{E_n i^{n+1}}{\Delta_n} \left[\left(\frac{1}{\chi^2} - 1 \right) \left(n^3 - n - \eta \frac{\beta_1^2 R_1^2}{2} \right) - (1/4) \eta \beta_1^2 R_1^2 \right] \beta_1 R_1 J_n(\alpha_2 R_1) H_{n-1}(\beta_1 R_1) \cos(n\theta) e^{-i\omega t} - \\
&- \frac{4}{\pi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{E_n i^{n+1}}{\Delta_n} \left(\frac{1}{\chi^2} - 1 \right) \left(n^3 - n - \frac{\beta_1^2 R_1^2}{2} \right) \alpha_2 R_1 J_{n-1}(\alpha_2 R_1) H_n(\beta_1 R_1) \cos(n\theta) e^{-i\omega t} - \\
&- \frac{4}{\pi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{E_n i^{n+1}}{\Delta_n} \left(\frac{1}{\chi^2} - 1 \right) (1 - n^2) \alpha_2 \beta_1 R_1^2 J_{n-1}(\alpha_2 R_1) H_{n-1}(\beta_1 R_1) \cos(n\theta) e^{-i\omega t} -
\end{aligned} \tag{4}$$

Bu yerda $\eta = \rho_1 / \rho_2, \chi^2 = \frac{\beta_1^2}{\alpha_1^2}$ – xos chastotalarini o'zgarishi 1-jadvalda keltirilgan. Jadval-

dan ko'rinadiki, suyuqlik zichligini oshishi chastotani haqiqiy va mavhum qismlarini qiymatini oshib borishiga sabab bo'lar ekan. Zichlikni qiymatini o'sishini ifodalovchi η ning 0.5 dan katta qiymatlarida bu o'zgarishning ta'siri kam bo'lar ekan.

Cheksiz elastik muhitda joylashgan silindrik qobiqning radial tebranishlarini ko'ramiz. Qobiqning radial tebranishlarini ifodalovchi differensial tenglama quyidagi ko'rinishda bo'ladi [10]:

$$b^2 \left(\frac{\partial^4 w}{\partial \theta^4} + 2 \frac{\partial^2 w}{\partial \theta^2} + w \right) + w = -\frac{(1 - \nu_0^2)}{E_0 h_0} \left(\rho_0 h_0 \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} + \sigma_R^{(1)} \right) \tag{5}$$

bunda

$$\sigma_R = \frac{2M}{R^2} X_{10} A_0 e^{-i\omega t}, \quad X_{10} = -d_1 \Omega_1 H_0^{(1)}(\Omega_1) + \Omega_1 H_1^{(1)}(\Omega_1)$$

$$\Omega_1 = K_1 R; \quad d_1 = \frac{1 - \nu_c}{1 - 2\nu_c}, \quad b^2 = h^2 / 12R^2$$

Agar (3) va (4) munosabat (2) ga qo'yilsa, u holda quyidagicha kompleks koeffitsiyentli bir jinsli algebraik tenglama hosil bo'ladi. Bu tenglamani yechimga ega bo'lish shartidan foydalanib, transcendent tenglamaga ega bo'lamiz (sirpanuvchi kontakt):

$$\begin{vmatrix} h_2 y_{1n} - Z_0(\Omega_0) X_{1n} & h_2 y_{1n} - Z_0(\Omega_0) X_{1n} \\ Z_{1n} & X_{2n} \end{vmatrix} = 0$$

bunda

$$h_2 = \frac{h_0}{R}; \quad y_{1n} = nH_1^{(1)}(\Omega_1) - \Omega H_{n+1}^{(1)}(\Omega_1)$$

$$Z_{1n} = n(1-n)H_n^{(1)}(\Omega_1) + \Omega_1 H_{n+1}^{(1)}(\Omega_1); \quad b_1 = E(1 - \nu_0^2) / (E_0(1 + \nu))$$

$$a_{n2}^1 = n^2; \quad d_1 = E_0 h_0 (1 - \nu_0^2); \quad X_{1n} = (-d_1 \Omega_1^2 + a_{n2}^1) H_1^{(1)}(\Omega_1) + \Omega_1 H_{n+1}^{(1)}(\Omega_1)$$

$$X_{2n} = \left(a_{n2}^1 - \frac{\Omega_2^2}{2} \right) H_1^{(1)}(\Omega_2) + \Omega_2 H_{n+1}^{(1)}(\Omega_2); \quad \gamma_{2n} = nH_n^{(1)}(\Omega_1) + \Omega_1 H_{n+1}^{(1)}(\Omega_1)$$

$$\Omega_0 = \frac{\omega}{C_0} R; \quad C_0 = \sqrt{E_0 / \rho_0}; \quad Z_0(\Omega_0) = b_1 / \left[(\Omega_0^2 \nu_2 - a_{n1}) - n^2 / (\Omega_0 \nu_2 - a_{n2}^1) \right]$$

$$\nu_2 = 1 - \nu_0; \quad a_{n1} = b^2 (n^2 - 1) + 1; \quad \Omega_2 = \Omega_1 \left(\frac{c_1}{c_2} \right),$$

C_0 – sterjenda to'liqin tarqalish tezligi. Elastik muhitdagi silindrik qobiqning osesimmetrik tebrinishi quyidagicha bo'ladi (qattiq mahkamlanganlik sharti):

$$h_2 (\Omega_0^2 \nu_2 - a_{n1}) + b_1 - b_1 d_1 H_1^{(1)}(\Omega) / H_1^{(1)}(\Omega) = 0$$

Agar Xankel funksiyasining asimptotik formulalaridan foydalansak, $\Omega > 1$ bo'lganda kompleks chastotani quyidagi ifodasini olamiz:

$$\Omega_0 = -i \frac{b_1 d_1 L_1}{2h_1 \nu_2} + \sqrt{\frac{a_{01}}{\nu_2} + \left(\frac{d_1}{h_2 \nu_2} + \left(\frac{b_1 d_1 L_1}{2h_2 \nu_2} \right)^2 \right)}$$

bunda

$$L_1 = \eta E_1 (1 + \nu_1) (1 - 2\nu_1) / (1 - \nu_1)$$

Kompleks chastotalarni haqiqiy va mavhum qismlari mavjud bo'lishi uchun quyidagi shart bajarilishi kerak:

$$\Omega = \begin{cases} \Omega_0 + i\Omega, & \left(a_{01} / \nu_1 > \left(\frac{b_1}{h_2 \nu_2} \right) \right) + \left(\frac{d_1 b_1 L}{2h_2 \nu_2} \right)^2 \\ \Omega_I, & \left(a_{01} / \nu_1 < \left(\frac{b_1}{h_2 \nu_2} \right) \right) + \left(\frac{d_1 b_1 L}{2h_2 \nu_2} \right)^2 \end{cases}$$

Birinchi shartni bajarilishi uchun elastiklik moduli quyidagi shartni qanoatlantirishi zarur (E):

$$E_1 > (1 + \nu_1)(b^2 + 1)h_2^2 \left(\eta_2 + (1 - \nu)\eta(1 - 2\nu)^{-1}(1 - \nu_0^2)^{-1} \right)$$

Xuddi shunday shart η ga ham qo'yiladi (dinamik bosim koeffitsiyenti):

$$\eta < (1 - 2\nu)(1 - \nu_0^2)^{-1} \left[h_0 a_{01} (1 + \nu)\eta(1 - 2\nu)^{-1} \left(\frac{E_0}{E} \right) \right]^{-1}$$

Sonli natijalar ($n = 0$) osesimmetrik hol uchun 2-jadvalda $E = E_0 / E_1$, $\eta = 0,1$, $\nu_1 = \nu_2 = 0,14$; $h_0 = 0,025$ qiymatlar uchun keltirilgan. Sonli natijalarni tahlilidan kelib chiqadiki, ($E > 0,21$) bo'lganda, xos chastotaning haqiqiy qiymati nolga aylanar ekan.

2-jadval

Kompleks chastotani YE ga nisbatan o'zgarishi

Ω	E=0,0025	E=0,05	E=0,1	E=0,15	E=0,25
Re Ω	$1.24308 \cdot 10^{-1}$	$2.43758 \cdot 10^{-1}$	$33.16140 \cdot 10^{-1}$	$4.15825 \cdot 10^{-1}$	$10271 \cdot 10^{-15}$
Im Ω	$-i \cdot 89267 \cdot 10^{-2}$	$-i4 \cdot 39219 \cdot 10^{-2}$	$-i6 \cdot 30756 \cdot 10^{-2}$	$-i3 \cdot 19538 \cdot 10^{-2}$	$-i1 \cdot 24791 \cdot 10^{-2}$

Xulosalar

1. Cheksiz muhitda joylashgan silindrik jismning xos sonlarini topish masalasining qo'yilishi va yechish metodikasi tavsiya etildi. $\Omega = \Omega_R + i\Omega_i$ (Ω_R – haqiqiy va Ω_i – xos sonning mavhum qismi), bu qiymatlarda harakat tenglamasi nolga teng bo'lmagan yechimlarga ega bo'ladi.

2. Olingan sonli natijalar tahlilidan kelib chiqadiki, muhitning elastiklik modulini oshib borishi kompleks xos sonlarning qiymatlarini sekin tekis oshib borishi va Puasson koeffitsiyentining qiymatini o'zgarishi 5–7%gacha ta'siri borligi topildi. Xos sonlarning haqiqiy va mavhum qismlari qattiq mahkamlanganlik va sirpanuvchanlik shartlari 15%gacha farq qilishi topildi. Qobiq qalinligining oshishi xos sonlarni haqiqiy va mavhum qismlarini 20%gacha oshiradi.

3. Agar muhitning inersiyasi hisobga olinmasa, birinchi chastotaning qiymati 20%gacha, ikkinchi chastotaning qiymati 5–10%gacha oshishi hamda uchinchi chastotaning qiymati amalda o'zgarimasligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Абдукадыров С.А. Дифракция продольной волны сжатия на жестком неподвижном цилиндре Сейсмостойкость зданий и сооружений. Ташкент, 1986, с. 120 – 126.
- (2). Авлиякулов Н.Н., Сафаров И.И. Современные задачи статики и динамики подземных трубопроводов. Ташкент, "Fan va texnologiya", 2007, 306 с.
- (3). Авлиякулов Н.Н., Сафаров И.И. Методы повышения сейсмостойкости подземных пластмассовых трубопроводов. "Узбекский журнал нефти и газа", 2005, № 4, с. 42 – 44.
- (4). Барон, Мэтьюз. Дифракция волны давления относительно цилиндрической полости в упругой среде. Прикладная механика. Сер. Е. № 1, 1961, с. 31–38.
- (5). Базаров М.Б. Сафаров И.И., Шонин Ю.М Численное моделирование колебаний диссипативно-неоднородных и однородных механических систем. Новосибирск, Сибирского отд. РАН, 1996, 189 с.
- (6). Гернет, Крузе-Паскаль. Неустановившаяся реакция находящегося в упругой среде кругового цилиндра произвольной толщины на действие плоской волны расширения. Прикладная механика. Сер. Е. № 3, 1963, с. 173 – 178.
- (7). Гузь А.Н., Кубенко В.Д., Черевко М.А. Дифракция упругих волн. Киев, "Науково думка", 1978, 308 с.
- (8). Дашевский М.А. Дифракция нестационарной плоской волны на отверстие в сплошной упругой среде (плоская задача). Труды ЦНИИСК, 1974, вып. 34, с. 92 – 101.
- (9). Купрадз В.Д. Методы потенциала в теории упругости. М., 1963, 472 с.
- (10). Safarov I.I., Kulmuratov N.R. Oscillations of curved pipeline under the action of variable internal pressure. World Journal of Engineering Research and Technology WJRET. Wjret, 2018, Volume 4, Issue 6, p.125–139. (№23) Scientific Journal Impact Factor, Impact Factor, IF=5,924).
- (11). Safarov I.I., Kulmuratov N.R., Teshayev M.K., Kuldashov N.U. Interaction of Nonstationary Waves on Cylindrical Body. Scientific Journal Applied Mathematics, 2019, 10, p. 435 – 447.

Axmedov Qurbonbay Yuldashboyevich (Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti;
email.qurbonbayaxmedov@urdu.uz)

m – PLURISUBGARMONIK FUNKSIYALARNING BA‘ZI XOSSALARI

Annotatsiya. $\mathbb{R}^n$ fazoning biror D sohasida berilgan $u(x)$ funksiyaning m -plurisubgarmoniklik ta‘rifi kiritilib, bu funksiyalar sinfining subgarmonik funksiyalarning kabi xossalari tahlil qilinib isbotlari keltirildi.

Kalit so‘zlar: m -o‘lchamli tekisliklar, garmonik funksiyalar, subgarmonik funksiyalar, plurisubgarmonik funksiyalar, m -plurisubgarmonik funksiyalar.

Ахмедов Курбанбай Юлдашбоевич (Базовый докторант Ургенчского государственного университета; email.qurbanbayaxmedov@urdu.uz)

НЕКОТОРЫЕ СВОЙСТВА m – ПЛЮРИСУБГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ

Аннотация. Введено определение m -плюрисубгармоничности данной $u(x)$ функции в области D пространства $\mathbb{R}^n$, проанализированы свойства этого класса функций, как и субгармонических функций, и приведены доказательства.

Ключевые слова: m -мерная плоскость, гармонические функции, субгармонические функции, плюрисубгармонические функции, m -плюрисубгармонические функции.

Akhmedov Kurbanbay Yuldashboyevich (Basic doctoral student of Urgench State University; email.qurbanbayaxmedov@urdu.uz)

SOME PROPERTIES OF m – PLURISUBHARMONIC FUNCTIONS

Annotation. The definition of m -plurisubharmonicity of a given $u(x)$ function in a domain D of $\mathbb{R}^n$ space was introduced, the properties of this class of functions, like subharmonic functions, were analyzed and proofs were presented.

Key words: m measure plane, harmonic functions, subharmonic functions, plurisubharmonic functions, m -plurisubharmonic functions.

Kirish. Ma‘lumki, so‘nggi yillarda n o‘lchamli haqiqiy $\mathbb{R}^n$ fazoning m o‘lchamli tekisliklar bilan kesimlarida subgarmoniklik xususiyatiga ega bo‘lgan funksiyalar zamonaviy geometriyaning tadqiqot ob’ektiga aylandi. Bu yo‘nalishda F.R.Harvey va H.B.Lavson [2;5-b.], B.D.Drnovsek, F.Forstnerich [1] va boshqa matematiklar tomonidan muhim natijalar olingan. Ushbu tadqiqot ishida m -plyurisubgarmonik funksiyalarning ba‘zi xossalari o‘rganilgan va isbotlari keltirilgan.

Asosiy qism. $\mathbb{R}^n$ fazoda m -plurisubgarmonik funksiyalar quyidagicha aniqlanadi.

1-ta‘rif. Bizga $D \subset \mathbb{R}^n$ sohada $u(x) \in L^1_{loc}(D)$ funksiya berilgan bo‘lsin. Agar bu funksiya quyidagi ikki shartni bajarsa:

1) D sohada yuqoridan yarim uzluksiz ya‘ni, $\overline{\lim}_{x \rightarrow x^0} u(x) \leq u(x^0)$;

2) har bir m o‘lchamli haqiqiy $\Pi \subset \mathbb{R}^n$ ($\dim_{\mathbb{R}^n} \Pi = m$) tekislik uchun, $u|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$

b o‘lsa,

u holda $u(x)$ funksiyaga D sohada m -plurisubgarmonik funksiya (ya‘ni, m -o‘lchamli haqiqiy tekislikda subgarmonik funksiya, $1 \leq m \leq n$) deyiladi.

Izoh. $u|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$ funksiya $m = 1$ bo‘lgan holda, $u|_{\Pi}$ qavariq funksiya bo‘ladi [5].

Bunday funksiyalar sinfini m - $psh(D)$ kabi belgilaymiz. Qulaylik uchun $u \equiv -\infty$ ni ham m - $psh(D)$ sinfga kiritamiz. $D \subset \mathbb{R}^n$ sohadagi m - psh funksiyalar $D \subset \mathbb{R}^n$ sohada subgarmonik bo‘ladi. Bundan tashqari, m - psh funksiyalar ham subgarmonik funksiyalarning barcha xossalarini qanoatlantiradi.

m - psh funksiyalarning xossalari:

1-xossa. Agar $u_j(x) \in m - psh(D)$, $a_j \geq 0$, $j = 1, 2, \dots, k$ bo'lsa, u holda $a_1 u_1(x) + a_2 u_2(x) + \dots + a_k u_k(x) \in m - psh(D)$;

Isbot. $u_j(x) \in m - psh(D)$, $j = 1, 2, \dots, k$ funksiyalar berilgan bo'lsin. Har biri yuqoridan yarim uzluksiz ekanligidan:

$$\forall A_1 : \frac{A_1}{a_1} > u_1(x^0), \exists \delta_1 > 0, |x - x^0| < \delta_1 \text{ bo'lganda, } u_1(x) < \frac{A_1}{a_1};$$

$$\forall A_2 : \frac{A_2}{a_2} > u_2(x^0), \exists \delta_2 > 0, |x - x^0| < \delta_2 \text{ bo'lganda, } u_2(x) < \frac{A_2}{a_2};$$

$$\forall A_3 : \frac{A_3}{a_3} > u_3(x^0), \exists \delta_3 > 0, |x - x^0| < \delta_3 \text{ bo'lganda, } u_3(x) < \frac{A_3}{a_3};$$

.....

$$\forall A_k : \frac{A_k}{a_k} > u_k(x^0), \exists \delta_k > 0, |x - x^0| < \delta_k \text{ bo'lganda, } u_k(x) < \frac{A_k}{a_k};$$

tengsizliklar o'rinli bo'ladi.

$$\forall A_1, A_2, \dots, A_k \quad \exists \delta = \min \{ \delta_1, \delta_2, \dots, \delta_k \} > 0, |x - x^0| < \delta \text{ uchun}$$

$$\left\{ \begin{array}{l} u_1(x) < \frac{A_1}{a_1} \\ u_2(x) < \frac{A_2}{a_2} \\ u_3(x) < \frac{A_3}{a_3} \\ \dots \\ u_k(x) < \frac{A_k}{a_k} \end{array} \right.$$

Sistemani mos ravishda har bir satrini $a_1, a_2, \dots, a_k$ musbat sonlarga ko'paytirib, hadlab qo'shamiz. Natijada quyidagi tengsizlikka ega bo'lamiz:

$$\left\{ \begin{array}{l} a_1 u_1(x) < A_1 \\ a_2 u_2(x) < A_2 \\ a_3 u_3(x) < A_3 \\ \dots \\ a_k u_k(x) < A_k \end{array} \right.$$

$$a_1 u_1(x) + a_2 u_2(x) + a_3 u_3(x) + \dots + a_k u_k(x) < A_1 + A_2 + A_3 + \dots + A_k$$

$$\forall A > a_1 u_1(x^0) + a_2 u_2(x^0) + a_3 u_3(x^0) + \dots + a_k u_k(x^0) \text{ son uchun } A_1, A_2, \dots, A_k \text{ sonlar topilib,}$$

$$\frac{A_j}{a_j} > u_j(x^0), j = 1, 2, \dots, k \text{ va } A = A_1 + A_2 + \dots + A_k \text{ bajarilishidan, yuqoridan yarim uzluksiz funksiya-}$$

larning musbat koeffitsiyentli chizikli kombinatsiyasi ham yuqoridan yarim uzluksiz bo'lar ekan.

$\forall \Pi \subset \mathbb{R}^n$ haqiqiy tekislik olamiz ($\dim_{\mathbb{R}^n} \Pi = m$). $u_j(x) \in m - psh(D)$ ekanligidan ta'rifga ko'ra $u|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$ bo'ladi. Har biri $u_j(x)|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$ ($j = 1, 2, \dots, k$) ekanligidan subgarmonik funksiyalarning xossasiga ko'ra, chekli sondagi musbat koeffitsiyentli chiziqli kombinatsiyasi ham yana subgarmonik funksiya bo'ladi. Ya'ni $a_1u_1(x) + a_2u_2(x) + a_3u_3(x) + \dots + a_ku_k(x) \in sh(\Pi \cap D)$ bo'ladi.

Demak, $a_1u_1(x) + a_2u_2(x) + a_3u_3(x) + \dots + a_ku_k(x)$ funksiya uchun ham $m - psh(D)$ funksiya tarifining ikkinchi sharti ham bajariladi. Ravshanki,

$$a_1u_1(x) + a_2u_2(x) + a_3u_3(x) + \dots + a_ku_k(x) \in m - psh(D)$$

$$2\text{-xossa. Agar } u_j(x) \in m - psh(D), \quad u_j(x) \geq u_{j+1}(x) \quad j = 1, 2, \dots \Rightarrow$$

$$\lim_{j \rightarrow \infty} u_j(x) = u(x) \in m - psh(D);$$

Isbot. $\forall x^0 \in D$ nuqta olamiz. Tayinlangan $j \in N$ uchun $\overline{\lim}_{x \rightarrow x^0} u_j(x) \leq u_j(x^0)$ tengsizlik o'rinli ekanligidan $\overline{\lim}_{x \rightarrow x^0} u(x) \leq u(x^0)$ tengsizlik o'rinli ekanligini ko'rsatish kerak. Monoton funksiyalar uchun quyidagi tengsizliklar o'rinli: $u_j(x) \geq u_{j+1}(x)$ va $u(x) \leq u_j(x)$. Bundan $\overline{\lim}_{x \rightarrow x^0} u(x) \leq \overline{\lim}_{x \rightarrow x^0} u_j(x^0) \leq u_j(x^0)$ kelib chiqadi. Bu yerda $j \rightarrow \infty$ da limitga o'tsak $\lim_{j \rightarrow \infty} \overline{\lim}_{x \rightarrow x^0} u(x) \leq \lim_{j \rightarrow \infty} u_j(x^0) \Rightarrow \overline{\lim}_{x \rightarrow x^0} u(x) \leq u(x^0)$. Bundan kelib chiqadiki, $\forall x^0 \in D$ larda $u(x)$ yuqoridan yarim uzluksiz funksiya bo'ladi.

$\forall \Pi \subset \mathbb{R}^n$ haqiqiy tekislik olamiz ($\dim_{\mathbb{R}^n} \Pi = m$). Shartga ko'ra, $u_j(x) \in m - psh(D)$ funksiya bo'lib $u_j(x) \geq u_{j+1}(x)$ $j = 1, 2, \dots$ va limit funksiyasi $\lim_{j \rightarrow \infty} u_j(x) = u(x)$ ekanligidan ta'rifga ko'ra, $u_j(x)|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$ bo'ladi. Har biri $u_j(x)|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$ ($j = 1, 2, \dots$) ekanligidan subgarmonik funksiyalarning xossasiga ko'ra, monoton kamayuvchi subgarmonik funksiyalarning limiti ham subgarmonik bo'ladi. Bundan $u(x)|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$ bo'ladi.

3-xossa. (maksimum prinsipi) Agar $u(x) \in m - psh(D)$ va $x^0 \in D$ uchun $u(x^0) = \sup_{x \in D} u(x)$ bo'lsa, u holda $u(x) = const$ bo'ladi;

Isbot. Ushbu to'plamni qaraylik: $M = \{x \in D : u(x) = u(x^0)\}$. Bunda $M \neq \emptyset$ bo'ladi, chunki M da kamida x^0 element mavjud. $u(x)$ funksiyaning yuqoridan yarim uzluksizligidan va $u(x^0) = \sup_{x \in D} u(x)$ shartdan M ning D da yopiq ekanligi kelib chiqadi.

Agar biz M to'plamning ochiq ekanligini ko'rsatsak, bundan $M = D$ ekanligi kelib chiqadi. Quyidagi

$$u(x^0) \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, r)} u(x) d\sigma$$

tengsizlikdan $\forall p \in M$ uchun:

$$u(x^0) = u(p) \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, p)} u(x) d\sigma \leq u(x^0), \quad r \leq r(p)$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Izoh. Bir tomondan, $u(x^0) = u(p)$ ($p \in M$ bo'lgani uchun) bo'lishi, ikkinchi tomondan esa

$$u(p) \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, p)} u(x) d\sigma \leq u(x^0), \quad r \leq r(p)$$

bo'lishidan, $u|_{S(p, r)} \equiv u(x^0)$ o'rinli bo'ladi.

Agar biror $q \in S(p, r)$ nuqtada $u(q) < u(x^0)$ bo'lsa, u holda yuqoridan yarim uzluksizligidan biror bo'sh bo'lmagan ochiq $S' \subset S(p, r)$ qismda $u(x) < u(x^0)$. Bu esa $u(x^0) = u(p)$ tenglikka zid

4-xossa. Agar $u_1(x), u_2(x) \in m - psh(D)$ bo'lsa, u holda $\max\{u_1(x), u_2(x)\} \in m - psh(D)$ bo'ladi.

Isbot. $u_1(x)$ va $u_2(x)$ funksiyalarning har biri yuqoridan yarim uzluksiz ekanidan ularning maksimumi ham yuqoridan yarim uzluksiz ekanini ko'rsatish kerak.

$$\forall A > u_1(x^0), \exists \delta_1 > 0, |x - x^0| < \delta_1 \text{ bo'lganda, } u_1(x) < A;$$

$$\forall A > u_2(x^0), \exists \delta_2 > 0, |x - x^0| < \delta_2 \text{ bo'lganda, } u_2(x) < A;$$

$\forall A, \exists \delta = \min\{\delta_1, \delta_2\} > 0, |x - x^0| < \delta$ bo'lganda, $u_j(x) < A, (j=1, 2)$ tengsizlik har doim o'rinli bo'ladi. Agar $u(x) = \max\{u_j(x)\}$ bo'lsa, u holda

$$\max\{u_1(x), u_2(x)\} < A, (j=1, 2) \Rightarrow u(x) < A.$$

$\forall \Pi \subset \mathbb{R}^n$ haqiqiy tekislik olamiz ($\dim_{\mathbb{R}^n} \Pi = m$). Shartga ko'ra, $u_1(x), u_2(x) \in m - psh(D)$ ekanligidan ta'rifga ko'ra, har biri $u_j(x)|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$ ($j=1, 2$) bo'ladi. $u_j(x)|_{\Pi} \in sh(\Pi \cap D)$ ($j=1, 2$) ekanligidan har biri uchun quyidagi tengsizlik o'rinli bo'ladi:

$$u_j(x^0) \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, r)} u_j(x) d\sigma, \quad (S(x^0, r) \subset \Pi), \quad (j=1, 2).$$

$u(x) = \max\{u_1(x), u_2(x)\}$ uchun $u(x^0) \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, r)} u(x) d\sigma$ tengsizlik o'rinli ekanligini ko'rsatish kerak.

$$\text{Endi } r' = \min\{r_j\} \text{ belgilash olsak, } r < r'(x^0) \text{ lar uchun } u_j(x^0) \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, r)} u_j(x) d\sigma$$

tengsizlik o'rinli. Bundan esa

$$u_j(x^0) \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, r)} u_j(x) d\sigma \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, r)} \max\{u_j(x)\} d\sigma, \quad \forall j=1, 2 \text{ uchun bajariladi.}$$

$$\Rightarrow \max\{u_j(x^0)\} \leq \frac{1}{\sigma_n r^{n-1}} \int_{S(x^0, r)} \max\{u_j(x)\} d\sigma \text{ tengsizlik ham o'rinli bo'lishini ko'rish}$$

mumkin. $\max\{u_j(x)\}|_{\Pi} \subset sh(\Pi \cap D) \Rightarrow \max\{u_1(x), u_2(x)\} \in m - psh(D)$

Xulosa. Ushbu tadqiqot ishi haqiqiy fazolarda geometrik usulda ta'riflangan m -plurisubgarmonik funksiyalarni klassik subgarmonik va plurisubgarmonik funksiyalar kabi xossalarga ega bo'lishi o'rganildi. Xususan, integral o'rta qiymat xossasi, maksimumlar prinsipi kabi geometrik xossalari bajarilishi ko'rsatildi.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- (1). Drnovsek, B.D., Forstnerich F. Minimal hulls of compact sets in $\mathbb{R}^3$. Trans. Am. Math. Soc. 368(10), 7477 – 7506, October, 2016.
- (2). Harvey F.R. and Lavson H.B. Jr., An introduction to potential theory in calibrated geometry. Amer. J. Math., V. 131, №. 4, (2009), p. 893 – 944.
- (3). Harvey F.R. and Lavson H.B. Jr., Duality of positive currents and plurisubharmonic functions in calibrated geometry. Amer. J. Math., V. 131, №. 5, (2009), p. 1211 – 1240.
- (3). Harvey F.R. and Lavson H.B. Jr., Geometric plurisubharmonicity and convexity – an introduction. Advances in Mathematics, V. 230, (2012), p. 2428 – 2456.
- (4). Harvey F.R. and Lavson H.B. Jr., Plurisubharmonicity in a general geometric context. Geometry and Analysis I, (2010), p. 363 – 401.

Марданов Арслан Пардаевич (Ташкентский государственный Технический Университет им. И.Каримова, старший преподаватель кафедры «Высшая математика»; E-mail: apardavevich@mail.ru)

LAKUNAR DARAJALI QATORLARNING MAVJUDLIK SOHALARI HAQIDA

Аннотация. Ushbu maqola lakunar qatorlarning yaqinlashish sohaslarini o'rganishga bag'ishlangan. Unda qanday shartlar bajarilganda darajali qatorning yaqinlashish doirasi qator yig'indisi uchun Veyershtrassning tabiiy mavjudlik sohasi va qanday shartlar bajarilganda lakunar qatorning mavjudlik sohasi uning yaqinlashish doirasidan kengroq bo'lishi aniqlangan, mos misollar keltirilgan.

Калит со'злар: plurisubгармоник функция, maxsus nuqta, lakunar darajali qatorlar, yaqinlashish sohasi, Veyershtrass sohasi.

ОБ ОБЛАСТЯХ СУЩЕСТВОВАНИЯ ЛАКУНАРНЫХ СТЕПЕННЫХ РЯДОВ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию областей сходимости лакунарных рядов. В ней выясняется при выполнении каких условий круг сходимости степенного ряда является естественной областью существования Вейерштасса для суммы ряда и при каких условиях область существования лакунарного ряда будет шире чем его круг сходимости, приведены соответствующие примеры.

Ключевые слова: плюрисубгармоническая функция, особая точка, лакунарные степенные ряды, область сходимости, область существования Вейерштасса.

ON THE DOMAINS OF EXISTENCE OF LACUNARY POWER SERIES

Annotation. This article is dedicated to the study of domains of convergence of lacunar series. It turns out under what conditions the disk of convergence of a power series is a natural domain of existence of Weierstrass for the sum of the series and under what conditions the domain of existence of a lacunar series will be wider than its disk of convergence, corresponding examples are given.

Key words: plurisubharmonic function, singular point, gap power series, convergence domain, domain of Weierstrass.

Рецензент статьи: Имамкулов Севдиёр Акрамович (доктор физ.-мат. наук, профессор кафедры «Математического анализа» Национального университета)

Введение. Работа посвящена исследованию областей сходимости лакунарных рядов. В ней выясняется при выполнении каких условий круг сходимости степенного ряда является естественной областью существования Вейерштасса для суммы ряда и при каких условий область существования лакунарного ряда будет шире чем его круг сходимости, приведены соответствующие примеры

Пусть на плоскости задан следующий степенной ряд

$$f(z) = \sum_{n=0}^{\infty} c_n z^n, \quad \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} |c_n|^{\frac{1}{n}} = 1. \quad (1)$$

Тогда ясно, что по формуле Коши-Адамара радиус сходимости этого ряда равен 1 и этот ряд сходится внутри единичного круга $U = \{z : |z| < 1\}$. При этом на границе ∂U единичного круга лежит хотя бы одна особая точка функции $f(z)$.

Интересен тот случай, когда каждая граничная точка единичного круга является особой для $f(z)$, т.е. единичный круг U является естественной областью существования Вейерштрасса для функции $f(z)$?

Пример 1. Для ряда

$$f(z) = \sum_{k=0}^{\infty} z^k$$

радиус сходимости $R=1$ и на границе $\partial U = \{z : |z|=1\}$ круга сходимости лежит всего лишь одна особая точка $z=1$, т.е. круг U не является естественной областью существования Вейерштрасса для этой функции. А для ряда

$$g(z) = \sum_{k=0}^{\infty} z^{2^k}$$

каждая граничная точка круга сходимости является особой, и, следовательно, круг сходимости $U = \{z : |z| < 1\}$ является естественной областью существования Вейерштрасса для функции $g(z)$.

Анализ литературы по теме. Основной задачей, обсуждаемой в этой статье является следующий вопрос: что можно сказать об особенностях степенного ряда, если известны его коэффициенты?

Эта задача впервые привлекла внимание математиков уже в конце XIX века. Ею начали заниматься Адамар [1], Фабри [2], Фабер [4], Мандельброт [5] и за ними многие другие. В двадцатых годах XX века были получены замечательные результаты, позволявшие считать развитие этого направления почти законченным. Почти все эти результаты связаны с именем выдающегося венгерского математика Г.Полиа [6]. Они подробно приведены в монографии Л.Бибераха [2]. Многомерные аналоги лакунарных рядов исследованы в работах [8;11 с.] и др.

Методология исследования. В статье используются методы теории функции комплексного переменного, степенных рядов и свойства лакунарных степенных рядов.

Результаты и обсуждения.

Область существования лакунарных рядов. Ответ на поставленный выше вопрос связан так называемыми лакунарными рядами.

Определение 1. Ряд (1) называется лакунарным, если существует последовательность натуральных чисел $\{n_k\}$ такая, что

$$c_n = 0, \text{ если } n \notin \{n_k\} \text{ и } c_{n_k} \neq 0.$$

Пусть на плоскости $\mathbb{C}$ задан лакунарный ряд

$$f(z) = \sum_{k=0}^{\infty} c_{n_k} z^{n_k}, \quad \overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} |c_{n_k}|^{\frac{1}{n_k}} = 1. \quad (2)$$

Имеет место следующая теорема Адамара о лакунах [2].

Теорема 1. Если для лакунарного ряда (2) выполняется условие

$$\frac{n_{k+1} - n_k}{n_k} > \theta_0, \quad k = 0, 1, 2, \dots, \quad (3)$$

θ_0 - некоторое положительное число, не зависящее от k , то $f(z)$ имеет окружность $|z|=1$ своей естественной границей, т.е. $f(z)$ - однозначна, голоморфна в $\{|z| < 1\}$ и каждая точка окружности $|z|=1$ является особой точкой для функции $f(z)$. Таким образом, естественная область существования Вейерштрасса $W_f(z) = \{|z| < 1\}$.

Теорема Адамара о лакунах чуть позднее усилена Фабри [3] (см также [4]).

Теорема 2. Пусть для ряда (2) выполняется условие

$$\overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} = 0. \quad (4)$$

Тогда $f(z)$ имеет окружность $|z|=1$ своей естественной границей.

Замечание. Теорема Фабри о лакунах (теорема 2) является далеко идущим обобщением теоремы Адамара о лакунах (теорема 1), т.е. условие Фабри на лакуны $\overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} = 0$ значительно

слабее условия Адамара $\underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{n_{k+1} - n_k}{n_k} > 0$.

◀ Действительно, если последовательность $\{n_k\}$ удовлетворяет условию Адамара (3):

$$\frac{n_{k+1} - n_k}{n_k} > \theta_0, \quad k=0, 1, 2, \dots, \text{ где } \theta_0 - \text{ некое положительное число, не зависящее}$$

от k , то имеет место неравенство

$$n_{k+1} > (1 + \theta_0) n_k \quad (5)$$

Используя неравенство (5) последовательно k раз получаем выполнение неравенства $n_k > (1 + \theta_0)^k$ и, следовательно, согласно биному Ньютона $n_k > (1 + \theta_0)^k > c k^2$, где c – некоторая константа. Тогда

$$0 < \frac{k}{n_k} < \frac{k}{c k^2} = \frac{1}{c k}$$

и отсюда имеем $0 \leq \underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} \leq \underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{1}{c k} = 0$ и по свойствам числовых последователь-

ностей $\underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} = 0$ т.е. условие Фабри выполняется. ▶

Пример 2. Пусть $n_k = k^2$. Для этой последовательности проверим выполнение условий Фабри и Адамара:

$$\underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} = \underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{k^2} = \underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{1}{k} = 0$$

и

$$\underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{n_{k+1} - n_k}{n_k} = \underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{(k+1)^2 - k^2}{k^2} = \underline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{2k+1}{k^2} = 0.$$

Следовательно, условие Фабри выполняется, а условие Адамара не выполняется.

Этот пример ещё раз доказывает, что условие Фабри слабее, чем условие Адамара.

Возникает следующий вопрос: *нельзя ли условие (4) заменить более слабым условием, скажем*

$$\overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} (n_{k+1} - n_k) = \infty \quad (6)$$

или

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} = 0, \quad (7)$$

чтобы все же осталось в силе заключение о непродолжимости ряда (2) через единичную окружность?

Фабри [3] и Фабер [4] построили примеры показывающие, что условия (6) и (7) уже не приводят к нужному результату. Фабри для условия (6), а Фабер – для условия (7) построили ряды, удовлетворяющие этим условиям и имеющие на окружности $|z|=1$ только одну особую точку. Мандельброт [5] построил пример ряда, удовлетворяющего условию (6) и имеющего только одну особую точку во всей расширенной плоскости. Приведем пример Фабера.

Пример 2. Пусть задан степенной ряд

$$f(z) = \sum_{k=0}^{\infty} a_k \left(\frac{z+z^2}{2} \right)^{n_k} = \sum_{n=0}^{\infty} c_n z^n, \quad \overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} |a_k|^{1/n_k} = 1. \quad (8)$$

Здесь $\{n_k\}$ – некоторая возрастающая последовательность натуральных чисел. Этот ряд сходится равномерно внутри лемнискаты

$$|z(z+1)| = 2 \quad (9)$$

и при условии $k = o(n_k)$ эта лемниската по теореме Фабри о лакунах является для него естественной границей. Лемниската (9) содержит круг $|z| < 1$ внутри себя и касается его в точке $z = 1$. Возьмем $\{n_k\}$ так, чтобы $\frac{n_{k+1}}{n_k} \rightarrow \infty$. Тогда степенной ряд для функции $f(z)$ имеет так называемые лакуны Островского (см. определение 2) и выполняется равенство

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} = 0.$$

Таким образом, условие (7) выполнено. Однако, если все $a_k \neq 0$, то

$$\overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} = \frac{1}{2}. \blacktriangleright$$

Полную ясность в этот вопрос внес Поля [6], который доказал следующее утверждение.

Теорема 3 (теорема Поля о лакунах). Если для лакунарного ряда (2) выполняется условие (7), то этот ряд определяет однозначную голоморфную функцию с однолистной областью существования, т. е. его естественная область существования $W_f \subset \mathbb{C}$.

Аналогичный результат имеет место для степенных рядов с лакунами Островского.

Определение 2. Говорят, что степенной ряд (1) имеет лакуны Островского, если существуют две последовательности $\{n_k\}$ и $\{n'_k\}$ натуральных чисел, такие что

$$c_n = 0 \quad \text{если} \quad n_k < n \leq n'_k \quad (k=0,1,2,\dots).$$

и

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{n_k}{n'_k} = 0. \quad (10)$$

Пример 3. Если $\{n_k\} = \{k^k\}$ и $\{n'_k\} = \{k^{k+1}\}$, то эти последовательности удовлетворяют условию (10) и ряд (1) с лакунами на промежутках $(n_k, n'_k]$ ($k = 2, 3, 4, \dots$) будет лакунарным рядом Островского.

Для степенного ряда (1) с лакунами Островского имеет место следующая теорема Островского [7].

Теорема 4. Пусть ряд (1) обладает лакунами Островского. Тогда лакунарный степенной ряд (1) определяет однозначную голоморфную функцию с односвязной областью существования.

В работе [6] Поля получил следующее обращение теоремы 3.

Теорема 5. Пусть для лакунарного ряда (2) выполняется неравенство

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{k}{n_k} > 0,$$

Тогда всегда можно подобрать коэффициенты c_n таким образом, чтобы ряд (2) давал при аналитическом продолжении многозначную аналитическую функцию.

Исследование особых точек лакунарного ряда (2) посвящены много научных работ. Они подробно приведены в монографии Л.Бибераха [2]. Многомерные аналоги лакунарных рядов исследованы в работах [8; 11 с.] и др.

Заключение. В работе описываются области существования лакунарных рядов. Мы установили, какие из приведенных условий сильнее и какие являются эквивалентными. Особое внимание мы сделали лакунарным рядам Островского, имеющим очень разреженные лакуны.

Список использованной литературы:

- (1). Hadamard J. Essai sur l'etude des fonctions donnees par leur developpement de Taylor. J. de Math. Pures et appl. (4) 8, p. 101 – 186 (1892).
- (2). Fabry E. Sur les points singuliers d'une fonction donnee par son developpement de Taylor. Ann. ec. norm. sup. Paris (3) 13, p. 367 – 399 (1896).
- (3). Биберах Л. Аналитическое продолжение, М., «Наука», 1967.
- (4). Faber G. Über Potenzreihen mit unendlich vielen verschiedenen Koeffizienten. Sitzgsber. bayr. Akad. Wiss. Mat. nat. Abt., 1906, p. 581 – 583.
- (5). Mandelbrojt S. Modern researches on the singularities of functions defined by Taylor series. Rice Inst. Pamphlet 14, p. 225 – 352 (1927).
- (6). Polya G. Untersuchungen über Lücken und Singularitäten von Potenzreihen. Math. Z. 29, p. 549–640 (1929).
- (7). Ostrowski A. On the representation of analytic functions by power series. J. Lond. Math. Soc. 1, p. 236–239 (1926).
- (8). Siciak J. Separately analytic functions and envelopes of holomorphy of some lower dimensional subsets of $\mathbb{C}^N$. Ann. pol. math. 1969, v. 22, № 1, p. 145 – 171.
- (9). Tuychiev T.T. On domains of convergence of multidimensional lacunary series. Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics. 2019, 12(6), p. 736 – 746.
- (10). Туйчиев Т.Т., А.П.Марданов. О многомерных аналогах теорем Фабри и Поля для лакунарных рядов Хартогса. Узбекский Математический журнал, 2012, № 3, с. 126 – 134.
- (11). Туйчиев Т.Т., А.П.Марданов. Об областях сходимости лакунарных рядов по однородным полиномам. Узбекский Математический журнал, 2014, № 1, с. 108 – 118.

Usmonov Shoxrux Shokir o'g'li (Samarqand davlat Chet tillar instituti tadqiqotchisi;
shoxruxusmonov4@gmail.com)

YANGI O'ZBEKISTONDA MADANIYATLARARO MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOY MUHITNING O'RNI

Annotatsiya. Yangi O'zbekiston ham bugungi kunda globallashuv jarayonlari kechayotgan bir davrda madaniyatlararo muloqot madaniyati rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligi kuzatilmog'da. Dunyoda ro'y berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy voqealar insoniyatning hayot faoliyatiga o'zining ijobiy yoki salbiy ta'sirini o'tkazmog'da. Shu bois bugun madaniyatlararo muloqot munosabatlari, millatlararo totuvlik masalalari global o'zgarishlar davrida asosiy e'tibor qaratish lozim bo'lgan vazifalardan biriga aylanib bormog'da.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, mustaqillik, milliy, etnik, muloqot, dialog, axloq, o'dob, farosat, zamonaviy, demokratiya, huquq, ong, uzluksiz, axborot, tabiiy, tenglik, adolat, huquq, siyosat, davlat, mexanizm, milliy, urf-odat, an'ana, qadiryat, millat.

Усманов сын Шохруха Шакира (научный сотрудник Самаркандского государственного института иностранных языков; shoxruxusmonov4@gmail.com)

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. Отмечается, что развитие культуры межкультурного общения поднялось на уровень государственной политики в Новом Узбекистане даже сегодня, в эпоху глобализационных процессов. Социальные, экономические и политические события, происходящие в мире, оказывают положительное или отрицательное влияние на жизнедеятельность человечества. Поэтому сегодня вопросы межкультурного общения и межнационального согласия становятся одной из главных задач, на которые следует обратить внимание в эпоху глобальных перемен.

Ключевые слова: межкультурный, социальный, политический, экономический, независимость, национальный, этнический, диалог, диалог, этика, нравы, мудрость, современный, демократия, право, сознание, преемственность, информация, естественное, равенство, справедливость, закон, политика, государство, национальный, обычай, традиция, ценность, нация.

Usmanov is the son of Shokhrukh Shakir (Researcher of the Samarkand State Institute of Foreign Languages; shoxruxusmonov4@gmail.com)

THE ROLE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT IN DEVELOPING THE CULTURE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN NEW UZBEKISTAN

Annotation. It is observed that the development of the culture of intercultural communication has risen to the level of state policy in New Uzbekistan, even today, in the era of globalization processes. The social, economic, and political events taking place in the world have a positive or negative impact on the life activities of mankind. Therefore, today the issues of intercultural communication and interethnic harmony are becoming one of the main tasks that should be paid attention to in the era of global changes.

Key words: intercultural, social, political, economic, independence, national, ethnic, dialogue, dialogue, ethics, manners, wisdom, modern, democracy, law, consciousness, continuity, information, natural, equality, justice, law, politics, state, mechanism, national, custom, tradition, value, nation.

Kirish. Madaniyatlararo muloqot madaniyati, turli xalqlar o'rtasidagi integratsiyalshgan madaniyat, eng avvalo, madaniyatlararo muloqot madaniyatidir. U mustaqil va teng ijtimoiy kuchlarni o'z ichiga oladi hamda biror xalqning madaniyatiga zid bo'lmagan har qanday xalqlarning madaniyatlarini integratsiya harakatlarni tarqatishga imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham shaxsga hurmat va erkinlik, muholifatga bag'rikenglik, turli xil millat, elat vakillari bilan muloqot qila olish, umumiy manfaatlar va hamkorliklarni yo'lga qo'yish bu madaniyatda birinchi o'ringa chiqadi.

Hozirgi vaqtda madaniyatlararo muloqotiga nisbatan oddiy yo'nalishdan va fikr almashishdan barcha ijtimoiy kuchlarning ongli o'zaro bog'liqligi va doimiy hamkorligi siyosatiga o'tish zarurati mavjud. Bu esa butun jamiyat va uning a'zolari muloqot madaniyatining yangi sifat darajasini talab qiladi. Bu yoshlar faol fuqarolik pozitsiyalariga ta'sir etib, asosiy fuqarolik qadriyatlarini va ustuvorliklarini tan olishni nazarda tutadi. Ushbu qo'shma va mustahkam poydevorda ijtimoiy muammolarni umumiy mas'uliyat va o'zaro qo'llab-quvvatlash bilan hal qilish mumkin.

Adabiyot tahlili. Madaniyatlararo muloqot Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining asosiy bosqichlaridan biriga aylanib bormoqda. “Dialog jamiyatda aloqa sifat jihatidan yangi shaklidir”, deb ta’kidlaydi A.S. Kapto [1;3-b.]. Bu ko‘plab sabablarga bog‘liq. Ular orasida muloqot almashinuviga xos eng mahsuldor shakllarda ish olib borishga intilish mavjud. Pozitsiyalarni uyg‘unlashtirish faqat fikrlarni va jamoaviy faoliyatni ochiq taqqoslash orqali amalga oshirilishi mumkin. Shuning uchun madaniyatlararo muloqotini ijtimoiy muammolarni hal etish va zamonaviy jamiyatda birgalikdagi harakatlarni tashkil etishning demokratik usulining asosiy mexanizmi sifatida qarash mumkin deb ta’kidlaydi M.M.Oxotnikova [2;54-b.]. M.S. Kaganning so‘zlariga ko‘ra, “muloqot – bu odamlar bilan muloqot qilish va ularning jamiyatiga tug‘ilish (yoki ushbu jamiyatning darajasini oshirish) uchun umumiy bo‘lgan yangi axborotni ishlab chiqish jarayonidir” [3;149-c.]. A.S.Akxiyezer muloqotni jamiyatning harakatlantiruvchi kuchi deb hisoblaydi va “dialog nafaqat moddaning eng muhim ta’rifi, ma’no shakllanishining asosi, balki jamiyatning tushuntirish prinsipi sifatida ham qaralishi mumkin” [4;213-b.]. Bundan tashqari, B.C.Stepin, J.Y.Mavlonov, B.A.Yerunov, B.A.Runov Muloqot madaniyatining tuzilishini tahlil qilgan bu yerda asosiy qoidalarni ko‘rsatadi. M.Ridel odamlar va xalqlar o‘rtasidagi muloqot zo‘ravonlikning yagona muqobili ekanligini ta’kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda qiyosiy tahlil, tahlil va sintez, konseptual nazariyalarni qiyoslash, dala etnografik ishi, tarixiylik, mantiqiylik, ketma-ketlik va tizimlilik usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Bugun Yangi O‘zbekiston butun dunyoga nisbatan islohot va ochiqlik siyosati olib borish bilan birgalikda bozor iqtisodiy tizimining doimiy chuqurlashishi bilan Yangi O‘zbekistonning dunyo bilan iqtisodiy va madaniy almashinuvlari tobora tezlik bilan rivojlanib bormoqda va mamlakatlar va xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar tobora ko‘payib bormoqda, natijada til va madaniyatlar o‘rtasida madaniyatlararo muloqot madaniyati paydo bo‘ldi va turli davlatlar, xalqlar o‘rtasidagi diplomatik jarayonda asosiy masalaga aylandi. Sharq mamlakati sifatida G‘arb dunyosida ham Yangi O‘zbekistonning madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishga e’tibor berayotganligi dunyo miqyosida Yangi O‘zbekiston tomonidan olib borilayotgan ochiqlik siyosatini mamnuniyat bilan qabul qilayotgani ham madaniyatlararo muloqotga asoslanganidir. “Muloqot jamiyat va inson hayotini qo‘llab-quvvatlashning o‘ziga xos tizimi bo‘lib, unda faoliyat va uning mahsulotlari almashinuvi” [5;22-b.]. Harakatlarning o‘zaro yo‘nalganligi pozitsiyalarni katta faollik va tashqi ta’sirlarga reaktivlashtirish tomon boyitish va tuzatishga olib keladi. Ijtimoiy munosabatlar jarayonida odamlar o‘rtasidagi bog‘liqlik, qarama-qarshilik va aqliy-amaliy sa’y-harakatlarni birlashtirish zaruriyati vujudga keladi. Ijtimoiy munosabatlar ijtimoiy faoliyatning barcha shakllariga xos bo‘lib, fuqarolik hayotining muhim elementi hisoblanadi. Ijtimoiylashuv jarayonida fuqaro shaxsining shakllanishi, shu jamiyatga xos qadriyatlar, me’yorlar, munosabat, xulq-atvor namunalarning o‘zlashtirilishi ro‘y beradi.

Shu bilan birga, jahon tendensiyasi keng va Yangi O‘zbekiston zamon bilan hamnafas bo‘lib, “inson eng oliy qadriyat”, “insoniyat kelajagi umumiy bo‘lgan jamiyat qurish” degan buyuk idealni taklif qildi. Dunyodagi turli madaniyatlar hech qachon bugungidek chambarchas bog‘liq bo‘lmagan va ular hech qachon bugungidek intensiv interaktiv, ziddiyatli va aralashishmagan. Insoniyatning kelajakdagi farovonligi insoniyat kelajagi umumiy bo‘lgan jamiyat qurilishiga bog‘liq bo‘lishini tasavvur qilish qiyin emas. Insoniyat kelajagi umumiy bo‘lgan jamiyatni qanday qurish uzoq va mashaqqatli ish bo‘ladi. Qiyinchiliklar va imkoniyatlarga to‘la bu jarayonda madaniyatlararo tadqiqotchilar yelkalariga chidab bo‘lmas va ulug‘vor vazifa yuklangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev takidlaganidek, “Xalqimizning yaratuvchilik dahosi bilan bunyod etilgan noyob merosni har tomonlama chuqur o‘rganish, yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk alloma va mutafakkirlarning hayoti va ilmiy-ijodiy faoliyati haqida yaxlit tasavvur uyg‘otish, xalqaro miqyosda dinlararo va sivilizatsiyalararo muloqotni yo‘lga qo‘yish, bugungi murakkab davrda islom dinining insonparvarlik mohiyatini ochib berish, jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashish, yosh avlodni gumanistik g‘oyalar, milliy g‘urur va iftixor ruhida tarbiyalashdek ezgu maqsadlarni ko‘zda tutadi” [6;179-b.]. Shuning uchun ham jamiyatda madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishni davr talab qilmoqda. “Bundan keyin madaniyat qanday rivojlanmasin, insoniyat ilgari erishilgan natijalardan voz kechmaydi, ulardan madaniyatning progressiv rivojlanishida foydalanish zarurdir” [7; 96-b.]. Takidlash mumkin, madaniyatlararo muloqot ma’naviy madaniyatni yaratish, o‘rganish va rivojlantirish jarayonida davrlar, jamiyat, millatlar o‘rtasidagi madaniyatlar taraqqiy etadi, insonlarning ma’naviy-axloqiy ongi rivojlanadi, axloq-odobi, umuminsoniy qadriyatlari, estetik madaniyati, madaniyatlararo muloqot madaniyati taraqqiy etadi. Har bir davrda madaniyatlararo muloqot madaniyatning elementlari o‘z zamonasining rivojlangan g‘oyalari asosida jamiyatda milliy, ma’naviy, axloqiy, muloqot madaniyatoiga asoslangan qarash-

larni boyitib boradi. Shuningdek, badiiy obrazlarda voqelikning ijtimoiy taraqqiyot jarayonidagi aks etib, yoshlar uchun madaniyatlararo muloqot dunyosi, madaniyat olami, ijodkorlik g'oyalari nozik, takrorlanmas badiiy qahramonlarning timsolida ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bizning mintaqamiz xalqlarini ming yillik qardoshlik va yaxshi qo'shnichilik rishtalari bog'lab turadi. Bizni tarix, din, umumiy madaniyat va an'analar birlashtiradi. Yevrosiyoning "yuragi"da joylashgan mintaqamiz Yevropa va Yaqin Sharq, Janubiy va Sharqiy Osiyoni bog'lovchi ko'prik bo'lib, Rossiya va Xitoy singari yirik davlatlar bilan chegaradoshdir" [8;264-b.]. Chunki bu hudud qadimdan sivilizatsiyalarni birlashtirib, Sharq va G'arb madaniyatlarini rivoji uchun muhim strategik ahamiyat kasb etgan. Bu chorrahada ko'plab xalqlarning san'ati, madaniyati, ilm-fani va yurishgan yutuqlari jamuljam bo'lib, jahon estetik madaniyatini o'zida aks ettirgan umuminsoniy qadriyatlar insoniyat ijtimoiy taraqqiyotiga, jumladan, yosh avlod kelajagiga xizmat qilgan. Ijtimoiy muhit, madaniyatlararo muloqot madaniyat inson tomonidan orttirilgan barcha ichki va tashqi xulq-atvor usullarini o'z ichiga oladi, degan umumiy kelishuv mavjud. Bular belgilar orqali ham uzatilishi mumkin; Unda inson guruhlarining o'ziga xos yutuqlari ham mavjud. Ularga artefaktlar orqali moddiy shakl beriladi. Asosan, madaniyatlararo muloqot madaniyatning o'zagi tarixan guruhda muhokama qilingan nozik g'oyalar va ular bilan bog'liq qadriyatlardir.

Madaniyatlararo muloqot madaniyati – ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy shakllanish jarayonida ishlab chiqarish, hayot, o'qish, ta'lim kabi insoniy qadriyatlarga intilish deb hisoblash mumkin. Boshqacha qilib aytganda, inson uchun ma'qul bo'lgan narsa, ya'ni faoliyat madaniyatlararo muloqot madaniyatning bir qismidir. Turli me'yorlarga ko'ra, madaniyatlararo muloqot madaniyatni qadimgi odamlar uyushmasidan urug', qabila bo'lib yashash tizimidan madaniyatlararo madaniyat va zamonaviy madaniyatlararo madaniyat, sharq madaniyatlararo madaniyati va g'arb madaniyatlararo madaniyati va dunyoviy madaniyatlararo madaniyat, madaniyatlararo totuvlik, madaniyatlararo muloqot madaniyati kabi turli turlarga bo'lish mumkin. Har bir millatning madaniy ildizlarining xilma-xilligi bugungi hayotga keng va doimiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Shu manoda omillar hamisha shuni talab etadiki, "o'z xalqi milliy qadriyatini boshqa millat qadriyatlariga teskari qo'ymagan holda, aksincha, boshqa millat ma'naviyatini chuqur his qilish darajasiga o'sib chiqsa va o'z milliy qadriyatini bemalol va beminnat namoyish etish imkoniyatiga ega bo'lsa, milliy munosabatlarda do'stona iqtisodiy va ma'naviy muloqotdan o'zga niyat bo'lmasa, ana shunda turli millatlarning ma'naviyatini ifodalovchi umumbashariy qadriyatlar o'sib boraveradi" [9;116-b.]. Turfa xil madaniyatlar, etnik, til, diniy xilma-xillik mamlakatimizda asosiy qadriyatlar sifatida e'tirof etilishini va bu borada huquqiy asoslar yetarlicha yaratilganligini ta'kidlash muhim. O'zbekiston turli millat va elatlarning tinch-totuv yashashi uchun o'ziga xos tajribaga ham ega. Shunday ekan, mamlakatimizda madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish asosida milliy his-tuyg'ularni hisobga olish bilan birga amalga oshiriladi. Bu borada qonunchilik ham xalqimizning tajribasi ham yetarli deyish uchun asoslar mavjud.

Xulosalar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda mamlakatimiz hududida 130 dan ortiq millat va elat vakillari tinch va farovon hayot kechirishmoqda. Bu tinchlik va farovonlikning zamirida mustaqillikning dastlabki davrlaridan boshlab, mamlakatda ishlab chiqilgan aniq strategik rejaning madaniyatlararo muloqot asosida millatlararo munosabatlar rivojiga qaratilganligidadir. Mustaqillik yillarida madaniyatlararo muloqot va millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikka, yurtimizda yashayotgan barcha xalqlar o'rtasidagi do'stlik va hamkorlikni yanada mustahkamlashga qaratilgan milliy siyosatning yo'nalishlari belgilab berildi. Biroq bugungi globallashuv sharoitida insonlar o'rtasida muloqotning tezlashib ketishi, axborot olishning cheklanmaganligi madaniyatlararo muloqot munosabatlari holatini tahlil qilish, aniq xulosalar qilish va mazkur sohada mamlakat ehtiyojlari va manfaatlaridan kelib chiqib qarorlar qabul qilishni talab etmoqda. Bunday vaziyatda, jamiyatning asosiy kuchi va kelajagi hisoblangan yoshlarda madaniyatlararo muloqot madaniyati bo'yicha konkret vazifalarni amalga oshirish zarur. Shunday vazifalardan biri yoshlarda madaniyatlararo muloqot munosabatlarni takomillashtirishdagi asosiy motivlar va imkoniyatlarini shakllantirish hamda yoshlarda madaniyatlararo munosabatlarni takomillashtirishning samarali mexanizmlarini yaratishni jamiyatning o'zi talab qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Капто А.С. Диалог – путь к человеку. "Социально-политические науки", 1990, № 7, с. 3.
- (2). Охотникова М.М. Социология согласия. Тюмень, 2002, с. 54.
- (3). Каган М.С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений. М., 2002, с. 149.
- (4). Ахизер А.С. Как «открыть» закрытое общество. М., 1997, с. 213.
- (5). Атаманчук Г.В. Новое государство: поиски, иллюзии, возможности. М., 1996, с. 22.

- (6). Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т., “Ўзбекистон”, 2-жилд, 2018, 179-бет.
- (7). Садулла Отамуратов, Сарвар Отамуратов. Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш. «Янги аср авлоди», Т., 2003, 96-бет.
- (8). Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т., “Ўзбекистон”, 2018, 264-бет.
- (9). Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. Т., “Шарқ”, 2001, 116-бет.
- (10). Kholikov, Yunus Ortiqovich. Moral aspects of national ethnic in bringing up young generation with generosity. *Theoretical & Applied Science* 7 (2019), p. 18 – 21.
- (11). Холиқов, Ю.О. (2022). Бағрикенглик маданиятнинг моҳияти ва унинг ахлоқий асослари. *Journal of Integrated Education and Research*, 1(6), p. 17 – 21.
- (12). Xoliqov, Yunus Ortiqovich. Yangi O‘zbekistonda bag‘rikenglikni rivojlantirishda millatlararo aloqalarining mohiyati. *Oriental renaissance. Innovative, educational, natural and social sciences 2. Special Issue 23* (2022), p. 764–774.
- (13). Ortiqovich, Xoliqov Yunus. The importance of moral values in the development of a culture of tolerance in youth. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage* 1.3 (2021), p. 65 – 69.

Mamatqulov Rustam Ubaydullayevich (Toshkent Kimyo-texnologiya instituti katta o‘qituvchisi; mamatqulov_rustam2021@gmail.com)

MILLIY MANFAATLAR VA MILLIY O‘ZLIKNI ANGLASHNI RIVOJLANTIRISH EHTIYOJI

***Annotatsiya.** Milliy manfaatlar va milliy o‘zlikni anglash o‘zaro ta’sirda bo‘ladi. Milliy manfaatlar ni anglash va mustahkamlash o‘zlikni anglash bilan bog‘liq. Maqolada har bir millat o‘zligini anglashining qator belgilari va funksiyalari milliy manfaatlar amalga oshuvi, kengayib borishi va takomillashuvining muhim omili ekanligi tahlil etilgan.*

***Kalit so‘zlar:** milliy manfaatlar, milliy o‘zlikni anglash, mustaqillik, milliy tiklanish, milliy ruhiyat, milliy til, milliy birlik, milliy qadriyatlar, madaniy meros, bozor munosabatlari, yuksalish, taraqqiyot.*

Маматкулов Рустам Убайдуллаевич (старший преподаватель Ташкентского химико-технологического института; mamatqulov_rustam2021@gmail.com)

НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ И ОСОЗНАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

***Аннотация.** Национальные интересы и национальная идентичность взаимосвязаны. Понимание и укрепление национальных интересов связано с самосознанием. В статье анализируется ряд признаков и функций самосознания каждой нации как важного фактора реализации, расширения и совершенствования национальных интересов.*

***Ключевые слова:** национальные интересы, национальная идентичность, независимость, национальное возрождение, национальный дух, национальный язык, национальное единство, национальные ценности, культурное наследие, рыночные отношения, подъем, развитие.*

Mamatkulov Rustam Ubaydullaevich (senior lecturer at the Tashkent Chemical Technology Institute; mamatqulov_rustam2021@gmail.com)

THE NEED FOR DEVELOPING NATIONAL INTERESTS AND AWARENESS OF NATIONAL IDENTITY

***Annotation.** National interests and national identity are interconnected. Understanding and strengthening national interests is associated with self-awareness. The article analyzes a number of features and functions of the self-awareness of each nation as an important factor in the implementation, expansion and improvement of national interests.*

***Key words:** national interests, national identity, independence, national revival, national spirit, national language, national unity, national values, cultural heritage, market relations, rise, development.*

Kirish. Milliy manfaatlarning o‘zlikni anglashda namoyon bo‘lishi millat va uning vakillari ruhiyatini mustahkamlash bilan bog‘liqdir. Milliy manfaatlar millatning ijtimoiy-ruhiy holatidir. Buni mustahkamlashda milliy o‘zlikni anglash darajalarini rivojlantirib borish dolzarb hisoblanadi. Milliy manfaatlar mustaqillik sharoitida ko‘lam va sifat jihatdan kengayib boradi. Shuning uchun ham aksariyat olimlar e’tirof etgan o‘zlikni anglashning qator belgilari, vazifa va funksiyalarini milliy manfaatlar amalga oshuvi va takomili masalalari nuqtayi nazardan tahlil etish nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Milliy o‘zlikni anglash, uning muhim belgilari, elementlari va funksiyalari, manfaat kategoriyasi, milliy manfaatlar, ularning namoyon bo‘lishi sohalari bir qator O‘zbekiston olimlari S.Sh.Shermuhamedov, E.Y.Yusupov, Z.U.Hayitov, S.O.Otamuratov, F.R.Abdurahmonov, A.Ochildiyev,

N.A.Nazarov, V.Quchqorovlar tomonidan ilmiy tahlil etilgan. Rus olimlaridan Shuvalov B.A., Xabibulin K.N. kabilar mazkur mavzuda o'z nuqtayi nazarini bildirganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada milliy o'zlikni anglash va milliy manfaatlar o'zaro dialektikasi, millatning muhim belgilari, o'zlikni anglashning rivoji, milliy manfaatlar amalga oshuviga ta'sir etuvchi muhim omillarning o'ziga xosligi va mexanizmlarini ko'rsatib berishda tegishli ilmiy manbalarga, bir qator olimlar fikr-mulohazalariga tayanilgan va ilmiy tahlil etilgan.

Tahlillar va natijalar. Har bir tarixiy davr xalqlarning o'z manfaatlarini ifodalovchi milliy o'zlikni anglash holatini belgilab beradi. Masalan: "Avesto" g'oyasiga asoslangan zardo'shtiylik dini ma'naviyati o'z davri ijtimoiy ehtiyojlarini himoya etgan. Xalq tutqunligi holatlarida ham u doimo zimdan harakatda bo'lib turadi. Ma'lum bir shart-sharoitlar tufayli u rivojlanishi yoki (barham topmaydi, chunki millat va uning zaminlari bor ekan, u saqlanadi) to'siq va g'ovlarga uchrashi mumkin. "Qaramlik millatning mustaqil subyektligiga rahna soladi. Ong, tafakkur qaramligi o'zgalarga "yem" bo'lishiga olib keladi." (1) Lekin, millat va uning ruhiyati, jismi va undagi ehtiyoj-manfaatlar amalga oshuvi sari intilish qudrati ushbu jarayonni bir holatda qolib ketishiga yo'l qo'ymaydi. "Moddiy va ma'naviy qadriyatlar taqsimotida adolatsizlik hukm surgan sharoitda milliy o'zlikni anglash qudratli moddiy kuchga aylanib, millatlararo munosabatlar sohasidagi ziddiyatlarni jonlantiruvchi omil bo'lib yuzaga chiqadi va millatni harakatga keltiradi" (2). Shuning uchun milliy manfaatlar ko'lami kengayishi avvalo, milliy o'zlikni anglashning rivojlanishi omili bilan ham bog'liq jarayondir. Olim F.Abduraxmonov ham milliy manfaatlarni to'la tushunish-milliy o'zlikni anglash ekanligini ko'rsatadi (3). Umuman aytganda, milliy o'zlikni anglashning milliy manfaatlar bilan bog'liqligini aksariyat mualliflar tan olishadi. Biroq, milliy manfaatlar ko'lami kengayishida uning roli masalasi alohida tahlil etilmagan. Buning muhim sabablaridan biri – Sovet davri siyosati natijasida milliy manfaatlar ruhiyatining milliy o'zlikni anglash jarayoni bilan o'zaro munosabatida o'zilik mavjud bo'lgan. "Milliy o'z-o'zini anglashni normal, tabiiy rivojlanishi uchun ma'lum sharoit, muhit zarur bo'lib, uning mavjud bo'lmasligi, milliy o'zlikni rivojiga olib kelmaydi (4). Sharoit, muhit jamiyatdagi turli etnoslar, millatlarining ongi, milliy-madaniy saviyasi, o'z tarixi va etnik ildizlarini o'rganishga qiziqish va intilishi kuchayishi bilan ham yuzaga keladi. Milliy o'zlikni anglash rivoji uni tashkil etadigan tarkibiy tuzilish, elementlari va ularning o'zaro ta'siri bilan ham xarakterlanadi. Professor N.Nazarov milliy o'zlikni anglash rivojini xalqning ma'naviyati, haqiqiy tarixi, madaniyatini tiklash vazifalariga qaratilgan milliy mafkurani shakllantirish deb qaraydi" (5).

"Milliy o'zlikni anglash o'tmish, bugun, kelajak kabi uchta bochqichdan iborat bo'lib, ular milliy o'zlikni anglashning har bir komponentida mavjud bo'ladi" (6). Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, yuqoridagi ichki va tashqi elementlarning obyektiv mavjudligida mazkur uch qobiq mujassam bo'ladi. Bu narsa uning rivojida o'ziga xos ichki ruhiy elementlarni taqozo etadi, deyin mumkin. Bu elementlar-tarixiy o'tmish, hududiy birlik, madaniy birlik, til, urf-odatlar, vatanparvarlik, milliy qadriyatlarga sodiqlik, milliy manfaatlarni tushunib yetish bilan bog'liq bo'lgan holda, shular haqidagi millat va uning vakllarining tushunchalari, hissiyoti, tuyg'usi, g'ururi kabi milliy-ruhiy xarakterdagi hodisalardir. Ana shu aqliy-hissiy, emotsional holatlar rivoji, o'z navbatida, milliy manfaatlar ko'lami kengayishi sharoitida qay darajada kechadi? Uni amalga oshuviga qanchalik imkon beradi? Mana shu masala ham milliy rivojlanishni tushuntirishda muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Milliy o'zlikni anglash darajasiga qarab jamiyatda u yoki bu etnik guruhlar, jamoalar manfaati anglangan va amalga oshgan bo'ladi. Milliy o'zlikni anglash millat borligining in'ikosi hisoblanadi. Milliy borliqdagi o'zgarishlar milliy o'z-o'zini anglash rivojida ma'lum o'zgarishlarga olib keladi. Bu narsa uning har bir taraqqiyot bosqichidagi yangi xususiyatlar bilan bog'liq. Milliy manfaatlar amalga oshuvi, uning ko'lami kengayishiga olib keladi. Bu esa milliy o'zlikni o'sishiga ehtiyojni yanada oshiradi.

Milliy manfaatlardagi moddiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy omillar milliy ong, milliy his-tuyg'u, g'urur, iftixor shakllanishi, rivoji bilan millatni haqiqiy barkamolligiga xizmat qiladi. Har bir millat a'zolarida masalan, vatanparvarlik xislati bo'lmasa, milliy manfaatlar amalga oshuvi qiyin kechadi. Vatanparvarlik haqida akademik S.Shermuhamedov shunday deydi: "Millatni, Vatanni sevmay, millatparvar, vatanparvar bo'lmay turib, millat va Vatan istiqboli uchun kurashish mumkin emas" (7). Milliy o'zlikni anglash rivoji millat manfaatlariga tahdid va ayni vaqtda milliy taraqqiyotdagi erishilgan yutuqlar bilan ham bog'liqdir. Aksariyat manbalarda milliy o'zlikni anglashni real moddiy kuchga aylanishini uning moddiy manfaatlariga xavf bo'lgan sharoitlar bilan bog'lanadi. Bu ushbu hodisaning bir tomonidir. Ikkinchisi va eng muhim jihati – millat sha'ni va uni avaylab-asrash holati bilan xarakterlanadi. Chunki o'z sha'ni, or-nomusi, g'ururi va ma'naviy-axloqiy fazilatlarini yuksak qo'ygan millatgina o'z milliy manfaatlarni har jihatdan ta'minlashga qodir bo'ladi. Zero, o'z haq-huquqini, qadr-qimmatini anglagan, milliy ongi, ma'naviy-ma'rifiy dunyosi

yuksak xalq, millat hech qachon o‘z milliy manfaatlaridan voz kechmaydi. Uning milliy manfaatlarida milliy ozodlik vazifasimi, iqtisodiy-madaniy taraqqiyot masalalarimi yoki o‘z xalqi ijtimoiy hayotining ichki turmush masalalarimi, unda nima turishidan qat’iy nazar, har bir inson milliy vatanparvarlik, insonparvarlik, milliy jasorat va fidoyilik ko‘rsatishga tayyor turadi. O‘z milliy ongi, madaniyati shakllangan millat vakillari boshqa millatdoshlarini ham ortidan ergashtira oladi. Milliy manfaatlarni amalga oshirishda milliy birdamlikni yuzaga keltira oladi. Milliy o‘zlikni anglash – kishining o‘zi mansub millatning manfaatlarisiz o‘z ehtiyojlarini amalga oshishini tasavvur qila olmaslikdir. Boshqacha aytganda, milliy o‘zlikni (rivoji) anglash – milliy manfaatlarni amalga oshuvi va kengayishi bilan bog‘liq muammolarni bilish faoliyati, uni hal etishga intilish va munosabat ko‘rsata olish salohiyati hamdir. “Shu tariqa, milliy o‘z-o‘zini anglash millat manfaatlarini himoya qiluvchi moddiy kuchga aylanadi”. Ushbu milliy-ruhiy omil moddiy kuchga aylanib, millatni ijtimoiy hayotdagi turli muammolarini hal etishda barqaror kuch sifatida, millatni milliy va umuminsoniy taraqqiyot sari birlashtiradi, kelajakka yetaklaydi.

Xulosa qilib aytganda, milliy o‘zlikni anglash manfaatlarni amalga oshuvi, kengayib borishining muhim omilidir. Ikkinchidan, milliy o‘zlikni rivojlanishi uni tashkil etgan ichki salohiyat – milliy mansublikni anglash bilan bog‘liq jarayondir.

Uchinchidan, milliy manfaatlar xilma-xilligi, o‘zgarishi bilan milliy o‘zlikni rivoji ham bir vaqtda yuz beradi. To‘rtinchidan, milliy o‘zlikni anglashning milliy rivojlanishga qaratilganlik holati–millat vakillari farovonligi va barkamolligini ta‘minlash imkoniyatlarini yanada oshiradi. Beshinchidan, milliy o‘zlikni anglash va manfaatlar ko‘lami kengayishi jahon xalqlari hayotidagi ijobiy va inqirozli holatlar bilan ham bog‘liqlikdir. Bunday sharoitda, tenglar ichida teng bo‘lishga xalqlarning milliy va umuminsoniy manfaatlarini uyg‘unlikda tasavvur etish va ta‘minlash bilan erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Hayitov Z.U. Mustaqillik sharoitida millatlarning milliy o‘zligini anglashining rivojlanish xususiyatlari (o‘zbek xalqi misolida). Fals.f.nomz.olish uchun yozilgan dissertatsiya, T., 2007, 76-bet.
- (2). S.Otamuratov. Globallashuv va millat. T., “Yangi asr avlodi”, 2008, 115-bet.
- (3) Abdurahmonov F.R. O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi sharoitida milliy manfaatlar muammolari. F.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, T., 1994, 34 – 35-betlar.
- (4) A.Achildiyeu. Диалектика национального самознания и национальной культуры. Т., ТашГУ, 1997, с. 34.
- (5). Nazarov N.A. Jamiyatda milliy etnik jarayonlar rivojining siyosiy-falsafiy tahlili. Siyos. fan.doktori ilmiy. daraj. olish.dissert., T., 2005, 167–174-betlar.
- (6). A.Achildiyeu. Диалектика национального самознания и национальной культуры. Т., ТашГУ, 1997, с. 39.
- (7). Shermuhamedov S. Mustaqillik – buyuk ne‘mat. T., “O‘zbekiston”, 1997, 20-bet.
- (8). S.Otamuratov. Globallashuv va millat. T., “Yangi asr avlodi”, 2008, 117-bet.

Karimova Madina Saydulla qizi (Andijon davlat universiteti dotsenti
(PhD); karimovamadina398@gmail.com)

ARXITEKTURA SOHASIDA YANGI SO‘ZLARNING SHAKLLANISHIDA
EKSTRALINGVISTIK VA INTRALINGVISTIK OMILLAR TA’SIRI

Annotatsiya. Ingliz va o‘zbek tillarida arxitektura va qurilish sohasiga oid terminlarning ekstralingvistik va intralingvistik omillar asosida tahlil qilish va ularni tarjimada berish usullarini ochib berishdan iborat.

Kalit so‘zlar: termin, lug‘at, o‘zbek tili, ingliz tili, ekstralingvistik, intralingvistik.

ВЛИЯНИЕ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И ИНТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ
НА ОБРАЗОВАНИЕ НОВЫХ СЛОВ В ОБЛАСТИ АРХИТЕКТУРЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются термины архитектуры и связанные со строительством в английском и узбекском языках на основе экстралингвистических и интралингвистических факторов и раскрываются способы их перевода.

Ключевые слова: термин, словарь, узбекский язык, английский язык, экстралингвистический, интралингвистический.

IN THE FIELD OF ARCHITECTURE, EXTRA-LINGUISTIC AND INTRA-LINGUISTIC
FACTORS INFLUENCE THE FORMATION OF NEW WORDS

Annotation. In this article, the terms of architecture and related to construction in the English and Uzbek languages have been discussed based on extralinguistic and intralinguistic factors and reveal the methods of their translation.

Key words: term, dictionary, Uzbek language, English language, extralinguistic, intralinguistic.

Kirish. Tilshunoslikda yangi so‘zlarni yaratish jarayonlari allaqachon yetarlicha o‘rganilgan va tavsiflangan, ammo neologizmlar jamiyatda sodir bo‘layotgan voqealarning belgisi bo‘lib, tilshunoslarning nominatsiya jarayonlariga ta‘sir qiluvchi omillarni o‘rganishga qiziqishini uyg‘otishda davom etmoqda. Bundan tashqari, bugungi kunda zamonaviy kasblardan biri bo‘lgan arxitekturada ham yangi so‘zlar paydo bo‘lishi, uning o‘z va ko‘chma ma‘nolarini hosil qilmoqda. Shu o‘rinda arxitektura sohasida yangi so‘zlar-ning shakllanishining ekstralingvistik va intralingvistik jihatlari har tomonlama tahlil qilish taqozo etib kelmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda terminologiyaga oid ilmiy-nazariy qarashlar va lisoniy qonuniyatlar rus tilshunoslari: G.O.Vinokur, A.A.Reformatskiy, D.C.Lotte, A.D.Xayutin, A.V.Superanskaya, E.Koroleva, O.V.Dobish, G.A.Sergeyeva; o‘zbek tilshunoslari: R.Doniyorov, A.Hojiyev, A.Madvaliyev, H.Dadaboyev, O.S.Ahmedov, G.I.Ergashova, X.D.Paluanova, Sh.N.Abdullayeva, A.M.Kurganov, A.A.Ayaku-lovlar tomonidan yanada rivojlantirildi. Arxitektura va qurilish terminlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar bir qator xorijlik va mahalliy olimlar: A.S.Grinev, A.Z.Abduraxmanova, L.N.Cherkasova, N.A. Minakova, M.M.Bekmurodov, Z.U.Xakiyeva, I.A.Klepachenko, Q.Sapayevlar tomonidan amalga oshirilgan.

Tadqiqod metodologiyasi. Intralingvistik omillar ta‘sirida tilning so‘z yasash tizimining ma‘lum qismlari faollashadi, bu so‘zning semantik tarkibi va stilistik bog‘liqligining o‘zgarishi, so‘z yasash elementlarining so‘zlardan o‘zlashtirilishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ushu o‘zlashtirish boshqa tillar, lingvistik, iqtisod va ifodaning ekspressivligi tamoyillari bilan, lingvistik ifoda vositalarining analogiyasiga intilish bilan bog‘liqdir.

Tahlil va natijalar. Berilgan leksik birliklar har doim ham lug‘atlarda o‘z o‘rnini topavermaydi, balki zamonaviy jamiyat tendensiyalarini aks ettirgani uchun ham tilshunoslar, ham keng kitobxonlar doirasi uchun qiziqish uyg‘otadi. Jamiyat hayotidagi jiddiy o‘zgarishlarni aks ettirish, yangilarga nom berish zarurati nomzodlarni ko‘rsatish jarayonlarini faollashtiradi. Yangi lug‘atning paydo bo‘lishiga ta‘sir etuvchi omillar intralingvistik (intralingvistik) va ekstralingvistikka bo‘linadi. Ekstralingvistik omillarga quyidagilar kiradi: jamiyatning holati, jamoat ongining mazmuni, ijtimoiy ehtiyojlar darajasi, yangi ijtimoiy-iqtisodiy voqelikning paydo bo‘lishi, fan va texnika sohasidagi kashfiyotlar, madaniyatlararo muloqot, globalla-shuvda.

O‘zbek tilida arxitektura va qurilishga oid takroriy so‘zlar, terminlar ham ingliz tilidagi kabi vujudga kelishi aniqlandi. Mazkur so‘z yasash usuli har ikkala tilda ham keng tarqalgan usullardan biridir. O‘zbek tilidagi N.Mamatovning qo‘shma so‘zlar lug‘ati tahliliga ko‘ra, arxitektura va qurilishga oid usul bilan yasalgan 900 dan ortiq sof va aralash turdagi terminlar mavjud. Lug‘atning yangilanishini rag‘batlan-

tiradigan omillar majmuasi orasida ifodaning aniqligi va qisqaligi yoki fikrning noaniqligi, ismning ravshanligidan voz kechish, ijtimoiy hayotda va badiiy madaniyatda estetikaning namoyon bo'lishiga intilish ham mavjud. Zamonaviy jamiyatda moda, obro'-e'tibor, yangilik tushunchasining roli, bu nafaqat ona tilida so'zlashuvchilarning tashqi ko'rinishi, turmush tarzi va odatlarida, balki ma'lumot almashish jarayonining lingvistik dizaynida ham namoyon bo'ladi. Arxitektura sohasida lug'at boyligini shakllantirishda uni jarayoni asosiy rol o'ynaydi. Uni tavsiflaganda "memor" so'zi (quruvchilar tominidan qurilgan) asosiy o'rinda bo'lib, u turli tarzda tahlil qilinadi. Shuningdek, u ijtimoiy, tabiiy iqlim, iqtisodiy, madaniyat, fan, texnologiya va shahar muhiti kabi sohalar bilan turli ma'nolarni bera oladi. Ushbu o'zgarishning natijasida yangi leksik birliklar bilan to'ldiriladigan tematik guruhlar, asosan, iqtisodiyot va boshqaruv, ommaviy axborot vositalari, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, biotexnologiya va boshqalar kabi inson faoliyatining ta'siri natijasida yuzaga kelayotgan sohalariga o'z ta'sirini o'tkaza oladi. Leksik birliklarning me'moriy tematik guruhi o'zgarib, natijada u yanada boyib boradi. Ushu o'zgarishlardagi lug'at quyidagi tematik kichik guruhlarda o'rganiladi:

- 1) bino va turarjoy: hajmi va shakli; maqsadi;
- 2) shahar makonini rejalashtirish;
- 3) ekoarxitektura g'oyalari amalga oshirish;
- 4) arxitekturada yangi yo'nalishlar (4).

Yillar davomida dunyo o'zgarib, rivojlanib boraveradi. Bugungi kundagi asosiy o'zgarishlardan biri sifatida biz turli-tuman zamonaviy va atrof-muhitga zararsiz bo'lgan inshootlarni qurish deb olsak bo'ladi. Bu esa me'mor uchun dolzarb mavzu bo'lib qoldi. Bundan tashqari, ta'lim va texnologiyalarning rivojlaniishi arxitektura sohasiga ham yangiliklar olib keldi. Vaqtlar o'tishi bilan, bu sohaning lug'at boyligi ham o'zgarib boshladi. Ularni tahlil qiladigan bo'lsak, binolar va turarjoylar tematik kichik guruhidagi yangi so'zlar va iboralar ikki jihatni – hajmi va maqsadini aks ettiradi. Uning kattaligi mavzusi, birinchi navbatda, "siqilgan" bo'shliqlarga moliyaviy qiziqishning o'sishi, shuning uchun juda kichik kvartiralarini tavsiflovchi so'zlarning paydo bo'lishi tufayli dolzarb bo'lib bormoqda.

a very small apartment, usually found in large cities where there is not enough housing for all the people who live there (juda kichik kvartira, odatda, shaharning barcha aholisi uchun uy-joy yetarli bo'lmagan yirik shaharlarda), bunda asosiy e'tibor faqatgina hajmiga emas, balki kattaligiga ham qaratiladi.

Qarama-qarshi o'lchamdagi binolarning birgalikda mavjudligi zamonaviy jamiyatda tabaqalanish tendensiyasi davom etayotganidan dalolat beradi. Biroq, kichik yashash joylari ham insonning ataylab qilingan tanloviga aylanishi mumkin. Yaqinda paydo bo'lgan "Kichik uy" harakati doirasida xuddi shu nomning barqaror kombinatsiyasi kichik uy ma'nosi bilan paydo bo'ladi.

a very small home (measuring less than 37 square metres) whose residents are usually supporters of the Tiny House movement, which promotes a simpler, less materialistic lifestyle (очень маленький дом (площадью менее 37 квадратных метров), жители которого поддерживают движение «Крошечный дом»).

Ushbu harakat tarafdorlari soddalik, minimalizm va erkinlik g'oyalari targ'ib qilib, kichik uylarda yashashni tanlaydilar. Shahar aholisining ko'payishi va binolarni qurish uchun cheklangan maydon me'morni ushbu omillarni hisobga olgan holda yangi usullarni izlashga va muammolarni hal qilishga majbur qiladi, shuning uchun leksik birlik juda baland va tor binoni tasvirlaydigan ko'rinadi. *sliver building* (дом-щепка) – *an extremely tall, narrow skyscraper* (очень высокий, узкий дом), funksional qismi yer ostida joylashgan binoni tasvirlangan.

Xulosa. Terminlar, shubhasiz, nutq birliklari hisoblanadi, faqat ularda so'zlarga nisbatan muayyan chegaralar mavjud. Termin va so'z uyg'unligi haqidagi fikr va qarashlar V.M.Solnsev ishlarida ko'proq ko'zga tashlanadi. Termin til birligi sifatida qabul qilinishidan oldin u nutq birligi bo'lgan, chunki har qanday yangi leksik birlik ma'nosidan qat'i nazar, dastavval, og'zaki nutq birligi sifatida muayyan lisoniy vazifani bajaradi. Shunday qilib, terminning nutq doirasidan til doirasiga o'tishi va tegishli leksikografik manbalardan o'rin egallashi lingvistik va ekstralingvistik hodisaning tabiiy mahsulidir. Ushbu fikrlarga tayanib, termin va so'zning nutq birligi sifatida vujudga kelishi tabiiy hodisa, ularning til birligi sifatida qo'llanishi esa notabiiy deyish nazariy jihatdan maqsadga muvofiq. Tahlil jarayonida "so'zlar ma'nosining torayishi terminlarning paydo bo'lishiga zamin yaratishi" haqidagi nazariy fikrlardan ma'lum bo'ldiki, hozirda olimlar terminlarni muayyan sohalar bilan chegaralash jarayoniga jiddiy e'tibor qarata boshladi. Asrlar davomida bino qurilish inshootlarining asosiy turlaridan biri bo'lib, me'mor uchun dolzarb mavzu bo'lib qoldi. Binolarni qurish uchun talablarning o'zgarishi, yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi, moda tendensiyalari va dunyoqarashdagi o'zgarishlar arxitektura lug'atini to'ldirishga yordam beradi. Tahlil shuni ko'rsa-

tadiki, “binolar va turarjoylar” tematik kichik guruhidagi yangi soʻzlar va iboralar ikki jihatni – hajmi va maqsadini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

- (1). Солнцев В.М. Курс общий лингвистики. Москва, 1977, 19 с.
- (2). Саримсоқов Х.А. Инглиз ва ўзбек тилларида спорт терминлари: таҳлил ва тадқиқ. Монография, Тошкент, 2022, 30-бет.
- (3). PavolS. The Oxford Handbook of Compounding—Oxford University Press, 2009, p. 218.
- (4). Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description. The Sociocognitive approach, 2000.
- (5). Арзидулов Х. Семантические проблемы в терминологических системах французского языка (на материале онкологической терминологии). Автореф. дис... канд. филол. наук, Л., 1980, 24 с.
- (6). Татаринов В.А. Теория терминоведения. Теория термина. История и современное состояние. М., Московский лицей, 1996, т.1, 311 с.
- (7). Аъзамов С.М. Инглизча-ўзбекча тўқимачилик ва энгил саноат терминларининг структур-семантик таҳлили. Филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс., Андижон, 2020, 36-бет.

**Zohidova Sevara A'zamjon qizi (Toshkent To'qimachilik va yengil sanoat instituti tayanch doktoranti;
sevarazohidova95@gmail.com)**

FITONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK TADQIQI

***Annotatsiya.** Fitonimik frazeologiyani o'rganish muammosi, ayniqsa, dolzarbdir, chunki fitonimlar inson hayotida nafaqat dekorativ va estetik refraksiyada, balki diniy, ramziy, estetik va mifologik g'oyalarni yetkazishda ham ishtirok etadi. Nutqda fitonimik frazeologik birliklardan foydalanish juda muhimdir, chunki ularni o'rganish talabalarni til o'rganish nuqtai nazaridan madaniy component bilan tanishtiradi.*

***Kalit soʻzlar:** frazeologik birliklar, fitonimlar, fitonimik frazeologik birliklar, strukturaviy tahlil, semantik tahlil, lingvomadaniy tahlil.*

Зохидова Севара (докторант Ташкентского института текстильной и легкой промышленности)

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ФИТОНИМНЫМИ КОМПОНЕНТАМИ

***Аннотация.** Проблема изучения фитонимической фразеологии особенно актуальна, ведь фитонимы играют значительную роль в жизни человека не только в смысле декоративного и эстетического преломления, но и участвуют в передаче религиозных, символических, эстетических и мифологических представлений. Использование фитонимических фразеологизмов в речи очень важно, так как их изучение вводит студентов к культурную составляющую в плане изучения языка.*

***Ключевые слова:** фразеологизмы, фитонимы, фитонимические фразеологизмы, структурный анализ, семантический анализ, лингвокультурологический анализ.*

Zohidova Sevara (Doctoral student of the Tashkent Institute of Textile and Light Industry)

SEMANTIC RESEARCH OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH PHYTONYM COMPONENTS

***Annotation.** The problem of studying phytonymic phraseology is especially relevant, because phytonyms play a significant role in human life, not only in decorative and aesthetic refraction, but also participate in the transmission of religious, symbolic, aesthetic and mythological ideas. The use of phytonymic phraseological units in speech is very important, since their study introduces students to the cultural component in terms of language learning.*

***Key words:** phraseological units, phytonyms, phytonymic phraseological units, structural analysis, semantic analysis, linguocultural analysis.*

OʻzDJTU filologiya fanlari nomzodi T.A.Madraximov taqrizi asosida

Kirish. Maʼlumki, zamonaviy tilshunoslik doirasida frazeologik birliklarni turli jihatdan oʻrganish fanning mavjud muammolariga yechim taqdim etishda ahamiyatga molikdir. Shu boisdan tadqiqotimizda *fitonim* komponentli frazeologik birliklarni strukturaviy, semantik jihatdan tahlil etgan holda ularning mavzuviy guruhlarini shakllantirishga harakat qilamiz. Ammo, ilmiy tadqiqotimizning mohiyatini yanada kengroq ochib berish maqsadida frazeologik birliklar xususida qisqacha toʻxtalib oʻtamiz. Tilshunoslikda olib borilgan keng koʻlamli tadqiqotlar tufayli, feʼlli frazeologik birliklarning liz va oʻzbek tillarining butun frazeologik fondi doirasida umumiysoni va ularning tarkibiy va Grammatik modellarning xilma-xilligi ji-

hatidan alohida o‘rin tutishligi, bu esa mazkur birliklarning negizida joylashgan fe‘l semantik tuzilishining murakkabligi bilan izohlanishi barchamizga ma‘lum.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Fe‘lli strukturaning frazeologik birliklarining tarkibiy va semantik xilma-xilligini qayd etib, A.I.Molotkov shunday deydi: “Zamonaviy tilda fe‘lli frazeologik birliklarning asosiy qismi, masalan, ham noaniq shaklda, ham barcha shaxs shakllarida (turli xil zamonlarda, shaxslarda va boshqalarda) ishlatilishi mumkin. Ammo infinitive shakliga ega bo‘lgan holda, faqat bir yoki muayyan shaxs shakllaridan birida qo‘llaniladiganlari mavjud” [1]. Guvoh bo‘lganimizdek, frazeologik birliklar guruhi doirasida ko‘plab shu turga doir birliklar fe‘l so‘z turkumi bilan ifodalanganligi bois, fe‘lli frazeologik birliklar ko‘lami keng hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimizning ushbu faslida *fitonim* konseptli frazeologik birliklarni tahlil etar ekanmiz, birinchi navbatda, dunyo tillaridan biri hisoblanuvchi ingliz tilida ushbu turga doir birliklarning tuzilish jihatidan guruhlariga bo‘linishi va ularning o‘zbek tilidagi tarjimai va ba‘zi o‘rinlarda muqobil variantlarini keltirib o‘tamiz.

Frazeologizmlarning semantik xususiyatlarini o‘rganish davomida ularda frazeologik polisemiya, frazeologik sinonimiya, frazeologik antonimiya va paronimiya hodisalari borligi aniqlangan bo‘lib, frazeologizmlarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari ularda grammatik, morfologik, sintaktik va leksik-semantik vositalar qo‘llanilishini ko‘rsatadi. Frazeologizmlarni variantlanishi, ularning komponentlari almashtirilishi, birining o‘rniga ikkinchisini qo‘llanilishi, tushurib qoldirilishi uni transformatsiya qilishga bog‘liq. Grammatik, morfologik, strukturasi ko‘ra fe‘llik, otlik, undovlik va hokazo turlarga bo‘linadi va biz buni yuqoridagi bo‘limda ko‘rib chiqdik. Frazeologizmlar tarkibiga kirgan so‘z turkumlari ba‘zan o‘zlarining mustaqil ma‘nolarini yo‘qotib, bitta umumlashgan ma‘no anlatadi. Masalan; *cho‘ntagini qoqmoq, sichqonning uyasi ming tanga bo‘lmoq, quloq bermog‘, solmoq, havoga uchmoq, e‘tibor bermaslik ma‘nosida* kabi, frazeologizmlar, ayniqsa, leksik-semantik jihatdan sinonimlarga boy-dir.

Tilshunos H.Jamolxonov frazemalarning semantik tarkibdagi turkum semalari asarida frazeologik monosemiya va polisemiya, frazemalarning semantik turlarini keltirib o‘tadi: Frazeologik monosemiya-frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma‘noning bo‘lishiga aytiladi. Chunonchi, *ko‘ngliga qo‘l solmoq* frazemasining semantik tarkibida “yashirin fikr o‘yini bilishga harakat qilmoq” ma‘nosidan boshqa frazeologik ma‘no mavjud emas: “*Munisning ko‘ngliga qo‘l solib ko‘rib, javobini biling. Unga zulm qilgan bo‘lmaylik*” (B.Rahmatullayev. Yuksaklarda).

Frazeologik polisemiya frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma‘noning bo‘lishi. Masalan: *boshi(m) aylandi* frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma‘no bor: 1) “Behud bo‘lmoq” ma‘nosi: “*eshik oldiga kelib uning boshi aylanib ketdi, darmonsizlanib o‘tirib oldi*” (S.Z.); 2) “Esankiramoq” ma‘nosi: “...muloyim qarab qo‘yishlarini, jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi” (O.Yoqubov) [2].

Tahlil va natijalar. Frazeologik sinonimiya bir necha frazemaning bitta frazeologik ma‘no atro-fida birlashishidir. Masalan: 1) *pixini yorgan* – “ayyor”; 2) *ilonning yog‘ini yalagan* – “ayyor” kabi [3].

A.Isayev o‘zbek tilining somatik frazeologizmi mavzusida yozgan dissertatsiyasining ikkinchi bobida “bosh” va “ko‘z” so‘zlari bilan bog‘liq frazemalar semantik guruhlariga ajratiladi [4].

Frazeologik sinonimlarda uslubiy bo‘yoq yaqqol ko‘zga tashlanib turadi. Frazeologik birliklar voqelikni baholash maqsadida shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shu ma‘noda ularga nutqning ta‘sirchan vositalari sifatida qaraladi. Misol uchun: 1) *Keyingi nasihatimiz gapi qonini qaynatib yubordi* (S.An); 2) *Malikaning indamay ketishiga Sobirning achchig‘i keldi* (Gazetadan).

Frazeologik sinonimiya hodisasi ko‘proq har bir tilning o‘z frazemalari doirasida uchraydi: *boshidan oyog‘igacha – ipidan ignasigacha, miridan sirigacha*. Boshqa tildan frazema o‘zlashtirish juda passiv bo‘lganligidan, o‘zlashma iboralarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi. Frazeologik sinonimiya hodisasi *frazeologik variatsiyadan* farqli o‘laroq, bunda bir necha frazema bir ma‘no atrofida birlashadi, ya‘ni, bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; frazeologik variatsiyada esa bitta frazemaning ichki ko‘rinishlari muhim ahamiyatga ega, bunday ko‘rinishlar sinonimik qator hosil qilmaydi. Masalan, *ko‘zini yummoq, bandalikni bajo keltirmoq, jon bermog‘iboralari* bitta ma‘noni – “vafot etmoq” ni bildiradi, shunga ko‘ra, bitta sinonimik qatorga birlashadi. Biroq *qo‘lini bigiz qilmoq va barmog‘ini bigiz qilmoq* qo‘shilmalari esa ikkita frazema emas: ular bitta frazemaning ikkita ko‘rinishi hisoblanadi. Bu frazema tarkibidagi “qo‘l” va “barmog‘” so‘zlari o‘rtasida sinekdoxa yo‘li bilan ma‘no ko‘chishi (butun va qism munosabati) bor, bu hol “qo‘l” so‘zi o‘rnida “barmog‘” so‘zining qo‘llanishiga yo‘l ochgan, ammo bir frazema o‘rnida butunlay boshqa frazema yuzaga kelmaganligi uchun bitta frazemaning ichki ko‘rinishlari – variat-

siyalari hisoblanadi. Yuqoridagi qoidalardan xulosa qilib shuni ayta olamizki, variatsiyalar bir obrazga asoslanadi.

Ba'zan leksema bilan frazema bir sinonimik qatorga birlashishini kuzatamiz: xursand (leksema) – boshi osmonda (frazema) kabi. Bular leksik-frazeologik sinonimlardir. Leksik-frazeologik sinonimlar qatorida leksema dominanta hisoblanadi. Lug'aviy sinonimlar uch xil bo'ladi:

- a) leksik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat so'zlar birlashadi);
- b) frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat frazemalar birlashadi);
- d) leksik-frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda so'z va frazemalar birlashadi) [5].

Frazeologik antonimiya ikki frazemaning o'zaro zid ma'no ifodalashidir: boshi ko'kka yetmoq va fig'oni falakka chiqmoq kabi. Antonimiya hodisasi ikki frazema o'rtasidagina emas, leksema bilan frazema o'rtasida ham yuzaga kelishi mumkin: *landavur (leksema)-yulduzni benarvon uradigan (frazema)* kabi. Bular lug'aviy antonimlarning leksik-frazeologik turi sanaladi. Yuqorida aytib o'tilgan frazeologik sinonimlar kabi lug'aviy birliklar o'zaro zid ma'no anglatishiga ko'ra:

- 1) leksik antonimlar (so'z bilan so'z o'rtasida);
- 2) frazeologik antonimlar (frazema bilan frazema o'rtasida);
- 3) leksik-frazeologik antonimlar (so'z bilan frazema o'rtasida) kabi mikrosistemalarni hosil qilishlari mumkin [5].

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning semantik muqoyasasi shuni ko'rsatadiki, bir tildagi ma'lum tushunchalarni ifodalovchi ba'zi frazeologik birliklar ikkinchi tilda ekvivalent yoki muqobil frazeologik birliklarga ega bo'lishi, uchinchi tilda esa bunday iboralar umuman bo'lmagani mumkin. Bu hol esa bevosita tarjimada shu tildagi mavjud iboralarning qo'llanmay qolib originaldagi emotsional-ekspressivlikni to'la ifodalamasligiga sabab bo'ladi. Biz o'z ishimizda keltirilgan ingliz maqollari va ularning o'zbek muqobilini topishga yoki to'g'ridan to'g'ri tarjima qilishga harakat qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. JL., “Наука”, 1977, с. 281.
- (2). <https://hozir.org/h-jamolxonov.html?page=17>
- (3). Jamolxonov H. A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. “Talqin”, Toshkent, 2005, 175 bet.
- (4). Anokhina J. Lingvo Universal English-Russian Dictionary: creation of a printed dictionary from an electronic one. Proceedings of the 14th Euralex International Congress, 2010.
- (5). Dictionary, C. Cambridge dictionaries online. Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2015.
- (6). Kulin, A.V. English-Russian phrasebook. Life Language, 2005.
- (7). Zohidova S.A. Similar and dissimilar features of proverbs and sayings related to plant. France international scientific online conference: “Scientific approach to the modern education system” Part 8 5th October collections of scientific works Paris, 2022.

Shodikulova Aziza Zikiryaevna (Samarqand davlat Tibbiyot universiteti

“Tillar” kafedrasi dotsenti v.b. (PhD); azizashodikulova87@gmail.com

SUBSTITUTSIYA METONIMIK KOGEZIYANI SHAKLLANTIRUVCHI VOSITA SIFATIDA

Annotatsiya. *Yagona bir konseptual maydon birliklari matnda turli usullarda o'zaro moslashuv va kogeziya tugunlarini hosil qilish imkoniyatiga ega. Bunday munosabatlar lisoniy va konseptual qatlamlarda bir xilda yuzaga keladi. Olmoshlar, substitutsiyalar, hatto tuzilmalarning matndagi antesedentlari bilan munosabati metonomik xususiyatga ega. Ushbu semantik jihatdan to'yinmagan shakllar matnning oldingi qismida eslatilgan yaxlit shakl o'rnida qo'llaniladi. “Shakl o'rniga shakl” va “tushuncha o'rniga tushuncha” modelida hosil bo'ladigan metonomik ko'chimlar kogeziyaning grammatik turini voqelantirishda ishtirok etadi.*

Kalit so'zlar: *substitutsiya, metonimiya, kogeziya, matn, shakl, tushuncha, grammatik kogeziya, referent va konseptual maydon.*

ЗАМЕЩЕНИЕ ФОРМИРУЕТ МЕТОНИМИЧЕСКУЮ СПЛОЧЕННОСТЬ КАК ИНСТРУМЕНТ

Аннотация. *Единицы единого концептуального поля обладают способностью различными способами образовывать в тексте узлы взаимного приспособления и сцепления. Такие отношения происходят как на лингвистическом, так и на концептуальном уровне. Связь местоимений, замен и даже конструкций с их антецедентами в тексте носит метонимический характер. Эти семантически ненасыщенные формы используются вместо полной формы, упомянутой ранее в тексте.*

В реализации грамматического типа связности участвуют метонимические сдвиги, образующиеся в модели «форма вместо формы» и «понятие вместо понятия».

Ключевые слова: замещение, метонимия, связность, текст, форма, концепт, грамматическая связность, референтное и понятийное поле.

SUBSTITUTION FORMS METONYMIC COHESION AS A TOOL

Annotation. Units of a single conceptual field have the ability to form nodes of mutual adaptation and cohesion in a text in various ways. Such relations occur at both linguistic and conceptual levels. The relationship of pronouns, substitutions and even structures with their antecedents in the text has a metonymic character. These semantically unsaturated forms are used instead of the complete form mentioned earlier in the text. The metonymic shifts formed in the model “form instead of form” and “concept instead of concept” participate in the realization of the grammatical type of cohesion.

Key words: substitution, metonymy, cohesion, text, form, concept, grammatical cohesion, referent and conceptual field.

Kirish. Til sohiblari, odatda, oldin qo‘llangan to‘liq tarkibli tuzilma o‘rniga boshqa ko‘rinishdagi variantni ma‘qul ko‘radilar. Bir element o‘rniga boshqasining qo‘llanishi oddiy takrorning oldini olish bilan bir qatorda, matn qismlari o‘rtasidagi shakliy bog‘liqlikni ta‘minlaydi. Metonimiya tabiatan o‘rin almashtirish hodisasi ekanligini e‘tiborga oladigan bo‘lsak, substitutsiya usulining kogeziya vosiatsi sifatida metonimik munosabatni hosil qilishi ravshan.

Ingliz tilida substitusiyaning “one”, “ones”, “the some” unsurlari vositasida bajariladigan otli hamda “do” elementi ishtirokidagi fe‘lli turlari farqlanadi. Bundan tashqari, “so” olmoshi va “not” ravishi ham substitutsiya vositasi bo‘la oladi (Reinhart. 1983;97).

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimizning ushbu qismida “one/ones” elementlari vositasida yuzaga keladigan substitutsiya holatlarini ko‘rib chiqamiz. Qiyoslang: They way avert a future debit crisis, but, but won’t solve this one (NYT, October 2, 2018).

“I think this is part of a longer-term trend”, said Peter Lang, a political scientist at Chicago University. “Over the last five or six years, this administration has become much more sensitive about social stability than the previous one. Some measures might be temporary, but most of them will be long term”.

Keltirilgan matn parchalarida “one” birligi “debt crisis” va “administration” elementlari o‘rnida qo‘llanilmoqda. Formal jihatdan qaraganda bir shakl ikkinchisining o‘rnini almashtirsa-da, lekin substitutning referenti atsesdentnikini to‘lig‘icha takrorlashi shart emas. Boshqacha aytganda, “one” antesedentning grammatik va semantik muqobili bo‘lishi referentlar turli bo‘lishiga xalaqit bermaydi (Quirk, et al. 1985: 803). Jumladan, misollarning birinchisida “one” “debt crisis” elementi o‘rnida qo‘llanilmoqda, biroq “a future debt crisis” tuzilmasi har qanday qarzdorlik holatini anglatadi, mazkur kontekstda esa “one” birligining qo‘llanishida “ma‘lum bir qarzdorlik” nazarga tutilmoqda.

Keyingi misolda “ad ministration” o‘rnini olayotgan “one” elementining referenti bir xil emas. Aniqroq aytganda, “administration” birligining referenti hozirgi AQSH hukumati, “one” birligii esa eski hukumatni anglatmoqda. Demak, substitutsiya usuli qo‘llanishida metonomik munosabat asosan “shakl shakl o‘rnida” qolipida kechadi.

Tahlil va natijalari. Substitut va antesedentning bir xil konseptual asosga ega bo‘lishi holati faqat ayrim kontekstlardagina kuzatiladi. Aytilganidek, “do” birligi vositasida bajariladigan substitusiyaga misol keltiramiz: Greek public debt continues to mount, and so does the pressure on the government to find more revenue and make more cuts.

French Foreign Minister told high – level representatives here that Maj. Gen. Manaf Tolas, a longtime member of Assad’s inner circle, had fled Damascus. In a news conference later Friday, Trump seized the moment to encourage others close to Assad to do the same.

Birinchi gapda faollashgan “so+do+subject” konstruksiyasini uning antesesenti bilan bog‘liq holda anglash mumkin. Bu yerda “so does the pressure on the government” tuzilmasi “hukumatga o‘tkazilayotgan bosim o‘sib bormoqda” mazmunini beradi, “so does” shakli “continues to mount” shakli bilan bog‘lanib, ular umumiy bir tushunchani ifodalaydi. Shuningdek, keyingi misolda “to do the same” iborasi “to flee Damascus” iborasining o‘rnini bosadi va bunda substitut va antesedentlar turli shakllarga ega bo‘lsalar-da, lekin yagona tushunchaga ishora qiladi.

Ingliz tilida “so” va “not” elementlari holat, ishonch va emosional holatlarni ifodalovchi gaplar o‘rnida qo‘llanishi mumkin. Qiyoslang: “It was an individual act, which could have various reasons or motives, but it does not mean at all that the security situation is bad in the province, said the governor of

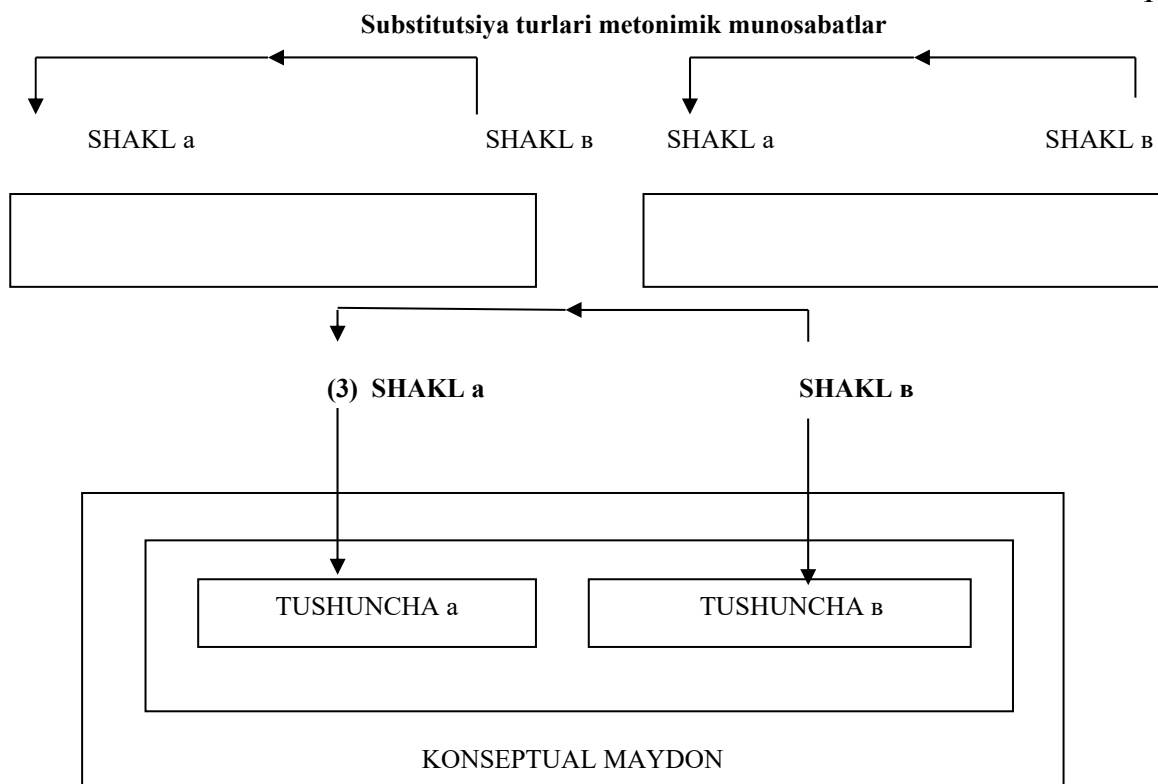
Faryab Province, Abdul Haq Shafaq. He said the American trainers had good relations with the border police battalion”. It’s early to say if the shooting had links with the Holy Koran burning or not.

Like Mr. Comey, Mr. Fitzgerald now has the public identity of a Republican political appointee. Moreover, his demonstrated willingness to challenge the white House could give it’s current occupants pause, though they would say in public.

Misollarning dastlabkisida “not” elementi “the shooting did not have links with the Holy Koran burning” gapining o‘rnida kelayotgan bo‘lsa, keyingisida “so” birligining vazifasi to‘liq nutqiy tuzilma bo‘lgan “his demonstrated willingness to challenge the white House could give it’s current occupants pause” gapining takroriga yo‘l qo‘ymaslik va uning o‘rnini egallashdan iboratdir. Bu tUSDagi o‘rin almashinuv amallari matnining mazmunini saqlab qolish bilan birgalikda, xabar bayonining qisqa bo‘lishini ta‘minlashdan iborat.

Substitusiyaning vazifasi anaforanikiga o‘xshash, zotan ularning har ikkalasi ham matnda avval eslatilgan referentga ishora qiladi. O‘rin almashtirish asosida yuzaga keladigan metonimik munosabatlarning uchta turini tasvirlashimiz mumkin.

1-chizma

Mazkur chizmalarning uchalasida ham SHAKLa antesedent SHAKLv o‘rnini olmoqda, ammo birinchi chizmada antesedent va substitut bir xil tushunchani ifoda qilsa, ikkinchi va uchinchisida ushbu birliklar o‘rtasidagi munosabat faqat ularning umumiy konseptual maydonga qaramliligida namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Demak, o‘rin almashtirish usuli faolligida hosil bo‘ladigan grammatik kogeziya asosida metonomik munosabat turadi. Bunda substitutsiya va antesedentning matn kogeziyasidagi ishtiroki ular ifodalayotgan tushunchalarning muqobillashuvini taqozo etadi. Metonimiyaning biz ko‘rib chiqqan “shakl–tushuncha” munosabati faollashadigan modeli uchta ontologik voqelikdan ikkitasini o‘zida aks ettiradi: bular shakl va tushunchalar voqeligi bo‘lib, real hodislar biroz bo‘lsa-da, chetda qoladi. Chunki so‘z, gap, hatto matnlar voqelik bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘lanmasdan, balki bizning ushbu voqelik haqidagi tasavvurimizni namoyon qiladi. Shu sabab til borasida mulohaza yuritilganida shakl va tushuncha munosabati oldingi o‘ringa chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Quirk R., Greenbaum S. A University Grammar of English. London, Longman, 1989, 484 p.
- (2). Reinhart T. Anaphora and semantic interpretation. London, Croom Helm, 1983, 283 p.
- (3). Quirk R. et al. A Comprehensive Grammar of the English Language. London, Longman, 1995.

- (4). Clark H. Bridging. Thinking: Readings in Cognitive Science. Cambridge, CUP, 1977, p. 411–420.
- (5). Huddleston R. Introduction to the Grammar of English. Cambridge, CUP, 1995, 483 p.
- (6). Al-Sharafi A.G. Textual Metonymy. A Semiotic Approach. New York, Palgrave MacMillian, 2004.
- (7). Zikiryaevna, S.A. (2022). Discursive analysis of derived metonymie. Journal of Positive School Psychology, 1588–1592.
- (8). Shodikulova, A.Z. (2021). Mediamatnlarining lingvistik tadqiqi masalasi. Mejdunarodniy jurnal iskusstvo slova, 4(2).
- (9). Shodikulova, A.Z. (2022, August). Matnda kogeziya hodisasi. Shodikulova Aziza Zikiryaevna, Samarkand davlat Tibbiyot instituti, assistent azizashodikulova87@ gmail. com. In Nauchno-prakticheskaya konferensiya.
- (10). Metonymy, O. A teacher of department of languages, Medicine and Education faculty Samarkand State Medical Institute. Scientific reports of bukhara state university, 136(17), p. 49 – 52.
- (11). Huang Y. The Pragmatics of Anaphora. Cambridge; CUP, 1994.
- Prince E. On the inferencing of indefinite this NP’S. Elements of Discourse Understanding. Cambridge: CUP, 1981, p. 231 – 250.
- (12). Hawkins J. Definiteness and Indefiniteness: A Study in reference and Grammatically Predication. London, Croom Helm, 1978.
- (13). Quirk R., Greenbaum S. A University Grammar of English. London, Longman, 1989, 484 p.

**Kabilova Zebiniso Muratovna (Andijon davlat Chet tillari instituti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi; Email: zebinisokabilova1966@gmail.com)
TOVUSH VA MA’NO UYG’UNLIGI**

Annotatsiya. Tovush va ma’no o’rtasidagi o’zaro semantik uyg’unlik hozirgi zamon o’zbek tilshunosligining dolzarb muammolaridan biriga aylangan. So’zning fonetik ma’nosi, uning yashovchanligi/zaifligini belgilaydi.

Kalit so’zlar: tovush, ma’no, fonetik ma’no, simvol, obraz.

ЕДИНСТВО ЗВУКА И ЗНАЧЕНИЯ

Аннотация. Взаимная семантическая гармония между звуком и значением стала одной из актуальных проблем современного узбекского языкознания. Фонетическое значение слова определяет его жизнеспособность/уязвимость.

Ключевые слова: звук, значение, фонетическое значение, символ, образ.

HARMONY OF SOUND AND MEANING

Annotation. Mutual semantic harmony between sound and meaning – the present has become one of the pressing problems of Uzbek linguistics. The phonetic meaning of the word determines its survival/weakness.

Key words: sound, meaning, phonetic meaning, symbol, image.

Taqrizchi f.f.f.d., dotsent Xolisova Gavxaroy Mannobjon qizi

Kirish. Tovush va ma’no o’rtasidagi o’zaro semantik uyg’unlik hozirgi zamon o’zbek tilshunosligining dolzarb muammolaridan biriga aylangan. So’zning fonetik ma’nosi uning yashovchanligi belgilaydi. Inson, dastlab, so’zning fonetik ma’nosini anglab uqadi, so’ngra uning boshqa ma’nolari – lug’aviy va grammatik ma’nolari bilan bosqichma-bosqich tanishib boradi. Uning ongida so’zning fonetik ma’nosi va uning tarkibidagi tovushlar ramzi (simvol, obraz) o’rtasida yaxlit uyg’unlikda muhrlanadi.

Bunday assotsiativ semantik yuk ovoz zimmasiga tushadi. Inson ovozi sababli va sababsiz ko’tarishi mumkin. Har ikkala holatda ham inson ovozi o’zi boshqaradi. Biroq ovozning sababsiz ko’tarilishi axloqdan emasligini xalqimiz yaxshi biladi. Chunki sababsiz ko’tarilgan ovoz dilozorilik, axloqsizlik belgisidir. Past ovoz xulqni go’zallashtiradi, insonning foydasiga xizmat qiladi. Nima uchun shunday qoidalar mavjud? Chunki baland ovoz kishi umrini qisqartiradi, tez qaritadi, yetmaganiga obro’siga putur ham yetkazadi. Demak, ovozga jiddiy e’tibor go’zal xulq targ’iboti hamdir. Go’zal xulq, albatta, insonni ilmga yuzlantiradi. Shunday ekan, fonosemantikani empirik o’rganish asosiy masalalar sirasiga kiradi. Hozirda fonosemantika nazariy – empirik asosga va tilshunoslikning etimologiya, psixolingvistika, leksikografiya, fonologiya, dialektologiya, neyrolingvistika kabi boshqa turlari bilan chambarchas aloqadorligini aks ettiruvchi ichki tuzilishga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Dunyo tilshunosligida fonosemantika mustaqil tilshunoslik faniga aylanib ham bo’ldi [1]. Fonosemantikaga doir ayrim masalalar hanuzgacha munozaraligicha qolmoqda. Tovushlar tanlanishining umuminsoniy va milliy o’ziga xosligi matn shakllanishida ham muhim jarayondir. Hozirgi zamon o’zbek adabiy tili oldida tovushiy ramz, matn individualligini ta’minlovchi fonosemantik vositalar, o’zbek tili fonetik va fonologik tizimining qiyosiy tahlili, o’zbek tilidagi so’zlarning

ijobiylik/salbiylik ottenkalari, ularning peyorativ va meliorativ xususiyatlarini fonosemantika nuqtayi nazaridan o'rganilishi va yoritilishi kabi bir qator masalalar ko'ndalang bo'lib turibdi.

Fikrning tovush bilan uyg'unlashuvida til asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi [2]. Tovush va uning ovoz yordamida zohir bo'lishi konseptual dunyoning asosidir. So'zning tovushiy qobig'i uning ichki ma'nosiga monand tushadi. Ushbu monandlikni og'zaki nutqda faqat ovoz ro'yobga chiqaradi.

Fonosemantika – fonologiyaning alohida yo'nalishi. Uning alohida fan sifatida o'rganilishi maqsadga muvofiq.

Hozirda fonosemantika marketologlar tomonidan tijorat maqsadlarida astoydil o'rganilmoqda. Marketologlar uchun so'zlarning fonosemantik jihati o'ta muhim, ya'ni bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarni sotish/xarid qilishda uning yangiligi, urfga chiqishida brend/logotipi mazmunini ommaga yetkazishda ovoz yordamida tovushlarni ma'noviy tovlantirib talaffuz qilish muhimligi reklamalarda o'z aksini topmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Til materialining tadqiqi jarayonida tavsifiy, distributiv, transformatsion va o'rni bilan applikativ usullardan foydalanildi. Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida til va nutq hodisalarini farqlashga alohida e'tibor berilmoqda. Bu jarayon tilshunoslikka oid ko'pgina ishlarda o'zining ilmiy ifodasini topdi. Fikr moddiy asoslangan bo'lishi zarur. Nutq xuddi shunday asos bo'la oladi. Nutq fikrni ifodalash bilan birga, fikrni shakllantiradi ham.

Fonetik ma'no ham ma'lum bir axborotni tashishda lisoniy vositalarga yordam beradi. Belgilar haqidagi tasavvurlar shakl va mazmun haqidagi qadimiy savolga hozirgi davr tilshunosligi pozitsiyasidan turib javob berishni taqozo etadi. Mashhur amerikalik olim Charlz Sanders Pirs birinchi marta belgilarni tasnif qilishga erishdi. Tasnifga ko'ra belgilar uch asosiy xususiyatli ifodalariga ega. Ular ifodalovchi va ifodalanmish o'rtasidagi turli munosabatlarga asoslanadi: 1. Ikonik belgi. 2. Indeks belgi. 3. Ramz.

Tovush va mazmun o'rtasidagi o'zaro moslik nutq uchun juda muhim. Lug'aviy sathda tovush va ma'no o'rtasidagi o'zaro moslik yashirin tabiatga ega. Negaki sintaksis va morfologiyada ifodalovchi va ifodalanmish o'rtasidagi diagramm moslik ochiq va majburiydir. Fonemali oppozitsiyada ikonik ma'nodorlik alohida holatda bo'ladi. Bunday muxtorlik alohidalik faktografik xabarlarida ba'zan namoyon bo'ladi.

Poetik tilda tovush fakturasining taassurotli ta'siri namoyon bo'ladi. Bu holat ikki yo'nalishda sodir bo'ladi, ya'ni, fonemalar va ularni tashkil etuvchilarni tanlash, guruhlarga birlashtirish. Har ikki ifodali omillar, ular hosil qilgan tasvirlar esga tushib, yashirin tarzda bo'lsa ham, bizning oddiy tilimizda faoliyat ko'rsatadi.

Tilda farqlar mavjud. Farqlar turli ko'rinishga ega bo'lgan ikki belgini farqlab olishga yordam beradi. Bular ikonik va ramziy belgilardir. Ikonik belgilar insoniyat madaniyatida mavjud obyekt va hodisalarning xotirada kuchli yoki zaif saqlanishi natijasida paydo bo'ladi. Rassomlik san'atiga mansub bu ikonik belgilar yig'indisi rassom chizgan peyzaj ko'rgazma qatnashchisi uchun ma'lum landshaft yoki hudud belgisi bo'lib xizmat qiladi, undagi ikonik xususiyatlar anchagina to'liq ifodalangan bo'ladi. Hududning yana bir ikonik belgisi sifatida uning topografik planini olish mumkin. Bu kompleks belgi endi ma'lum simvolik elementlarga ega, ya'ni ko'k rang bu yerda an'anaviy suv timsoli, jigarrang esa tog'li hududlar timsolidir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Belgi – ramz ikonik belgidan farqli o'laroq, o'zi ifodalayotgan predmet yoki hodisaga aynan o'xshashi shart emas. «Yo'l yo'q!», «Chapga burilish taqiqlanadi» kabi yo'l harakati belgilari ochiq-oydin ikonik xususiyatlarga ega. Belgilar odamlar o'rtasidagi axborot almashish jarayonini ixchamlaydi. Inson o'zi bilan ma'lum predmetlarni olib yurish, vaqti kelganda, ularni ko'rsatib, biror narsa haqida ma'lumot berish o'rniga ushbu predmetlar ifodasini, ya'ni so'zlarni xotirada saqlab, olib yuradi. Inson tafakkurida, xotirasida saqlangan so'zlar u tushungan olamni aks ettiradi.

So'z – birlamchi belgi. Til tabiiy va birlamchi semiotik tizim hisoblanadi. Tilshunoslik esa semiotikaning eng ko'hna tarmog'idir, qolgan barcha belgilar ikkilamchi belgilardir. Bu belgilar so'z singari o'z tuzilishiga ega. Faqat ularning tuzilishi soddaroq, chunki ularning maqsadi sodda va oddiy.

Ramzlarning tipik namunasi – bu tildagi ma'noli birliklar, ya'ni so'zlar va ularning shakllari, so'z birikmalari va gaplardir. Lisoniy ramz to'rt komponentlidir:

1. Nom (xabar tashuvchisi).
2. Denotat (predmet, borliqdagi hodisa va uning nomi).
3. Designat yoki konsept (predmet yoki hodisa haqidagi tushuncha, ma'no).
4. Konnotat (qo'shimcha ekspressiv-hissiy baholash va estetik mazmun) [3].

Demak, ramzda to'rt unsur mujassam: nom, denotat, designat, konnotat. Ulardan nom, denotat, designatlar nomlash xususiyatiga ega. Ulardan to'rtinchisi – konnotatda nom vazifasida (ifodalovchida) xabarning moddiy tashuvchisi (raqam, harf yoki boshqa ramz), designat sifatida esa (ifodalanmish) shu harfning, raqamning yoki ramzning ma'nosi ishtirok etadi.

«Товуш ma'noning ramziy ifodasi bo'lishi shart» [4]. Charlz Pirsning «ramz o'zida ikonik yoki indeks belgini namoyon qiladi», degan g'oyasi fan oldiga yangi, muhim vazifalarni qo'yadi va uning kelajagini belgilab beradi. Lisoniy belgining ikonik va indeksal tarkibiga doimiy ravishda baho berilmagan, hatto e'tibor ham qilinmagan.

Tilning ramziy tabiati, uning shunday xususiyatlaridan kelib chiqib, boshqa fanlardan keskin farq qilishi hozirgi zamonaviy tilshunoslik metodologiyasida belgilarning ikonik va indeksal belgilarini kerakli tarzda qayd qilishni taqozo qiladi. «Yakkalik nomlanadi, umumiylik esa belgilanadi» [5].

Haqiqiy ramz umumiy mazmunga ega bo'ladi. Bu mazmun, o'z navbatida, faqat ramz bo'lishi mumkin. Har bir ramz narsa haqida ma'lumot beradi. Chunki u alohida predmetni, uning turkumi va turini ifodalaydi. Uning ma'nosi muloqotda, vaziyatlarda va turli tasodiflar asosida hosil bo'ladi. Tasodif va vaziyatlar deganda, aniqrog'i, moddiy tabiatga ega bo'lgan talaffuz va yozuv tushuniladi. So'zning bunday xususiyatlari uning shaklini qanchalik o'zgartirmasin, har qanday vaziyatlar, holatlarda ham so'z so'z holicha qoladi.

Ramziy tabiatga ega bo'lgan belgilar – yagona belgilar. Ular o'zlarining umumiy ma'nolari bilan tafakkurni hosil qiladi. Chunki ikonik va indeks belgilar bunday xususiyatga ega emas. Ikonik va indeks belgilarning tilda mavjudlik qonuni ramzning mavjudlik qonunidan farq qiladi. Ikonik belgilarning in'ikosi o'tmish tajribalarga tegishli. U xotirada obraz shaklida muhrlanadi. Indeks belgilar bo'lsa hozirgi, zamonaviy tajribaga tegishli. Ramzning in'ikosi real, haqiqiy dalil, asoslardan tashkil topadi. Ramz o'zining interpretatoriga, uning xulq-atvori, fikr-xayoliga ta'sir etadi. Agar yuqoridagi shart bajarilsa, amalda sodir bo'lsa, qandaydir narsa aniq qabul qilinadi. «Har bir so'z–ramz, har bir gap–ramz, har bir kitob–ramz» (6).

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ramzning muhimligi, qadri shundaki, fikr va xulqimizni oqilona ifodalashimizga va kelajakda bo'lajak ishlarimizni oldindan belgilab olishimizga ko'maklashadi.

Hozirda ikonik lingvistik belgilar o'zbek zamonaviy psixolingvistikasi va kognitiv tilshunosligi tomonidan o'z tadqiqini kutmoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, hozirgi vaziyat fonosemantika asoslarini umumiy tilshunoslikning bir sohasi sifatida o'rganishni taqozo qilmoqda. Fonosemantikaga doir tadqiqot ishlari barcha tillarning umumiy universal xususiyatlarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва, "Прогресс", 1984.
- (2). Евенко Е.В. Фоносемантическая организованность текста как средство, способствующее построению смысла-тональности: на материале русской и английской литературы. (на материале русской и английской литературы). Автореф. дисс... кандидата филол. наук. Тамбов, 2008.
- (3). Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, "Перемена", 2002.
- (4). Кабилова З.М. Ўзбек тилининг фоносемантик воситалари. Т., 2002.
- (5). Олянич А.В. Презентационная презентационная теория дискурса. Монография, Волгоград, "Парадигма", 2004.
- (6). Степанов Ю.С. Семиотика. М., "Просвещение", 1978, с. 115.
- (7). Шамина Е.А. Этюды по поводу. Сборник статей, посвященных 60-летию зав. каф. англ. филологии СПбГУ проф. А.В.Зеленщикова. СПб, изд-во "Конвенция", 2008, с. 106 – 111.

Xalliyeva Gulnoz Iskandarovna (O‘zDJTU “Jahon adabiyoti” kafedrası mudiri, filologiya fanlari doktori, professor; e-mail: gulnoz7410@mail.ru),

Adamova Farangizbonu Jamol qizi (TTA Urganch filiali o‘qituvchisi; e-mail: adamovafarangizbonu@gmail.com)

Lucia Boldrini (Professor of English and Comparative Literature, Director, Centre for Comparative Literature, the President of International Comparative Literature Association (London))

THE GADFLY ROMANIDA ARTHUR BURTON OBRAZI TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ethel Lilian Voynichning “The Gadfly” romanidagi bosh qahramon Artur Burton obrazining bir qancha jihatlarini tahlil qilingan jumladan, aql va idrok, idealizm va sadoqat, o‘ziga xoslik va e‘tiqod, jasorat va yetakchilik bundan tashqari ichki ziddiyat va fojidan iborat. Artur Burton ichki qarama-qarshiliklari, ma‘naviy ikkilanishlari va o‘z ishiga sodiqliklari uni jozibali va murak-kab qahramonga aylantiradi.

Kalit so‘zlar: intellektual, idealizm, e‘tiqod, sadoqat, jasorat, yetakchilik, sodiqlik, yorqin personaj, fojia, ichki ziddiyat.

THE CHARACTER ANALYSIS OF ARTHUR BURTON IN THE NOVEL “THE GADFLY”

Annotation. This article analyzes several aspects of Arthur Burton, the main character in the novel “The Gadfly” by Ethel Lilian Voynich, including intelligence and understanding, idealism and loyalty, originality and faith, courage and leadership, as well as internal conflict and tragedy. Arthur Burton’s internal conflict, moral dilemmas and commitment to his work make him a compelling and complex character.

Key words: intellectual, idealism, faith, loyalty, courage, leadership, bright character, tragedy, inner conflict.

АНАЛИЗ ПЕРСОНАЖА АРТУРА БЕРТОНА В РОМАНЕ “ОВОД”

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные аспекты личности главного героя романа “Овод” – Артура Буртона, включая его ум и способности к пониманию, идеализм и верность, оригинальность и веру, а также проявление мужества и лидерских качеств, а также его внутренний конфликт и трагедию. Внутренняя борьба, моральные дилеммы и приверженность своему делу делают Артура Буртона увлекательным и многогранным персонажем.

Ключевые слова: интеллектуальность, идеализм, вера, верность, мужество, лидерство, преданность, яркий характер, трагедия, внутренний конфликт.

TTA Urganch filiali dotsenti, f.d. (PhD) N.B.Iskandarova taqrizi asosida

Kirish. Dunyo ilm-fanining tez sur‘atlardagi rivoji adabiy an‘analar integratsiyasi, yangi janr va uslublar takomillashuvini yuzaga keltirdi, turli tillarda yaratilgan adabiyotning nodir namunalarini tarjima qilish ehtiyojini oshirdi, bu esa tarjimashunoslik fanining yuzaga kelishiga zamin hoziladi. The Gadfly romani ingliz adibasi Ethel Lilian Voynich tomonidan yozilgan. Ethel Lilian Voynich Irlandiyada tug‘ilgan va oilaviy ahvoli tufayli Angliyada tarbiyalangan. U nafaqat yozuvchi, balki musiqachi va bir qancha inqilobiy voqealarni qo‘llab-quvvatlovchi sifatida tanilgan. Ethel Lilian Voynich ma‘naviy va intellektual muhitda tarbiyalangan, ya‘ni, otasining hamkasblari va do‘stlari qurshovida o‘sgan va bu uning dunyoqarashi va qiziqishlariga ta‘sir qilgan. U, dastlab, Angliyada musiqa sohasida tahsil olgan. Voynich hayoti davomida siyosiy faoliyatlarda ham ishtirok etib kelgan. Biz Voynichni Irlandiya mustaqilligining qo‘llab-quvvatlovchisi va Yevropadagi bir qancha inqilobiy harakatlar ishtirokchisi sifatida bilishimiz mumkin. Voynichning siyosiy qarashlari va faolligiga uning intellektual rag‘batlantiruvchi muhitda tarbiyalangani, siyosiy va adabiy dunyoning taniqli arboblari bilan muloqoti ta‘sir ko‘rsatdi. Benjamin Ramm ushbu asarni shunday tasvirlaydi: “Voynichning asari inqilobiy g‘ayrat, diniy sadoqat, ruhoniyl xiyonati va ishqiy kechinmalarni o‘zida jamlagan hayajonga soluvchi romandir” [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jahon va o‘zbek adabiyotshunosligida viktorian davri adabiyoti, realistik prinsiplar, viktorian davri adibalari, feminisim va feministik adabiyot taraqqiyoti, poetikaning muayyan davr ijodkorlari yoki alohida yozuvchi ijodi misolida individuallik va qiyosiy-tipologik umumlashma tahlili kabi ilmiy-nazariy muammolar g‘arb adabiyotshunoslari: Anna Lively, Benjamin Ramm, Prisma T.B., Natalie Fannatile, rus adabiyotshunoslari Yevgeniya Taratuta, Mityagina S.S. va o‘zbek adabiyotshunosi Mirzakalom Islomiy tomonidan tadqiq qilingan. Ijodkor Ethel Lilian Voynich ingliz madaniyatining demokratik merosining bir qismidir. Nafaqat “The Gadfly” ko‘p millatli ilg‘or odamlarning qo‘llanmasi, balki uning boshqa asarlarida ijtimoiy adolatsizlikka qarshi norozilik, haqiqat va erkinlik g‘alaba-

sigasigahonch ruhi mujassamlanadi, bu esa uni buyuk inglizlarning eng yaxshi an'analari davomchisiga aylantiradi. Voynichning adabiy faoliyati XIX asr oxirida 1897-yil birinchi romani bo'lgan "The Gadfly"ning nashr qilinishi bilan boshlangan. Romanda XIX asrda Italiyani birlashtirish harakati davrida Arthur Burton hikoyasi yoritib berilgan. Bu asar o'zining tanqidiy va ta'sirchan hikoyasi, yorqin personajlar, bundan tashqari. siyosiy va falsafiy mavzularni o'rganish uchun keng e'tirofqa sazovor bo'ldi va katta muvaffaqiyatga erishdi. Asar ko'plab tillarga tarjima qilingan va ko'plab mamlakatlarda bestseller bo'lgan. Dastlab, bu roman rus tiliga Vera Volzhskaya tomonidan tarjima qilingan va 1900-yil nashr qilingan. Tarjima qilingan asar Rossiyada Ethel Lilian Voynichning asarlarini mashhur bo'lishiga sababchi bo'ldi. Voynich, bundan tashqari, romanlar, qisqa hikoyalar yozgan, lekin hech qaysi asari "The Gadfly" asaridek muvaffiqat qozona olmagan. Asarda Italiyani ozod mamlakat qilish niyatini Arthur shunday bayon etadi: "...Hayotimni Italiya uchun fido etishga, uni qullikdan, qashshoqlikdan qutqazishga avstriyaliklarni haydashga va xudodan boshqa egasini bilmaydigan ozod respublika qurishga chaqiraman..."[3;13-b].

Tadqiqot metodologiyasi. Voynichning bu kitobi zulm va istiloga qarshi tirilish hikoyasidir. Umuman olganda bu asarda Italiya tarixi hikoya qilinadi, ya'ni, avstiyaliklar tomonidan olib borilgan qarshiliklar va zulimli inqiloblarni yoritib berilgan. Romanning markaziy qahramoni seminariya talabasi Artur Burton, garchi ingliz bo'lsa ham, Italiyadagi ba'zi inqilobiy faoliyatlarda ishtirok etadi. Bu inqilobiy harakatlar diniy element bilan aralashib ketgan. U o'qituvchisi Montanelli bilan juda yaqin munosabatlarga ega bo'lgan, lekin Montanelli haqiqiy otasi ekanligini bilmasdi. Har qanday muammosini Montanelli bilan bo'lisha olardi. Montanellini o'zining umumiy ensiklopediyasi hisoblardi. Otasining kimligini bilib, hafsalasi pir bo'lib, ko'ngli qolib, uzoq vaqt g'oyib bo'ladi. Yillar o'tib, Artur Burton qalami o'tkir satikachi bo'ladi. 5 yil davomida boshdan kechirgan qiyinchiliklari uni ham ruhan ham ma'nan o'zgarishiga sabab bo'lgan. Artur Burton o'zining ismini Felice Rivarezga o'zgartiradi. Qalami o'tkir bo'lganligi uchun, u "The Gadfly", ya'ni kuchli tanqidchi taxallusini olgan. O'sha davrning siyosiy faollari Arturga siyosiy satika yozib berish taklifini bildirishadi. Artur Burtonning dinga qarshi tuyg'ulari juda kuchli va tili juda qo'pol, ayniqsa, dinga, xususan, otasi Montanelliga. Qurolli kurashda qatnashganidan so'ng, u hibsga olinadi. U qamoqxonadan qochib qutula olmaydi va nihoyat, o'ldiriladi.

Tahlil va natijalar. "The Gadfly" asari voqelari Artur Burtonning "Yosh Italiya" tashkilotiga a'zo bo'lishi va shundan so'ng uning hayotida bo'lib o'tgan hodisalarga bag'ishlanadi. Tabiiyki, Arturning "Yosh Italiya" kabi siyosiy tashkilotga a'zo bo'lishi va Italiyani ozod etish to'g'risidagi fikrlari uning ruhoniy otasi bo'lgan Montanellini tahlikaga solib qo'yadi va u bir necha bor yosh o'smirni bu yo'ldan qaytarishga urinadi. Montanelli Artur bu tashkilotga ko'r-ko'rona, bilib-bilmasdan qasam ichib bog'lanib qolgan deb o'ylaydi. Basharti, Artur bu savollarga shunday javob qaytaradi: "...Odamlarni qasam bog'lay olmaydi..." [4;20-b]. Mazkur fikrlar, Arturning qat'iyatli, g'ururli hamda har bir ishni ham zohiran, ham botinan o'ylab, so'ngra bajarishidan dalolat beradi. Artur Burton ko'p qirrali qahramon bo'lib, uning rivojlanishi "Gadfly" hikoyasida markaziy o'rin tutadi. Biz Artur Burton obrazini bir qancha jihatlariga ajratishimiz mumkin:

1. Aql va ishtiyoq. Artur Burton juda aqlli va intellectual jihatdan qiziquvchan sifatida tasvirlangan. U yaxshi o'qiydi va so'zlaydi, ko'pincha, falsafiy bahslarda va Italiyadagi siyosiy vaziyat haqida munozarlarda qatnashadi. Uning adolat va erkinlikka bo'lgan ishtiyoqi uni inqilobiy harakatga jalb qiladi.

2. Idealizm va sadoqat. Artur yoshligidan idealist va Italiya ozodligi ishiga chuqur sodiqdir. U Avstriyaning zolim hukmronligini rad etadi va erkinlik, tenglik va mustaqillik inqilobiy g'oyalariga mos keladi. Uning ishiga sodiqligi uni tavakkal qilishga va katta manfaatlar uchun qurbonlik qilishga undaydi.

3. O'ziga xoslik va e'tiqodlar. Roman davomida Artur o'ziga xoslik va e'tiqod savollari bilan kurashadi. Italiyada o'sgan ingliz sifatida u o'zining ingliz merosini italyancha tarbiyasi bilan uyg'unlashtirish uchun kurashadi. U, shuningdek, inqilob g'alayonlari orasida o'z e'tiqodlarini shubha ostiga qo'yib, e'tiqod inqirozini boshdan kechiradi.

4. Jasorat va yetakchilik. Artur inqilobiy harakatda asosiy shaxs sifatida paydo bo'lganida ajoyib jasorat va yetakchilik qobiliyatlarini namoyish etadi. U xavf-xatarga qo'rqmasdan qarshi turadi, o'z ishtiyoqi va ishonchi bilan boshqalarni ilhomlantiradi, jang maydonida va siyosiy doiralarda o'rnak bo'ladi.

5. Ichki ziddiyat va fojia. O'zining tashqi ishonchi va qat'iyatiga qaramay, Artur chuqur ichki ziddiyat va shaxsiy fojialarni boshdan kechiradi. U o'z harakatlarining oqibatlari va inqilobiy ish talab qilgan qurbonliklar uchun aybdorlik, qayg'u va pushaymonlik tuyg'ulari bilan kurashadi. Bu ichki kurashlar uning harakteriga chuqurlik qo'shib, sayohatining murakkabligiga hissa qo'shadi.

Umuman oldanda, Artur Burton dinamik va jozibali qahramon bo'lib, uning intellektual qiziquvchanligi, ehtirosli idealizmi, axloqiy yaxlitligi va shaxsiy kurashlari uni romandagi unitilmas va o'ziga xos

qahramonga aylantiradi. Artur, shuningdek, Jimga (haqiqiy ismi Jennifer) bolalikdagi do'sti bo'lgan, unga boshqa da'vogar "Yosh Italiya" a'zosi Jovanni Bolla uchun javobsiz muhabbatdan azob chekdi. Arthur ko'proq noaniq va uning din va siyosat, sevgi va rashq o'rtasidagi chalkashligi uni konfessiyada xavfli ochiqlik bilan ruhini yalang'ochlashga olib keladi. Ota Cardi uning sirlariga hiyonat qiladi va Yosh Italiyaning turli a'zolari hibsga olinadi. Artur Montanellining yordami bilan ozod bo'lgach, uning o'gay ukasi Canon Montanelli Arturning haqiqiy otasi ekanligini ochib beradi. Bu Artur uchun yoqimsiz kashfiyot, lekin, hech bo'lmaganda, mehr-muhabbatni tushuntiradi. Bu yangilikdan va Jim o'z o'rtoqlariga xiyonat qilganiga ishonganidan xafa bo'lgan Artur Leghornidan chiqib, Janubiy Amerikaga yo'l oladi.

Hikoya markazida hikoyaning bosh qahramoni Artur Burton turadi. Yoshligida yetim qolib, ingliz monastirida o'sgan Artur ajoyib aql va isyonkor ruhga ega. Yoshi ulg'aygan sari ozodlik va haqiqatga intilishi uni inqilobiy g'oyalarni qabul qilishga, Italiyani birlashtirish va mustabid Avstriya hukmronligidan mustaqil bo'lish uchun kurashda faol ishtirok etishga olib keladi. "The Gadfly" tarixiy voqealar va fantastik hikoyalarni birlashtirib, o'ha davrdagi ijtimoiy va siyosiy kurashlarning yorqin tasvirini chizadi. Voynich qahramonning ichki qarama-qarshiliklari va shaxsiy o'sishi bilan chambarchas bog'langan sevgi, fidoiyilik, vatanparvarlik va ma'naviyat mavzularini ajoyib tarzda o'rganadi. Artur Burtonning sayohati o'z-o'zini kashf qilish va axloqiy uyg'onish yo'li bo'lib, uning haqiqatni ochishga bo'lgan tinimsiz izlanishlari sabab bo'ladi. Uning adolatni izlashi va inqilobiy ishga sodiqligi uni qarshilik timsoliga va mazlum omma uchun umid ramziga aylantiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo'lsak, bosh qahramon Artur Burtonning sodda va idealist yigitdan murakkab va introspektiv xarakterga aylanganiga, harakatlarining oqibatlarini va o'tmish arvohlari bilan kurashayotganiga guvoh bo'lamiz. "The Gadfly" nafaqat siyosiy va falsafiy roman, balki chuqur hissiy va ishqiy hikoyadir. Murakkab muhabbat va do'stlik rishtalari hikoyada muhim o'rin tutib, hikoyaning boyligini yanada oshiradi. Arturning inqilobiy safdoshlari, jumladan, jumboqli, sodiq va fojiali Gemma Uorren, shuningdek, uning ustozlari va do'stlari Montanelli bilan munosabatlari juda chuqur va hissiy shiddat bilan tasvirlangan. Voynichning yozish uslubi jozibali va ta'sirchan bo'lib, birinchi sahifasidan to oxirigacha o'quvchilar e'tiborini tortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Anna Lively: Voynich's. The Gadfly: Exploring connections between revolutionary Russia and Ireland posted on December 10, 2018 by Age of Revolutions.
- (2). Benjamin Ramm. "The Irish novel that seduced the USSR" posted on 25, January 2017; <https://www.bbc.com/culture/article/20170119-the-irish-novel-that-seduced-the-ussr>
- (3). Etel Voynich. So'na. Toshkent, "O'zbekiston", 2015.
- (4). Ethel Lilian Voynich. The Gadfly, 1897
- (5). Evgeniya Taratuta. Our Friend Ethel Lilian [Boole] Voynich, издательство «Правда», Москва, 2008.
- (6). Mityagina S.S. "The Gadfly" by E.L.Voynich as an expression of revolutionary-religious modernism" posted by Electronic scientific & practical journal "Modern scientific researches and innovations", <https://web.snauka.ru/en/issues/2011/08/1705>
- (7). Prisma T.B. "E.L.Voynich's romantic hero in the context of neuromantic fiction" <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/1066>

Muxammedova Xulkar (falsafa doktori (PhD), dotsent; O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti) VIKTORIAN INGLIZ ADABIYOTIDA FEMINIZM VA GENDER DISKURSI

Annotatsiya. Viktorian ingliz adabiyoti jahon adabiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. XIX asr Angliyada feminizmning birinchi to'lqini sufragistlar tomonidan sodir etildi. Feminizm o'zida ayol muammosi va gender diskursini shakllantirdi. Gender diskursi, dastlab, adibalar nasriga tanqidiy munosabatni aks ettirdi. Bugungi kunga kelib, xorij adabiyotshunoslar feminizm natijasida vujudga kelgan adibalar nasrini barqaror hodisa sifatida baholash kuzatildi.

Kalit so'zlar: Viktorian adabiyoti, gender, diskurs, feminizm, asar, talqin.

Мухаммедова Хулкар (PhD, доцент, Узбекистанский государственный университет мировых языков)
ФЕМИНИЗМ И ГЕНДЕРНЫЙ ДИСКУРС В ВИКТОРИАНСКОЙ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Викторианская английская литература приобрела важное значение в мировой литературе. Первая волна феминизма в Англии в 19 веке вызвана движением суфражисток. Феминизм сам сформировал женскую проблему и гендерный дискурс. Гендерный дискурс вызвал критику

ческое сопротивление в науке. На сегодняшний день зарубежные литературоведы оценивают зарождение феминизма в качестве нового события.

Ключевые слова: викторианская литература, гендер, дискурс, феминизм, роман, интерпретация.

Mukhammedova Khulkar (Doctor of philosophy (PhD) associate professor Uzbekistan state world languages university)

FEMINISM AND GENDER DISCOURSE IN VICTORIAN ENGLISH LITERATURE

Annotation. Victorian literature is important in the world literature. The first wave of feminism in 19th century England was carried out by the suffragists. Feminism included woman question and gender discourse. The gender discourse initially reflected a critical attitude towards woman prose. Now days it has been observed that foreign literary critics evaluate the woman prose that emerged as a result of feminism as a stable phenomenon of by foreign scholars on literature.

Key words: Victorian literature, gender, discourse, feminism, novel, analyze.

Kirish. Yevropada kuzatilgan uygʻonish, maʼrifatparvarlik, romantizm, tanqidiy realism, realism kabi adabiy oqimlar har bir davrga xos boʻlgan nazariy xulosalarning natijasini aks ettirdi. XIX asr ingliz adabiyotida jamiyat oʻzgarishlari ingliz adabiyotida ham aks etdi. Ijtimoiy oʻzgarishlar natijasida sufragistlar harakati sodir boʻldi. Tanqidiy realism davrining eng muhim jihatlaridan biri inson xarakteridagi hamma yaxshi va yomon xususiyatlarning asosiy sababi mavjud sharoit ekanini ochib beradi. Ijtimoiy jarayonlar kesimida shakllangan gender diskursi ayol adibalarning ijod qilishidagi toʻsqinliklarni yaqqol namoyon etdi. Viktorian adiblar ijodida ayollar xarakterlarini oʻrganish va tahlil qilish, oʻz navbatida, Angliya tarixini va ingliz adabiyotshunoslari qarashlarini oʻzida mujassamlashtiradi. Gender diskursi ingliz adibalari yaratgan ayol obrazlarida aks eta boshladi. Gender diskursini tahlil etish Angliya tarixiga toʻxtalib oʻtishni taqozo etadi.

Ingliz tarixchisi Xelena Vojzak XIX asrning 60-yillarida ingliz jamiyatini ijtimoiy jihatdan oʻrganar ekan, aristokrat oliy va quyi tabaqa vakillari, ishchi sinfi ayollarining barchasi ijtimoiy maqom jihatidan alohida guruhga ajratilganligini qayd etadi. Bu viktorian davri ayolining tipik qiyofasini koʻrsatdi. Ayol ijtimoiy mavqeyining oʻsishiga viktorian davri anʼanalari yoʻl bermas edi. Masalaning muhim tomoni shundaki, didaktik adabiyot ayolni itoatkor va huquqsiz shaxs sifatida koʻrsatsa, badiiy adabiyot ayolga biroz oʻzgacha yondashadi. Jejn Osten, opa-singil Brontelar, U.Kollinz, J.Eliot va Ch.Dikkenzlarning asarlarida ayol oilaning asosi sifatida tasvirlandi. Ayolning vazifasi uyni boshqarish, farzandni dunyoga keltirish va uni tarbiyalashdan iborat boʻldi. Ingliz xalqining milliy xususiyatlaridan biri boʻlgan oila va bekalik vazifalari ayol tomonidan aʼlo darajada bajarildi. Bu esa ayollar xarakterining yanada mukammalashishiga turtki boʻldi.

Viktorian davrining gender diskursida ayol konsepti ochib berildi. Davr nuqtayi nazaridan, adibalar tasvirlagan ayollar xarakterlarining bir-biriga bogʻliq va ularning qisman bir-biriga oʻxshash tomonlari mavjuddir. Bu oʻxshashliklar xarakter dinamikasida kuzatiladi. Opa-singil Brontelar, Elizabet Gaskell, Jorj Eliot, Margaret Olifant asarlarida mavjud ayol obrazlar taqdirida, garchand ikki xil sharoit tasvirlansada ularning dunyoqarashlari, kurashuvchanligida farqli jihatlar uchraydi. Ijtimoiy vazifalarning oʻxshashligi va asarda koʻtarilgan muammo bir-biriga oʻxshashligi kuzatiladi. Adibalar ijodining tipologik oʻxshashligi ayol muammosini ikki tomonlama oʻrganish imkonini beradi. Birinchisi, yozuvchi ijodidagi ayol obrazi xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi, ikkinchisi esa muallif ijodiga mansub har bir xarakterning sifatlarini oʻrganishga zamin yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotshunos olim V.G.Pospelovning fikricha, “yozuvchi tanlagan xarakterlardagi aniqlik tipik xususiyatlariga qarab, tip va turlarga ajratish aspektida aniqlanadi. Yozuvchining ijodiy mahorati oʻziga xos xususiyatni bildirgan xarakterlarning aniqligi, ularning tasvirlanish joyi bilan ham bogʻliq”.¹ Ikkala tipdagi xarakterning tipologik belgilari bir-biriga qiyoslanganida yaqqolroq namoyon boʻladi. Ularning bir-biriga oʻxshab ketishi xarakterlar dinamikasida kuzatiladi.

Gender diskursida ayol muammosi va uning jamiyatdagi roliga eʼtibor qaratildi. Feminist tanqidchilar talqinida yaqqol dalil edi bu. Biroq bu talqinga nisbatan tanqidiy munosabat vujudga keldi. 1904-yilda adabiyotshunos V.L.Kourtneyning nashr etilgan “The Feminine Note in Fiction” asarida “sanat namunasi boʻlgan romanlarni koʻzdan kechirganda adibalar nasri kundalik shaklida yozilgan xotiralardan boshlanadi.

¹ Пospelов Г.Н. Введение литературоведение. М., “Высшая школа”, 1988, с. 271.

Bu xotiralarda esa kundalik hayot tasvirlangan bo‘lib, unda aniqlik va detallar yetishmasligi ko‘zga tashlanadi”.¹

Tanqidchi va adabiyotshunos Elain Showalter esa viktorian adibalar, “birinchidan, ayol, ikkinchidan, esa adiba – were first women, second artists” – bo‘lganligini va bu davr “aynan ayol adibalar davri – Age of Female Novelists” ekanligini ham ta’kidlagan.² U adibalarning quyidagi uch xususiyatini qayd etib o‘tdi:

1. Davom etib kelayotgan an‘analarga rioya qilgan holda, ya’ni, erkak taxalluslari nomi ostida ijod qilishni o‘z zimmasiga oldi.

2. O‘z haq-huquqi uchun kurashdi va taxalluslardan voz kechishga urindi.

3. O‘zini mustaqil shaxs sifatida kashf qildi va ijod qilishdan to‘xtamadi. Ayol yozuvchilarni “Feminine – ayolga xos, Feminist – feminist, Female – ayol” kabi atamalar bilan atadi.

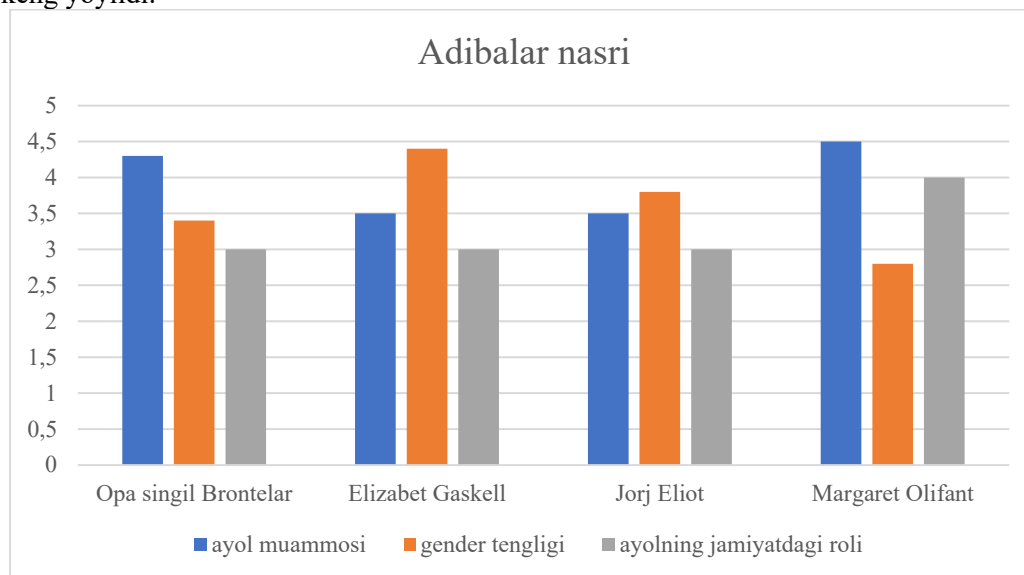
Bizningcha, Viktorian davrni o‘zida aks ettirgan XIX asrda adibalar nasri, dastlab, 1810–1850-yillarda o‘ziga xos ovoz bilan jarangladi va taxallus bilan ijod qildi. Ikkinchi davrda u taxallusdan voz kechdi va mualliflikka da’vogarlik qildi. Uchinchi davrda esa adibalar nasri adabiy hodisa shakllanganligi kuzatiladi.

Adabiy hodisa sifatida baholangan adibalar nasri turlicha baholanganligini viktorian davr misolida kuzatish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. 1844-yilda J.Xorn ingliz adabiyotida roman janrida yarim asr ichida keskin ravishda revolutsiya yuz berganligiga e’tibor qaratdi. Uning fikricha roman his-tuyg‘u, fantaziya, qolaversa, nozik qochirimlar bilan boyigan.³ Tadqiqotchi Tagachi Ukichi ayol yozuvchilar haqida gapira turib, XIX asrda roman yozish an‘anasi erkaklar qo‘lidan ayollar qo‘liga o‘tganligini va roman ayollar qo‘li ostida rivojlangan degan fikrni bildiradi.⁴

Gordon Xayts Jorj Eliot ijodi haqida gapira turib, roman yozadigan adibalar orasida u kabi nasrda ijod qiladigan bironta adibani bilmaymiz, deya ta’kidlaydi.⁵ 1840-yilgacha viktorian tanqidchilari adibalarning mohirlik bilan yaratgan ishlariga e’tibor qaratishmadi. Adibalarning kitobxonlari orta boshlagachgina ularga “ayol yozuvchi-women writer, ayol qalami-female pen, adiba xonimlar – lady novelist” deya nom berdilar.

1847-yilda yaratilgan “Qirolicha Viktoriya davri adibalari” to‘plamida adiba bu yashayotgan ayol yoxud muallima kasbi deb izohlangan.⁶ 1840–1860-yillar mobaynida ingliz adibalar nasrida katta yuksalishlar sodir bo‘ldi. Ayollarning ijodda bunday yuksalishi nafaqat Angliya, balki Yevropa, qolaversa, Amerikaga ham keng yoyildi.

¹ Courtney W.L. The Feminine Note in Fiction. London, Chapman and Hall, 1904.

² Showalter E. The Double Standard and the Feminine Novel. In a Literature of their own: British Women novelists from Bronte to Lessing. Princeton University Pressm, 1977, p. 73–99; p. 3–4.

³ Horn G. George Eliot: Voice of a century. London, Chapman and Hall. 1844, p. 215.

⁴ Ukichi T. The gendering and retendering of medieval Japan. USA. Japan women’s journal, 1995, p. 9–80.

⁵ A Century of George Eliot Criticism. USA, Boston, 1965, p. 37.

⁶ Hurst and Blackett. Women Novelists of Queen Victoria’s Reign. London: Chapman and Hall. 1897, p. 26.

Jadvalda aks etgan viktorian davri adibalar nasrining tipologik o'xshashliklari aks etgan. Gender diskursida kuzatilgan ayol muammosi, gender tengligi, ayolning jamiyatdagi roli adibalar ijodida turlicha namoyon bo'lganligi aniqlandi. Tipologik metod asosida tahlil qilganimizda ularning nasrida feminizm yaqqol namoyon bo'lishi aniqlandi. Bunday ko'rsatkich boshqa davrlarda takrorlanmadi.

Biroq 1847–1875-yillarda adibalarga qaratilgan tanqidlarining aksariyati ayol yozuvchilarning zamon stereotiplariga mos kelmasligini ko'rsatdi. J.X.Luis, R.X.Xarton kabi tanqidchilar adibalarning romanlariga e'tiroz bildirishdi. Bu esa ayol yozuvchilar bir guruh bo'lib roman nasriga qanday hissa qo'shish mumkinligi haqida o'ylash kerakligini tushunishdi.

Tahlil va natijalar. Bildirilgan salbiy tanqidlarining aksariyati adibalarning romanlari adiblarnikidan past darajada yozilgan degan asossiz fikrni berishga harakat qildi. Jamiyat vakillari, avvalo, ayol deganda, uning jinsiga va uning majburiyatlariga e'tibor qaratishdi. Endilikda ayollar o'z zimmalariga farzand dunyoga keltirish bilan birga roman yaratishni ham oldilar.

1862-yilda ingliz tanqidchisi Miss Brovning Jerald Messey ayolning kuchli tabiati ikki ko'rinishda aks etgan. Birinchisi uning oilasi va nikoh munosabatlarida, ikkinchisi adabiyotda to'laqonli ravishda adiba sifatida namoyon bo'ladi degan fikrni bildirdi.¹ Elizabet Barret esa o'z qahramoni bo'lgan Jorj Sandni kuchli tafakkur sohibasi va katta yurakli odam deb e'tirof etgan.² Bu e'tirof Jorj Eliotga metaforali ibora bilan aytilgan "katta ko'lli va katta ko'zli" mahorat sohibasiga ishora qildi. 1869-yilda ingliz antropologi J. Makrigor Allen aqliy mehnat ayolda kuchli rivojlanmaydi, biroq tabiat vaqti-vaqti bilan uning tafakkurini charxlab turishini ta'kidladi.³

Ayol yozuvchilarga bildirilgan yana bir e'tiroz ularning yetarlicha tajribaga ega emasligi deb topildi. Turli sohalarda tadqiqotlar olib borish imkoniyatidan mahrum ayollarning yetarlicha tajribaga ega emasligi arziqli sabab bo'lgan edi. Bunday sabablarga qarshi o'laroq, Jorj Eliot fikrlash, jiddiy o'rganish va doimiy ravishda o'z-o'zini boshqarish qobiliyati mavridi kelganida jurnallarni tahrir qilish, ularni nashr etishda ko'zga tashlanishini ko'rsatdi.⁴ Bunday vazifalarni uddalagan yozuvchi ayollar ish jarayonida eski stereotiplardan ham mohirlik bilan foydalanish mumkin ekanligini ochiqchasiga namoyon etishdi.

Mamlakatda yuz berayotgan Viktorian davrining birinchi va ikkinchi bosqichidagi ijtimoiy jarayonlar adabiyotga ko'chgan istisnolarni bartaraf eta olmadi. Frazer ta'kidlaganidek, adiblar romani adibalar romanlariga qaraganda tayyor mahsulotdir, ularning bilimi va tajribasi keng ekanligi obraz yaratishda ham kengroq fikrlash imkonini berishi va ingliz tilida yaxshi yoza olishini ma'lum darajada ko'rsata oldi.⁵ Ijtimoiy realizmning shaklini olgan roman, shubhasiz, o'z ijodkorlaridan kuchli tasvirlash mahoratini talab qildi. Viktorianliklar ayollarga ehtiros, g'azab, shuhratparastlikni yoki sharafni his qila olmaydigan mavjudotlar deb qaragan. Ayollarning hayotni to'liq tasvirlay olishlariga ishonishmadi. E.S.Dallas esa hayotiy tajribasizlik sabab xayolparastlik hech qachon roman yaratishga yordam bermaydi. Ayollarning roman yozishga urinishlari sabab jiddiy kamchiliklar ustida ishlashi aniqdir, deb hisobladi.⁶

Xulosa. Xulosa qilishi mumkinki, Viktorian davrining adibalar nasri gender diskursida turlicha baholandi. Tanqidiy munosabat bildirilgan bo'lishiga qaramay, ayollar yanada kengroq ijod qilishga urinishdi. Bu esa roman janrini yanada boyishiga turtki bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). A Century of George Eliot Criticism. USA. Boston, 1965, p. 37.
- (2). Brown S. To George Sand: A Desire. London: Chapman and Hall. 1844, p. 350; Courtney W.L. The Feminine Note in Fiction. London: Chapman and Hall, 1904, 240 p.
- (3). Horn G. George Eliot: Voice of a century. London, Chapman and Hall. 1844, 310 p.
- (4). Haller J.S., Haller R.M. The physician and Sexuality in Victorian America. Urbana. 1974, 360 p.
- (5). Introduction to the Half Sisters. London. North British Review. 3 vol, 1848.
- (6). Last poems and other Works of Mrs. Browning. North British Review, 1852, 310 p.
- (7). Поспелов Г.Н. Введение литературоведение. М., "Высшая школа", 1988, 528 с.
- (8). Rodgers K.M. The troublesome Helpmate: A history of Misogyny in literature. Seattle. 1966, 370 p.

¹ Last poems and other Works of Mrs. Browning. North British Review. 1852, p. 271.

² Introduction to the Half Sisters. London. North British Review. 3 vol, 1848.

³ Haller J.S., Haller R.M. The physician and Sexuality in Victorian America. Urbana, 1974, p. 65 – 66.

⁴ Brown S. To George Sand: A Desire. London: Chapman and Hall. 1844, p. 215.

⁵ Rodgers K.M. The troublesome Helpmate: A history of Misogyny in literature. Seattle. 1966, p. 219 – 221.

⁶ Women in France. In Essays of George Eliot. Ed by Thomas Penney. New York, 1963, p. 56.

- (9). Showalter E. The Double Standard and the Feminine Novel. In a Literature of their own: British Women novelists from Bronte to Lessing. Princeton University Press, 1977, 370 p.
- (10). Ukichi T. The gendering and re-rendering of medieval Japan. USA. Japan women's journal. 1995, 290 p.
- (11). Women in France. In Essays of George Eliot. Ed by Thomas Penney. New York, 1963, 210 p.

Umurova Ma'rifat Yoshiyevna (Buxoro davlat universiteti "Pedagogika" kafedrasida o'qituvchisi;
m.y.umurova@buxdu.uz)

XALQ QO'SHIQLARI VA ULARNING TASNIFI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq qo'shiqlari mazmuniga qarab lirik, tarixiy, diniy, bayram, g'amgin, qayg'uli, hajviy, bolalar, tabiat tasvirlovchi, bayram, marosim, kasb-hunarga oid qo'shiqlar kabi guruhlarga tasniflangan hamda bu tasnif misollar orqali izohlangan va qo'shiqlarning o'ziga xos xususiyatlari tahlil etilgan. O'zbek xalq qo'shiqlari mazmuni, o'ziga xos xususiyatlari, ijrosi, barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: xalq qo'shiqlari, folklor, lirik qo'shiqlar, tarixiy qo'shiqlar, diniy qo'shiqlar (na'ltlar), quvnoq va bayram qo'shiqlari, g'amgin yoki qayg'uli qo'shiqlar, marsiyalar, hajviy qo'shiqlar, bolalar qo'shiqlari, tabiatni tasvirlovchi qo'shiqlar, bayram va marosimlar qo'shiqlari, kasb-hunarga oid qo'shiqlar.

НАРОДНЫЕ ПЕСНИ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Аннотация. В статье в зависимости от содержания узбекские народные песни классифицируются на такие группы, как лирические, исторические, религиозные, праздничные, грустные, печальные, шуточные, детские, природообразные, праздничные, обрядовые, профессиональные песни, а также данная классификация поясняется на примерах и анализируются специфические особенности песен. Изучены содержание, особенности, исполнение, роль и значение узбекских народных песен в воспитании зрелого поколения.

Ключевые слова: народные песни, фольклор, лирические песни, исторические песни, религиозные песни (нааты), веселые и праздничные песни, грустные песни, панихиды, шуточные песни, детские песни, песни о природе, праздничные и обрядовые песни, профессиональные песни.

FOLK SONGS AND THEIR CLASSIFICATION

Annotation. In the article, depending on the content, Uzbek folk songs are classified into groups such as lyrical, historical, religious, festive, sad, sorrowful, comic, children's, nature-like, festive, ritual, professional songs and this classification is explained with examples and the specific features of the songs are analyzed. The content, features, performance, role and significance of Uzbek folk songs in the education of the mature generation have been studied.

Key words: folk songs, folklore, lyrical songs, historical songs, religious songs (naat), funny and festive songs, sad or mournful, songs, funeral services, comic songs, children's songs, songs about nature, holiday and ritual songs, professional songs.

Kirish. Mamlakatimizda madaniyat, xususan, musiqa san'atini rivojlantirishga, milliy madaniyatimiz, o'zbek xalq qo'shiqlari, ijrochilik an'analarini tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev san'at va madaniyat, adabiyotga shunday ta'rif beradi: «Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boylıklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi» [1]. Shuni inobatga olib, aytish mumkinki, xalqimiz tomondan yaratilgan qo'shiqlarni tahlil qilish, ijro xususiyatlarini bilish, o'zbek xalqining muayyan hudud musiqa san'atining kam o'rganilgan muammolarini tadqiq etish dolzarb ilmiy muammolardan hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Mamlakatimiz olimlari O.Safarov, T.Mirzayev, M.Alaviya, M.Jo'rayev, M.O'rinov, T.Rajabov ilmiy tadqiqot ishlarida o'zbek xalq qo'shiqlarining mazmun-mohiyati yoritilgan. Masalan, O.Safarovning "To'y muborak yor-yor" asarida o'zbek nikoh to'ylarining marosim va rusumlariga oid qo'shiqlar to'plangan va tartiblangan. M.Alaviyaning "O'zbek xalq marosim qo'shiqlari" monografiyasida marosim qo'shiqlarining qadimiyligi, janr va badiiy xususiyatlari; B.Sarimsoqovning "O'zbek marosim folklori" yirik ilmiy ishida qadimiy urf-odatlar, e'tiqodiy tasavvurlar, so'zning sehrli qudrati; M. Jo'rayevning "O'zbek mavsumiy marosim folklori", "Navro'z bayrami" kabi kitoblarida marosim folklorining shakllanish jarayoni, xalq taqvimining genezisi, dehqon va chorva mavsumining o'ziga xos xususiyatlari, Navro'z bayrami masalalarining ayrim vohalarga xos jihatlari ham yoritilgan. H.Ismoilovning "O'zbek to'ylari", M.Sattorning "O'zbek udumlari", Q.Nasriddinovning "O'zbek dafn va ta'ziya marosimlari", T.

Jovliyevning “An’analar – hayot sabog’i” kabi kitoblarida o‘zbek xalqining udum va marosimlari o‘z ifodasini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mamlakatimizda xalq qo‘shiqlarining o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy, musiqiy-nazariy jihatlarini tadqiq etish, musiqa folklori durdonalarini o‘rganish musiqashunoslikning dolzarb masalalaridan bo‘lib, xususan, musiqa san’atini rivojlantirishga, milliy madaniyatimiz, vohalarga xos marosim qo‘shiqlari, ijrochilik an’analarini tadqiq etishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Tadqiqotchilar qo‘shiqlarni ikkita katta guruhga ajratgan: Biri xalq orasida qadim zamonlardan to hozirgi kungacha xalq qo‘shiqchilari tomonidan kuylangan qo‘shiqlar, ikkinchisi kitobiy qo‘shiqlar (masnaviy, ruboiy, g‘azal, qit‘a va h.k.) bo‘lib, bugungi kungacha professional xonandalar tomonidan aytiladi. Jahon mamlakatlari folklorshunosligida qo‘shiqning janr sifatida o‘rganilishi haqida ko‘plab bahs-munozaralar mavjud. Har bir mamlakat tadqiqotchilari o‘zlarining to‘plagan materiallari asosida xalq qo‘shiqlari haqida o‘z fikrlarini bildiradilar. Agar rus folklorshunoslari Rossiyaning turli mintaqalaridan to‘plagan materiallar asosida bahslashsa, biz O‘rta Osiyo xalqlaridan to‘plagan folklor materiallarini yaratishga oid nazariy ishlardan foydalangan holda so‘z yuritimiz.

Xalq qo‘shiqlari xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy janrlaridan biri bo‘lib, xalq orasida she‘r, ashula, tarona, badeha, g‘azal, naqsh va naqshxonlik, ruboiy, muxammas, bayt va boshqa nomlari bilan ma‘lum va mashhurdir.

O‘zbek xalq qo‘shiqlari mazmunida mamlakatimizning qadimiy tarixi, etnografiyasi, madaniyati, xalq ijodiyoti, turmush tarzi, tarixiy madaniyati, mehnat mashg‘ulotlari, marosimlari, urf-odat va bayramlarining o‘ziga xosligi ifodalangan.

Tadqiqotchilar xalq qo‘shiqlarining kelib chiqishini juda qadimgi davrlarga, jumladan, “Avesto” muqaddas kitobining “Gotlar” matniga bog‘laydilar. Xalq qo‘shiqlari, asosan, kuy orqali ijro etiladi. Ular ruboiy, qo‘shiq, g‘azal, muxammas, masnaviy, qit‘a kabi adabiy janrlar asosida yaratilgan. Xalq qo‘shiqlarining asosiy vazifasi inson tuyg‘ularini, ijtimoiy munosabatlarni, o‘zlikni anglash, vatanparvarlik tuyg‘ularini ifodalashdan iborat. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, qo‘shiqlar inson hayotining sevgilirik, satirik, tanqidiy, motam, musofirchilik va boshqa jabhalarini qamrab oladi. Qo‘shiqlarning asosiy mazmuni jamiyat dardiga yaqin bo‘lgani uchun ham xalq orasida mashhur bo‘lib, xalq tilida doimo yangraydi. Tadqiqotchilar xalq qo‘shiqlarini mazmuniga ko‘ra, quyidagi guruhlarga ajratganlar: lirik qo‘shiqlar, tarixiy qo‘shiqlar, diniy qo‘shiqlar (na‘tlar), quvnoq va bayram qo‘shiqlari, g‘amgin yoki qayg‘uli qo‘shiqlar, marsiyalar, hajviy qo‘shiqlar, bolalar qo‘shiqlari, tabiatni tasvirlovchi qo‘shiqlar, bayram va marosimlar qo‘shiqlari, kasb-hunarga oid qo‘shiqlar.

Tahlil va natijalar. Lirik qo‘shiqlar, asosan, ishqiy mavzularini qamrab olgan bo‘lib, ularda sof ishq timsoli, oshiqlar hayotining turli lahzalari tasviri va shu kabilar go‘zal badiiy san‘atlar orqali she‘riyatga olib kelinadi. Lirik qo‘shiqlar ba‘zan xalq qo‘shiqchilari tomonidan quvnoq paytlarda bazm qo‘shiqlari bilan birga sho‘x kuylar bilan kuylanadi.

Xalq qo‘shiqlarining yana bir guruhi tarixiy qo‘shiqlardan tashkil topgan bo‘lib, ularda turli tarixiy voqealar, mashhur shaxslar o‘z aksini topgan «Tangutlar bilan jangnoma», «Uyg‘urlar bilan jangnoma», «Yabaku bilan jangnoma», “Alp Er To‘nga marsiyasi” «Namoz», «Mardikorlar», «Botirxon zulmi», «Kelman Koroskonning suvi» va boshqalar.

Quvnoq qo‘shiqlar, asosan, sho‘x va raqsga tushadigan ohangda ijro etiladi. Bunday qo‘shiqlarda asosiy e’tibor bayramlar, ayniqsa, to‘y va sunnat to‘ylariga qaratilgan. O‘z navbatida, bazm qo‘shiqlarining katta guruhi tadqiqotchilar tomonidan to‘y marosimi qo‘shiqlari deb nomlangan. Kelin-kuyov va ularning turli tantanali lahzalari sharafiga to‘y-tantanali qo‘shiqlar kuylanadi. Jumladan, “Yor-yor”, “O‘lan”, “Kelin salom”, “Jar-jar”, “Salomnoma” “To‘y muborak”, To‘y marosimining ochilishi va mehmonlarni kutib olishda ijro etiladigan “Nikoh to‘y” ziyofat qo‘shiqlari “To‘y muborak”, “Xush keldingiz”, “Al muborak”, “To‘y boshlovi”, kelin-kuyovni kutib olishda ijro etiladigan “Kelin-kuyov qutlovi” qo‘shiqlari. Kelinni kuyovning qarindoshlariga tanishtirish va kelinning yuzini ochishda ijro etiladigan “Kelin salom”, “Chor salom” qo‘shiqlari.

To‘y-marosim qo‘shiqlarining mahalliy xususiyatlarini hisobga olgan holdagi janr xilma-xildir. Ma‘lum hududlarda o‘ziga xos qo‘shiq janrlarining qo‘llanishi va tarqalishi: Farg‘ona vodiysida erkaklarning ulug‘vor yurish marosim qo‘shiqlari “Naqsh” va “Shomuborak”, Buxoroga xos “Mavrigi”, Samarqandda - “qarsak”. va shu kabilar tarixiy jihatdan qadimiy bo‘lishiga qaramay, har bir sahnada ijro etiladi.

To‘y-marosim qo‘shiqlari ma‘lum tur va janrlarga bo‘linadi, jumladan, farzand tug‘ilishi va tarbiyasi, o‘smirlik va balog‘at bilan bog‘liq bo‘lgan “Beshik to‘y”, “Soch olar to‘y”, “Sunnat to‘y”, “Muchal to‘y”, “Nikoh to‘y”lar. Mana shu marosimlar bilan bog‘liq holda yaratilib, ijro etiladigan qo‘shiqlar “To‘y-

marosim qo‘shiq‘lari” deyiladi. Ular o‘z mavzu va funksiyalari bo‘yicha ma‘lum janrlardan iborat: to‘y-marosim qo‘shiq‘lariga “Hay, yorey, hay do‘st”, “O‘lan”, “Yor-yor”, “Kelin salom”, “Paxtaro gir”, “Yaquy-yaq”, “Um-ufu”, “Layla-lo”, “Aylansin yor”, “Yor-yorone”, “Muchal qo‘shig‘i” va boshqalar kiradi.

Xalq qo‘shiq‘larining yana bir qismida g‘amgin va qayg‘uli mazmun mavjud. Bunday qo‘shiq‘larda so‘zlovchilar ayriliq, xiyonat, hijrat azobi, begonalashish, g‘ariblik, musofirlik, majburan turmush qurish kabilardan shikoyat qiladilar. Qolaversa, odamlar vafot etganda qayg‘u bilan aytiladigan g‘amgin qo‘shiq‘lar – marsiya mavjud. O‘zbek xalqi orasida ma‘lum bir shakl va qolipda kuylangan marsiyalar ko‘p. Masalan: “Vo To‘ram”, “Vo gulim”, “Yig‘ilar”, “Yo‘qlovlar” “Marsiyalar” va shunga o‘xshash, hozirgacha xalq qo‘llaydi. Bu marosimlarning ham alohida ijrochilari – yig‘ichi, go‘yandalari bo‘lib, ular vafot etgan kishining yaxshi sifatlarini qo‘shgan holda motamdorlarning o‘rtasiga tushib ichki kechinmalarini ifodalaydi. Aza-motam aytim-qo‘shiq‘lari badiiy yuksak, tili sodda, iboralari o‘tkir, kuylari mungli va ko‘pchilikni yig‘lata oladigan, badihago‘ylik va erkin uslubda, fojiviy va dramatik ta‘sirli bo‘ladi. Bundan tashqari, hazil va kinoyani o‘z ichiga olgan bir qancha qo‘shiq‘lar mavjud. Sho‘x musiqalar ostida kulgili qo‘shiq‘lar ijro etilib, tinglovchini kuldirib, xursand qiladi. Hajviy qo‘shiq‘lar ijrosi davomida xonandalar qo‘shiq‘ mazmunida ifodalangan turli harakatlar bilan tomoshabinlar e‘tiborini tortadi. Bunday qo‘shiq‘larni, asosan, masxarabozlar ijro etadilar. “Ushurbacha mond dar balandā”, “Yalali bobo”, “Bale murg‘ak” va shunga o‘xshash mashhur hajviy qo‘shiq‘lar hozir ham mavjud. Bundan tashqari, satirik qo‘shiq‘lar orqali zulm, adolatsizlik, jamiyatdagi kamchiliklar, mansabdor shaxslarga nisbatan adolatsiz munosabat ham tanqid qilinadi.

O‘zbek xalqi orasida boshqa qo‘shiq‘lar qatorida diniy qo‘shiq‘lar ham mavjud. Bu turdagi qo‘shiq‘larda Alloh taoloning sifatleri, payg‘ambarlarning xatti-harakatlari va turli diniy voqea va qissalar ulug‘lanadi. Ushbu turdagi qo‘shiq‘lar odamlar orasida nashrah, mushkulkusho, na‘txonlik, mavludxonlik kabi nomlar bilan ham nomlangan.

Bolalar qo‘shiq‘lari shakl va mavzu jihatidan xilma-xil bo‘lib, o‘qish holatlari ko‘p. Masalan, alla qo‘shig‘i, erkalatuvchi va tavsiflovchi qo‘shiq‘lar, yil fasllari va atrof-muhit haqidagi qo‘shiq‘lar, bolalar o‘yinlariga oid qo‘shiq‘lar va boshqalar.

Xulosa. O‘zbek xalq qo‘shiq‘larining asrlar davomida og‘zaki an‘analar asosida davrga, avloddan-avlodga o‘tib, takomillashib, sayqal topib borishi va hozirgi kundagi rivoji, xalqimiz turmush tarzida, uning marosimlari va bayramlari o‘tkazilishida muhim o‘rin tutishi, xalqimizning yashash sharoiti, tarixiy voqeahodisalar, tabiatni asrash muhim izn qoldirgan. O‘zbek xalq qo‘shiq‘lari mazmuni, o‘ziga xos xususiyatlari, ijrosi, barkamol avlodni tarbiyalashdagi o‘rni va ahamiyatini o‘rganish ijtimoiy-pedagogik zaruriyat hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). O‘zbekiston Respublikasining «Ta‘lim to‘g‘risida»gi 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-qonuni.
- (2). Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққийёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. Тошкент, «Ўзбекистон» НМИУ, 2017, 229 – 230-бетлар.
- (3). Жураев Б.Т., Абдурахмонова Д.У. Эстетическое развитие школьников средствами узбекского музыкального фольклора. Вестник Чувашского государственного института культуры и искусств, 2019, №.14, с. 77.
- (4). Жураев Б.Т. Социально-духовное развитие студентов. Россия–Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития, 2019, с. 22 – 23.
- (5). Umurova M.Y. Practical Possibilities of Spiritual-Moral Formation through Folk Songs. Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences ISSN, T., 2795, №. 546X, p. 55.
- (6). Yoshiyevna U.M. Musiqa ta‘limida bolalar folklor qo‘shiq‘larini o‘rgatish pedagogik muammo sifatida. Technical science research in Uzbekistan, 2023, т. 1, №.4, p. 156 – 162.

**Xodjaeva Dilafro‘z Izatilloevna (PhD Buxoro davlat universiteti; d.i.xodjaeva@buxdu.uz),
Bozorova Khurshida Botirovna (BDU 2-bosqich magistranti; Khurshida_sunny@yahoo.com)
JEYN OSTIN ASARLARIDA NIKOH VA ITOATKOR BO‘LISHDA JAMIYAT TA‘SIRI**

Annotatsiya. *Jeyn Osten asarlarida, ayniqsa, 19-asrda nikoh va itoatkorlik, ko‘pincha, ijtimoiy ta‘sirni aks ettiradi. Osten asarlarida ayollarning ijtimoiy rollari va ularning cheklangan avtonomiyalari, ayniqsa, nikoh qarorlarida ta‘kidlanadi. U nikohning turli jihatlarini, jumladan, ijtimoiy mavqe, shaxsiy munosabatlar va ijtimoiy umidlarni tasvirlaydi. Ostening qahramonlari nikohni moliyaviy xavfsizlik, ijtimoiy me‘yorlar va shaxsiy istaklar asosida boshqarib, nikoh rishtalarining murakkab dinamikasini tasvirlaydi. Satira va xarakterdagi o‘zaro ta‘sir orqali Osten iqtisodiy yoki ijtimoiy manfaatlar uchun turmush qu-*

rish uchun ijtimoiy bosimni tanqid qiladi va nikoh munosabatlarida haqiqiy mehr va individual xohishning muhimligini ta'kidlaydi. Mazkur maqola Angliyada nikoh masalalari va ayollarning jamiyatdagi mavqeyi masalalariga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: nikoh munosabatlari, ijtimoiy maqom, nikoh, ijtimoiy ta'sir, shaxsiy istaklar, gender munosabatlar.

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВА НА БРАК И ПОКОРНОСТЬ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖЕЙН ОСТИН

Аннотация. В произведениях Джейн Остин брак и послушание часто отражают влияние на общество, особенно в английском контексте XIX века. Остин подчеркивает социальную роль женщин и их ограниченную автономию, особенно в принятии решений о браке. Она изображает различные аспекты брака, включая социальный статус, личные отношения и общественные ожидания. Персонажи Остин ориентируются в браке, основываясь на финансовой безопасности, социальных нормах и личных желаниях, иллюстрируя сложную динамику супружеских уз. Посредством сатиры и взаимодействия персонажей Остин критикует давление общества, вынуждающее вступать в брак ради экономической или социальной выгоды, подчеркивая важность искренней привязанности и индивидуальной свободы действий в супружеских отношениях.

Ключевые слова: супружеские отношения, социальный статус, брак, общественное влияние, личные желания, гендерные отношения.

THE INFLUENCE OF SOCIETY ON MARRIAGE AND SUBMISSION IN THE WORKS OF JANE AUSTIN

Annotation. In Jane Austen's works, marriage and obedience often reflect societal influence, especially in the 19th century English context. Austen highlights the societal roles of women and their limited autonomy, particularly in marriage decisions. She portrays various aspects of marriage, including social status, personal relationships, and societal expectations. Austen's characters navigate marriage based on financial security, societal norms, and personal desires, illustrating the complex dynamics of matrimonial bonds. Through satire and character interactions, Austen criticizes the societal pressure to marry for economic or social gain, emphasizing the importance of genuine affection and individual agency in marital relationships. The article delves into the issues connected with marriage and obedience depicted in Jane Austen's novels.

Key words: marital relationships, social status, marriage, societal influence, personal desires, gender relationship.

JEYN OSTIN ASARLARIDA NIKOH VA ITOATKOR BO'LISHDA JAMIYAT TA'SIRI

Kirish. Jeyn Osten asarlarida nikoh va itoatkorlik, asosan, ijtimoiy ta'sirni aks ettiradi, ayniqsa, XIX asr ingliz kontekstida. Osten ayollarning ijtimoiy rollarini va ularning cheklangan avtonomiyalarini, ko'p hollarda, nikoh qarorlari bilan bog'laydi. U nikohning turli jihatlarini, jumladan, ijtimoiy mavqe, shaxsiy munosabatlar va ijtimoiy umidlarni tasvirlaydi. Ostenning qahramonlari nikohni moliyaviy xavfsizlik, ijtimoiy me'yorlar va shaxsiy istaklar asosida boshqarib, nikoh rishtalarining murakkab dinamikasini tasvirlaydi. Satira va xarakterdagi o'zaro ta'sirlar orqali Osten iqtisodiy yoki ijtimoiy manfaatlar uchun turmush qurish uchun ijtimoiy bosimni tanqid qiladi va nikoh munosabatlarida haqiqiy mehr va individual xohishning muhimligini ta'kidlaydi. XIX asr adabiyotida ayol yozuvchilar oila va nikoh masalalarini oldingi qatorga qo'yib, ayol va uning jamiyatdagi roli haqida ko'p qayg'uradilar. Bu holat, ayniqsa, ingliz jamiyatida o'ta ahamiyatli masala hisoblangan. Jamiyatda ma'lum bir soha va qarashlarning alohida doiralarda qo'llanishi, ya'ni, "erkaklar doirasi" va "ayollar doirasi" singarilar o'sha davr adabiyotlarida o'z aksini topgan. Bu esa ayollarga o'z ustida ishlash va o'zlarini rivojlantirishiga to'sqinlik qilgan hamda "erkaklar doirasida" bo'lishiga yo'l qo'ymagan. Bunday tizimda ayollarning faqat turmushga chiqishi orqali turli masalalarda o'z fikrlarini erkin bildira olishlari yoki nikoh borasidagi qarash va tuyg'ularini oshkor eta olmasliklarini ko'rish mumkin.

Asosiy qism. Nikoh munosabatlarining ochiq ifodasini aynan Jeyn Ostinning "G'urur va andisha" asarida yaqqol ko'rish mumkin. Yetarlicha moliyaviy imkoniyatga ega bo'lmagan oilada yaratganning ixtiyori bilan besh nafar qizning dunyoga kelishi va ularning turli nikoh munosabatlari tasviri aynan shu asarda keltirilgan. Sharlottaning dugonasi boshpana va bir burda non bo'lsa yetadi qabilidagi nikohga rozi bo'lsa, Lidiyaning noloyiq kuyov bilan nikohdan, avval, qochib ketishi jamiyat uchun maqbul bo'lmagan holatdir. Oilaning ikkinchi qizi Jeynning hayotida uzoq davom etgan uchrashuvlar va uning nikohga rozilik berishi uchun bir qancha urinishlar qilinganligi oilaning ahvolidan kelib chiqqan holda, an'analarni hurmat qiladigan variant sifatida qaraladi. Yozuvchi yashab ijod qilgan davrdagi qizlarning orzusidagi nikoh asar qahra-

moni Elizabetning nikohi deb aytish mumkin, ya'ni, uning sevib va o'zidan bir pog'ona yuqori turadigan inson bilan oila qurishga bo'lgan qarori hisoblanadi.

Jeyn Osten nikoh masalasini bir qancha ko'rinishlarda ifodalaydi.

– ijtimoiy mavqe va boylik: turmush qurish, ko'pincha, moliyaviy va ijtimoiy mavqeyini oshirish vositasi sifatida tasvirlanadi;

– sinf va ijtimoiy mojarolar: Ostenning kitoblarida o'sha davrning o'rnatilgan ijtimoiy odatlari hamda odamlar o'z ijtimoiy tabaqasidan tashqarida turmush qurishga urinayotganda duch keladigan qiyinchiliklarni ta'kidlaydi;

– shaxsiy munosabat va sevgi: Osten ijtimoiy bosimlarga qaramay, nikohda samimiy sevgi va individual xohishning ahamiyatini ta'kidlaydi;

– satirik tanqid: hazil va kinoyadan foydalanib, Osten jamiyatning faqat ijtimoiy yoki iqtisodiy manfaat uchun nikoh qurishning ahamiyatini tanqid qiladi.

Asar qahramoni Bennet xonimning turmushga bo'lgan nuqtayi nazariga uning ijtimoiy kelib chiqishining amaliy jihatlari ta'sir qiladi. Uning xarakteri XVIII asrda Angliyada turmush qurishning ijtimoiy jihatlari satirasi bo'lib xizmat qiladi va Jeyn Osten buni "Sense and Sensibility"da tanqid qilishga harakat qiladi.

Jeyn Ostin o'zining "Emma" romanida nikohning afzalligini ta'kidlaydi.

"We should not like her so well as we do, sir, if we could suppose it; but she knows how much the marriage is to Miss Taylor's advantage; she knows how very acceptable it must be, at Miss Taylor's time of life, to be settled in a home of her own, and how important to her to be secure of a comfortable provision, and therefore cannot allow herself to feel so much pain as pleasure. Every friend of Miss Taylor must be glad to have her so happily married".¹

Yuqorida aytib o'tilgan parchada janob Naytli nikohni Miss Teylor uchun xavfsiz deb bilishini va undan ham ko'proq muallif yosh xonimning mavqeini "shuning uchun o'zini zavq kabi og'riqni his qilishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi" deb ta'riflashda oksimorondan foydalanadi. Bu yerda shuni ta'kidlash kerakki, janob Naytlining Miss Teylor haqidagi fikrlari bilan turmush qurish baxtni kafolatlashi mumkin.

Keyingi parchadan shuni xulosa qilish mumkinki, nikoh nafaqat ijtimoiy hayotdagi xavfsizlik va mavqe, balki muvaffaqiyatli nikoh erkakning ayoliga bo'lgan e'tibori va xushmuomalaligi orqali baxt keltirishi mumkin edi.

"It was, indeed, a highly prized letter Mrs. Weston had, of course, formed a very favourable idea of the young man; and such a pleasing attention was an irresistible proof of his great good sense, and a most welcome addition to every source and every expression of congratulation which her marriage had already secured".²

Jeyn Ostin romanlari nikoh bilan yakunlanadi. Romanlar sujetidagi asosiy e'tiborga molik holatlar – bu tanishuv, muhabbatning paydo bo'lishi, unashiruv va nikohdir. "G'urur va andisha" romanining ilk jumalari roman mohiyatini ochib beradi: It is a truth universally acknowledged that a single man in possession of good fortune must be in want of a wife.

Первая фраза самого известного произведения Остен, романа «Гордость и предубеждение» (1797 г., опубл. 1813 г.) состоит из двух предложений, первое из которых в форме иронического утверждения начинает тему романа: «Все знают, молодой человек, располагающий средствами, должен подыскивать себе жену» [2;367 с.]. Или на языке оригинала—It is a truth universally acknowledged that a single man in possession of good fortune must be in want of a wife [1;3 с.].

Yuqoridagi misolga e'tibor qaratadigan bo'lsak, unda yetarli mablag'ga ega bo'lgan kishi o'ziga qalqilq izlashi kerakligini hamma bilishi uqtirilyapti. Asarni boshlab beruvchi ushbu misol juda muhim ekanligini o'quvchi tezda angelaydi.

"G'urur va andisha" romanida juftliklar muhabbat, o'zaro anglash, ijtimoiy ahvol, o'z dunyoqarashi asosida nikoh munosabatlari yo'lga qo'yadilar. Quyidagi juftliklarning nikoh munosabatlari nimaga asoslanganligini ko'rib chiqamiz:

Juftlik	Nikoh munosabatlari asosi
Elizabet Bennet va Fitsuilyam Darsi	Sevgi va pul
Jeyn Bennet va Bingli	Ilk ko'rishda sevgi va boylik

¹ Jane Austen. Emma. Wikisource, 1816.

² Jane Austen. Emma. Wikisource, 1816.

Sharlotta Lukas va Uilyam Kollinz	Chorasizlik va majburiyat
Lidiya Bennet va Jorj Uikxem	Shoshqaloqlik va aqlsizlik

“G‘urur va andisha” romanida bir-birini tushunish va anglash baxtli nikohning asosi hisoblanadi. Asarda yuzaga kelgan nikoh munosabatlari aql va tuyg‘uning moddiy va ma‘naviy uyg‘unlikda yuzaga kelganligini ko‘rsatadi.¹

Xulosa. Jeyn Osten aqlli, o‘ychan ayol bo‘lib, nikohga nisbatan ilg‘or nuqtayi nazarga ega edi. Uning fikricha, nikohda kundalik hayotni ta‘minlash uchun yetarli mablag‘ga ega bo‘lish kerak, shuningdek, ijtimoiy mavqedagi tenglik nikohni yanada imkonli qiladi, bir-birini tushunishdagi tenglik esa undagi baxt darajasiga ta‘sir qiladi. U odob-axloqni nihoyatda qadrlagan va odob-axloqni turmush sharoitini yaratishning eng muhim omili deb bilgan. Turli personajlar va ularning nikohlarini tasvirlashda u hisob-kitobga asoslangan nikohga qarshi ekanligini ko‘rsatdi va o‘z davri ayollarining past ijtimoiy mavqeyidan qattiq noroziligini bildirdi. XVIII asrning oxiridagi yozuvchi sifatida Jeyn Osten turmush qurishga o‘zining aksariyat erkak zamondoshlariga qaraganda ancha ilg‘or nuqtayi nazarga ega edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Ostin Jeyn. Andisha va g‘urur. Tarjimon Ismoilova M. T., “Yangi asr avlodi”, 2014, 404-bet.
- (2). Рябов О.В. Женщина и женственность в философии серебряного века. Иваново, Иванов. гос. ун-т, 1997, 159 с.
- (3). Tanner T. Jane Austen. Houndmills, Basingstok. Hampshire and London: Macmillan Press Ltd., 1986, 291 p.
- (4). Khodjaeva, D.I., & Saidova, Z.T. Dependent taxis: semantic features and methods of expression in english. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) <https://www.tarj.in>, ISSN, 2278-4853. Izatilloevna, K.D. (2022). Lexicographic Analysis of the Terms “Morphology” and “Syntax”. International journal of inclusive and sustainable education, 1(4), p. 155 – 158.
- (5). Izatilloevna, X.D., & Botirovna, B.K. (2023). Romanticism in “pride and prejudice”. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(4), p. 1862–1865.
- (6). Izzatullayevna, X.D., & Akbarovna, K.G. (2022, January). Evfemizmlarning zamonaviy tilshunoslikdagi talqini. In Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes, pp. 182 – 185.

Adambayeva Nargiza Kadambayevna (Toshkent Tibbiyot akademiyasi Urganch filiali
“Ingliz tili” kafedrasi dotsenti v.b.; mumtaz1980@mail.ru)

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARIDA QIYOSIY METODOLOGIYA ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn» asari qiyosiy adabiyotshunoslik metodologiyasi, jumladan, tarixiy, gnoseologik, metodologik, mantiqiy, ma‘naviy-g‘oyaviy kabi mezonlar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, «Muhokamat ul-lug‘atayn», qiyosiy adabiyotshunoslik, tarixiy, gnoseologik, metodologik, mantiqiy, ma‘naviy-g‘oyaviy, mezon, milliy g‘urur.

ОСНОВЫ СРАВНИТЕЛЬНОЙ МЕТОДОЛОГИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “МУХОКАМАТ УЛ-ЛУГАТАЙН»

Аннотация. В данной статье произведение Алишера Навои «Мухокамаат ул-лугатайн» анализируется на основе методологии сравнительного литературоведения, включающей исторические, гносеологические, методологические, логические, духовно-идеологические критерии.

Ключевые слова: Алишер Навои, “Мухокамаат ул-лугатайн”, сравнительное литературоведение, исторический, гносеологический, методологический, логический, духовно-идеологический, критерий, национальная гордость.

BASES OF COMPARATIVE METHODOLOGY IN THE WORK “MUHOKAMAT UL-LUGHATAYN”

Annotation. In this article, Alisher Navoi’s work “Muhokamat ul-lughatayn” is analyzed based on the methodology of comparative literary studies, including historical, epistemological, methodological, logical, spiritual-ideological criteria.

¹ Shovkopliyas Halyna. Universal formula of marriage in Jane Austen’s novel «Pride and prejudice». XXVII, II., 2020, 598 p.

Key words: *Alisher Navoi, "Muhokamat ul-lughatayn", comparative literary studies, historical, epistemological, methodological, logical, spiritual-ideological, criterion, national pride.*

Kirish. Qiyosiy adabiyotshunoslik, badiiy asarlarni qiyosan o'rganish metodologiyasi va tamoyillari bo'yicha Yevropa, Rossiyada juda ko'p darslik va o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Ular adabiy komparativistikaning turli xil masalalariga bag'ishlangan. Ammo o'zbek adabiyotshunosligida qiyoslash metodining yaxlit nazariyasi, metodologiyasi va metodikasi ishlab chiqilmagan. Qiyoslash usulining tahlil, sintez, induksiya, deduksiya va hokazolarga munosabati va o'zaro aloqasi borasida muayyan to'xtamga kelinmagan. Nimani, qachon, nima bilan, nima uchun qiyoslasa bo'ladi? kabi savollarga o'zbek adabiyotshunosligining zamonaviy nazariyasi bizga to'liq va aniq javoblar bermagan.

Adabiyotlar sharhi. Qiyoslash metodologiyasida qiyosiy-tarixiy va chog'ishtirish (yoki qiyosiy-chog'ishtiruv) metodi eng asosiy metodlardan hisoblanadi. Bu metodlar mohiyatan bir-biriga yaqin, ammo farq qiladi. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida Navoiy, asosan, chog'ishtirish metodidan foydalangan. Fanda mazkur metodning nazariy asoslari tilshunos olim I.A.Boduen de Kurtene tomonidan XIX asrda ishlab chiqilgan. Y.D.Polivanov, L.V.Sherba, S.I.Bernshteyn, A.A.Reformatskiy, Sh.Balli kabi olimlar bu boradagi ilmiy ishlarni davom ettirishgan [Polivanov. 1933].

Muhokama va natijalar. Qiyosiy adabiyotshunoslik yoki adabiy komparativistikaning obyektini adabiy jarayondir. Badiiy adabiyotni o'rganish bilan bog'liq barcha masalalar adabiy komparativistikaning predmetini tashkil etadi. Qiyosiy tadqiqotlar uchun asosiy metod hisoblangan qiyosiy-tarixiy metod [Eshonboboev. 2008;38–46-b.] adabiy jarayon dinamikasini, vorisilik va an'analar almashinuvini, badiiy qadriyatlarini to'liq anglashda yordam beradi. Ilmiy adabiyotlarda izohlanishicha, qiyosiy tahlil natijalarini tarixiy, gnoseologik, metodologik, mantiqiy, ma'naviy-g'oyaviy kabi mezonlar asosida baholash imkoni mavjud [Mineralov. 2018].

Tarixiy mezon – qiyosiy tahlil natijalarining tarix faktlariga qanchalik mos kelishini baholash.

Gnoseologik mezon – qiyosiy tahlil natijalarini ularning bilish nazariyasi qonunlari va tamoyillariga mos kelishi nuqtayi nazaridan baho berish.

Mantiqiy mezon – qiyosiy tahlil natijalarining mantiq qonunlari talablariga mos kelishini baholash.

Metodologik mezon – qiyosiy tahlil natijalarining qaysi metodlarga to'g'ri kelishi yoki kelmasligi nuqtayi nazaridan baholash.

Ma'naviy-g'oyaviy mezon – bu qiyosiy tahlil natijalarining jamiyat ma'naviyati, g'oyaviy maqsadlariga qay darajada mos kelishini e'tiborga olib, baho berish.

Endi yuqoridagi mezonlar asosida Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asaridagi qiyosiy tahlil natijalarini baholashga harakat qilamiz.

Qiyosiy tahlil jarayonida Navoiy turkiy va forsiyo'g'oyaviy shoirlarni izohlar ekan, ularning qaysi zamonda yashab o'tgani, qanday zafarlarga erishgani, ijodi haqida tarixan to'g'ri va aniq dalillarni keltiradi. Masalan, temuriylar davridagi shoirlar haqida shunday yozadi: "...ammo Sulton Sohibqiron Temur Ko'ragon zamonidan uning o'rinbosar farzandi Shohrux Sulton zamonining oxirigacha turk tili bilan shoirlar paydo bo'ldi. Va ul hazratning avlod va nevalaridan ham yaxshi didli sultonlar ko'rinish berdi: shoirlar Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqumiy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiydeklar. Va forsiylarning shoirlari qarshisida kishi paydo bo'lmadi, bir Mavlono Lutfiyidin o'zgakim, bir necha matla'lari borkim, ta'b ahli, so'zni tushunadigan odamlar qoshida o'kusa bo'lur. Ul jumladan biri budurkim,

Bayt:

Ulki xusn etti bahona elni shaydo qilg'ali,

Ko'zgudek qildi seni o'zini paydo qilg'ali. [Navoiy. 2021;286-b.]

Alisher Navoiy keltirgan qiyosiy tahlil natijalari juda asosli, ular bilish nazariyasi qonunlari va tamoyillariga, ya'ni gnoseologik mezonga to'la mos keladi. Masalan, o'kirmak so'zini izohlar ekan, bu so'z o'rini bosuvchi so'z forsiy tilda yo'qligini, forsiyo'g'oyaviy shoir buningdek nozik mazmun adosidan mahrumligini alohida ta'kidlaydi. "Yana qattiq, baland ovoz bilan g'avg'o, to'polon bilan yig'lagaylar, uni o'kirmak derlar va turkchada ul ma'nida bu boshlanma borkim,

Bayt:

Ishim tog' uzra har yon ko'zim seli loyqasini surmoqdir,

Ayriliq ko'rkuvidan har dam bulut yanglig' o'kirmakdir.

Yana yig'lamoqni o'kurmaki muqobalasida inchkirmak ham bo va ul inchka un, ingichka, chiyilloq tovush bila yig'lamoqdir va ul turk tilida bu ko'rinish, tarki bilan ado topibdurkim,

Bayt:

Charx zulmidaki bo'g'zimni qirib yig'larmen,

Igirur charx (kibi) inchkirib yig'larmen". [Navoiy. 2021;250–251-b.]

Navoyidek buyuk daholar aynan mantiq qonuniyatlarini yaxshi bilishgan holda ijod qilishgan. Shuning uchun ham shoir turkiy tildagi bir qancha so'zlarni ma'nolari bilan izohlar ekan, bu tilning boshqa tillardan hech ham kam emasligini mantiqan to'g'ri izohlaydi: "Turk so'zlari va iboralarida bunday nozikliklar ko'pdirkim, bu kunga deguncha, bugungacha hech kishi buning haqiqatiga mulohaza qilmaganligi yuzasidan bu holatlar yashirin qolibdur. Va shumlikni bilmaydigan turkning sodda ochiqfe'l, yigitlari osonlikni ko'zlab, yongil yo'lni tutib forsiy so'zlar bilan nazm ayturga mashg'ul bo'libdurlar. Va haqiqatan ham, agar kishi yaxshi mulohaza qilsa va yaxshiroq o'ylab ko'rsa, fikrlasa, chun bu tilda, turk tilida kenglik va maydonida muncha ochiqlik topilur, kerakkim, munda turli usulda so'z aytish, ayta olishlig' va chiroyli so'zlashlik va she'r tuzish va hikoya, doston, ertak, afsona aytishlig osonroq bo'lg'ay va amalda ham osonrokdur" [Navoiy. 2021;264-b.].

Alisher Navoiy qo'llagan qiyosiy tahlil natijalari inson ma'naviyatini oshirishda, o'zligini anglashda muhim rol o'ynaydi. «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida shoir til sofliigi, ona tiliga hurmat kabi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolayotgan muhim masalani ko'ndalang qo'yadi, "...turk tilining mukammalligi, qamravi, to'qiligi muncha dalillar bilan sobit bo'ldi, o'rniga qo'yildi", deb yozadi, "shoir, yozuvchilar qobiliyat va iste'dodlarini o'z tillari turganda o'zga el tili bila aytmasliklari, yuzaga chiqarmasliklari va ishga solmasliklari kerak erdi", deya maslahat beradi. O'sha davrda o'z tili turib, o'zga tilda ijod qilgan shoirlarni "...turk ulusi yozuvchilarining ko'plari sort tili bila nazm aytgaylar va bilkul, butunlay turk tili bilan nazm aytmag'aylar, balki ko'pchiligi ayta olmag'aylar va aytsalar ham, sort turk tili bilan nazm aytganday; uslubiyat qoidasiga muvofiq, so'zlovchi turklar, nozik nuqtalarni, yashirin ma'nolarni tushunuvchi turklar qoshida o'qiy va o'tkara olmag'aylar va o'kusalar, har so'zlariga yuz ayb topilgay va har bir so'z tuzishlariga yuz e'tiroz paydo bo'lg'ay", deya izohlaydi. Eng muhimi, tilimizning boyligi va maftunkorligi haqida o'z fikrlarini "... bas, yetar, kifoyadir bu sabablardan andoq ma'lum bo'lurkim, chun turk tilida ajoyib, g'aroyib so'zlar va ifodalar ko'pdir", deb xulosalaydi [Navoiy. 2021;265-b.].

Xulosa. Ancha yillardan buyon qiyosiy adabiyotshunoslik metodologiyasi bilan shug'ullanish natijasida komparativistik yo'nalishda yozilgan tadqiqotlarni muayyan mezonlar asosida tahlil va talqin qilish malakasi shakllandi. Jumladan, Alisher Navoiyning ikki til qiyosiga asoslangan "Muhokamat ul-lug'atayn" asarini ham mazkur mezonlar asosida baholash va qadrlash imkoni tug'ildi.

Darhaqiqat, agar milliy g'ururi bor har qanday inson Alisher Navoiydek fikrlasa, millat o'lmaydi, til yo'qolmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn . Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2021, 286-bet.
- (2). Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Изб.тр., М., "Наука", 1979.
- (3). Karimov B. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. Toshkent, "Muharrir", 2011, 73 – 75-betlar.
- (4). Кокорин А.А. Сравнительный анализ: теория, методология, методика. М., МГОУ, 2009.
- (5). Минералов Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика). Учебник, М., "Юрайт", 2018.
- (6). Поливанов У.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. Ташкент, 1933.
- (7). Реформатский А.А. О сопоставительном методе. "Русский язык в национальной школе", 1962, №5; Методы сопоставительного изучения языков, М., 1988.
- (8). Eshonboboyev A. Qiyosiy-tarixiy metod haqida. "O'zbek tili va adabiyoti", T., 2008, № 4, 38 – 46-betlar.

Kodirov Ismoil Norkobilovich (Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti “Muqobil energiya manbalari” kafedrası professori, f.m.-f.n., kodirov@gmail.ru)

TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA MALAKALI MUHANDIS KADRLAR TAYYORLASHDA DUAL TA'LIMNING AFZALLIKLARI

***Annotatsiya.** Maqolada texnika oliy ta'lim muassasalarida malakali muhandis-texnik kadrlarni tayyorlashda kasbiy tayyorgarlik muammosini hal qilishga imkon beradigan dual ta'limning xususiyatlari va afzalliklari haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, dual ta'limni amalga oshirishda ta'lim dasturlarining ahamiyati, kasblar va professional ta'lim klassifikatorlarini bosqichma-bosqich yangilab, xalqaro standartlarga muvofiq lashtirishi kerakligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:** dual ta'lim, ishlab chiqarish korxonalari, samarali va moslashuvchan mexanizm, dual ta'lim afzalliklari.*

**ПРЕМУЩЕСТВА ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПОДГОТОВКЕ
КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ИНЖЕНЕРНЫХ КАДРОВ В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ**

***Аннотация.** В статье говорится об особенностях и преимуществах дуального образования, которое позволяет решить проблему профессиональной подготовки квалифицированных инженерно-технических кадров в технических вузах. Также представлена информация о значении программ обучения при реализации дуального обучения, необходимости постепенного обновления классификаций профессий и профессиональной подготовки и проведения их в соответствие с международными стандартами.*

***Ключевые слова:** дуальное образование, производственные предприятия, эффективный и гибкий механизм, преимущества дуального образования.*

**ADVANTAGES OF DUAL EDUCATION IN THE PREPARATION OF QUALIFIED
ENGINEERING PERSONNEL IN TECHNICAL UNIVERSITIES**

***Annotation.** The article talks about the features and advantages of dual education, which allows solving the problem of professional training in the preparation of qualified engineering and technical personnel in technical universities. Information is also presented on the importance of training programs in the implementation of dual training, the need to gradually update classifications of professions and professional training and bring them into line with international standards.*

***Key words:** dual education, production enterprises, efficient and flexible mechanism, advantages of dual education.*

Krish. Ma'lumki, professional ta'lim tizimida olib borilayotgan ijtimoiy, iqtisodiy islohotlar mehnat bozorini raqobatbardosh malakali kadrlar bilan ta'minlash jarayonini yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Professional ta'lim sohasida olib borilgan islohotlar natijasi shundan iborat bo'ladiki, bunda ta'limning xalqaro standart tasniflagichi bilan uyg'unlashgan mutlaqo yangi tizimi joriy qilindi. Shuningdek, hozirgi kunda ta'lim-tarbiya mazmuni, fan va ishlab chiqarishning integratsiyalashuvini dual ta'lim tizimi asosida shakllantirish borasida tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevraldagi yildagi «O'zbekiston – 2030» strategiyasini «Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida»gi PF-37-farmoni e'lon qilindi. Farmondagi «O'zbekiston – 2030» strategiyasining «Har bir insonga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish» yo'nalishi bo'yicha 2024-yilga mo'ljallangan amaliy tadbirlar rejasida qo'yilgan maqsadlardan biri – bu oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish bo'lib, uni bajarishda «Ta'lim tizimini xalqaro mehnat bozorida o'zgarishlar, texnologik jarayonlarga mos tashkil etish, oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish» vazifasini bajarish ko'zda tutilgan. Bunday vazifalarni bajarish uchun amaliy chora-tadbirlar sifatida, birinchi navbatda, oliy o'quv yurtlaridagi amaliyotga yo'naltirilgan mutaxassislarni tayyorlash muddatlari va o'quv-uslubiy qo'llanmalarni qayta ko'rib chiqish, ta'lim dasturlarini dunyoning nufuzli universitetlari andozasi asosida takomillashtirish talab etiladi [1].

Shuningdek, Respublikamizda ta'lim tizimini yanada mukammaltirish borasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi «Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida»gi 163-qarori bilan professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida nizom tasdiqlandi. Bundan tashqari, mamlakatimizda qayta tiklanuvchi energiya manbayi yo'nalishida milliy reja, maxsus dastur ishlab chiqish, mazkur soha uchun oliy va o'rta-maxsus o'quv yurt-

larida dual ta'lim tizimini qo'llagan holda, kadrlar tayyorlash bo'yicha yangi tizim yaratish kabilar dolzarb vazifalarning amaliyoti muhim ahamiyatga ega. Chunki muqobil energiya manbalaridan amalda foydalanish iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va malakali kadrlarning raqobatbardoshligini oshirishning eng muhim omili sifatida qaralmoqda [2].

Ishlab chiqarish korxonalarining malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyojlari va hajmini qondirish uchun oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining bilim va malakalarini oshirish uchun ta'lim tizimini yanada rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi. Bunday sharoitlarda oliy o'quv yurtlarining malakali kadrlar tayyorlash tizimiga dual ta'lim tizimi tamoyillarini joriy etish eng samarali usul hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2924-yil fevral oyida soha mutaxassislari bilan olib borgan muloqot taqdimotida "Ta'lim dasturlari hayot talabiga javob bermaydi" deb Prezident kasb-hunarga o'qitish tizimini tanqid qildi.

Ma'lum qilinishicha, o'quvchilarga bir vaqtda ham o'qish, ham ishlab daromad topish imkonini beradigan "dual ta'lim" shakli joriy etildi. Bu tizim samarasida 2 ming korxonalar bilan birgalikda 6 ming yigit-qiz o'qitilmoqda. Shuningdek, yoshlarga 9-sinfdan keyin kasb-hunar maktabi, 11-sinfdan esa kollej va texnikumda turli mutaxassisliklar o'rgatilmoqda. Iqtisodiyotni rivojlantirishda professional ta'lim alohida o'rin tutadi. Xususan, taraqqiy etgan davlatlarda o'quvchilarning 75 foizigacha kasbiy ta'lim bilan qamrab olingan. O'zbekistonda ham bu soha mehnat bozori talablari asosida rivojlantirib kelmoqda.

O'rta bo'g'in mutaxassislari, asosan, ikki yo'nalishda – Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tizimidagi kasb-hunar maktablari va texnikumlar hamda Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligiga qarashli monomarkazlarda tayyorlanmoqda. Bugungi kunda 689 ta professional ta'lim muassasasida 714 ta kasb va mutaxassislik hamda 20 ta "Ishga marhamat" monomarkazida aholiga 54 ta kasb va 6 ta xorijiy til o'rgatilmoqda, shuningdek, sohada muayyan bo'shliqlar bor.

Ayrim ta'lim dasturlari hayot talabi bilan bog'lanmagan. Professional ta'lim maktab o'quvchilarini o'ziga jalb qila olmayotgani oqibatida mavjud quvvatlar to'la ishlatilmayapti", degan taqdimotda Sh. Mirziyoyev. Shu bilan birga, Prezident monomarkazlar o'rta bo'g'in kadrlariga bo'lgan ehtiyojni to'liq qondira olmayotgani va bitiruvchilarga malaka razryadi berish joriy etilmagani sababli ular qo'shimcha imtihon topshirayotganini ta'kidlagan. Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi bilan professional ta'lim o'rtasida hamkorlik yo'qligi hamda chet tillarini o'rgatish va tasdiqlovchi hujjat berish bo'yicha ishlar yetarli emasligi tanqid ostiga olingan.

Xabarda keltirilishicha, ushbu kamchiliklarni bartaraf etib, kasbga o'qitish sifatini oshirish maqsadida tegishli vazirliklar tomonidan yangi takliflar ishlab chiqilgan. Mazkur takliflarda xorijiy ta'lim dasturlarini joriy etish, bitiruvchilar malakasining ichki va tashqi bozorda tan olinishini ta'minlash, o'quvchilarni kollej va texnikumlarga kengroq jalb etish, monomarkazlarda kasbga o'qitish sifatini yaxshilash chora-tadbirlari nazarda tutilgan.

Shuningdek, Sh.Mirziyoyev ushbu takliflarni takomillashtirish bo'yicha mas'ullarga qo'shimcha topshiriqlar bergan. Aholi bandligi eng muhim masala ekani, yoshlarga kasb-hunarlarni tumanlar ixtisoslashtirishidan hamda korxonalar ehtiyojidan kelib chiqib, aniq yo'nalishlar bo'yicha o'rgatish kerakligi ta'kidlangan.

Kasblar va professional ta'lim klassifikatorlarini bosqichma-bosqich yangilab, xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, professional ta'lim muassasalarini maktab va oliy o'quv yurtlari bilan uzviy bog'lash muhimligi aytilgan. Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi barcha kasb-hunar ta'limi muassasalarini yaxlit tizim sifatida muvofiqlashtirishi belgilangan. Unga ko'ra, kelgusi o'quv yilidan har bir viloyatda dunyo tan olgan dastur asosida kasb-hunarga o'qitish yo'lga qo'yiladi. Ularning bitiruvchilari xalqaromalaka va xorijiy til sertifikatiga ega bo'ladi. Shuningdek, ilg'or kasbiy ta'lim vakasbga o'qitish sifatini ta'minlash mezonlari tatbiq etiladi. Monomarkazlarda kasblar ish beruvchilarning buyurtmasi asosida o'qitiladi, bu bitiruvchilarning ishga joylashishida muhim omil bo'ladi. Mutasaddilarga professional ta'lim tizimini rivojlantirishning yilma-yil dasturini ishlab chiqish vazifasi qo'yildi.

Demak, professional ta'lim muassasalarida o'qitishning dual ta'lim shaklini qo'llash borasidagi olib borilayotgan ishlardan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimida dual ta'limni qo'llash, uning qanchalik samarador ekanligi o'z isbotini topmoqda va u muhim natijalar bermoqda.

Hozir respublika bo'yicha 57 ta professional ta'lim muassasasida Germaniya tajribasi asosida ish joyida o'qitishning dual ta'lim shakli yo'lga qo'yilgan. Maktabgacha ta'lim tizimida bu o'z natijasini bermoqda. Masalan, pedagogika kolleji o'quvchilari 2 kun nazariy bilimlarni kollejda olsa, qolgan 4 kun bog'chalarda amaliyot o'taydi. Shu tariqa, ular ham ishlab, ham oylik oladilar.

Prezidentimiz topshirig'i asosida endilikda dual ta'limni joriy etish uchun kasb-hunar maktablarining bo'sh maydonlarida korxonalarining ishlab chiqarish sexlari tashkil etiladi. O'quvchilar ushbu korxonada ishlab, oylik oladi. Korxonadagi ustozlarga asosiy ish haqidan tashqari, Bandlikka ko'maklashish jamg'arimasidan qo'shimcha ustama to'lanadi.

Ma'lumki, oliy o'quv yurtlarining malakali kadrlar tayyorlash tizimi nafaqat ta'lim tizimi jarayonidagi sifat o'zgarishlari, balki uning ishlab chiqarish sohalari bilan o'zaro adoqada ekanligi, shuningdek, kadrlar kompetentligini rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. "Dual" degan nom haqida to'xtaladigan bo'lsak, dualizm (lot. dualis – ikki yoqlama) – bir-biri bilan birlashtirib bo'lmaydigan holatlar, tamoyillar, fikrlash tarzi, dunyoqarash, intilish va gnoseologik tamoyillar yonma-yon mavjudligini targ'ib qiluvchi ta'limot. Dualizm pluralizm ko'rinishlaridan biri. Dualizm terminini nemis faylasufi X.Volf (1679–1754) kiritgan. Dualizm quyidagi juft tushunchalarni ifodalaydi: g'oyalar dunyosi va voqeyiy dunyo. Dualizm falsafiy, diniy, antropologik, etik shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Qadimgi davrda diniy-yetik dualizm "Avesto"da uchraydi. Dualizm falsafada ikki mustaqil narsa – ruh va materiya mavjud deb bilishida ko'rinadi. Bu, ayniqsa, R. Dekart va I.Kant qarashlarida ko'zga yaqqol tashlanib turadi [3]. Dual ta'limni "kasbiy tayyorgarlik faoliyatda talabalarni kasbiy yo'nalishlaridagi individual bilim va ko'nikmalarining shakllanishini ta'minlovchi pedagogik faoliyat deb tassavvur qilish mumkin" [4].

Bunday holda, asosiy rolni bevosita amaliyot o'ynaydi. L.V.Sidakova dual ta'lim tizimi "ta'lim muassasasining o'qish faoliyatini ishlab chiqarish korxonalari faoliyati bilan kombinatsiyasini nazarda tutuvchi ta'lim tizim" ekanligini e'tirof etadi [5].

Mutaxassislar tayyorlashning dual ta'lim tizimini "oliy kasbiy ta'limning ish beruvchi ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi aniq muvofiqlashtirilgan, muayyan kasb-hunar bo'yicha talab qilinadigan malaka darajasiga ega bo'ladigan mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan ta'lim tizimi" deb qarash mumkin [6].

Mahalliy va xorijiy adabiyotlarni tahlil qilib, dual ta'lim tizimini nazariy mashg'ulotlar ta'lim muassasalarida, amaliyot esa ishlab chiqarish korxonalarida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan ta'lim modeli sifatida tassavvur qilish mumkin. Rossiya tajribasiga e'tibor beradigan bo'lsak, dual ta'limning yorqin namunasi sifatida Moskvadagi Fizika-texnika institutida yaratilgan tizimni keltirish mumkin. Bu institutda: uchinchi yoki to'rtinchi kursdan boshlab talabalar ilmiy tashkilotlarda ilmiy tadqiqot ishlariga jalb qilinadi [7].

Dual ta'limi tizimi yaxshi ishlagani uchun ham u, keyinchalik, Novosibirsk davlat universitetida qo'llanilishi doirasining kengaytirilishiga sabab bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Dual ta'lim–bu kasbga yo'naltirishni tashkil etish, kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarni shakllantirish, ta'lim dasturlarini modernizatsiya qilish, mutaxassislarni korxonalar va ta'lim muassasalarda tayyorlash, shuningdek, ijro etuvchi hokimiyat organlari, biznes uyushmalari, ish beruvchilar hamda manfaatdor tomonlarning teng javobgarligini o'z ichiga olgan infratuzilma hisoblanadi va kadrlarni sifatli tayyorlashni nazarda tutadi.

Ish beruvchi korxonalarining oliy ta'limda bilim olayotgan talabalarning bilim olish mazmuniga yuqori darajada qiziqishlari oliy ta'limda dual ta'lim tizimining ahamiyatini belgilaydi. Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha bunday tizimning samaradorligini oshirish uchun davlat tashkilotlari, ish beruvchilar, ta'lim tashkilotlarining birgalikda harakat qilishlari lozim. Shu munosabat bilan, o'quv jarayonidagi ishtirokchilari, talabalar va ish beruvchi korxonalar bilan o'zaro kelishuvga ko'ra talabalar ma'lum vaqtini korxonada o'tkazib, ish haqi ham oladilar. Dual ta'lim tizimini oliy ta'lim muassasalariga joriy etish jarayonida bir qator muammolarga duch kelinadi. Bu muammolar tarkibiga bakalavr tayyorlashga yo'naltirilgan ishchi dasturlari ishlab chiqarish korxonalarida mavsumiy bajariladigan ishlarning ketma-ketligi bilan mos kelmasligidir; ta'lim beruvchi tashkilot har doim ham o'quv rejasiga muvofiq dars bera olmaydi. Asosiy qiyinchiliklarning birinchi navbatdagisi kadrlar tayyorlashda korxonaning o'qitish uchun tayyorgarlik darajasining yetarli darajada emasligi, aynan korxonalarda ta'lim olish joylari mavjud emasligi, ishlab chiqarilayotgan mahsulot uchun narxni majburiy oshirish zarurligi, ta'limga jalb qilish maqsadida ta'lim uchun mablag'lar yetishmasligi (asbob-uskunalarining yetishmasligi, moliyalashtirish holatining yetarli emasligi va boshqalar) bilan bog'liq.

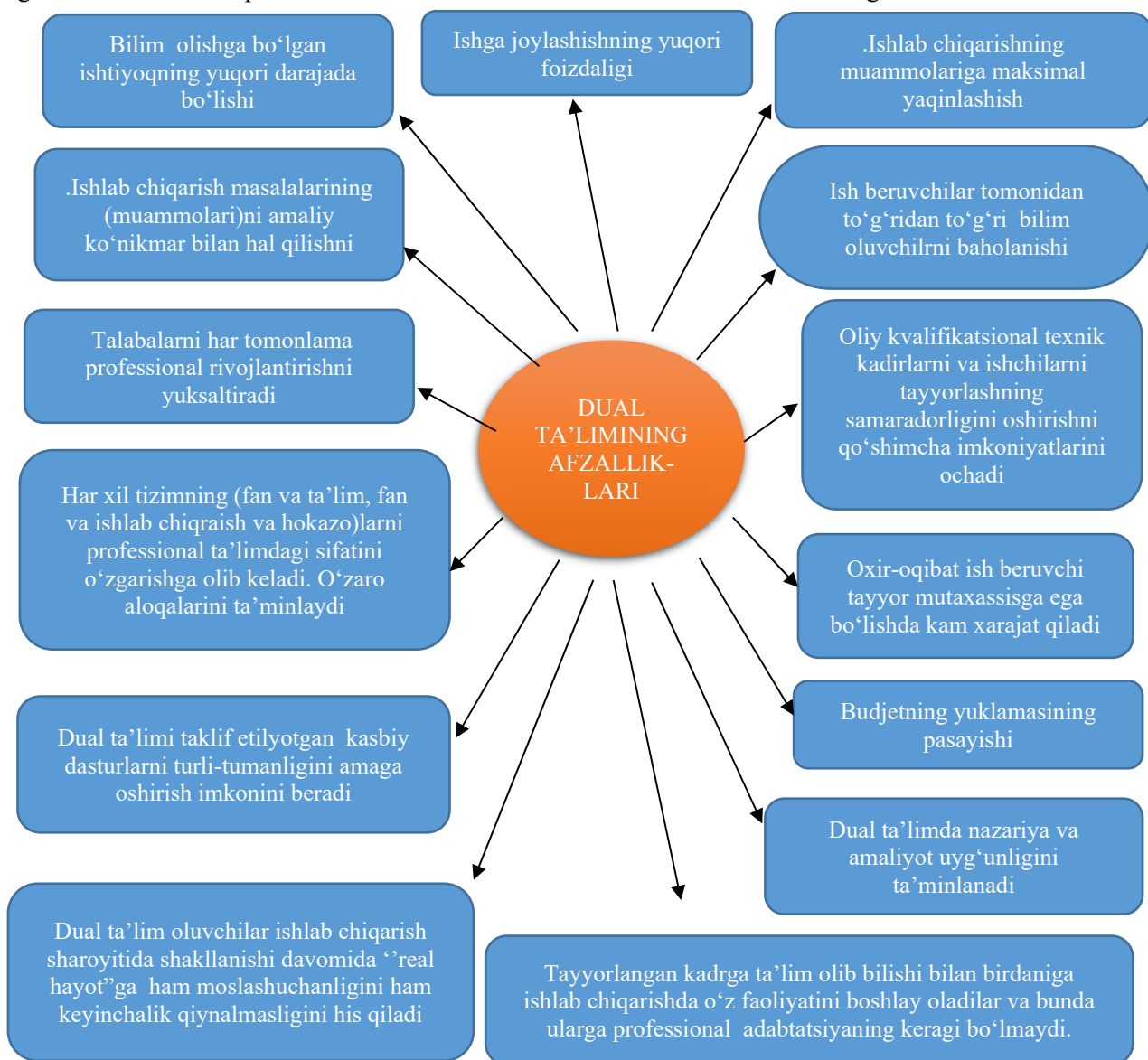
Texnika oliy ta'lim muassasalarida malakali muhandis kadrlarhi dual ta'limi asosida tayyorlashni amalga oshirish natijasida shuni ta'kidlash muhimki, bunda "o'qiyotgan talaba uchun muayyan ta'lim yondashuvini tashkil etilishini ta'minlash" muhim ahamiyat kasb etishi hisoblanadi. Dual ta'limni joriy etishda o'quv jarayoni talabalar guruhiga tayangan holda, shuningdek, dual ta'lim bo'yicha kadrlar tayyorlashning

individuallashtirilgan tizimi foydalanish uchun ta'lim jarayonini individuallashtirish maqsadida masofaviy ta'limni qo'llash, bunda tarmoq ta'lim mexanizmlarini joriy etishga asoslangan holda tuzilgan.

Tahlil va natijalar. Oliy ta'lim tizimida dual ta'lim muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ta'lim jarayonida ishtirok etuvchilar o'rtasidagi hamkorlikka asoslangan dual ta'lim modelini ishlab chiqish taklif etiladi. Ushbu modelning asosiy elementlari quyidagilardan iborat: huquqiy, konseptual komponentlar, oliy ta'lim tashkilotlari uchun dual ta'limni joriy etish dasturi hamda kadrlar komponenti. Har biri taklif qilingan elementlar o'zaro boshqasini e'tirof etadi. Bunda konseptual komponent texnologik, uslubiy, shaxsiyatijaviy darajalari, mexanizmlari va talabning o'qitish uchun motivatsiyaning bir qancha shartlari faoliyati bilan ifodalanadi.

Birinchi navbatda, shuni ta'kidlash kerakki, zarur lekin dual ta'lim tizimini joriy etishning huquqiy asoslari zarur bo'ladi, bu ta'lim tashkilotlari va tayanch korxonalar birgalikda kadrlar tayyorlash uchun ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish imkonini beradi, manfaatdor tomonlarning fikrlarini hisobga olgan holda ta'lim dasturlarini tuzilishini, tarkibini va texnik moslashlashuvchanligini e'tiborga olib, joriy etishi, shuningdek, muayyan hududda mehnat bozori prognozini e'tiborga olishi, o'qitishning o'zaro hamkorlikdagi bunday kasbiy ta'lim dasturlar mexanizmlari iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish uchun katta hissa qo'shadi va kasb-hunar ta'limi mustaqil tizimini sifatini qaram olgan holda rivojlantirish uchun sharoit yaratadi.

Dual ta'lim tizimi bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilish natijasida uning juda ko'pgina mumkin bo'lgan afzalliklarini aniqlash imkoni bo'ldi va bu 1-rasmدا sxematik tarzda keltirilgan.

1-rasm. Dual ta'limning afzalliklari.

Xulosa.

– dual ta'lim tushunchasi haqida gapiradigan bo'lsak, uni oliy ta'lim tizimiga qo'llash mumkin bo'lib, u bakalavrlar tayyorlashda oliy ta'lim muassasasi va ishlab chiqarishning o'quv jarayonlarini tahliliga asoslanadigan amaliy yo'nalishni mustahkamlashga asoslanadi;

– yshbu ta'lim shakli oliy ta'lim muassasalari va korxonalar o'rtasidagi hamkorlikni uyg'unlashtirish imkonini beradi va texnika oliy ta'lim muassasalarida malakali muhandis kadrlar tayyorlashda nazariy kurs va kasbiy tayyorgarligini to'g'ridan to'g'ri ish joylarida olib boradilar va ularning yuqori malakali bilimlarni egallashlari ta'minlanadi hamda ular o'zlarining funksional majburiyatlarini kengaytirish imkoniyatiga ega bo'lishadilar;

– dual ta'lim tizimi yuqori malakali kadrlarni tayyorlash imkonini beruvchi, zamonaviy sharoitda bozor iqtisodiyotining turli sohalaridagi faoliyat olib borayotgan korxonalarida tomonidan talab qilinadigan mutaxassislar tayyorlashga samarali va moslashuvchan mexanizm hisoblanadi.

Takliflar.

– dual ta'limni joriy etish jarayonini to'g'ri tashkil etish uchun dasturlarni yanada takomillashtirish zarur shundagina o'quv faoliyatini tashkil etishda zarur bo'lgan anchagina tub o'zgarishlarni amalga oshirish imkoniyati tug'iladi;

– o'quv dasturining nazariy va amaliy qismlari adekvat almashtirish mexanizmlarini yaratishda oliy ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalarining imkoniyatlari hisobga olinishi zarur;

– kasblar va professional ta'lim klassifikatorlarini bosqichma-bosqich yangilab, xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston–2030» strategiyasini «Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risidagi 21.02.2024-yildagi PF-37-farmoni.

(2). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi “Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida”gi 163-qarori.

(3). M.U.Shodmonova. Dual ta'limni amaliyotda qo'llash. ISSN: 2181-3337. Science and innovation international scientific journal, 2022, № 3, p. 356 – 358.

(4). A.M.Novikov. Ta'lim metodikasi. M., EGVES, 2006, 492-bet.

(5). Л.В. Сущность основные признаки дуальной модели обучения. Образование и воспитание. 2016, № 2, с. 62–64.

(6). Д.А.Растегаева, Л.А.Филимонюк. Основы реализации системы дуального обучения в профессиональной подготовке студентов организации высшего образования. Мир науки, культуры, образования. 2017; 6 (67), с. 110 – 112.

(7). Moskva fizika-texnika instituti#Fistexnika tizimi. Vikipediya. 2017-04-05. 2022-yil 21-aprelda asl nusxadan arxivlangan.

Abdullayeva Gulmira Abdullayevna (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti

“Boshlang'ich ta'lim” kafedrasi assistent o'qituvchisi)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIGA BADIY MATNNI O'QIB TUSHUNISH HAMDA TAHLIL ETISHNI SINGDIRISH METODOLOGIYASI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola orqali boshlang'ich sinif o'quvchilarini badiiy matni o'qib tushunishga tayyorlash, tahlil etishga metodik tayyorlash masalalari muhokama etiladi. Shuningdek, bolada nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish, bu o'rinda ona tili va o'qish savodxonligi darslarining roli ko'rib chiqiladi hamda takliflar keltiriladi.*

***Kalit so'zlar:** o'qish, badiiy asar, tushunish, ongli o'qish, ifodali o'qish, idrok qilish, tahlil qilish.*

Абдуллаева Гульмира Абдуллаевна (Нукуский государственный Педагогический институт имени Ажинияза, ассистент кафедры начального образования)

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ПОНИМАНИЮ ЧТЕНИЯ И АНАЛИЗУ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются вопросы подготовки учащихся младших классов к чтению и пониманию художественных текстов, методической подготовки к анализу. Также рассматривается роль родного языка и занятий по чтению в формировании речевых компетенций детей и даются предложения.*

***Ключевые слова:** чтение, художественное произведение, понимание, осознанное чтение, выразительное чтение, восприятие, анализ.*

**Abdullaeva Gulmira Abdullaevna (Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz
assistant teacher of the primary education department)**

METHODOLOGY OF INSTRUCTION OF READING COMPREHENSION AND ANALYSIS OF ARTISTIC TEXT TO PRIMARY CLASS STUDENTS

***Annotation.** This article discusses the issues of preparing elementary school students to read and understand literary texts, methodological preparation for analysis. Also, the role of mother tongue and reading literacy classes in the formation of children's speech competences is considered and suggestions are made.*

***Key words:** reading, artistic work, comprehension, conscious reading, expressive reading, perception, analysis.*

Kirish. Nutqiy kompetensiyalar bolalikning ilk davridan shakllana boradi. Maktabga kelgunga qadar tinglaganlarini tushunish va anglaganlari qadar ularga munosabat bildirish qobiliyati ma'lum darajada rivoj topgan bo'ladi. Ana shu ko'nikma va qobiliyati tufayli bola maktabdagi dastlabki bilim, ko'nikmalarini, o'qish, yozish malakasini egallaydi. Umuman olganda, tinglab tushunish insonning tug'ilganidan to umrining oxirigacha murojaat etiladigan malaka turi sanaladi. Maktab, oliy ta'limda, malaka oshirish yoki boshqa turdagi kurslarda, yig'in va tadbirlarda eshitgan mavzular bayoni, ma'ruzalar, va'zlar hamda OAV orqali uzatilayotgan ma'lumotlarda inson bu boradagi malakasiga tayanadi. Hamma ham ularni tinglaydi, lekin tushunish darajasi bir xil bo'lmaydi. Sanalgan bu tadbirlarda kishi majburiy, ixtiyoriy yoki majburiy-ixtiyoriy tarzda tinglaydi, ya'ni, tinglashamma vaqt ham subektiv tarzda bo'lmasligi mumkin, lekin tinglaganlarini tushunish har doim subyektiv xarakterda bo'ladi. Ya'ni, kishi eshitganlarini bilimi, saviyasi, ma'lumoti yoki xabardorlik darajasiga ko'ra tushunadi.

Adabiyotlar sharhi. O'qish – bu o'quvchilarning umumiy o'rganish qobiliyatidir, shuning uchun o'qituvchilar samarali natijalar beradigan ta'lim texnologiyalari bo'yicha bilimlardan foydalanadilar. Matnning o'qish va tushunish muammosi doimo nafaqat o'qituvchilar, balki tilshunoslar, psixologlar, faylasuflar, adabiyotshunoslar, metodistlar va boshqa ko'plab olimlarning muhokamasi markazida bo'lib kelgan. Ayniqsa, hozirda, axborot texnologiyalarining keskin o'sishi fonida uning mashhurligi oshdi, bu yerda ko'pchilik o'quvchilar o'qishga qiziqishni butunlay yo'qotib, bo'sh vaqtlarini monitor ekranida o'tkazishni afzal ko'rishdi.¹ Shuni ta'kidlashni zarurki, PISA tadqiqotida o'qish savodxonligi insonning yozma matnlarni tushunish va ular ustida fikr yurita olish qobiliyatini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, matnning tushunish va sharhlash qobiliyati. Aynan shu qobiliyat zamonaviy inson savodxonligining asosiy tarkibiy qismidir. Imlo va tinish savodxonligi va o'qish texnikasi, ko'pincha, nimani anglatadi? Umumiy ta'limni modernizatsiya qilish sharoitida tashqi dunyo bilan to'g'ri munosabatda bo'lishga, o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirishga tayyor shaxsni rivojlantirish ustuvor maqsaddir. Shu munosabat bilan, boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalari – o'quv faoliyatini o'rganish motivi va qobiliyati sifatida shakllantirish va maktab o'quvchilarning kognitiv qiziqishlarini rivojlantirish, universal ta'lim faoliyatini o'zlashtirish asosida o'quvchining shaxsiyati, o'qishga tayyorligini shakllantirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Axborot kompetensiyasini shakllantirishning muhim yo'nalishi sifatida matn bilan ishlash ko'nikmalari asosiy ko'nikmalardan biridir. Boshlang'ich sinflarda matnlar bilan asosiy ish ona tili va o'qishsavodxonligi darslarida amalga oshiriladi. Boshlang'ich sinfda adabiy o'qishni o'rgatishning ustuvor maqsadi kichik yoshdagi o'quvchining kompetensiyasini shakllantirish, o'zini ijodiy faoliyatga qodir bo'lgan savodli o'quvchi sifatida anglashdir. Boshlang'ich sinflarda bolaga hayotda o'z o'rnini topishga yordam beradigan amaliy bilim va ko'nikmalarning asoslarini yaratish juda muhimdir. Bu juda qiyin vazifa bo'lib, o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olmasdan, uni hal qilish mumkin emas. Badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:²

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qishmalakasini shakllantirish bir jarayonda boradi.

2. Asarning g'oyaviy-tematik asoslarini uning obrazlari, sujet chizig'i, qurilishi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga, bog'lanishli nutqning o'sishini ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish, asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni

¹ Voyushina M.P. Badiiy asarni tahlil qilish jarayonida o'qish qobiliyatlari tizimini shakllantirish. "Boshlang'ich maktab", 2014, № 3, 58-bet.

² Djezheley O.V. O'qish va adabiyot. Dasturiy va uslubiy materiallar. O'qish. "Boshlang'ich maktab", M., "Bustard", 2020, 169-bet.

tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o'qish o'quvchilarning bilish faoliyatini aktivlashtirish va atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish vositasi hisoblanadi.

Muvaffaqiyatli o'qish uchun, birinchi navbatda, bolalarda axborotni idrok etish qobiliyatini tarbiyalash kerak. Bunda idrok xususiyatlariga e'tibor qaratish zarur.

Matnni tushunish va yaratish qobiliyati, birinchi navbatda, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida shakllanadi. Badiiy matnni yaxlit idrok etish va tushunish, matnni tahlil qilish va sharhlash qobiliyati quyidagi faoliyatga tayangan holda amalga oshishi mumkin:¹

- turli janrdagi badiiy asarlarni ongli, ijodiy, ifodali o'qish;
- savollarga javoblar;
- ishni tahlil qilish va sharhlash;
- rejalarni tuzish;
- adabiy qahramonning tavsifi;
- mahsulot haqida sharh yozish;
- insho yozish.

Maktab ta'limining asosiy maqsadi o'quvchi shaxsini shakllantirishdan iborat bo'lib, uni badiiy adabiyot kabi shaxsga ta'sir qilishning kuchli vositalarisiz amalga oshirish mumkin emas. O'qish zamonaviy jamiyatda bilim olishning universal usuli bo'lib, matnni tushunish o'quvchi tajribasiga asoslangan holda uning ma'nosini aniqlash uchun kognitiv faoliyatdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllanishi kerak bo'lgan asosiy ko'nikmalar qatoriga matndagi obraz-qahramonlarni ko'ra bilish, o'qilgan asarlarni ma'lum bir tur va janrga: hikoya, ertak, she'r, o'yin janriga tegishli bo'lishi kerak. Badiiy asar tahlili ham badiiy asar ustida ishlash bosqichlarining eng muhimlaridan biridir. Tahlilning maqsadi, vazifasi, tarkibi va o'ziga xos mazmuni mavjud. Biroq ularni har doim bir xilda bo'ladi, deb tasavvur qilish to'g'ri emas. Har bir ijodkor, har bir asar bilan bog'liq holda tahlil ham o'ziga xoslik kasb etadi. Badiiy asarni «o'qish, xususan, o'qish o'ziga xos ijoddir. Kitobxon, badiiy matn unga xohyoqsin, xoh yoqmagan bo'lsa-da, his-hayajonga beriladi, u haqda o'ylay boshlaydi. Kitobxon ijodining bu bosqichida badiiy matn yo badiiy asar sifatida qabul qilinadi, yo badiiylikka aloqasi yo'q matoh sifatida inkor etiladi».

O'quvchilarga matnni tushunishga yordam berish uchun qanday usullardan foydalanish kerak? Muammoni o'quvchining muvaffaqiyatli shakllangan shaxsiyati natijasiga qanday aylantirish mumkin? Badiiy o'qish darslarida matn bilan ishlashning asosiy bosqichlari, muammolari, xususiyatlari va usullari haqida to'xtalib o'tish zarur.

1-bosqich – badiiy asarni idrok etishga tayyorgarlik. Ushbu bosqichda o'qituvchi ish uchun rasmlarni ko'rib chiqishni, sarlavhani, muallifning ismi va familiyasini o'qishni, matnning mavzusi, qahramonlari, mazmuni haqida taxmin qilishni taklif qiladi. Matn bilan ishlashda muhim qadam kalit so'zlar bilan tanishishdir. Darsning tayyorgarlik bosqichida qo'llaniladigan barcha ish usullarini ikki guruhga bo'lish mumkin: to'g'ri o'qish faoliyati turining shakllanmaganligini qoplaydiganlar, to'g'ri o'qish faoliyati turini shakllantirish.

Texnikalarning birinchi guruhiga o'qituvchining bolalar bilan suhbat, o'qituvchining hikoyasi, lug'at bilan ishlash kiradi. Ikkinchisiga – rasmlarni dastlabki tekshirish, asar nomi bilan ishlash, matndan yo'naltiruvchi so'zlarni tanlash. Suhbat, agar bolalar o'qish mavzusi bo'yicha ma'lum bilimga ega bo'lsa va ular ushbu mavzu bo'yicha minimal o'qish tajribasiga ega bo'lsalar ishlatiladi.

Rasmlarni dastlabki tekshirish kelgusi o'qish mavzusidagi taxminlarni aniqlashtirishga yordam beradi. Yo'naltiruvchi so'zlarni tanlash matn antologiyada qanday chop etilganligini ko'rib chiqishda amalga oshiriladi: u qismlarga bo'linganmi, sarlavhalar bilan ta'minlanganmi, unga savollar bormi? Bolalarni matnning birinchi yoki oxirgi jumlasini yoki agar bo'lim mavjud bo'lsa, har bir qismini o'qishga o'rgatish kerak. Ushbu turdagi ish o'quvchiga matn bilan muayyan faoliyat turini beradi.

2-bosqich – ishni birlamchi yaxlit idrok etish. Matnni birlamchi idrok etish, qoida tariqasida, o'qituvchi tomonidan ovoz chiqarib o'qish kabi texnika bilan ta'minlanadi. O'qituvchi o'qish jarayonida bolalar kitoblari yopiladi, ularning e'tibori butunlay asarni tinglashga va o'qituvchi kitobxonga hamdard bo'lishga qaratilgan. Boshlang'ich idrok qilish uchun bunday texnikani tanlash boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning o'qish qobiliyatlarining nomukammalligi bilan bog'liq. Biroq, o'qishni o'rganishning keyingi bosqichlarida (3–4-sinflar) boshqa usullardan ham foydalanish mumkin: matnni maxsus tayyorlangan bolalar tomonidan o'qish, matnni bolalar tomonidan zanjirida o'qish, qo'shma o'qish o'qituvchi va o'quvchilar

¹ Esin A.B. Adabiy asarni tahlil qilish tamoyillari va usullari. Darslik, M., "Flinta", 2017, 9-bet.

matnni navbatma-navbat o'qiganda.

Matnni to'g'ri idrok etishning birinchi sharti uning har bir so'zini tushunishdir. Agar bolalarda notanish so'zlar, iboralar va iboralarga sezgir, so'roqli munosabat singdirilmasa, ularda butun jummalarga e'tiborsizlik rivojlanadi. Natijada ular matnning butun mazmunini, ma'no yuzasini ko'zdan kechirish uchun mazmunini ochib tashlamaydilar. Maktab yoshida so'zma-so'z yodlash o'z so'zlari bilan takrorlash qobiliyatini rivojlantirishga, shuning uchun o'qilgan narsani tushunishga to'sqinlik qiladi. So'zma-so'z yodlash bolaning fikrlash va nutqining rivojlanishiga to'sqinlik qilmasligi uchun ertak yoki hikoyalarni qayta o'qiyotganda matnni o'zgartirish kerak: ma'noni buzmasdan, sinonimlardan foydalaning, gapning so'z tartibini o'zgartiring kabi. Bundan tashqari, bolani asta-sekin tushunarsiz so'zlarning ma'nosi haqida so'rashga o'rgatish kerak.

Asosiy g'oyani ajratib ko'rsatish uni matnning umumiy oqimida ro'yobga chiqarish, uning mavjudlik shakli bo'lgan o'ziga xos timsolidan mavhumlashtirish va uning ahamiyatlilik darajasini baholash demakdir. Asosiy fikrni ajratib ko'rsatishni o'rganish uchun quyidagi shartlarga rioya qilish kerak.

Birinchi, o'quvchilar har bir matn bilan o'zaro munosabatda, bu maqsad - doimo ularning oldida ekanligini bilishlari kerak. Ideal holda bilish istagi: "Bu yerda asosiy narsa nima?" yoki "Bu yerda nima muhim?" odat bo'lib qoladi va o'quvchi boshqa o'qishni bilmaydi.

Ikkinchi, har bir so'z, ibora, jumla va kattaroq semantik birliklardan, shuningdek, montajdan barcha ma'nolarni ajratib olishdir.

Idrokning aniq darajasida bo'lgan bolaning his-tuyg'ulari aniq va yorqin, chunki u allaqachon ishda kayfiyat o'zgarishini ko'radi. Biroq, bola o'z his-tuyg'ularini so'z bilan ifodalashi qiyin, chunki u tegishli lug'atni bilmaydi va shuning uchun his-tuyg'ularning soyalarini nomlamaydi, odatda, o'zini bir so'z bilan cheklaydi: "qiziqarli", "qayg'uli", "yoqtirish", "yoqtirmaslik", "yomon", "yaxshi", "mehribon", "yomon". Belgilangan idrok darajasiga ega bo'lgan bolalarda o'zboshimchalik bilan tasavvur qilish ham yomon rivojlangan, shuning uchun tasvirni qayta qurish alohida tafsilotlar ro'yxati yoki epizod mazmunini qayta hikoya qilish bilan almashtiriladi. Shunday bo'ladiki, bola qahramonni qanday tasavvur qilishini aytish o'rniga uning xarakterini tasvirlay boshlaydi. Bolaga ishning o'ziga xos tafsilotlariga e'tibor qaratish qiyin, keyin ularni bir joyga qo'yish juda qisqa bo'lishi mumkin.

Belgilar darajasi (yoki analitik). Bu daraja oldingi ikkisidan sifat jihatidan farq qiladi. Bu darajaga ko'tarilgan bolalar sodda-real idrok doirasidan tashqariga chiqa boshlaydilar, garchi ular uni to'liq yengib chiqmasalar ham. Bunday bolalarning his-tuyg'ulari aniq, yorqin va g'ayratli bo'ladi: bola o'z his-tuyg'ularining dinamikasini so'z bilan yetkazishga, o'z his-tuyg'ularining o'zgarishini asarda tasvirlangan aniq voqealar bilan bog'lashga harakat qiladi.

Tarkib va badiiy shakl. Bunday o'quvchining ijodida, birinchi navbatda, qahramonlar qiziqadi. Bolalar, to'g'ri, qahramonlar harakatlarining motivlari va oqibatlarini aniqlaydilar, qahramonlarni baholaydilar, xatti-harakatlarga nisbatan o'z nuqtayi nazarlarini asoslaydilar. To'g'ri, ko'p jihatdan o'quvchilarning motivatsiyasi sodda va yuzaki bo'lib qoladi: bolalar faqat aniq faktlarni idrok etadilar va badiiy asardagi subtekstni ko'rmaydilar. Badiiy shakl elementlari ba'zan shu darajadagi kitobxonlar tomonidan idrok qilinadi. Ko'pincha, bu bosh qahramon obrazi bilan bog'liq semantik va badiiy tafsilotlar. Asarning kompozitsiyasi o'quvchining idrokiga va uning bahosiga ta'sir qilmaydi, garchi ular konfliktga intuitiv munosabatda bo'lsalar va klimatik voqealarni ta'kidlasalar ham.

Nutqiy faoliyatni egallash bir qator lingvodidaktik xatolarni bartaraf etish orqali amalga oshiriladi. Aniqroq aytganimizda, lisoniy hodisalarni idrok etish jarayonida turli-tuman murakkabliklarga duch kelamiz. Bunday qiyinchiliklarni yuqorida ta'kidlangan metodik usullarni qo'llash orqali bartaraf etish mumkin.

Umuman olganda, yurtimizda bunday xalqaro dasturlarning ta'lim tizimini baholash va monitoring qilishdagi ishtiroki mavjud emasligi yoki o'quvchilar bilimlari darajasini baholash, yoki monitoring qilishning "Milliy dasturi" yaratilmaganligi, hududlar kesimida yoshlar tomonidan u yoki bu fanni o'zlashtirish darajasining sifati va sohada amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar ko'lamini belgilab borish va tegishli islohotlar o'tkazish imkoniyatini cheklab qo'ymoqda. Shuningdek, boshlang'ich va umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi o'qitish darajasining islohotlar tempidan ortda qolayotganligi yaqin kelajakda malakali kadrlar tanqisligini keltirib chiqaradi.

Shuni inobatga olgan holda, quyidagi takliflarni amalga oshirish joiz deb hisoblaymiz:

•xalqaro ta'lim sifati baholash dasturlarida O'zbekistonning ishtiroki masalasini atroflicha o'rganib chiqish va ushbu dasturlarda ishtirokini ta'minlash;

• xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda, o'quvchi yoshlar bilimlari darajasini baholash yoki monitoring qilishning "Milliy dasturi"ni yaratish;

• ilm-fan yutuqlarining eng ilg'or natijalari va adabiyotlarning ingliz tilida nashr qilinishini inobatga olgan holda, maktablarda nutq faoliyatini o'rgatuvchi turli xorijiy dasturlarni tatbiq etish masalasini ko'rib chiqish;

• maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya berishga mas'ul mutaxassislarning malaka talablarini aniq mezonlar orqali belgilab qo'yish va bolalarning umumiy ta'limga yo'naltirilishida butunlay mas'ulligini qonun bilan belgilab qo'yish;

• maktabgacha ta'lim hamda umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi guruh va sinflarda xalqaro tajribada sinalgan usullardan kelib chiqqan holda, o'quvchilar sonining maksimal hamda minimal ko'rsatkichlarini belgilab qo'yish;

• psixologik testlar yordamida boshlang'ich sinflardagi iste'dodli bolalarni ajratib olib, 8–9 yoshlilar uchun har bir maktabda ixtisoslashgan sinflar tashkil etish.

Natijalar. To'g'ri, o'qituvchining maxsus savollari bilan bolalar muallifning qahramonlarga munosabatini, ba'zan esa muallifning pozitsiyasini, asar g'oyasini aniqlay oladilar, garchi mustaqil o'qiyotganda, qoida tariqasida, matn muallifiga e'tibor bermaydilar. O'quvchilarning qilgan umumlashmalari aniq tasvir doirasidan tashqariga chiqmaydi. G'oya (yoki konseptual) darajasi, bu analitik (xarakter darajasi)dan sifat jihatidan farq qiluvchi idrokning eng yuqori darajasidir. Asar g'oyasi darajasiga etgan bolalar nafaqat asarning voqea-hodisalarga, balki uning badiiy shakliga ham hissiy munosabatda bo'lishadi, bu aqliy rivojlanishning umumiy xususiyatlari tufayli boshlang'ich maktabda deyarli uchramaydi. Shaklga nisbatan hissiy reaksiyalar uning tashqi tomoni – ritm, ovozli yozuv bilan emas, balki she'riy tasvirlarning go'zalligi, asarning hissiy muhiti bilan bog'liq. Bunday o'quvchilarning his-tuyg'ulari nozik, soyalarga boy bo'lib, bolalar ularni so'z bilan ifodalashga va ularning paydo bo'lish sabablarini tushuntirishga harakat qilishadi. Qahramonga va uning harakatlariga munosabat doimo ongli bo'lib, hissiy va intellektual baholash darajasida namoyon bo'ladi. Bolalar ishdagi his-tuyg'ularning dinamikasini ushlaydilar, hissiy muhitdagi o'zgarishlarning sabablarini ko'rishadi.¹

Bunday bolalarda ixtiyoriy tasavvur allaqachon ixtiyoriy tasavvurdan ustun keladi va ular tasvirni badiiy tafsilotlar asosida qayta yaratadilar va shaxsiy tajribaga asoslanib, uni yaxlit holga keltirishga harakat qiladilar.

Mazmun va badiiy shakl ularning birligida idrok etiladi. Bolalar matnni qayta o'qishni va o'qiganlari haqida fikr yuritishni yaxshi ko'radilar, ular matndagi badiiy elementning maqsadini aniqlay oladilar, muallifning qahramonlar va voqealarga munosabatini, muallifning pozitsiyasi va asar g'oyasini ko'ra oladilar.

Xulosa va munozara. Jamiyatda yosh kitobxonlarni tarbiyalash maktabgacha ta'lim muassasalari va boshlang'ich ta'limdan boshlanadi. Kichik badiiy matnlarni qiziqish bilan o'qish orqali murg'ak qalblarni kitobga oshno etish birmuncha osonlashadi. Bunda o'qituvchi mahorati, to'g'ri asar tanlay bilish ham muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Voyushina M.P. va boshqalar. Boshlang'ich sinflarda adabiyot o'qitish metodikasi. O'quvchilar uchun darslik, M., "Akademiya" nashriyot markazi, 2010, 92-bet.

(2). Voyushina M.P. Badiiy asarni tahlil qilish jarayonida o'qish qobiliyatlari tizimini shakllantirish. "Boshlang'ich maktab", 2014, № 3, 58-bet.

(3). G'aniyeva B.I. Kutubhonalarda o'quvchilar o'qish madaniyatini tarbiyalashning pedagogik rivojlanishi. Ped.fan.nomz.diss., T., 2018, 27-bet.

(4). Djezheley O.V. O'qish va adabiyot. Dasturiy va uslubiy materiallar. Boshlang'ich maktab. M., Bustard, 2020, 169-bet.

(5). Esin A.B. Adabiy asarni tahlil qilish tamoyillari va usullari. Darslik, M., "Flinta", 2017, 9-bet.

(6). Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. T., "Fan", 2018, 82-bet.

(7). Usmonov S. Boshlang'ich sinflarda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishning pedagogik asoslari. Ped.fanl. nomz. diss. avtoref., T., 2014, 108-bet.

¹ Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. T., "Fan", 2018, 82-bet.

**Ubaydullayeva Gulnora Oltinbek qizi (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston
Milliy universiteti tayanch doktoranti; e-mail: ubaydullayevagulnora@mail.ru)
INKLUZIV TA’LIMNING O‘ZBEKISTON TA’LIM TIZIMIDAGI ISTIQBOLLARI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada mustaqil O‘zbekiston ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanayotgan inkluziv ta’lim haqida, uning mamlakatimiz istiqbolidagi o‘rni va tamoyillari, inkluziv ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning ahamiyati haqida so‘z boradi.*

***Kalit so‘zlar:** inkluziv ta’lim, ta’lim va tarbiya, alohida ehtiyojga muhtoj bolalar, tamoyil, diskriminatsiya.*

**ПЕРСПЕКТИВЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ
УЗБЕКИСТАНА**

***Аннотация.** В данной статье говорится об инклюзивном образовании, которое становится неотъемлемой частью системы образования независимого Узбекистана, его месте и принципах с точки зрения нашей страны, реформах, реализуемых в системе инклюзивного образования и их значении.*

***Ключевые слова:** инклюзивное образование, образование и воспитание, дети с особыми потребностями, принцип, дискриминация.*

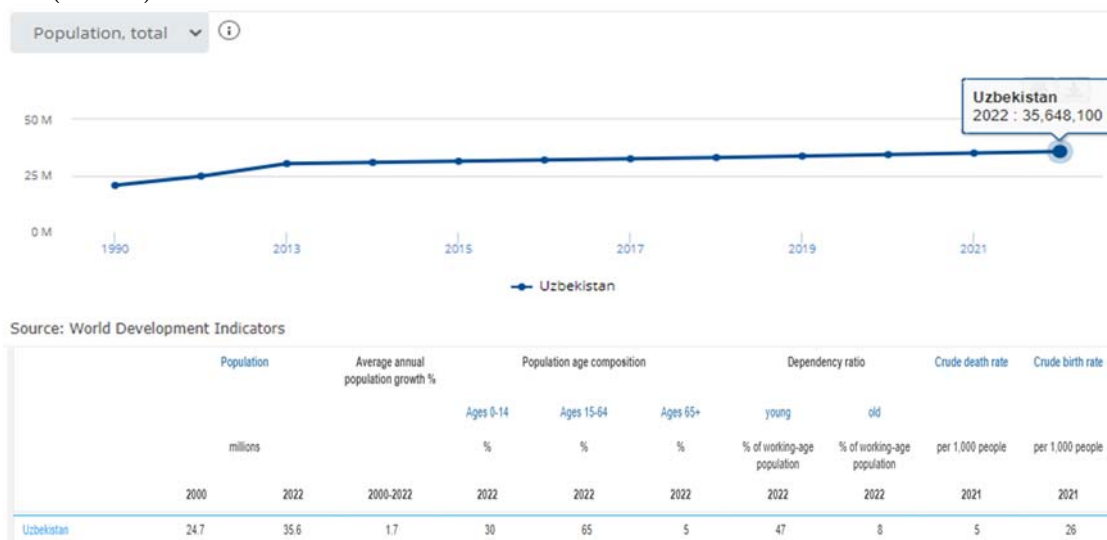
**PROSPECTS FOR INCLUSIVE EDUCATION IN THE EDUCATION SYSTEM OF
UZBEKISTAN**

***Annotation.** This article talks about inclusive education, which is becoming an integral part of the education system of independent Uzbekistan, its place and principles in the perspective of our country, the reforms implemented in the inclusive education system and their importance.*

***Key words:** inclusive education, education and upbringing, children with special needs, principle, discrimination.*

Kirish. Mamlakatimiz tarixiga nazar tashlar ekanmiz, har bir zamon uchun yoshlar ta’lim-tarbiyasi muhim ahamiyat kasb etganini, Abu Ali ibn Sino, Forobiy, Avloniy kabi ajdodlarimiz asarlarida ta’lim va tarbiya jarayoniga alohida e’tibor bilan qaralganini, ta’lim jarayonida ham o‘quvchi ham murabbiy shaxsiga alohida to‘xtalib o‘tilganining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Xususan, Ibn Sinoning “Tadbir ul-manzil” asarida “Omo‘zish va parvarish madrasaz farzand” (Bolani maktabda o‘qitish va tarbiyalash) bo‘limida, birinchi navbatda, bolani maktabga jalb qilishga to‘xtaladi. Uning fikricha, barcha bolalar birga o‘qitilishi va tarbiyalanishi lozim. U Bolani uyda yakka o‘qitishga qarshi edi. Shuningdek, bu asarda tengdoshlaridan orqada qoluvchi bolalar bilan ishlash bo‘yicha bir qancha ko‘rsatmalar ham keltirib o‘tilgan. Bu shuni anglatadiki, alohida ehtiyojga muhtoj bolalar bilan ishlash asrlar davomida tadqiq etilishi lozim bo‘lgan masala sifatida ko‘zga tashlangan. O‘tgan asrning 70-yillaridan boshlab esa jahon miqiyosida tadqiqotlar mavzusi sifatida o‘rganila boshlandi.

Mavzuga oid tahlillar. Jahon Banki tomonidan taqdim etilayotgan ma’lumotga qaraganda, hozirgi kunda 0-14 yoshgacha bo‘lgan bolalar dunyo aholisining 25%, O‘zbekiston aholisining 30.2% qismini tashkil qiladi (1-rasm).

1-rasm. Jahon Bankining 2022-yil O‘zbekistondagi aholi soni bo‘yicha statistikasi.

Shuningdek, “Global inkluziv ta’lim markazi”ning 2023-yildagi bayonotiga ko’ra, hozirgi kunda dunyo miqyosida 17 yoshdagi qariyb 240 million bola nogironlik bilan yashamoqda. Shulardan 85 foizdan ortig’i boshlang’ich ta’lim yoshida bo’lishiga qaramasdan, hali-hanuz maktabga bormagan. Jahon Bankining hisobotlariga ko’ra, nogironlarni ta’lim olish va boshqa imkoniyatlardan chetlatish mamlakat yalpi ichki mahsulotini 3 foizdan 7 foizgacha kamaytirishi mumkin. Keltirib o’tilgan ma’lumotlardan shuni anglashimiz mumkinki, nogironligi bor bo’lgan bolalar ta’lim va tarbiyasi hali-hanuz o’z dolzarbligini yo’qotgan emas. Jahon miqyosida ushbu masalaning yechimi sifatida “inklyuziv ta’lim” o’rtaga tashlanmoqda. Xo’sh, inklyuziv ta’lim nima? Mamlakatimizda inkluziv ta’limni rivojlantirish bo’yicha qanday ishlar amalga oshirilmoqda? O’zbekiston Respublikasining amaldagi Ta’lim to’g’risidagi qonunining 20-moddasida inkluziv ta’lim quyidagicha bayon etilgan: “Inkluziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda, barcha ta’lim oluvchilar uchun ta’lim tashkilotlarida ta’lim olishga bo’lgan teng imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo’lgan bolalar (shaxslar) uchun ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’lim tashkil etiladi” [1].

Inkluziv ta’lim (ingliz tilidan olingan bo’lib, inclusive, inclusion–uyg’unlashmoq, uyg’unlashtirish, qamrab olmoq, qamrab olish ma’nolarini bildiradi) nogiron va sog’lom bolalar o’rtasidagi to’siqlarni (diskriminatsiyani) bartaraf etish, maxsus ta’limga muhtoj bolalar (ayrim sabablarga ko’ra, nogiron bo’lgan), o’smirlar rivojlanishida uchraydigan nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat’iy nazar, ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo’naltirilgan umumta’lim jarayoniga qo’shishni ifodalovchi ta’lim tizimidir.

Inkluziv ta’lim texnologiyasi (ITT) – bu uzluksiz ta’lim tizimida maxsus yordamga muhtoj bolalar va yoshlar uchun mehribonlik bilan tizimli yondashadigan, individuallashtirilgan, sharoitga qarab o’zgaruvchan, maxsus o’quv dasturlari, materiallari, vositalari va metodlari yordamida ta’lim-tarbiyaning pedagogik-psixologik jihatlarini zamonaviy talablarga mos olib boriladigan jarayondir [2;6-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Har bir tushuncha singari inkuzivlikni ta’limga kiritishning ham o’z tamoyillari mavjud. Inkluziv ta’limning asosiy tamoyillari quyidagilar:

1. Inkluziv ta’limning e’tirof etilishi tamoyili – jahon miqyosida qabul qilingan qonun va deklaratsiyalarni e’tirof etish bilan bir qatorda, ijtimoiy aholi orasida kamsitilishlardan yiroq ta’lim muhitini yaratish.

2. Inkluziv ta’limning barcha uchun ochiq bo’lishi tamoyili–inkluziv ta’lim nafaqat mamlakatimiz poytaxtida, balki barcha hududlarda tashkil etilishi va barcha respublika miqyosidagi o’quvchilarni qamrab olishi lozim.

3. Bog’lanishning mavjud bo’lishi tamoyili–shahar binolarining infratuzilmasini imkoniyati cheklanganlar bilan bog’liqligi, ya’ni moslanganligi.

4. Markazlashtirilmagan bo’lishi tamoyili – imkoniyati cheklangan o’quvchilar markazlashtirilgan ta’lim muassasalarida emas, balki ixtiyoriy ta’lim muassasasida ta’limni tanlay olishi.

5. Inkluziv ta’limda kompleks yondashish tamoyili – inkluziv ta’lim tizimining vazifalardan biri maxsus ehtiyojli bolalarni har tomonlama rivojlantirish, ularning barcha huquqlarini ta’minlashdan iborat.

6. Inkluziv ta’limda moslashuvchanlik tamoyili – bu tamoyilning mazmuni shundan iboratki, o’quv reja, dastur va darsliklar maxsus ehtiyojli bolalarning imkoniyatlariga moslashuvchan bo’lishi kerak.

7. Malakaviylik tamoyili – maxsus ehtiyojli bolalar inkluziv tarzda o’qitilayotgan sinflarda yuqori malakali o’qituvchilarning dars berishi talab etiladi [3;30–32-b.].

Tahlil va natijalar. “Inkluziv ta’lim” tushunchasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonunda sharhlab o’tilishiyoq mamlakatimizda ushbu ta’limga, alohida e’tiborga muhtoj qatlamga qay darajada e’tibor qaratilayotganini yaqqol dalilidir. Shuningdek, so’nggi yillarda davlat miqyosida amalga oshirilayotgan qator ijobiy islohotlar, qabul qilinayotgan normativ-huquqiy qonunlar va qonunosti hujjatlar mamlakatimizda nogironligi bo’lgan shaxslarning huquq va majburiyatlarini mustahkamlashga qaratilgan. Jumladan:

– O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrda “O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi PF-5847-farmoni qabul qilindi. Ushbu hujjatning muhim bandlaridan biri aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini, xususan, nogironlarni oliy ta’lim bilan qamrab olishni kengaytirish nazarda tutilgan [4];

– 2020-yil 3-oktabrda O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 4860-sonli “Alohida ta’limga muhtoj bolalarni o’qitish va tarbiyalash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi qarori qabul qilindi. Qaror inkluziv ta’lim tizimining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish, kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish mexanizmini yaratishni nazarda tutadi. Jumladan, inkluziv ta’lim tizimi uchun moddiy-texnika bazasini mustahkamlash nazarda tutilgan [5];

– 2020-yilda “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi. Unda nogironlarning uy-joy olishda imtiyoz va yengilliklar, ta‘lim olishi, ularni ish bilan ta‘minlash, shuningdek, mavjud infratuzilma, axborot va davlat xizmatlaridan to‘laqonli foydalanishlarini ta‘minlash belgilangan [6];

– 2021-yil 7-iyun kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasining “Nogironlarning huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyani ratifikatsiya qilish to‘g‘risida”gi O‘RQ-695-qonunini (Nyu-York, 2006-yil 13-dekabr) imzoladi. Unda nogironlarning huquqlari va nogironlar hayotining barcha jabhalarida boshqalar bilan teng huquqqa layoqatli ekanligini tan olish ko‘zda tutilgan.

Xulosa. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, shuni aytib o‘tish joizki, albatta, inkluziv ta‘lim muhitini tashkil etish va rivojlantirishda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ishlar e‘tiborga molik. Xususidan, 2021–2022-o‘quv yilida mamlakatimizda 195 ta inklyuziv maktab o‘z faoliyatini olib borgan bo‘lsa, joriy yilda bu ko‘rsatkich 415 taga yetkazildi. Ushbu maktablarda 2021–2022-o‘quv yilida 504 nafar o‘quvchi tahsil olgan bo‘lsa, joriy yilda 736 nafar maxsus ehtiyojli o‘quvchilar ta‘lim olmoqda. Albatta, bu ko‘rsatkichlar ijobiy sanalsada, inkluziv ta‘limni tashkilotishdagi ma‘lum muammolarni ham e‘tibordan chetda qoldirolmaymiz. Bu esa ushbu sohadagi ishlarning izchil bardavomligini talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonuni O‘RQ-637-sonli, 23.09.2020 [https:// lex. uz/ docs/-5013007](https://lex.uz/docs/-5013007)
2. D.S.Qaxarova. Inklyuziv ta‘lim texnologiyasi. T., «Fan va texnologiya», 2014, 192-bet.
3. X.N.Muzaffarova, D.Tangirova. “Inkluziv ta‘lim” fani bo‘yicha o‘quv-metodik qo‘llanma. Jizzax davlat Pedagogika instituti, 2011.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 08.10.2019-yildagi PF-5847-farmoni; <https://lex.uz/ru/docs/-4545884>.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta‘lim olish ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta‘lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori; 4860 13.10.2020; <https://lex.uz/docs/-5044711>.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi 15.10.2020-yildagi O‘RQ-641-qonuni; <https://lex.uz/docs/-5049511>.

**Sulaymonov Mirobiddin Abdullaxolikhovich (Samarqand davlat Veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti axborot texnologiyalari o‘qituvchisi; mirobidsulaymonov@gmail.com),
Otoboyeva Aziza Shakirovna (Samarqand davlat Veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti axborot texnologiyalari o‘qituvchisi; otaboyevaaziza@gmail.com)
YOSHLARNING AXBOROT ISTE‘MOLI MADANIYATINI OSHIRISHDA
MEDIASAVODXONLIKNING O‘RNI**

Annatsiya. Ushbu maqolada yoshlarning internetdan foydalanish madaniyatini rivojlantirish, voyaga yetmagan o‘quvchi-yoshlarimizning axborot iste‘molini yoshiga nisbatan chegaralash masalalariga qisqacha to‘xtalib, bu kabi masalalarning hozirgi davrdagi dolzarbligi haqida yoritildi. Aynan hozirgi davr muammosi bo‘lmish axborot iste‘molidagi ba‘zi salbiy korinishlarni ta‘riflab, ularning oldini olish choralarini aytib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: internet, tarbiya axborot vositalari, mediayata‘lim, vizualizatsiya, masofaviy ta‘lim.

РОЛЬ МЕДИАГРАМОТНОСТИ В ПОВЫШЕНИИ КУЛЬТУРЫ ПОТРЕБЛЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В данной статье кратко затрагиваются вопросы формирования культуры использования интернета среди молодежи, ограничения потребления информации несовершеннолетними в зависимости от их возраста, а также подчеркивается актуальность подобных вопросов на сегодняшний день. Именно с описанием некоторых негативных явлений в информационной деятельности, являющихся проблемой современности, и были упомянуты меры по их предотвращению.

Ключевые слова: интернет, образовательная информация, медиаобразование, визуализация, дистанционное обучение.

THE ROLE OF MEDIA LITERACY IN IMPROVING THE CULTURE OF INFORMATION CONSUMPTION AMONG YOUTH

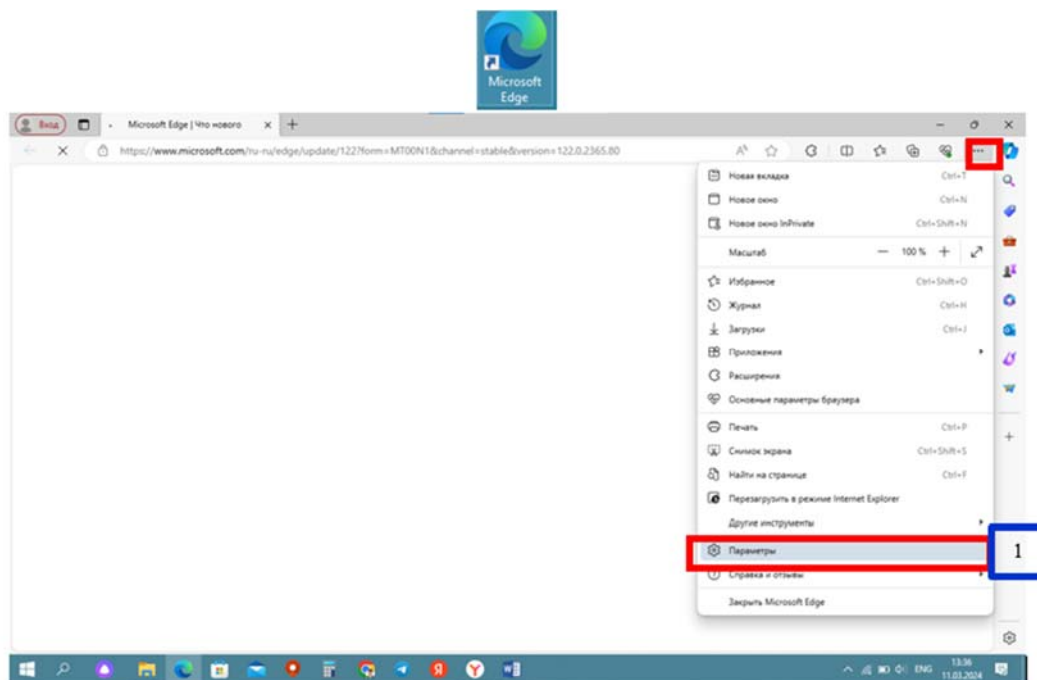
Annotation. This article briefly touches on the issues of developing a culture of using the Internet among young people, limiting the consumption of information by minors depending on their age and also emphasizes the relevance of such issues today. It was with a description of some negative phenomena in information activities, which are a problem of our time, that measures to prevent them were mentioned.

Key words: internet, educational media, media education, visualization, distance education.

Kirish. XXI asrdagi taraqqiyotni axborot texnologiyalari va global tarmog‘i, internetsiz tasavvur qilish mushkuldir, shunday ekan, ayni vaqtda yoshlarni internet tarmog‘idan yangi adabiyotlar, musiqa, kino, turli mazmundagi audio va videoma’lumotlar olish hamda masofadan turib o‘qish texnologiyalaridan foydalanish odatiy holga aylanib qolgan bir davrida, o‘z navbatida, axborotlashtirish jarayonining ba’zi ijobiy va salbiy jihatlarni ham keltirib chiqarmoqda. Masalan, ayrim yoshlarni axborot olish, qayta ishlash va tarqatishdan noto‘g‘ri foydalanishlari natijasida o‘zlariga, qolaversa, jamiyatga katta zarar keltirmoqda. Buning asosiy sababi ularning axborot iste‘moli madaniyati darajasining yetarli tarzda shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Asosiy qism. Ma’lumki, axborot iste‘moli ijtimoiy, ma’naviy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan hodisadir. Har qanday xizmatni iste‘mol qilishdan avval uning sifati, narxi, foydasi, qulayligi va boshqa shu kabi xususiyatlari inobatga olinadi. Biroq, ma’naviy ne‘mat bo‘lgan axborotni iste‘mol qilish o‘ziga xos tomonlari bilan ajralib turadi. Ayrim axborotlar insonlar uchun qiziqarli bo‘lsa, muayyan ijtimoiy qatlam yoki guruh uchun ahamiyatsiz bo‘ladi. Lekin axborot kim tomonidan iste‘mol qilinishidan qat’iy nazar, axborot iste‘moli madaniyatiga rioya qilishi va u insoniyat ma’naviy madaniyatining tarkibiy qismiga aylanishi zarur. Axborot iste‘moli madaniyati globallashtirish jarayonlarining xarakterli xususiyatlaridan biri bo‘lgan, internet tarmog‘i hozirgi sharoitda, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi.

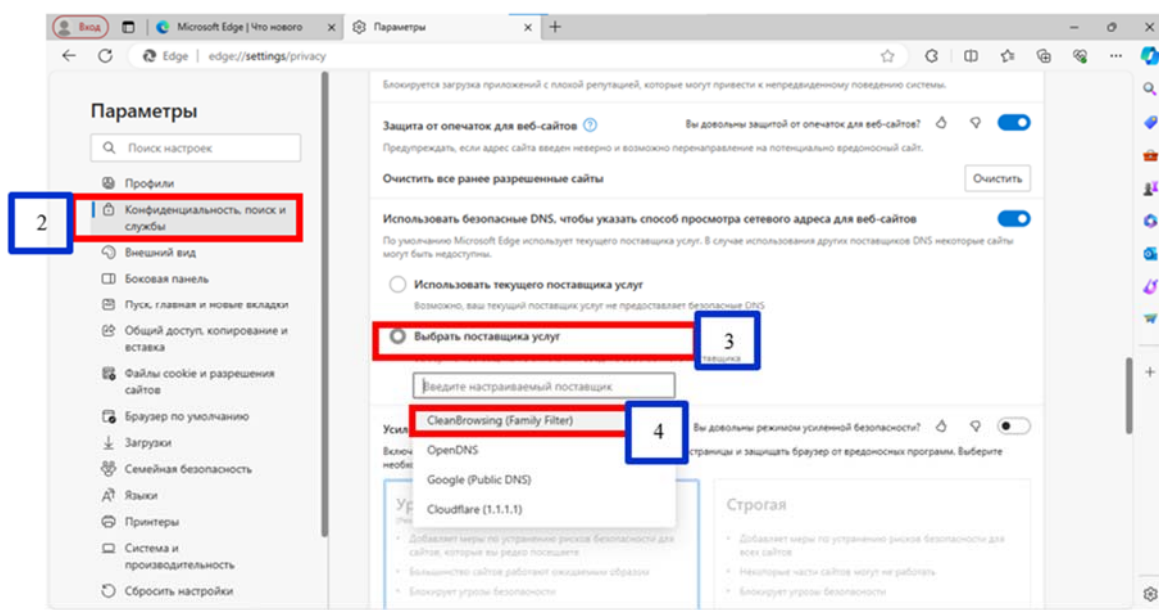
Internetda jamiyatning ma’naviy taraqqiyoti, shaxs, ayniqsa, hali ongi shakllanib ulgurmayan yosh o‘quvchi-yoshlarimizning dunyoqarashiga, g‘oyaviy tarbiyasiga o‘ta salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi manbalar ham oz emas. Internet materiallarining ma’lum bir qismi, asosan, noxolis, shubhali ko‘rinishda bo‘lib, axloqiy buzqlik, tajovuzkorlik va zo‘ravonlikka o‘xshaydi. Ba’zi mamlakatlarda kompyuter tizimlaridagi ma’lumotlarga ta’sir ko‘rsata oladigan aniq huquqiy-me’yoriy hujjatlarning yo‘qligi, internet sahifalarida ochiqdan ochiq millatchilik, irqchilik va fashizm g‘oyalari targ‘ib etilib, behayo zo‘ravonlik ko‘rinishlari aks etgan suratlar, giyohvand va portlovchi moddalarni tayyorlash bo‘yicha ko‘rsatmalar bemalol joylashtirishga imkon yaratmoqda. Internetning har yuzinchi sahifasining pornografik mazmunga ega ekanligini yosh avlodning xulq-odobiga zarar yetkazishi, tabiiy. Bu esa, o‘z navbatida, jahon ommasini tashvishga solib, millat va elatlarning axborot-ruhiy xavfsizligini ta’minlash masalasi kun tartibiga ko‘ndalang qilib qo‘yilmoqda.

1-rasm. Microsoft Edge dastirining ishchi maydoni.

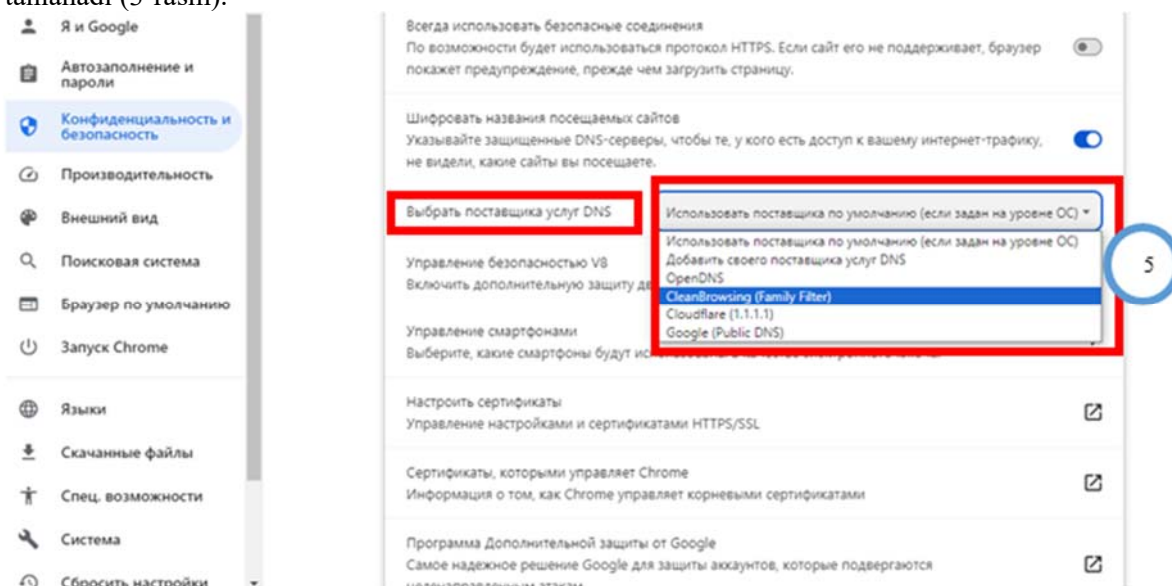
Biz bilamizki veb brauzerlar, internetda sayohat qilish va turli veb sayt manbalarga murojaat qilish uchun mo'ljallangan dasturlardir. Bu dasturlar bizga veb-saytlarga kirish, internetda ma'lumot izlash, ma'lumot olish, ma'lumotlar uzatish va boshqa amallarni bajarish imkoniyatini beradi. Bu brauzerlardan eng ko'p tarqalgan va mashhurlari Microsoft Edge, Google Chrome, Mozilla Firefox, Apple Safari, Opera brauzer dasturlari hisoblanadi. Bu brauzerlardan kompyuter va mobil telefonlarimizda foydalanamiz shunday ekan biz yoshlar ongiga salbiy tasir ko'rsatadigan ma'lumotlar joylashgan veb saytlardan himoyalaniish uchun kompyuterga o'rnatilgan windows operatsion tizimi tarkibida mavjud bo'lgan Microsoft Edge brauzer dasturining ishchi maydonidagi sozlamalar bo'limini tanlaymiz (1-rasm).

Hosil bo'lgan oynadan maxfiylik, qidiruv va xizmatlar (конфиденциальность, поиск и службы) buyrug'i tanlanadi va xizmat ko'rsatuvchi provayderni tanlang (выбрать поставщика услуг) bo'limidan CleanBrowsing (Family Filter) buyrug'i tanlanadi (2-rasm).

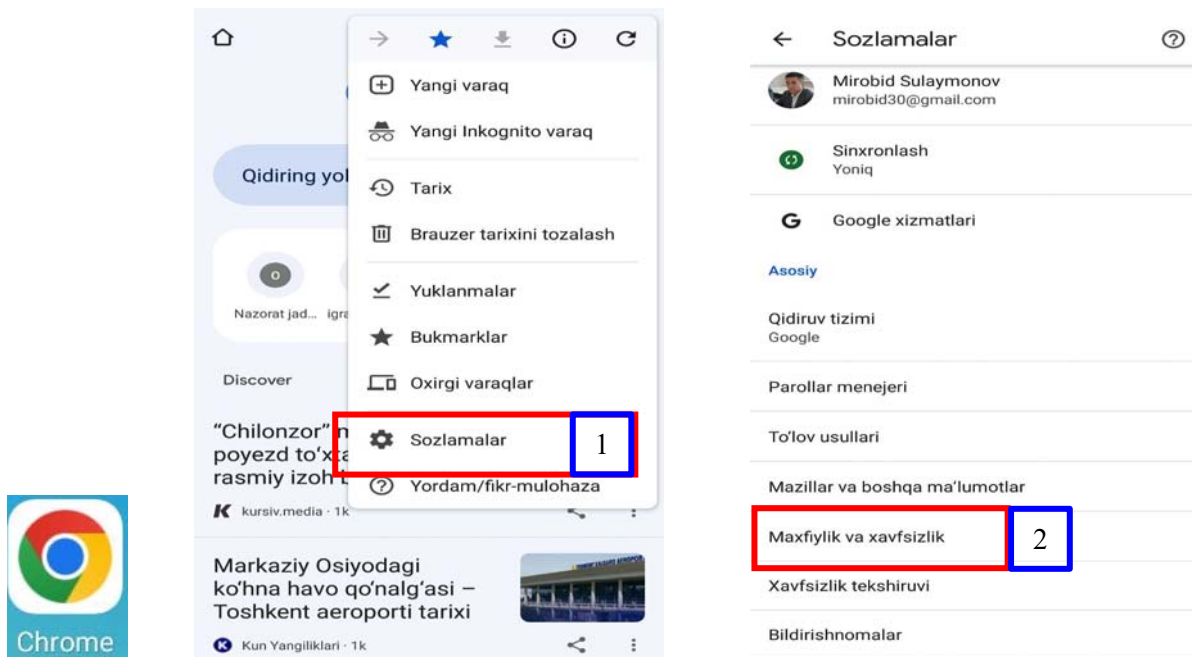

2-rasm. Microsoft Edge dastirining sozlamalar bo'limi.

Agarda kompyuterga qo'shimcha qilib Google chrome veb brauzer dasturi o'rnatilgan bo'lsa, ushbu dasturning sozlamalar (настройки) bo'limiga o'tamiz. Hosil bo'lgan oynadan DNS xizmat ko'rsatuvchi provayderni tanlash (выбрать поставщика услуг DNS) bo'limidan CleanBrowsing (Family Filter) buyrug'i tanlanadi (3-rasm).

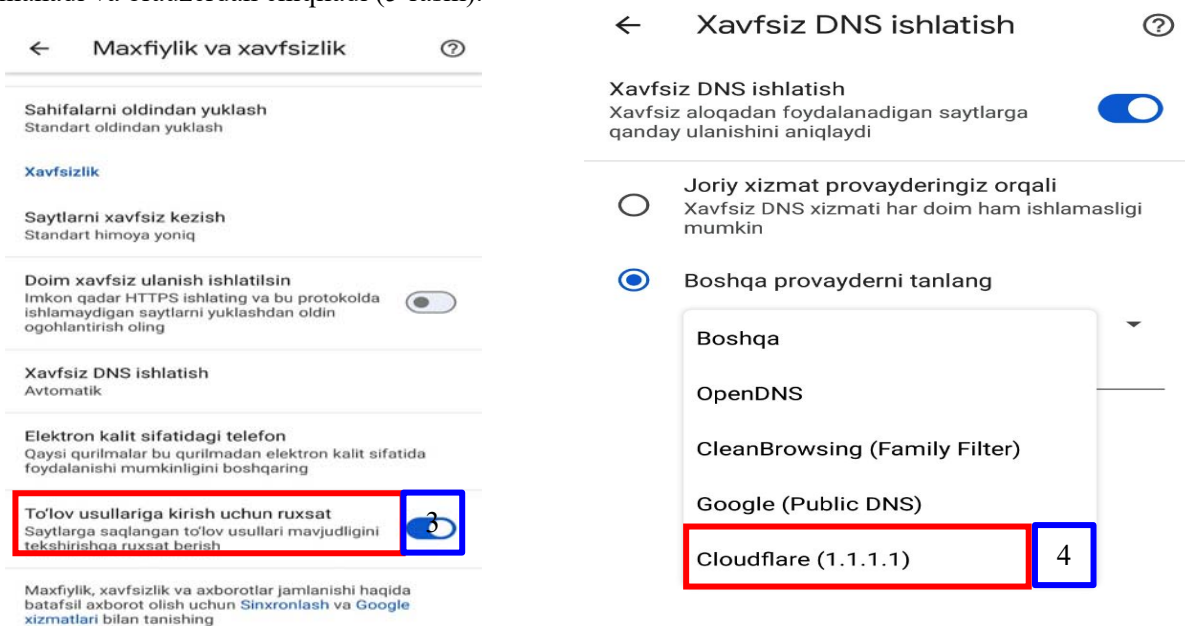
3-rasm. Google chrome dastirining sozlamalar bo'limida kerakli buyruqlarni tanlash.

4-rasm. Mobil telefonlari uchun chrome dasturining sozlamalar bo'limi.

Hozirgi kunda yoshlarning asosiy qismi mobil telefonlari yordamida internet tarmog'idan foydalani-shadi shunday ekan yoshlarimiz uchun keraksiz bo'lgan, ongiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan ma'lumotlar joy-lashgan veb manbalardan himoyalash va nazorat qilish uchun quyidagi amallar bajariladi. Chrome dasturiga kiramiz va Sozlamalar bo'limiga o'tamiz sozlamalar bo'limidan maxfiylik va xavfsizlik buyrug'ini tanlay-miz (4-rasm).

Hosil bo'lgan oynadan xavfsiz DNS ishlatish bo'limidan CleanBrowsing (Family Filter) buyrug'i tanlanadi va brauzerdan chiqiladi (5-rasm).

5-rasm. Mobil telefonlari uchun chrome dasturining sozlamalar bo'limini boshqarish.

Yuqoridagi bajargan amallarimiz natijasida yoshlarimizni yoshlarimizning xulq-odobiga salbiy ta'sir etuvchi axborotlardan asrashimiz mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, yoshlarimiz internet tarmog'idan foy-dalanishda ularning hulq-odobiga ijobiy ta'sir etadigan xorijiy va milliy veb saytlar mavjud. Bu veb saytlar o'zbek, rus, ingliz va boshqa tillarda bo'lib, eng ko'p tarqalgan xorijiy veb saytlar khanacademy.org, edx.org, coursera.org, udemy.com, ted-ed.com, codeacademy.com, stanfordonline.edu va boshqa turdagi sayt-lar mavjud bu veb saytlar bepul va pullik onlayn kurslar, darslar va videodarsliklar, jahon standartiga mos ta'lim olish imkonini beradigan loyihalarga asoslangan veb sayt hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bugungi yoshlarimiz kundalik hayotining katta qismini internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish bilan o'tkazadi. Umuman olganda, bugun internet tizimidagi axborot makonlari real voqealardan kelib chiqib, keng jamoatchilikning manfaatlarini ro'yobga chiqarish maqsadida yoshlarimizni nosog'lom axborotlardan himoyalash masalasini tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlarni yanada takomillashtirish joiz.

Buyuk jadid allomasi Abdulla Avloniy shunday degan: Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Абдуллажонов, Н.Н. (2017). Современные образовательные технологии. European Journal of Technical and Natural Sciences, (2), p. 44 – 47.
- (2). Utemov V.V., Zinovkina M.M., Gorev P.M. Ijodkorlik pedagogikasi: ilmiy ijodkorlikning amaliy kursi. Darslik, 2013, 212-bet.
- (3). <https://iiau.uz/oz/news/2690> Axborot iste'moli madaniyatini shakllantirishdagi dolzarb muammolar va yechimlar, IIAU 05.03.2024.
- (4). <https://namdu.uz/uz/post/1027> Namangan davlat universiteti. Yoshlarda internet, virtual axborot madaniyatini shakllantirish – eng muhim vazifa. 01.08.2022.
- (5). Hoshimov O.O., Tulyaganov M.M. Kompyuterli va raqamli texnologiyalar. T., “Yangi asr avlodi”, 2009.
- (6). I.U.Istamov, M.A.Sulaymonov. Variatsion kvant algoritmlarini qo'llashning samaradorligi (2023-yil 13-oktabr) 2-qism Jizzax, 2023, 48–51-betlar. <https://inlibrary.uz/index.php/computer-engineering/article/view/24980>
- (7). Медиа ва ахборот саводхонлигини шакллантиришнинг педагогик жиҳатлари. Ўқув-амалий қўлланма. Extremum-press, 2017, 142, 5.
- (8). Егорова А.М. Духовные потребности человека. “Молодой ученый”, 2012, № 2 (37), с. 224 – 226.

Tashmetov Tuxtasin Xudayberganovich (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti dotsenti (PhD)) YOSHLARNI MA'NAVIY TARBIALASHDA G'UYAVIY OMILLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM JIHATLARI

Annotatsiya. Hozirgi davr butun dunyoda g'oyaviy qarama-qarshiliklar murakkab tus olgan, mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham kuchliroq bo'lib borayotgan davrdir. Bunday sharoitda har bir xalq o'z milliy qadriyatlarini xavfsizligini ta'minlashga, tarixiy negizlaridan uzoqlashib ketmaslik va o'zgarlar ta'siriga tushib qolmaslikka intiladi. Davlatlar global axborot maydonida o'z manfaatlarini himoya qilishi, turli axborot xurujlariga qarshi tura olishi esa yanada muhim hisoblanadi. Shu jihatdan yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda axborot yetkazishning yangicha, innovatsiyon texnologiyalarini qo'llash hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylandi.

Kalit so'zlar: bag'rikenglik, umuminsoniy qadriyatlar, madaniyat, ma'naviyat, ma'rifat, qadriyat.
**ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ИДЕЙНЫХ ФАКТОРОВ В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ**

Аннотация. Настоящее время – это время, когда идеологические противоречия во всем мире приобретают сложный характер, когда идеологические полигоны становятся еще сильнее, чем ядерные полигоны. В этих условиях каждый народ стремится обеспечить сохранность своих национальных ценностей, не отступать от своих исторических устоев и не поддаваться влиянию других. Еще более важным является то, что государства могут отстаивать свои интересы в глобальном информационном пространстве, противостоять различным информационным атакам. В связи с этим одним из актуальных вопросов современности стало применение инновационных технологий передачи информации в формировании духовности молодежи.

Ключевые слова: толерантность, универсальные ценности, культура, духовность, просвещение, ценностью

IMPORTANT ASPECTS OF INCREASING THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF IDEOLOGICAL FACTORS IN THE SPIRITUAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE

Annotation. The present time is a time when ideological contradictions around the world are becoming complex, when ideological landfills are becoming even stronger than nuclear landfills. In these conditions, each nation strives to ensure the preservation of its national values, not to deviate from its historical foundations and not to succumb to the influence of others. Even more important is that States can defend their interests in the global information space and resist various information attacks. In this regard, one of

the topical issues of our time has become the use of innovative information transfer technologies in the formation of youth spirituality.

Key words: *tolerance, universal values, culture, spirituality, enlightenment, value, education, culture, heritage.*

Kirish. Bugun biz tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan murakkab bir zamonda yashamoqdamiz. Davrimizning murakkabligi, bevosita, dunyoning globallashuvi va axborot-kommunikatsiyalarining rivojlanishi bilan bog'liq. Shu ma'noda, murakkab ijtimoiy va siyosiy munosabatlarni yumshatish hamda jamiyat manfaatlarini yo'lida undan maqsadli foydalanish uchun uning rivojlanish qonuniyatlari va o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish talab etiladi. Bunday sharoitda davrning eng muhim xususiyati bo'lgan madaniyatlar to'qnashuvi va milliy chegaralarning yuvilishiga qarshi tabiiy ravishda, tarbiyaviy usullar samaradorligini oshirish, bunda ma'naviyat targ'iboti usulidan foydalanish asosiy vosita sifatida maydonga chiqadi. Ma'naviyatni yoshlarning qalbi, ongi va ichki dunyosiga singdirishda axborot-kommunikatsion texnologiyalarning zamonaviy vositalaridan foydalanishga nisbatan zaruratning paydo bo'lishi, ma'lum ma'noda qonuniydir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'lidan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalarga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda" [1], deb aytgan mulohazalari fikrimizni tasdiqlaydi. Chindan ham, biz o'ta murakkab, ziddiyatlarga to'la axborot asrida yashayapmiz. Bugun dunyoda zamonaviy axborot texnologiyalari orqali istagan odam har qanday ma'lumotni qabul qilishi yoki uzatishi mumkin. Albatta, uning kishilar dunyoqarashi, bilimi va saviyasining kengayishidagi ahamiyatini inkor etmagan holda, xuddi shu tizim orqali oddiy axloqiy me'yorlarga zid bo'lgan axborot axlatlari o'rin olgani, ushbu innovatsion axborot texnologiyasi mahsulidan transmilliy jinoyatkorona guruhlar, terrorist va aqidaparastlar o'zlarining g'arazli maqsadlarini yoshlar ongiga singdirish orqali g'oyaviy ta'sir o'tkazish imkoniyatlari tobora kengaymoqda. Bu borada tadqiqotchi N.Umarova shunday yozadi: "Globallashuv yalpi, kompleks tabiat kasb etib, uning ta'siri axborot sohasiga, ma'naviy hayotga, siyosat, iqtisod, ijtimoiy sohalarga yoyilganligini ta'kidlab, bu sohalarda globallashuvning salbiy jihatlari sifatida madaniy gegemoniya, yevrotsentrizm, ongni boshqarish – manipulatsiya kabi ijtimoiy hodisalarni keltiradi" [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirgi kundagi eng katta xavf insonlarning qalbi va ongini egallash uchun uzluksiz davom etayotgan mafkuraviy kurashdir. "Endilikda yadro maydonlarida emas, mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar ko'p narsani hal qiladi. Bu achchiq haqiqatni hech qachon unutmaslik lozim" [3]. "Demokratiya niqobidagi tahdidlar xalqaro maydondagi turli siyosiy kuchlar tomonidan ongli ravishda uzoqni ko'zlab amalga oshirilmoqda" [4]. Darhaqiqat, ijtimoiy hayotning barcha sohalarda global o'zgarishlar tobora kuchayib borayotgan hozirgi davrda, ma'naviy tahdidlar ko'lami ham jadal kengayib bormoqda. Natijada millat madaniyatiga ta'sir etuvchi ma'naviy tahdidlar insoniyat oldiga yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Chetdan kirib kelayotgan, mamlakatimiz fuqarolari, ayniqsa, yoshlar ongi va ichki dunyosini individualizm, axloqiy buzuvchilik, zo'ravonlik, egotsentrizm g'oyalari bilan zaharlovchi ushbu ma'naviy-mafkuraviy tahdidlarga qarshi turishimiz bugungi kun davr talabidir.

Bizning fikrimizcha, tahdidlarning oldini olish va ularga qarshi kurashishda quyidagi omillar yordam beradi:

- ma'naviyatni yoshlar ongiga turli xil innovatsion texnologiyalar orqali singdirish;
- globallashuv davrining turli g'oyaviy tahdidlaridan ogoh bo'lish;
- bugungi dunyoning mafkuraviy manzarasini izchillikda o'rganib borish;
- ma'naviyatni yuksaltirishga yo'naltirilgan targ'ibot-tashviqot ishlarini innovatsion texnologiyalar asosida yanada kuchaytirish.

Yuqoridagi tahliliy fikrlardan kelib chiqib, shuni aytish mumkinki, ijtimoiy hayotning barcha sohalarda global o'zgarishlar tobora kuchayib borayotgan hozirgi davrda, ma'naviy tahdidlar ko'lami ham jadal kengayib bormoqda. Xususan, birgina axborot-kommunikatsiya sohasidagi global o'zgarishlarni kuzatar ekanmiz, uning ta'siri jahonda g'oyaviy va madaniy gegemonlik uchun asosiy qurolga aylanayotganini ko'ramiz. Axborot texnologiyalari yuksalgan davlatlar esa, bu jarayonning harakatga keltiruvchi kuchlari bo'lmoqda. Bizningcha, global o'zgarishlar bilan bog'liq ziddiyatlar, avvalo, ma'naviy sohada yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi Bizning fikrimizcha, global o'zgarishlar davrida ma'naviyatni demokratiyaning umuminsoniy prinsiplari orqali yoshlar ongi, qalbi va ichki dunyosiga singdirishda quyidagi holatlarga e'tibor berish lozim: 1) ezgu g'oya va maqsad har bir kishining ongi va tafakkurida ishonch va e'tiqodiga aylanishi lozim; 2) inson o'zi ishongan ezgu g'oya va maqsadlarini hayotiy vaziyatlarda qo'llash

ko'nikmasi, malakasiga ega bo'lishi, unga amal qilishi; 3) ma'naviyatning muayyan ijtimoiy guruh, qatlam, etnos, xalq, millat, jamiyat a'zolarining ong va tafakkuri darajasida ijtimoiylashuvi, ya'ni fikrning g'oyaga o'sib o'tish jarayonining tezlashuvini ta'minlaydi. Shu bois yuqorida ta'kidlangan jihatlariga e'tibor qaratish gumanistik prinsiplar orqali ma'naviyatni yoshlar va ongi va qalbiga singdirishda e'tibor berish lozim bo'lgan jihatlar sifatida e'tiborni tortadi.

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 8-moddasida "O'zbekiston xalqini, millatidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi" [6], deya belgilab qo'yilganligi bejiz emas. Bu qoida demokratik yo'ldan borayotgan davlatlarning xalqaro huquq me'yorlarida o'z aksini topgan. Biz taraqqiyparvar insoniyat erishgan jamiki yutuqlar, millatimiz rivojiga xizmat etadigan umuminsoniy qadriyatlar va demokratiya tamoyillarini yanada rivojlantirish tarafdorimiz. Ma'naviyatimiz zamirida asrlar osha sayqal topib kelgan milliy urf-odat va an'analarimiz umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashuvi lozimligi ta'kidlanadi. Aniqroq aytganda, demokratiya tamoyillari milliy qadriyatlarimizdan voz kechish hisobiga emas, aksincha, ularning yanada takomillashuvi va gullab-yashnashiga xizmat qilmog'i darkor.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotchilar mafkuraviy, ma'naviy tahdidlariga qarshi kurashning oldini olish yo'llari sifatida quyidagilarni taklif qilishadi:

1. "Milliy tarbiyani takomillashtirish orqali tahdidbardosh yoshlarni voyaga yetkazish.

2. Targ'ibot-tashviqot ishlarini innovatsion usullar bilan yuqori bosqichga ko'tarish.

3. Jamiyatimiz hayotining turli sohalarida halol mehnat qilib, mamlakat taraqqiyotiga o'zining munosib hissasini qo'shayotgan fidoyi, elga va vatanga sadoqatli, vatanparvar insonlarni zamonamiz qahramonlari sifatida yurtga tanitish maqsadga muvofiqdir" [7].

Ma'naviy-mafkuraviy tahdidlar yosh avlod uchun o'ta xatarli hisoblanadi. Uni yoshlar shunchaki yolg'iz o'zi yengib ketishi dargumon. Bu jarayonda faqat hamjihatlik, ya'ni, birlashish asosida, milliy ma'naviyatimizning mohiyatini chuqur o'rgangan holda amalga oshirish lozim bo'ladi. Faqat ma'naviyatgina o'z manfaatini umummanfaat bilan birlashtira olishga yo'l ko'rsatuvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi global o'zgarishlar davrida ma'naviyatni har bir inson, ayniqsa, yoshlarning qalbi, ongi va ichki dunyosiga singdirish ularda ma'naviy, axloqiy, tarbiyaviy sifatlarni har tomonlama shakllantirish hozirgi kunning talabidir. Zero, millat taraqqiyoti, ma'naviyati va madaniyati yuksak bilimli yoshlarga bog'liq. Buning uchun bugungi yangilanayotgan jamiyatda nafaqat erkin harakat qilishi, balki uni rivojlantirishi uchun yagona ma'naviyat ostida birlashish talab etiladi. Shundagina yoshlarni globallashuvning salbiy oqibatlaridan va ma'naviy tahdidlardan omon saqlash mumkin. Bu ularning qalbida yurtga sadoqat, Vatanga muhabbat tuyg'ularining takomillashuvi uchun zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. "Xalq so'zi", 2020-yil 26-yanvar. <https://president.uz/uz/lists/view/3324>.

(2). Umarova N. Madaniy vasvasa yoxud axloqning globallashuvi. "Jamiyat va boshqaruv", T., 2-son, 37-bet.

(3). Karimov I.A. Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. Toshkent, "O'zbekiston", 2000, 491-bet.

(4). Ochilov X. Demokratiya niqobidagi tahdid. Toshkent, "Muharir", 2010, 4-bet.

(5). Bozorov O. Milliy g'oya va targ'ibot samaradorligi. Toshkent, "Ma'naviyat", 2018, 14 – 15-betlar.

(6). O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2023-yil 30-aprel.//www.lex.uz.

(7). Tashmetov T.X. Yoshlarni yot va zararli g'oyalardan himoyalashda axborot-kommunikatsiya tizimidan foydalanish texnologiyalari. Toshkent, O'zR Fanlar akademiyasi Asosiy kutubxonasi, 2021, 37-bet.

Abdiev Berdax Turg'anbayevich (Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti "Pedagogika" kafedrasida doktoranti)

TALABALARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHDA DIDAKTIK MANBALARNING AHAMIYATI

Annatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'limda bir qator muammolar tahlil qilingan bo'lib. Oliy ta'lim tizimida talabalarning o'qish jarayonida kommunikativ kompetensiyaga bog'liq tushunchalar va uning afzalliklari har tomonlama tahlil qilingan. Kommunikativ kompetensiya va didaktikani rivojlantirishga bog'liq fikr va takliflar berilgan.

Kalit soʻzlar: kommunikativ, kompetensiya, ritorika, diskussiya, strategiya, didaktika, gʻoya, jamiyat, nazariy, taʼlim.

ЗНАЧЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В ПОВЫШЕНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье анализируется ряд проблем современного образования. В системе высшего образования были всесторонне проанализированы понятия, связанные с коммуникативной компетентностью и ее преимуществами в процессе обучения студентов. Приводятся мнения и предложения, связанные с развитием коммуникативной компетентности и дидактики.

Ключевые слова: коммуникативность, компетентность, риторика, дискуссия, стратегия, дидактика, идея, общество, теоретическое, образование.

IMPORTANCE OF DIDACTIC RESOURCES IN IMPROVING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE

Annotation. This article analyzes a number of problems in modern education. In the higher education system, the concepts related to communicative competence and its advantages during the study of students were comprehensively analyzed. Opinions and suggestions related to the development of communicative competence and didactics are given.

Key words: communicative, competence, rhetoric, discussion, strategy, didactics, idea, society, theoretical, education.

Kirish (Introduction). Davlatimizda oliy taʼlim muassasalari talabalarining kommunikativ kompetensiyasi muammosi pedagogika fanining muhim muammolaridan biri boʻlib, bu muammoni har tomonlama oʻrganishga alohida eʼtibor qaratilib kelmoqda. Shuning uchun ham hozirgi kunda taʼlim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasining yangi shakllarini talab qiladi va raqobatbordosh kadrlarni tayyorlash, kelajakda tajriyabali oʻqituvchilarni shakllantirish bosh vazifalarning biri sifatida belgilaydi. Chunki talabalarining mustaqil turmushga qadam qoʻyishi uchun juda muhim sanaladi. Shuning uchun ham kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning oʻziga xos xususiyatlarini ilmiy tadqiqotlar orqali yoritib berish kerak. Ayniqsa, pedagogika sohasida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish muammolari va ahamiyati boʻyicha bir qancha tadqiqotlar olib borilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Talabalarining kommunikativ kompetensiyasini takomillashtirish muammosi koʻplab faylasuflar, pedagoglar va psixologlar tomonidan oʻrganilgan. Talabalarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish masalalari V.A.Adolf, T.G.Braje, E.F.Zeera, I.A.Zimnyaya, N.V.Kuzmina, M.I.Lukyanova, A.K.Markova, A.M.Novikova, G.S.Trofimova, G.Bernxard, V.Bloom, X.Markus, R.Sterner va boshqalar tomonidan chuqur tahlil qilingan. Ammo oʻrganilayotgan hodisaning ilmiy adabiyotlarda yetarlicha keng ifodalanishiga qaramay, uning qoʻllanishida ham, taʼrifida ham bir toʻxtamga kelinmagan. Demak, uning rivojlanish yoʻllarini ajratib koʻrsatish zarurdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Talabalarining kommunikativ kompetensiyasini oʻrganishning uslubiy tamoyillarini asoslashda quyidagilar metodologik bazasi sifatida quydagilarni koʻrsatishga boʻladi: sinergetik, dialektik, analiz, sintez, taqqoslash, abstraksiyalash.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Kommunikativ kompetensiya murakkab kommunikativ koʻnikma va tajriybalarni egallash, kommunikatsiya jarayonlarida madaniy barqarorlikni anglash, diskussiyada urf-odat va dasturlarga suyanish, milliy mentalitet va kasbga bogʻliq kommunikativ elementlarni bilish hisoblanadi. Shuningdek, kommunikativ kompetensiya shaxsning umumiy lashgan kommunikativ xususiyatlari boʻlib, kommunikativ qobiliyatlar bilim koʻnikma va tajriybalarni oʻz ichiga oladi [1;83-b.]. Kasbiy faoliyatda umumiy madaniyat va uning oʻziga xos koʻrinishlarini oʻzida mujassam qilgan integral xususiyat va kommunikativ kompetentlik hisoblanadi. Kommunikativ kompetentlik shartlarining biri maʼlum bir qoida va talablarning bajarilishi boʻlib topiladi. Kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismlariga quydagilarni kiritishimiz mumkin:

- ogʻizaki ritorikaning rivojlanishi;
- diskussiya odobiga amal qilish;
- kommunikativ taktikalarga ega boʻlish;
- kommunikativ strategiyalarga ega boʻlish;
- diskussiyaga kirishgan shaxslarning shaxsiy xususiyatlari va tipik muammolarini bilish;
- oʻziga ishonchning boʻlishi;
- diqqat bilan eshita olishni bilish;
- aktyorlik qobiliyati;

- suhbatlar rasmiy uchrashuvlar tashkil qilish va olib borishni bilish;
- empatiya;
- boshqalarning qiziqishlarini tushuna olish;
- o‘z fikrlarini asoslay olish: suhbatlashish jarayonida shaxsiy fikrni asoslay olish uchun kerakli dalillarni vaqtida keltira olish;
- tashqi signallar (jismoniy harakatlar, mimika, tovushlar) tahlil qilish olish.

Bundan ko‘rinib turganidek, kommunikativ kompetentlik shaxslar bilan o‘zaro zaruru aloqalarni o‘rnatish va barqarorlikni saqlash qobiliyati hisonlanadi. Kommunikativ kompetentlik bolajak o‘qituvchining kasbiy komponentligini ko‘rsatuvchi omildir. Sababi, hozirgi kunda yaxshi mutaxassis bo‘lishning o‘zi yetarli emas. Bugungi natija uchun jamoat bo‘lib ishlay olish, qarorlar qabul qilishda ishtirok etish, o‘z fikrlarini boshqalarga tushunarli qilib ayta olish, ma‘lumotlarni ziddiyatlarsiz qabul qilish, ziddiyatlarni yo‘q qilishga urinishlar, hissiyotlarini nazorat qila olish kabi fazilatlariga ega bo‘lgan yaxshi kasb egasi bo‘lishi kerak. Kommunikativ kompetentlik G.S.Trofimova tomonidan o‘rganilib chiqilgan bo‘lib, “shaxsning insonparvarlik g‘oyalari asoslangan va kommunikativlik faoliyatlarining unumdorligini ta‘minlashga qaratilgan shaxslarning shaxslararo aloqalarini tajribasi rivojlanish darajasiga bog‘liq bo‘ladi”. G.S.Trofimova pedagogik kommunikativ kompetentlik g‘oyasining didaktik modelining kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning fundamental tizimli bosqichlarini ishlab chiqti [2;16-b.]. Shunday qilib, kompetensiya ta‘lim jarayoni va natijalarining ajralmas xarakteristikasi bo‘lib, u talabaning muammolarini hal qilish qobiliyatini belgilaydi. Shuningdek, bilim kasbiy tajriyba, qadriyatlar va moslashuvchanlikdan foydalangan holda, real holatlarda yuzaga keladigan kasbiy faoliyatdir. Qaror bu belgilangan maqsad, ya‘ni harakat, xulosalarni bajarish qobiliyatini anglatadi va boshqalar. Ijodkorlik bu yangi narsalarni yaratish, standart bo‘lmagan, original xulosalarni topish, allaqachon ma‘lum bo‘lgan namuna sxemalaridan tashqariga chiqish qobiliyati. Bular, asosan, fikrlashning moslashuvchanligi va aniqsizlik sharoitida ko‘rish, tahlil qilish va harakat qilish qobiliyati bilan belgilanadi.

Sifatli ta‘lim berishda ijtimoiy tajriba bilim hajmi bir necha marta ortdi, shuningdek, o‘qitish jarayonida talabalarga beriladigan bilimning hajmi va mazmuni katta o‘zgarishlarga olib keldi. Ta‘lim bu o‘qituvchi rahbarligida o‘tkaziladigan, talabalarda bilim ko‘nikmalar va tajribalar bilan qurollandirilgan ularning bilish qobiliyatini yuqorilatib va dunyoqarashni rivojlantiradigan jarayon hisoblanadi. Ijtimoiy tajriba va bilimlarning uzviy ravishda to‘planishi va foydalanishi jamiyat rivojlanishining zaruriy sharti bo‘lib, o‘z navbatida, ta‘lim hajmining ortishiga va mazmunining boyishiga olib keladi. Didaktikaning ta‘lim va fan sohalari sifatida rivojlanib o‘tganligi ta‘lim mazmunini o‘zlashtirish usullarini uzviy takomillashtirish usullari, metodlari va metodikalari hamda o‘qitish texnologiyalari takomillashtirilmoqda. Didaktika jamiyat rivojlanishi jadalligiga mos ta‘lim mazmunini o‘zlashtirish sharoitlari dinamikasini ta‘minlab berishga katta xizmat qilib kelmoqda.

Didaktika fani ta‘lim va ma‘lumotning asosiy muammolarini o‘rganish bilan birga “kimni o‘qitish kerak”, “nimani o‘rganish kerak”, “qanday o‘qitish kerak” kabi savollarga javob beradi. Didaktika pedagogika nazariyasining bir qismi sifatida o‘qitish jarayonining umumiy qonuniyatlarini yoritib beradi. Didaktikaning tarjimai “yunoncha didacticos o‘rgatish o‘qitish ma‘nolarini bildiradi [3;62-b.]. Pedagogikaning ta‘lim o‘qitish nazariyasini ochib beruvchi bilim, ko‘nikma tajribalarni o‘zlashtirish qonunlarini o‘rganuvchi va aniqlangan qonuniyatlari asosida doimiy o‘qitish qonuniyatlari asosida doimiy o‘qitish tizimlarini ishlab chiqish qismi sanaladi. Pedagogikaning bir qismi didaktikaning paydo bo‘lishi va rivojlanishida o‘tmishdagi Sharq, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilmiy faoliyatlarida juda katta o‘rinlarni egallaydi. Bizga ma‘lum bo‘lgan Forobiy, Farg‘oniy Abu Ali ibn Sino, Xorazmiy, Ulug‘bek va boshqalarning pedagogik g‘oyalari jahon pedagogikasining bir qismi didaktikasining rivojlanishiga IX–XVII asrlarda kuchli ta‘sir qilgan. Yevropada pedagogika uning bir qismi bo‘lgan didaktikaning rivojlanishiga katta hissa qoshgan buyuk pedagoglar paydo bo‘ldi. Ulardan Y.A.Komenskiy (1592–1670), J.J.Russo (1712–1778), I.G. Pestalotssi (1746–1827), K.D.Ushinskiy (1824–1870), ta‘lim-tarbiyaning nazariy va amaliy masalalarini ishlab chiqdi. Didaktika “didasko” so‘zi bilan bog‘liq. Bu atama o‘zining katta chuqur tarixiy ildizlariga ega. Miloddan avvalgi V asrda Afinada maktab o‘qituvchilarini didaskalo (yunoncha “didasko” men o‘qitaman so‘zidan) olingan bo‘lib, o‘quvchilarni maktabdan uyga, uydin maktabgacha kuzatib boruvchi qurollarni pedagoglar (yunoncha “pays”– bola, “agogeyn” yetaklovchi) so‘zlaridan olingan degan tushunchalarda bor [4;7-b.]. Didaktika atamasini birinchi bo‘lib Volfrang Ratxe (1571–1635) qo‘lladi va o‘zining ma‘ruzalar to‘plamini chiqardi. Didaktikani ilmiy bilimlar tizimi sifatida birinchi bo‘lib chexiyali olim Yan Amos Komenskiy o‘qitish tamoyillari va qonunlarini bayon qilgan holda ishlab chiqdi. U o‘zining “Buyuk

didaktika” asarida o’qitish nazariyasining asosiy masalalari, ta’lim mazmuni didaktik tamoyillarini o’qitishning umumiy tizimini tashkillashtirish masalalarini o’rganib chiqdi.

Didaktika ta’lim jarayoni, mazmuni, qonunlari, shakli, metod va elementlarini ilmiy asoslab beruvchi ta’lim nazariyasi, pedagogikaning alohida sohasidir. Didaktika asosiy maqsadi yosh avlodni ilmiy bilimlar ko’nikma va tajribalar bilan qurollantirishdan iborat. Didaktikada ta’limni tashkillashtirishning umumiy masalalari o’qitish jarayonining ma’no-mohiyatini, o’qitish qonunlari, metodlari, uning tarkibiy shakllari yaratiladi. O’qitish jarayoni pedagogikning o’rgatuvchanlik faoliyati va o’qituvchining maxsus tashkil qilingan bilish faoliyatini o’z ichiga oladi [5;269-b.]. Didaktika va metodika mustahkam munosabat o’zaro aloqada bo’ladi. Didaktika o’qitishning umumiy qonunlarini o’rganadi.

Didaktikaning bosh maqsadi har tomonlama rivojlangan har qanday holatda raqobatbardosh, yetuk bilimli yoshlarni o’qitish va tarbiyalash hisoblanadi. Shu maqsaddan kelib chiqqan holda, uning asosiy vazifasini kamol topayotgan yosh avlodni ilmiy bilimlar, qobiliyat va ko’nikmalar tizimi bilan qurollantirishdan iborat.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umumlashtirib aytadigan bo’lsak, ta’limga kompetensiyalar yondashuv, bu ta’limni bozor talablariga muvofiq holga keltirishga harakat natijasi bo’lib, ta’lim natijasi sifatida talabalarining o’zlashtirilgan axborotlar yig’indisi emas, balki ularning har turli holatlarda qo’llanish qobiliyatlarini e’tiborga olinadi. Talaba yoshlarda kreativ fikrlashni shakllantirishda ichki va tashqi omillar juda ham muhimdir. Ichki va tashqi omillarni, talabaning individual xususiyatlarini hisobga olish kerak. Shuning bilan birga, ta’lim jarayonida o’qitishning yangi innovatsion texnologiyalarini qo’llanish bugungi kun zamon talabi uchun ahamiyatli sanaladi. Sifatli ta’lim berishda bugungi kunda o’quvchi va talabalar o’zining xohlagan sohalarida ish bilan band bo’lishi, yangi muammolarni yangi texnologiyalar orqali ijobiy hal qilishini ko’rishimizga bo’ladi. Talabalarda kommunikativ kompetensiya va didaktik imkoniyatlarni takomillashtirish, ko’nikmalarini shakllantirish ularga murakkablashib borib yotgan mahalliy va global muammolarni o’zgacha usullar orqali yechimlarini topish imkoniyatlarini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati (References):

- (1). A.A.Xolikov. Pedagogik mahorat. Toshkent, “Tafakkur bo’stoni”, 83-bet.
- (2). Y.Maxmutazimova. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi. Metodik qollanma, Toshkent, “Turon iqbol”, 2021, 16-bet.
- (3). A.N.Ziyayev. Umumiy pedagogika. Toshkent, 2017, 62-bet.
- (4). H.X.Avliyev, H.N.Musaeva. Дидактика бошланиши. Тошкент, 2014, 7-бет.
- (5). J.Hasanboyev, X.A.To’raqulov, I.Sh.Alqarov, N.O.Usmanov. Pedagogika. “Noshir”, Toshkent, 2011, 269-bet.
- (6). R.Reymov, A.Allayarov, A.Prenov, R.Mambetkarimov, J.Biyimbetov, B.Abdiyev, O.Joldasbayev, N. Jamalov. Tusindirme so’zlik. “Lesson press”, Tashkent, 2023.

Abdirahmonov Lazizbek Latipboyevich (Urganch davlat Pedagogika instituti “Jismoniy madaniyat” kafedrasida o’qituvchisi; labdirahmonov@mail.ru)
JISMONIY MADANIYAT TALABALARINING PEDAGOGIK AMALIYOT JARAYONIDA O’Z-O’ZINI TAKOMILLASHTIRISHNING TASHKILY ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada jismoniy madaniyat ta’lim yo’nalishida tahsil oluvchi talabalarining pedagogik amaliyot jarayonida o’z-o’zini takomillashtirishning ahamiyati, dolzarbligi, tashkil qilinishi va amaliyot mazmuni yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: oliy ta’lim, ilm fan, sog’lom avlod, jismoniy madaniyat, jismoniy tarbiya, pedagogik amaliyot, o’z-o’zini takomillashtirish, professional kadr.

Абдирахмонов Лазизбек Латипбоевич (Ургенчский государственный педагогический институт, преподаватель кафедры “Физическая культура”; labdirahmonov@mail.ru)

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СТУДЕНТОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ

Аннотация. В данной статье раскрыты значение и сущность самосовершенствования студентов направления физической культуры в процессе непрерывной педагогической практики.

Ключевые слова: здоровое поколение, физическая культура, физическое воспитание, педагогическая практика, самосовершенствование.

Abdirahmonov Lazizbek Latipboyevich (Urganch State Pedagogical Institute, a teacher of the “Physical Education” department; labdirahmonov@mail.ru)

ORGANIZATIONAL PRINCIPLES OF SELF-IMPROVEMENT OF PHYSICAL EDUCATION STUDENTS IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL PRACTICE

Annotation. The article illustrates the importance and content of the self-improvement of physical education field students in the process of continuous pedagogical practice.

Key words: healthy generation, physical culture, physical education, pedagogical practice, self-improvement.

Kirish. Pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ilg'or xorijiy tajribalarni joriy qilgan holda, zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko'tarish, shuningdek, pedagogika sohasida ta'lim, ilm-fan va amaliyot uyg'unligini ta'minlash maqsadida [1] oliy ta'lim muassasasining ikkinchi bosqichidan boshlab 4+2 ko'rinishida amaliyot jarayoni tashkil qilinishi belgilangan. Bu, o'z navbatida, talabalarning hafta mobaynida olgan nazariy bilimlarini amaliyot jarayonida bevosita qo'llash, yuqori ko'nikma va malakaga ega bo'lgan kadrlar sifatida tayyor bo'lishlariga imkon berishi ko'zda tutilgan. Yurtimizda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va madaniy sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar ta'limni, kadrlar tayyorlash tizimini tubdan yangilash va rivojlantirishni talab etadi.

Pedagoglarni tayyorlash oliy ta'lim tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Pedagoglarni tayyorlash qonunchilik hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda, professional ta'lim tashkilotlari tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin [2].

Ta'lim tizimini zamon talablari darajasida va erishilgan tajribalar asosida rivojlantirish orqali o'sib kelayotgan yosh avlodni jamiyat hayotida faol ishtirok etadigan, har tomonlama yetuk va yuksak ma'naviyatli komil insonlar qilib tarbiyalash davlatimizning eng ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi. O'zbekistonda aholini jismoniy tarbiya va sport bilan qamrab olish va bu orqali mamlakat genofondining salomatlik darajasini yaxshilash uchun qat'iy belgilangan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bularning yorqin misoli sifatida “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-farmonida keyingi yillarda “Inson qadri uchun” tamoyili asosida xalqimizning farovonligini ta'minlashga, shu bilan birga, jismoniy faollik darajasini ta'minlash uchun bir qator vazifalar belgilab berildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilishni tizimli yo'lga qo'yish, jamiyatda sog'lom turmush tarzi tamoyillarini yanada kuchaytirish, o'sib kelayotgan yosh avlodni zararli odatlardan asrash hamda har bir mahalla, ta'lim muassasalari, mehnat jamoalari va boshqalarda jismoniy tarbiya va sport faoliyatini samarali tashkil etish tizimini shakllantirish maqsadida chekka hududlardagi mahallalarda ham zamonaviy sport obyektlari qurilmoqda.

Barkamol avlodning tarbiyasidagi jismoniy tarbiyaning o'rni haqida o'zlarining g'oyalari, tadqiqot natijalari, fikr-mulohazalarini bildirgan A.K.Akromov, R.Abdumalikov, M.Sultonov, K.T.Raximjonovlarning faoliyatlari soha mutaxassislari tomonidan yuqori baholanadi.

A.A.Abdullayev, Sh.H.Xonkeldiyev (Farg'ona), X.K.Komilov, H.A.Meliyev (Jizzax), T.S.Usmonxodjayev, R.S.Salomov, K.M.Mahkamjonov, R.D.Xolmuhamedov, K.D.Yarashev, A.O.Po'latov va M.Qodirovalarning adabiyotlarida ham barkamol avlodni tarbiyalashdagi jismoniy tarbiya va sportning o'rniga alohida to'xtalib o'tishganligini ko'rishimiz mumkin [5;17-b.]. Jismoniy tarbiya va sport sohasida maktablarda pedagogik amaliyotni tashkillashtirish, olib borish, baholash bo'yicha Sharipov A.K., Savenko T.N., Mixaylova K.D., Naskalov V.M., Nikoloevna S.V. kabi bir qancha olimlar tadqiqotlar olib borgan. Olimlar tadqiqotlari davomida pedagogik amaliyotni tashkil qilish bo'yicha ko'plab tavsiyalarni berib o'tganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzuni yoritib berish va ma'lumotlarni shakllantirish jarayoni-da suhbat, anketa so'rovnomasi va matematik statistik metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Yuqori malakali jismoniy madaniyat mutaxassislari, o'qituvchi va murabbiylarni tayyorlashga ehtiyoj bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun jismoniy tarbiya o'qituvchilarini tayyorlash masalasini inobatga olgan holda, yetakchi oliy o'quv yurtlarining jismoniy madaniyat fakultetlari zimmasiga katta vazifalar yuklatilgan.

Tajribalardan ma'lumki, jismoniy madaniyat o'qituvchisini tayyorlashda pedagogik malakaviy amaliyot eng muhim bosqich hisoblanadi. Talabani mutaxassis sifatida shakllanishi: uning o'z kuchiga va kasbini to'g'ri tanlaganiga ishonchi oshishi yoki unda ishonchsizlik va ikkilanishlar paydo bo'lishi, ko'p jihatdan pedagogik amaliyotning muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz o'tishiga bog'liqdir.

Pedagogik amaliyotning natijasi, talabalarning egallagan kasbiy bilimlari salmog'i, tajriba va malakalariga ham bog'liq jarayondir. Hozirgi eng dolzarb muammolardan biri oliy o'quv yurtidagi ta'lim-tarbiya ishlari samaradorligini keskin oshirishdan iboratdir. Chunki respublikamizning rivoji ravnaqi va istiqboli ko'proq oliy o'quv yurtida tayyorlanayotgan mutaxassislarining kelgusi mustaqil kasbiy faoliyatida namoyon qiladigan mahoratiga bog'liqdir. Shuning uchun o'qitishning ilg'or, faol usullarini qo'llash, oqilona vositalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, har qanday pedagogik jarayonning oliy maqsadi ta'lim oluvchida bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilishdir. Bu narsa ma'lumotlar almashinuvi orqali ro'y beradi.

Jamiyatda jismoniy tarbiyaning rivojlanish darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan baholanadi:

- jamiyat a'zolari turmushiga jismoniy tarbiyaning tatbiq etilishi;
- jamiyat a'zolarining jismoniy tayyorlik va sog'liq darajasi;
- jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining moddiy-texnika ta'minoti sifati va borligi;
- jismoniy tarbiya harakatiga rahbarlikni amalga oshiruvchilar, jamoa faollari va shtatdagi xodimlar

malakasi;

•jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga ilmiy-texnika taraqqiyoti so'nggi yutuqlarining tatbiq etilishi darajasi;

- jamiyat a'zolarining sportda erishgan yutuqlari [5;9-b.].

Hozirgi kunda jismoniy madaniyat talabalari o'quv mashg'ulotlari jarayonida egallagan bilim va ko'nikmalarini qo'llash orqali o'z bilimini takomillashtirishi, bevosita amaliyot jarayonining asosiy mazmunini tashkil qiladi.

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida talaba quyidagilarni o'rganishi kerak:

•yuklama me'yorini bilish, jismoniy tarbiyaning aniq vazifalarini yechish uchun shakl va uslublarining vositalarini tanlash;

•ishning asosiy rejalarini tuzib chiqish va jismoniy tarbiyaning har xil zvenolarida uni hisobga olib borish;

•talabalarning o'rganish natijalarini aniqlash, ularning muvaffaqiyatlarini baholash, uyg'unlashtirish va shug'ullanuvchini mustaqil ishlarga yo'naltirish;

- o'quv-tarbiya muassasalarining ishlarini nazorat qilish;

•ommaviy tadbirlar rejasi, musobaqalar to'g'risida nizom ishlab chiqish, ularni amalda o'tkazish va uyushtirish;

•maktab o'quvchilari bilan jismoniy tarbiya sohasida olib boriladigan ishlar sifatini oshirish maqsadida bolalar ijtimoiy tashkilotlari, oila va maktab kuchlarini birlashtirish;

- o'rgatish texnikasiga oid o'ziga xos moslamalar va vositalardan foydalanish;

- yangi pedagogik texnologiya asoslarini o'zlashtirish va ularni amalda qo'llash [5;6-b.].

Amaliyotdan ham ma'lum bo'lyapdiki, jismoniy tarbiya bo'yicha nazariy bilimlarning yetishmasligi o'qitish, tarbiya samaradorligini pasaytiradi, jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga qiziqishni kamaytiradi, talabalarda jismoniy mashqlar bilan muntazam ravishda mustaqil shug'ullanishga ijobiy munosabatni singdirishga xalal beradi, o'quv jarayonining mustaqil ta'lim va o'z-o'zini takomillashtirish jarayoniga o'ta borishiga to'sqinlik qiladi [8;4-b.]. Shunga ko'ra, jismoniy tayyorgarlik o'z salomatligiga ongli munosabatni, sog'lom turmush tarzini shakllantirishni, kishilarning kundalik turmushiga doimiy mustaqil jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining joriy qilinishini taqozo etuvchi omil sifatidagi jismoniy madaniyat ta'limini o'stirish muammosi yuqori darajada dolzarblik kasb etadi. Mazkur muammoni hal etish shaxs rivojlanishining barcha bosqichlarida muhim masala bo'lib qolishi lozim. Talaba-yoshlarning jismoniy tarbiyasida bu jarayon alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning muvaffaqiyatli yechim topishi jismoniy tarbiya bo'yicha o'quv ishlarining jismoniy tarbiya sohasidagi mustaqil ta'lim va o'z-o'zini takomillashtirish jarayoniga o'ta borishini, ya'ni, jismoniy tarbiya sohasidagi ta'limning bosh maqsadiga erishishni ta'minlovchi eng muhim shart deb qabul qilinishi kerak.

Jismoniy tarbiya jarayonida bo'lajak o'qituvchilar jismoniy madaniyat qadriyatlarini shu darajada egallashlari kerakki, bu daraja faqatgina sog'liqni mustahkamlash, yuqori kasbiy ishchanlik, jismoniy komillik imkoniyatigina emas, o'quvchilar bilan tarbiyaviy ishlarni olib borishda jismoniy tarbiya va sportdan foydalanish bo'yicha kasbiy vakolatlilikning yuksak darajasini ham ta'minlashi kerak. Bunda o'qituvchi umumta'lim maktabida o'quvchilarni jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishlari to'g'risidagi nizomda qayd etilgan majburiyatlarni kamida tashviqotchi, yo'riqchi-murabbiy va hakam vazifasida chiqib, o'qitishning va o'quvchilar dam olishlarining gigiyenik shart-sharoitlarini ta'minlay borib, shuningdek o'quvchilarning

mazmunli va sog‘lom hordiq chiqarishlari, sog‘liqlarini mustahkamlashlari jismoniy rivojlanishlari, jismoniy takomillashlari uchun yordam berib, ularning rivojlanish doirasini kengaytirishi lozim.

Pedagogik amaliyotda talabalarining mustaqil pedagogik faoliyatga nazariy va amaliy jihatdan tayyorligi tekshirib ko‘riladi. Bunda talabalarni o‘qituvchi sifatidagi bo‘lajak faoliyatlariga tayyorlash uchun maksimal hajm va miqdordagi shart-sharoitlar yaratiladi, talabalarining ijodiy faolligi oshadi. Amaliyot ularni pedagogik bilimlar, tajribalar va ko‘nikmalarning majmuyi bilan qurollantiradi [7;66-b.]. Talabalarining harakat qilish imkoniyatlarini kasbiy yo‘naltirilganligini o‘zlari mustaqil baholashlarini o‘rganish guruhlariga birlashtirilgan bilim malakalari yordamida o‘tkaziladi. Bu malakalar ularni o‘zlashtirishning qiyinligining o‘ziga borishini, shuningdek, ularni o‘quv va pedagogik amaliyotdagi o‘qishdan tashqari faoliyatda ishlatishini hisobga olib, tuzilgan edi. Bu malakalar guruhlarini quyidagilardir:

1. O‘quv ishlarini rejalashtirish malakasiga ega bo‘lish.
2. Jismoniy sifatlarni o‘rgatish malaka va ko‘nikmasiga ega bo‘lish.
3. Darsni pedagogik (xronometrik, pulsometrik) tahlil qilish malakasiga ega bo‘lish.
4. Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish va o‘tkazish malakasiga ega bo‘lish.
5. Sport musobaqalari tashkil qilish malaka va ko‘nikmasiga ega bo‘lish.
6. Ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil qilish va olib borish malakasiga ega bo‘lish.
7. Dars bayoni yozish, darsga tayyorgarlik ko‘rish va dars o‘tkazish malaka va ko‘nikmalariga ega bo‘lish [6;54-b.].

O‘z-o‘zini baholashdan ko‘zlangan asosiy maqsad talaba va pedagog o‘rtasida bog‘liqlikni yaqinlashtirish hamda talabalarining pedagog sifatida o‘zini namoyon qilishiga imkon yaratishdir.

Aholining sog‘lom va barkamol bo‘lib kamol topishida, mustaqil vatanimiz taraqqiyoti uchun tayanch bo‘ladigan avlodni tarbiyalashda jismoniy madaniyat sohasida faoliyat olib borayotgan malakali kadrlarning o‘rni katta.

Xulosa. Mehnat bozorining real talabalaridan kelib chiqib, malakali mutaxassislar, jismoniy madaniyat xodimlari tayyorlashda kasbiy pedagogik amaliyotning o‘rni muhim ahamiyat kasb etishi hech kim uchun sir emas. O‘rganish jarayonida yuzaga kelgan vaziyatlar, pedagogik amaliyotning oliy ta‘limda tutgan o‘rni haqida quyidagilarni keltirib o‘tishimiz mumkin.

Birinchidan, sohaga doir adabiyotlar bilan tanishib chiqish jarayonida hozirgi kundagi davr talabi, talabalarda ta‘limning dastlabki bosqichlaridanoq mustaqil kadr sifatida o‘zini namoyon qila olishini ta‘minlashimiz lozim. Amaliyot bilan ta‘lim jarayoni integratsiyasini samarali yo‘lga qo‘yish lozim. Mavjud muammolar sifatida shularni ko‘rsatishimiz mumkinki, aynan kasbiy pedagogik amaliyot jarayonini olib borish borasida mutaxassislik bo‘yicha adabiyotlar yetarlicha mavjud emas, buni esa amaliyot jarayoni samaradorligining to‘la yo‘lga qo‘yilishiga to‘siq sifatida ko‘rsatishimiz mumkin;

Ikkinchidan, mavzu bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar jarayonini tashkil qilish borasida foydalaniladigan hozirgi barcha uslublar olinadigan natijalarning to‘liq ishonchlilik darajasini ta‘minlashga qodir emasligini ko‘rishimiz mumkin. Biz tomonimizdan tajriba jarayonida qo‘llanilgan talabalarining bilim darajasini aniq ifodalashga yordam beruvchi “o‘z-o‘zini baholash” metodi samarali va haqqoniylik jihatlari bilan o‘z o‘rniga ega;

Uchinchidan, o‘tkazilgan tadqiqot jarayonida jismoniy madaniyat yo‘nalishi talabalarining amaliyot jarayonini o‘rganish uchun anketa so‘rovnomasi shakllantirildi va so‘rovnomada qatnashgan talabalar amaliyotning har bir yo‘nalishi bo‘yicha o‘z-o‘zini baholash metodida faoliyat olib bordilar. Amaliyot jarayonidagi eng katta muammolardan biri shu bo‘ldiki, talabalar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish borasida yetarlicha bilim, malaka va ko‘nikmaga ega emasliklari ko‘rindi. Ko‘rsatib o‘tilgan jihatlarni inobatga olib, ustoz-shogird an‘anasini samarali yo‘lga qo‘yish lozim. Talabalarni ilmiy faoliyatga, loyihalar, grant, monografiya va boshqa tadqiqot jarayonlariga jalb qilish lozimligini muhim jarayon sifatida ko‘rsatishimiz mumkin. Yuqorida sanab o‘tilgan muhim jihatlarni inobatga olgan holda, zamonaviy jismoniy madaniyat sohasi vakilini tarbiyalash uchun sohada olib borilayotgan tadqiqot ishlarini tashkillashtirish, bevosita ustoz-shogird an‘anasini keng joriy qilish, jismoniy madaniyat talabalarining uzluksiz, samarali amaliyot olib borishini tashkil qilish borasida zarur bo‘lgan qo‘llanma va darsliklar chop qilish, ilmiy izlanishlarni kuchaytirish lozimligini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). “Pedagogik ta‘lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta‘lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-289-qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2022-yil 1-iyun.

(2). “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-901-qonuni. 2024-yil 1-fevral.

(3). “2022–2026-yillarga mo’ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli farmoni.

(4). “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3151-qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-yil 7-iyul.

(5). Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik, T., “ITA-PRESS”, 2015.

(6). Abdurahmonov L.L. Jismoniy madaniyat talabalarining pedagogik amaliyotda mustaqil ta’lim va o‘z-o‘zini takomillashtirishining innovatsion texnologiyalari. Magistrlik dissertatsiyasi. Urganch, 2018.

(7). Sharipov A.K. Jismoniy madaniyat fanidan pedagogik amaliyot asoslari. Uslubiy qo‘llanma, Urganch, 2011.

(8). Abdirahmonov L.L. Jismoniy madaniyat talabalarining uzluksiz pedagogik amaliyot davrida o‘z-o‘zini takomillashtirish jarayonining pedagogik asoslari. Ilmiy jurnal, “Ta’lim, fan va innovatsiya”, 2022-yil, 1-son.

Mambetkarimov Rinat Rustemovich (Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti)

ZAMONAVIY TA’LIM BERISHDA MUAMMOLI TA’LIMNING O‘RNI VA ROLI

Annotatsiya. Mazkur maqolada tahliliy fikrlash va muammoli ta’limni rivojlantirishda zamonaviy ta’lim masalalari keng tahlil qilingan holda, tahliliy fikrlash va muammoli ta’lim usullarining o‘ziga xos tomonlari, uning asosiy mezonlari ko‘rsatilib, har tomonlama tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: muammoli ta’lim, muammoli vazifa, intellektual, subyekt, ruhiy holat, texnologiya, uslub, model, falsafa, jarayon, hodisa, voqea.

РОЛЬ ПРОБЛЕМНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В данной статье всесторонне проанализированы вопросы современного образования в развитии аналитического мышления и проблемного обучения, показаны конкретные аспекты аналитического мышления и методов проблемного обучения и их основные критерии.

Ключевые слова: проблемное образование, проблемная задача, интеллектуал, субъект, состояние ума, технология, метод, модель, философия, процесс, событие, событие.

THE ROLE OF PROBLEM-BASED EDUCATION IN MODERN EDUCATION

Annotation. In this article, the issues of modern education in the development of analytical thinking and problem-based learning have been comprehensively analyzed, showing the specific aspects of analytical thinking and problem-based learning methods and their main criteria.

Key words: problem-based education, problem-based task, intellectual, subject, state of mind, technology, method, model, philosophy, process, event, happening.

Kirish (Introduction). Inson jamiyatta o‘zining faoliyat o‘rnini egallashi uchun bilishning barcha sohalarini to‘g‘ri o‘zlashtirgan bo‘lishi kerak, bunda ta’lim va tarbiyaning, albatta, zamonaviy ta’limning o‘rni katta. Ta’lim berish azal-azaldan mashaqqatli inson faoliyatlaridan sanalib kelingan. Insonlarning ongini, ularning fikrlashi, bilim va ko‘nikmalarini egallashida ta’limning o‘rni juda yuqori. Xususan, inson dunyoni anglashda ta’limsiz amalga oshirishi mumkin emas. Shuning uchun ham ularning oldidagi to‘siqlarni yengib o‘tishda, ularning mazmunini tushunishda ta’limning yangi-yangi turlariga zarurat kuchayadi. Shu sababli ham zamonaviy dunyoda zamonaviy ta’lim berishga zarurat ortib boraveradi. Bunday ta’lim berish, albatta, muammoli ta’lim bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Respublikamiz olimlardan A.Yusupov, D.M.Mahmudova, M.H.Mahmudov, M.N.Usmonova, U.J.Sodiqovlarning ilmiy izlanishlarida muammoli ta’lim berishga doir nazariy masalalari pedagogik, falsafiy jihatlarini tahlil qilingan. Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlaridan B.V.Kupriyanov, X.A.Maxmudov, V.Y.Portnix, V.M.Rusalov, V.M. Aganiyan kabilarning ilmiy tadqiqot ishlarida pedagogik kompetensiyalarini oshirish masalalari chuqur tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida falsafiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, tarixiy, pedagogik va metodik adabiyotlarni o‘rganish, falsafiy-pedagogik tahlil, pedagogik eksperiment, tadqiqot natijalarini statistik tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Muammoli talimning asosi talabalarning aqliy faoliyati bo‘lib, bu turdagi ta’limni tahliliy fikrlashning turli jihatlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun, imkon qadar, ko‘proq qo‘llash mumkinligini ta’kidlash mumkin. Muammoni o‘rganish metodologiyasi “muammo”, “muammolilik”, “muammoli vaziyat”, “o‘quv muammosi”, “muammoli vazifa” kabi ba’zi bir qator tushunchalarga asoslangan. Yuqoridagi barcha tushunchalar uchun boshlang‘ich atama “muammo” – aniq

yoki yashirin qarama-qarshilikni o'z ichiga olganligi sababli, hal qilishni, izlanishni talab qiladigan savol yoki topshiriq, "muammolilik" tushunchasi muammoli va noaniq xususiyatlarni, sifatni aks ettiradi va aniq yoki yashirin shaklda o'quv maqsadlariga erishish jarayonida qiyinchiliklar mavjudligiga dalil sifatida ko'zga tashlanadi. "Muammolilik"ni muayyan muammoli vazifada batafsil bayon etilgan ta'lim faoliyatidagi muammolarni shakllantirish va ochish jarayoni deb tushunish kerak. So'nggi o'n yilliklar ichida jamiyatdagi o'zgarishlar pedagogika oliy ta'limini insonparvarlashtirish, uning kompetentlik paradigmasiga o'tishi uchun asos bo'ldi. Ushbu o'tish, bir tomondan, yangi pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish uchun maqsadli jarayonni belgilash hamda atrofimizdagi dunyoni bilishning yuqori darajasini ta'minlaydi.

Mamlakatimizda va butun dunyodagi ijtimoiy o'zgarishlarning dinamikasi, shuningdek, zamonaviy jamiyatni rivojlantirish jarayoniga innovatsiyalarni keng joriy etish pedagogika oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar uchun professional layoqatlarni shakllantirilganligiga nisbatan yangi talablarni belgilab beradi. Ularning fundamental va uslubiy tayyorgarligi, rivojlangan samarali fikrlash, tahliliy fikrlashda ko'nikmalar va yuqori axborot madaniyati dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tahliliy fikrlashda uchun keng qo'llaniladigan va eng ko'p talab qilinadigan pedagogik texnologiyalardan biri muammoli ta'limdir. Oliy ta'lim muassasari o'qituvchilari ta'lim jarayonida muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanish, xususan, gumanitar fanlarni o'rganishda muhimligini tushunadilar [1;412b.]. Ular muammoli ta'lim olish uchun maxsus yaratilgan muammoli vaziyatlarda nazariy va amaliy muammolarni hal qilish jarayonida talabalarining tahliliy fikrlashni rivojlantirish uchun yangi bilimlarga ega bo'lishiga asoslanadi.

Muammoli ta'lim texnologiyasining mohiyati o'quv jarayonini tashkil etishda oliy ta'lim muassasalari talabalarida tahliliy fikrlashni rivojlantirish uchun ma'lumot tayyor shaklda berilmasligi bilan izohlanadi. Buning o'rniga, o'qituvchi maxsus muammoli vaziyatni tashkil qiladi, ularga ma'lum bir vazifani qo'yadi, buning uchun talabalar muayyan mustaqil izlanishni olib borish kerak. Bunday izlanish faoliyati natijasida yangi bilim, qobiliyat va ko'nikmalar hosil bo'lib, ular ko'proq teranlik, mustahkamlik, onglilik bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, talabalarining bilim olishga bo'lgan faolligi, qiziquvchanlik, bilimdonlik, ijodiy fikrlash va boshqa fikrlash bilan bog'liq shaxsiy muhim fazilatlar ham rivojlanadi.

Hozirgi vaqtda muammoli ta'lim – bu o'qituvchi o'quv mashg'ulotlarida muammoli vaziyatlarni yaratadigan, keyinchalik, talabalarni ularni hal qilishida tahliliy fikrlash uchun mustaqil faoliyatni tashkil etadigan, natijada kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarning ijodiy o'zlashtirilishi asosida tahliliy fikrlashni rivojlantirishga olib keladigan ta'limni tashkil etadi. Talabalarining tahliliy fikrlashlarini rivojlantirish tushunchasi doirasida oliy ta'lim muassasalarining talabalarini o'qitish amaliyotida uni amalga oshirish uchun bir nechta turli yondashuvlar mavjud.

Bir qator olimlarning fikriga ko'ra, muammoli ta'limni o'rganish bu o'quv vazifasini tashkil etish, undagi muammoni shakllantirish, talabalarga ushbu muammoni yechishda yordam berish, olgan bilimlarini tekshirish va mustahkamlash bo'yicha harakatlar majmuidir deya ko'rsatib o'tadi [2;77-b.]. Muammoli ta'limda talabalar turli darajadagi murakkablikdagi muammolarni hal qilishda, o'zlari uchun tahliliy fikrlashda bilim va uslublarni o'zlashtirib, ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishi va rivojlantirishiga ishonadi. Binobarin, o'qituvchi tomonidan amalda tatbiq etilayotgan qadriyatli va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar eng dolzarb hisoblanadi, deb ta'kidlab aytishga bo'ladi.

Ta'lim jarayonida talabalarga mustaqil fikrlashni talab qiladigan murakkab savollarni berib, tahliliy fikrlash orqali yangi bilimlarni olish g'oyasi uzoq vaqt davomida xorij didaktikasi va falsafasida ildiz otgan va Suqrotning falsafiy qarashlarida, F.Akvinskiy, F.Bekon va I.Kantning fikrlari mujassamlangan asarlariga borib taqaladi. Faylasuflar asarlarida tayyor bilimlarni "yodlash"dan bosh tortish g'oyasini ishlab chiqdilar, ular subyektning bilimlarni o'rganishdagi faolligi to'g'risidagi qarashlarga qarshi turdilar. Bu XX asr boshlarida didaktikada mustaqil yondashuvlarning shakllanishiga hissa qo'shdi, masalan, laboratoriya mashg'ulotlari uslubi, tabiatshunoslikni o'qitish texnikasi, shuningdek, evristik, eksperimental-evristik, laboratoriya-evristik va boshqalar shular jumlasidandir.

Ko'pgina o'qituvchilarning fikrlariga ko'ra, bu uslublar tadqiqot ta'limiga asoslanadi. Ular uning mohiyatini o'quvchilarning aqliy bilish faoliyatini faollashtirish, ularning ijodiy qobiliyatlarini namoyon etish, shaxsning motivatsion qobig'iga kuchli ta'sir ko'rsatish va bu orqali ta'lim jarayoniga qiziqishlari uchun shart-sharoitlarni yaratishda ko'radilar.

XX asrda AQSH ilm-fani doirasida muammoli ta'lim bo'yicha ikkita asosiy yondashuv shakllanadi. Birinchisi, pragmatizm falsafasining asoschisi bo'lgan o'qituvchi va psixolog D.Dyui g'oyalari bo'lgan. U o'zining pedagogik qarashlarida empirizm asoschisi, inson atrofida olam haqidagi ma'lumotlarning asosi faqat bilimni tasdiqlovchi yoki rad etuvchi uning empirik faoliyati bo'lishi mumkin deb hisoblagan F.Bekon nuqtayi nazarini takrorladi. D.Dyui, shuningdek, amaliy harakatlarsiz insonning bilimlari faqat taxminlar

bo'lib qolishiga ishonch hosil qildi, ya'ni, o'quv jarayoni o'quv-amaliy yo'nalishga ega bo'lgan talabalarining mustaqil faoliyatiga asoslangan bo'lishi kerak. Uning maktabida o'quv mashg'ulotlari o'quvchilarning amaliy o'yin faoliyatiga asoslangan edi, ammo u yaxlit konsepsiyani yaratolmadi va muammoli ta'limning nazariy asoslari faqat o'tgan asrning o'rtalarida amalga oshirildi.

Ikkinchi yondashuv bixeviorizm tamoyillariga asoslanadi bu Amerika psixologiyasidagi tendensiya murakkab psixik jarayonlarni, shu jumladan, o'rganishni ham, rag'batga nisbatan xulq-atvor reaksiyasiga, ya'ni tashqi muhitning organizmga ta'siriga bog'laydi. Shu tariqa, amerikalik pedagog-nazariyachi Uilyam Berton, ta'lim berish jarayonini insonning avvalgi tajribasini yangi rag'batga reaksiyalarning o'zgarishi bilan bog'liq oddiy o'zgarish sifatida taqdim etdi. Shu bilan birga, U.Berton nazariyaning o'quv jarayonidagi roliga kamroq qiymat berilgan, tashqi muhitning o'quvchining fikrlash qobiliyatiga ta'siri ahamiyasiz qoldirilgan.

Muammoli ta'limning ko'plab zamonaviy xorijiy olimlar tavsifi orqali berilgan umumiy tushunchalari zahirida amerikalik o'qituvchi va psixolog, tahliliy fikrlash sohasi mutaxassisi J.Brunerning qarashlari yotadi. U bilim olish uchun o'quvchilarning ijodiy fikrlashlari ahamiyatini ta'kidlaydi. Buning uchun olingan yangi bilimlarning tashkillashtirilishi va tuzilishiga e'tibor qaratish lozim. Shu bilan birga, yangi nazariyalar avvalgi nazariyalardagi kamchiliklardan xalos bo'lish uchun D.Dyui va U.Bertonning qarashlarini qayta ko'rib chiqadi. Masalan, zamonaviy xorijiy olimlar muammoli masalalarni hal qilishda o'qituvchining roli muhimligiga e'tibor berishadi yoki o'quvchilarning individuallashtirilgan faoliyatidan farqli o'laroq, muammoli vaziyatni ko'rib chiqishda jamoaviy sa'y-harakatlarni birinchi o'ringa qo'yadilar.

Hozirgi vaqtda falsafa va pedagogika bo'yicha ingliz tilidagi adabiyotlarda problem solving, problem based learning, learning-by discovery va boshqalar ishlatiladi. Bunday "muammoli yo'naltirilgan ta'lim"-ning maqsadi talabalarga fanlarni o'rganishda moslashuvchan bilimlarni, muammolarni hal qilishning samarali ko'nikmalarini, o'z-o'zini boshqarishni o'rganishni, ichki motivatsiyani, shuningdek, ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan hamkorlik qilish va o'zaro muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirish orqali tahliliy fikrlashda yordam berishdir [3;234-b.]. Shu nuqtayi nazardan, muammoli yo'naltirilgan ta'lim faol ta'limning bir turi sifatida qaraladi. Bundan tashqari, muammoli o'rganish, an'anaviy bilim olish bilan solishtirganda, bir qator afzalliklarga ega, aynan:

- mantiqiy, ijodiy, dialektik fikrlashga yordam beradi;
- o'quv materiallarini yanada aniqroq qiladi, obyektiv bilimlarni shaxsiy fikrlashda ishonilgan narsalarga aylinishiga yordam beradi;
- talabalarni ijobiy rag'batlantiradi, ya'ni, ularni bilim olishga qiziqtiradi, tobora murakkab maqsadlarni belgilashda ifodalangan davolarning darajasini oshiradi, intellektual mamnuniyatni boshdan kechirishga, o'z qobiliyatlari va imkoniyatlariga ishonch tuyg'usini shakllantirishga yordam beradi;
- "an'anaviy" yo'l bilan olingan bilimlarga nisbatan mustahkam bilimlarni shakllantirishga yordam beradi.

Bilimning mustahkamligi nafaqat talabalarning faolligi va mustaqilligining namoyon bo'lishi bilan ta'minlanadi, balki psixologik sabablarga ham ega. Muammoni hal qilishda talaba tadqiqotchilikka kirishadi va muayyan intellektual harakatlarni amalga oshiradi. Muayyan vaqt davomida hal etilmasligi va shuning uchun o'rganish jarayoniga doimiy qaytish, muammoni hal etishga qaratilgan konsentratsiya faqat tayyor bilim o'zlashtiriluvchi an'anaviy ta'lim bilan solishtirganda yanada mustahkam bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni shakllantiradi. Biroq muammoli ta'limda ijobiy tomonlardan tashqari, ayrim kamchiliklarni ham ta'kidlash kerak. Ulardan eng muhimi muammoli vazifani hal qilishda, o'rganuvchining o'quv jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishi, o'quv holatini yengish uchun ko'proq vaqt va kuch kerakligi, ya'ni, tahlil qilish, o'ylash, hal qilish uchun an'anaviy ta'lim shakliga nisbatan ko'proq vaqt talab etilishidir.

Muammoli ta'limning boshqa muhim kamchiliklari o'qituvchining yuqori pedagogik mahoratiga va muammoli vazifalarni ishlab chiqish uchun kattagina vaqtga ega bo'lishga bo'lgan talablardir. Muammoli ta'limda bir nechta mustaqil bosqichlar aniqlanishi mumkin:

- muammoli vaziyatga kirish;
- tahlil qilish bilan muammoli vaziyatni o'rganish;
- gipotezalarni olg'a surish, ularning dalillari va tekshiruvi;
- muammoli vazifani hal qilishning to'g'riligini yakuniy nazorat qilish.

Shunga o'xshash bosqichlar, umuman, insonning aqliy faoliyatida mavjud bo'lib, fikrlash, dastavval, odamda qiyinchiliklarni boshdan kechiradigan uni faqatgina ularning mohiyatini shakllantirish va ularni yengib o'tish sharoitlarini anglash orqali yengib o'tish mumkin bo'lgan qandaydir muammoli vaziyatni yechishga asoslanganligi haqida mulohaza hisoblanadi. Shu bilan birga, har qanday vaziyat ham muammoli

bo'lavermasligini ta'kidlash kerak. Bunga u faqat subyektlar bilan o'zaro aloqaga kirishib, uning ongida uning bilimlari, ma'nolari, maqsadlariga muvofiq ravishda tasvirlashgach erishadi. Muammoli vaziyatda har doim bunday nomuvofiqlik mavjudligiga, ko'pincha, bu subyektlarning maqsadlari va harakat uslublari bilan bog'liq. Vaziyat tarkibidagi qarama-qarshiliklar uning murakkabligi tufayli kuchayishi mumkin, chunki unda ko'plab elementlar va ularning o'zaro munosabatlari, yetishmasligi yoki aksincha, ma'lumotlarning zichligi, vaziyatda yuz beradigan o'zgarishlarning dinamikasi va boshqalar mavjud.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umumlashtirib aytganda, muammoli xarakterni aks ettiruvchi ushbu murakkab vaziyatlar barcha ijtimoiy jarayonlarni, shu jumladan, ta'limni ham o'z ichiga oladi. Shuni esda tutish kerakki, vaziyatdagi noaniqlikning asosi uning turli jihatlari va turli xil kombinatsiyalarida bo'lishi mumkin, bu esa turli xil muammolarni keltirib chiqaradi va bu o'ta muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (references):

- (1). Анисимов О.С. Основы методологического мышления. Москва, Внешторгизд, 1989, 412 с.
- (2). Антонов В.И. Управление информационными ресурсами как важнейший фактор стабильности развития военных вузов. В.И.Антонов, В.К.Золотухин, Д.Н.Воробьев. "Военная мысль", 2009, № 7, с. 77 – 84.
- (3). Соттрелл С. Сритисал Тхинкинг Скиллс. Девелопинг Эффестиве Аналисис анд Аргумент. Соттрелл Стелла. ИСБН-13: 978-1-4039-9685-5 – Палgrave Масмиллан. Хоундмиллс, Басингстоке, Хампшире, 2005, 234 p.
- (4). Большой энциклопедический словарь. Москва, изд-во "Советская энциклопедия", 1993, с. 1064.

Abdullayeva Lobar Bazarbayevna (Nukus Innovatsion instituti assistant-o'qituvchi) BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARINING NUTQIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada buyuk allomalarning va tadqiqotchi olimlarning nutqiy kompetensiyasi, nutq madaniyati, notiqlik, so'zlashuv odobi tushunchalariga bergan ta'riflari, tadqiqot obyekti bo'lgan nutq kompetensiyasining ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Nutqiy kompetensiyaning mohiyati va tarkibiy qismlari ochib beriladi. Bo'lajak boshlang'ich sinfi o'qituvchilarining kelajakdagi kasbiy faoliyatida nutqiy madaniyatning, nutqiy kompetensiyaning ahamiyati ko'rib chiqiladi.*

***Kalit so'zlar:** nutq, nutqiy madaniyat, nutqiy kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, lingvistik kompetentlik, kasbiy faoliyat, mulohaza madaniyati, kommunikativ-nutqiy kompetensiya, so'zlashuv odobi, notiqlik.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

***Аннотация.** В данной статье анализируются определения, данные великими учеными и учеными-исследователями понятиям речевой компетентности, речевой культуры, красноречия, речевого этикета, а также научно-теоретические основы речевой компетентности, которая является объектом исследования. Раскрываются сущность и компоненты речевой компетентности. Рассмотрено значение культуры речи и речевой компетентности в будущей профессиональной деятельности будущих учителей начальных классов.*

***Ключевые слова:** речь, культура речи, речевая компетентность, коммуникативная компетентность, языковая компетентность, профессиональная деятельность, культура общения, коммуникативно-речевая компетентность, речевого этикет, красноречие.*

THEORETICAL PRINCIPLES FOR THE DEVELOPMENT OF SPEECH COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

***Annotation.** This article analyzes the definitions given by great scientists and academic researchers to the concepts of speech competence, speech culture, eloquence, speech etiquette, as well as the scientific and theoretical foundations of speech competence, which is the object of research. The essence and components of speech competence are revealed. The importance of speech culture and speech competence in the future professional activities of future primary school teachers is considered.*

***Key words:** speech, speech culture, speech competence, communicative competence, language competence, professional activity, communication culture, communicative speech competence, speech etiquette, eloquence.*

Kirish (Introduction). Maktab o'quvchilarining, ayniqsa, boshlang'ich sinfi o'quvchilarining nutqiy va kommunikativ madaniyatini individual shakllantirish va rivojlantirish bevosita boshlang'ich sinfi o'qituvchilarining pedagogik mahoratiga, kasbiy va nutq kompetensiyalarini egallaganlik darajasiga bog'liq.

Bu esa, o'z navbatida, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ularning nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishga dolzarb vazifa sifatida qarashni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Pedagog V.A.Suxomlinskiy, o'qituvchining nutq madaniyati, uning "ma'naviy madaniyatining ko'zgusi", u o'qituvchilarning nutqi har tomonlama puxta o'ylangan, maqsadli, ravon va dono so'zlardan iborat bo'lishi kerak, deb ta'kidlaydi [9].

Sharq mutafakkirlari Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariylar ham o'z asarlarida nutq madaniyati, notiqlik san'ati, til, grammatika va so'z odobi masalalariga katta e'tibor qaratganlar.

Abu Rayhon Beruniy o'zining "Geodeziya" asarida nutq haqida quyidagi fikrlarni aytib o'tadi: "Inson nutqi rost va yolg'orni ifodalagani uchun munozara kelib chiqadi. Notiqlik san'atidan foydalangan kishi yuqori mansabga erishadi. Olim nutqning nazm va nasr ko'rinishida bo'lishini, nutq texnikasi fazilat ekanligini ta'kidlaydi [4].

Buyuk alloma Abu Nasr Forobiy insonni sog'lom fikrlashga undovchi mukammal nutqni tarbiyalash yo'llari haqida fikr yuritar ekan, nutq madaniyati haqida quyidagicha fikrlarini bayon qiladi: "Ta'lim olish va ta'lim berish, fikrlarni bayon etish, savol berish va javob qaytarish til ilmini puxta egallashga bog'liq".

Husayn Voiz Koshfiy o'zining nutq odobiga doir "Futuvvatnomayi sultoniy" asarida so'z qudratiga batafsil to'xtalib, shunday deydi: suhbat chog'ida madaniyat va fahm-farosat bilan savol-javob qilish kerak, chunki so'zlash ham tinglash ham katta mas'uliyat va madaniyatni talab etadi. Agar inson yaxshii so'zlasayu, tinglashni bilmasa yoki tinglasayu, so'zlashni bilmasa, bu ma'naviy noqislik alomatidir. Madaniyatli va ma'rifatli inson so'zni samimiyat bilan so'zlamog'i, suhbatdosh so'zini diqqat-e'tibor, xayrixohlik va hamdardlik bilan tinglamog'i maqsadga muvofiqdir.

Demak, buyuk allomalarimiz tilni chuqur o'rganish, uning grammatikasini va lug'aviy boyligini puxta egallash, madaniyatli so'zlashni o'rganish, nutqning shakli va mazmuniga birdek e'tibor berish, ravon va ta'sirchan nutq tuza bilish, so'zlarni maqsadli va o'rinli ishlatish haqida bebaho fikrlarini bizga meros qilib qoldirishgan.

Lingvist olim Y.N.Karaulovning fikricha, o'qituvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga oliy pedagogik ta'lim amaliyotidan boshlab katta e'tibor qaratilishi kerak [3]. Ya'ni, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning nutqiy rivojlanishiga ham imkoniyatlar yaratilishi kerak ekan.

A.A.Leontevning fikricha, nutqiy kompetensiya – pedagogik muammolarni hal qilishda o'qituvchining nutq vositalaridan maqsadli va samarali foydalanish usullarini bilishi [5;153-b.]. Shuningdek, B.A.Ananyev, A.A.Bodalev, L.S.Vigotskiy, P.Y.Galperina, A.A.Leontev va V.A.Yakunina kabi tadqiqotchilar ham o'qituvchilarning nutqiy kompetensiyani va muloqot madaniyatini rivojlantirishning psixologik va pedagogik asoslarini tadqiq qilishgan [7].

Bo'lajak o'qituvchilarda nutqning muvaffaqiyatli rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarning xususiyatlari, nutqni shakllantirishning obyektiv ehtiyoji va imkoniyatlari, nutqni rivojlantirishga taalluqli masalalar A.Kapskaya, A.Kirichuk, G.Sagach, N.Tarasevich va I.Zimneyalarning tadqiqotlarida, nutq madaniyatining psixologik-pedagogik nazariyasi va uni shakllantirish mexanizmlari esa N.Babich, G.Vinokur, A.Koval, G.Londert, A.Shtepa kabi tadqiqotchilarning yoritib berilgan. Sh.Amonashvili, N.Babich, N.Golovan, A.Gorskaya, A.Ivanovalarning ilmiy izlanishlarida nutq, pedagogik jarayonda o'qituvchining kasbiy faoliyatga tayyorgarligining obyektiv belgisi sifatida o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"[1]gi farmonida xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish singari vazifalar belgilab qo'yilgan. Zero, talabalar mustaqil va tizimli fikrga ega bo'lsagina, ravon so'zlashi va boshqalar bilan to'g'ri muloqotga kirisha olishi, o'z nutqiy kompetensiyasini shakllantirishi, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan til topisha olishi mumkin.

Nutq kompetensiyasi til ilmining tarkibiy qismlari orasida alohida o'ringa ega bo'lib, u lingvistik kompetensiya va kommunikativ kompetensiya o'rtasida aloqa o'rnatadi.

Nutq kompetensiyasi – o'qituvchining til va nutq faoliyatining asosiy qonuniyatlarini bilishi va ulardan belgilangan kasbiy muammolarni hal qilishda foydalanish qobiliyati, shuningdek, bu jarayonda nutq eng asosiy ta'lim-tarbiya vositasi hisoblanadi [10].

Tilni o'qitish nazariyasi va amaliyotida "nutqiy kompetensiya" kommunikativ kompetensiyaning bir qismi sifatida qaraladi. Nutqiy kompetensiya – bu fikrni til orqali shakllantirish usullarini egallash, nutqni idrok etish va hosil qilish jarayonida ushbu usullardan foydalanish qobiliyati [8]. Zamonaviy lingvistika sohasida va pedagogikada "nutq kompetensiyasi" tushunchasi bilan bir qatorda, "kommunikativ-nutqiy kompetensiya", "nutq madaniyati", "lingvistik qobiliyat" singari tushunchalar ham qo'llaniladi.

Pedagogik tadqiqotlarda nutq madaniyati deganda "og'zaki va yozma adabiy til me'yorlarini egallash, shuningdek, nutqning maqsadi va mazmuniga muvofiq turli xil muloqot sharoitida tilning ekspressiv vositalaridan foydalanish qobiliyati" tushuniladi [6;247-b.].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Nutq faoliyati pedagogik oliy ta'lim tizimining butun o'quv jarayonida davom etadi va bo'lajak o'qituvchilarning kelajakdagi faoliyatining mohiyatini belgilab beradi, chunki nutq:

- talabalar uchun bilim olish vositasi;
- ularning bilish faolligining ifodasi;
- turli shaxslararo munosabatlarning asosi;
- talabaning kasbiy faoliyat subyekti sifatida shakllanishiga, kasbiy kompetensiyalarining rivojlanishiga hissa qo'shadi [2;87-b.].

Hozirgi kunda pedagogika sohasida "nutqiy kompetensiya" o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi doirasida keng tadqiq qilinmoqda va unga beriladigan ta'riflar ham turlicha, lekin olimlar uning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat ekanligini inkor qilmaydilar:

- shaxsiy nutq qobiliyatlari: o'z fikrlarini aniq va to'g'ri ifodalash, boshqalarga nutq orqali ta'sir ko'rsata olish, fikrlarni tahlil qila olish qobiliyati;

- idrok etish qobiliyati: tinglash va eshitish (boshqalar tomonidan bayon qilingan fikrlarni, shuningdek, noverbal ma'lumotlarni – mimika, poza va imo-ishoralarni to'g'ri talqin qilish), boshqa insonlarning his-tuyg'ularini va kayfiyatini tushunish qobiliyati (quvonish, hamdard bo'lish, qayg'urish singari tuyg'ularni his qilish);

- muloqot jarayonida o'zaro ta'sir ko'rsatish ko'nikmalari: suhbat, munozara o'tkazish, savollar berish, o'z talablarini shakllantirish, ziddiyatli vaziyatlarda muloqot qilish, muloqot jarayonida o'z xatti-harakatlarini boshqarish qobiliyati.

Til ilmi quyidagi uchta komponentni o'z ichiga qamrab oladi: lingvistik kompetensiyani (til haqidagi ilmiy bilim) shakllantirish, nutq kompetensiyasini o'zlashtirish, kommunikativ kompetensiyalarni (muloqotning turli sohalarida og'zaki va noverbal vositalardan samarali foydalanish) rivojlantirish.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Nutqiy kompetensiya til ta'limining muhim tarkibiy qismi bo'lishi bilan bir qatorda, lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarni o'z ichiga oladi. Talabalarning lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish orqali ularning til sohasidagi nazariy va amaliy bilimlarni egallashiga erishamiz. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda ularning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish katta ahamiyatga ega, bu talabalarning til va nutq faoliyatining asosiy qonuniyatlarini bilish va ulardan kelajakdagi kasbida foydalanishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-farmoni.

(2). Борытко Н.М. Педагог в пространствах современного воспитания. Волгоград, 2002.

(3). Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Монография, М., 2004.

(4). Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., 1993.

(5). Леонтьев А.А. Теория речевой деятельности. М., 1985.

(6). Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н.Ярцева, М., 1990.

(7). Магомедова З.З. Формирование коммуникативно-речевой компетентности будущего учителя начальных классов в вузе. Дисс. ... докт.пед.наук, Махачкала, 2013,188 с.

(8). Нефедова Л.А., Ухова Н.М. Развитие ключевых компетенций в проектном обучении. "Школьные технологии", 2016. № 4, с. 30 – 43.

(9). Сухомлинский В.А. Избр. произведения. в 5 т. Киев, Рад. шк., 1979 – 1980.

(10). https://solncesvet.ru/opublikovannyie-materialyi/rechevaya-kompetentnost-prepodavatelya-k34_4042/#:~:text=Речевая%20компетентность%20–20это%20знание,средством%20преподавания%20и%20средством%20учения

Oblaqulova Dinora Jamshid qizi (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti 1-ingliz fakulteti
3-kurs talabasi; e-mail: dinaraoblakulova49@gmail.com)

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA INGLIZ TILI O‘QITISHNING SAMARALI METODLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ingliz tili fanini oson va qiziqarli o‘qitishda qo‘l keladigan samarali metodlar haqida ma‘lumotlar berildi. Maqolada, asosan, samarali metodlarning ingliz tili o‘qitishdagi ahamiyatiga hamda o‘quvchilarning yosh darajasiga mos ekanligiga ham alohida e‘tibor qaratildi. Shu bilan birga, metodlar haqida ma‘lumot berish uchun ishonchli manbalardan va tadqiqot natijalaridan keng foydalanildi. Maqolada berilgan har bir metodning ahamiyati alohida ta‘kidlab ko‘rsatildi va amaliy misollar bilan yoritib berildi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinflar, o‘quvchilar, o‘qituvchi, dars mashg‘ulotlari, ingliz tili, samarali metodlar, zamonaviy metodlar, qiziqarli o‘yinlar, asosiy g‘oya.

Облакулова Динора Жамшид кизи (Узбекский государственный университет мировых языков,
студентка 3-курса 1-английского факультета; dinaraoblakulova49@gmail.com)

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В статье представлена информация об эффективных методах преподавания английского языка ученикам начальной школы в простой и интересной форме. В статье особое внимание уделено важности эффективных методов обучения английскому языку и возрастному уровню учащихся. В то же время для обоснования методов широко использовались надежные источники и результаты исследований. Важность каждого метода, приведенного в статье, подчеркнута и проиллюстрирована практическими примерами.

Ключевые слова: начальные классы, ученики, учитель, уроки, английский язык, эффективные методы, современные методы, интересные игры, основная идея.

Oblaqulova Dinora Jamshid qizi (Uzbekistan State World Languages University 3rd-year student, English
faculty 1; e-mail: dinaraoblakulova49@gmail.com)

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH IN PRIMARY CLASSES

Annotation. This article provides information on effective methods of teaching English to elementary school students in an easy and interesting way. In the article, special attention was paid to the importance of effective methods in teaching English and to the age level of students. At the same time, reliable sources and research results were widely used to inform the methods. The importance of each method given in the article is highlighted and illustrated with practical examples.

Key words: primary classes, students, teacher, lessons, English language, effective methods, modern methods, interesting games, main idea.

Kirish. Hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan zamonamizda chet tillarini bilish hayotimizning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Yoshlarda xorijiy tillarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish avvalgidan sezilarli darajada ortgan. Maktablarda ham chet tillarini o‘qitishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ma‘lumki, katta yoshdagi o‘quvchilarga qaraganda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga bilim berish katta mehnat talab qiladi. Ayniqsa, chet tillarini o‘qitish uchun bolalar bilan ishlashda turli xil samarali metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, o‘qituvchidan bir paytning o‘zida ham o‘rgatuvchi, ham motivator, ham kashfiyotchi bo‘lish talab qilinadi.

Boshlang‘ich sinflarga chet tillarini o‘qitishda o‘zimizga mayoq qilib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-qarorini belgilashimiz mumkin [1].

Adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolani yozish davomida metodologik manba sifatida Masaru Ibuka, Jeyms Asher kabi mashhur olimlarning ilmiy ishlari va tadqiqotlari natijalaridan foydalanildi. Bundan tashqari, Jamol Jalolovning “Chet til o‘qitish metodikasi” va Gulchehra Turdaliyevaning “Boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar” kabi ilmiy ishlari o‘rganib chiqildi va kerakli ma‘lumotlar namuna tariqasida keltirildi.

Metodlar. Ushbu maqolani tahlil qilish jarayonida tadqiqotlarni kuzatish, lingvistik tahlil hamda taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Boshlang‘ich sinflarda ingliz tilini o‘qitishda o‘z samarasini ko‘rsatgan metodlar yuzasidan kuzatish metodi asosida tahlil olib borildi. Turli foydali metodlar tanlab olinib, natijalari bo‘yicha taqqoslash metodi asosida o‘rganildi.

Natijalar va muhokama. Mashhur Xitoy olimi Masaru Ibukaning fikriga ko'ra, "...bolaning miyasi cheksiz miqdordagi ma'lumotlarga ega bo'lishi mumkin..." [2]. Bundan xulosa qilish mumkinki, kichik yoshdagi bolalar ma'lumotlarni tushunib emas, to'g'ridan to'g'ri yodlash orqali qabul qilishadi. Demak, biz yosh bolalarga chet tilini o'rgatishda yodlashga asoslangan metodlardan kengroq foydalanishimiz lozim bo'ladi. Bu borada tavsiya qilinadigan birinchi metod bu "Topishmoq" metodidir. Yosh bolalarda topishmoqlarni topishga bo'lgan qiziqish kuchli ekanligi sababli bu metod ularda kuchli qiziqish uyg'otadi. O'quvchilarning tushuna olish darajasidan kelib chiqqan holda, ustoz topishmoqni o'zbek tilida aytisa ham, lekin o'quvchilardan javobni ingliz tilida aytishlarini talab qilishi lozim. Shunda topishmoqning javobi sifatida kelgan so'zlar o'quvchilarning xotirasiga tez va uzoq muddatga saqlanadi.

Navbatdagi metod – bu "Qiziqarli o'yinlar" metodi. Bu metod o'quvchilar tomonidan katta qiziqish bilan kutib olingan metod hisoblanadi, chunki o'yinlar kichik yoshdagi bolalar uchun eng qiziqarli mashg'ulotdir. Dars davomida turli xil qiziq o'yinlardan foydalanish chet tillarini o'rganishda o'zining beqiyos o'rniga ega bo'lib kelmoqda. Bunday o'yinlarga "Simon says...", "Pantomime", "Passing the ball" kabilarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Misol uchun, "Simon says..." o'yinida o'quvchilar o'rinlaridan turishadi va ustoz ularga "Simon says..." (Simon aytdi) deb boshlanuvchi buyruq gaplarni aytadi. Masalan, "Round around" (joyingizda aylaning), "Clap your hands" (qarsak chaling), "Close your books" (kitobingizni yoping), "Touch the ground" (yerni ushlang), "Rise your hands" (qo'lingizni ko'taring) va boshqalar. Agar o'qituvchi aytgan buyruq gaplar "Simon says..." deb boshlanmasa, o'quvchilar u harakatni bajarmasliklari lozim, aks holda, bajargan o'quvchi o'yindan chetlatiladi va joyiga o'tiradi. "Passing the ball" o'yinini olaylik. Bu o'yin yangi so'zlarni takrorlashda ham juda foydali. Ushbu o'yinni o'tkazishda bitta kichkina ko'ptokcha kerak bo'ladi. Ustoz biror musiqani qo'yadi va ko'ptokni bir o'quvchiga uzatadi, ko'ptokni olgan o'quvchi uni sherigiga uzatadi, u esa yana boshqa o'quvchiga beradi va shunday davom etadi. O'qituvchi o'zi xohlagan vaqtda musiqani to'xtatadi va musiqa to'xtagan paytda ko'ptok kimning qo'lida bo'lsa, o'sha o'quvchidan yangi so'zlarni so'rashi mumkin va o'yin shu tarzda davom etadi.

Qiyosiy metod. Ushbu metodga akademik L.V.Scherba asos solgan bo'lib, hozirgi kunda chet tilini o'qitish jarayonida ham faol metodlardan biridir [3]. Bu metodda o'quvchilar chet tilini o'z tillariga qiyoslagan holatda o'rganadilar. Hatto, yangi so'zlarni yodlashda ham shu metoddan foydalanish mumkin. Ba'zan ingliz tilidagi ayrim so'zlar talaffuz jihatdan o'zbek tilidagi ma'nosiga o'xshab ketishini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun:

T/r	Inglizcha	O'zbekcha
1	Candy	Qand
2	Candle	Qandil
3	Daddy	Dada
4	A dish	Idish
5	Asphalt	Asfalt
6	To chop	Chopmoq

So'zlarni bunday tarzda bir-biriga o'xshatib, qiyoslab, yod olish qiziqarli bo'lib, uzoq muddat yodda saqlab qolishga yordam beradi.

TPR (Total Physical Response) metodi. Bu metod asoschisi amerikalik psixolog doktor Jeyms Asher hisoblanadi. Ushbu metod o'quvchilar ustozni eshitishi va tushunishiga asoslangan metoddir. Bunda ustoz asosiy namuna bo'lib, o'quvchilar unga taqlid qilishadi. Masalan, so'zlarni ustozlari kabi talaffuz qilishadi yoki ustozlari ishlatgan iboralarni o'z gaplarida qo'llay boshlashadi. 1969-yilda Jeyms Asher TPR metodi bo'yicha yapon va rus tillarida 40 ga yaqin tadqiqotlar o'tkazdi va bu tadqiqotlarning ko'p qismi ijobiy natija bilan yakunlandi [4].

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda yoshlarni har tomonlama yetuk va barkamol qilib tarbiyalashda chet tillarini o'qitishning o'rnini beqiyos. Chunki, bir nechta tilni biladigan bolaning fikrlashi faqat bir tilni biladigan bolaning fikrlashidan keskin farq qiladi. Ko'proq chet tillarini bilish dunyoqarashning kengayishiga sabab bo'ladi. Hozirgi kunda jahonning eng ommalashgan tillaridan biri bu ingliz tili bo'lib, bu tilda so'zlashuvchilar soni kundan kunga ortib bormoqda. Biz ham yoshlarda bu tilni o'rganish ko'nikmalarini bolalikdan shakllantirishimiz lozim. Bunda bizga, eng avval, maktablar yordamga keladi. Maktablarda 1-sinfdan boshlab ingliz tili o'qitiladi, ammo kichik yoshdagi bolalarga dars o'tish o'quvchilardan ko'p kuch talab etadi. Bu qiyinchilikni yengillashtirish maqsadida turli xil o'qitish metodlariga asos solingan bo'lib, ushbu metodlar bugungacha o'zining samarasini ko'rsatib kelmoqda. Ushbu metodlarga yuqorida namunalar keltirildi va natijalar haqida ma'lumotlar berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son qarori.
- (2). Masaru Ibuka. Uchdan keyin kech. T., Akademnashr, 2020.
- (3). J.Jalolov. "Chet til o'qitish metodikasi". T., "O'qituvchi", 2012.
- (4). James, J. Asher. Learning Another Language Through Actions (4th Ed). T., Sky Oaks Productions, 1993.
- (5). Tingting Shi. "A Study of the TPR Method in the Teaching of English to Primary School Students". T., Theory and Practice in Language Studies, Vol. 8, 2018.
- (6). "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-1875-sonli. T., "Xalq so'zi" gazetasi, 2012.
- (7). Turdaliyeva G.N. Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar. Toshkent, 2020.
- (8). Wang Li. "Application of TPR Teaching method in Primary School English Teaching". T., Journal of Heilo-ngjiang Institute of Education, 2008.

Jumagulova Aziza Abdujalil qizi (O'zbekiston davlat Jismoniy tarbiya va sport universiteti I bosqich tayanch doktoranti, Chirchiq shahri, O'zbekiston; aziza96m@gmail.com)

BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK BOSQICHIDAGI DZYUDOXILAR JISMONIY SIFATLARINING RIVOJLANISHINI NAZORAT QILISH, TEXNIK-TAKTIK VA JISMONIY TAYYORGARLIGINING PEDAGOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

***Annotatsiya.** Maqolada boshlang'ich tayyorlov guruhidagi dzyudochilarni tayyorlashda yosh dzyudochilarning texnik va taktik, umumiy va maxsus tayyorgarligiga, shuningdek, jismoniy sifatlarining rivojlanishini nazorat qilishga e'tibor qaratilgan. Shu bilan bir qatorda, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida egallanishi va o'qitish darajasi bo'lgan 6-oq belbog'ni olish uchun belgilangan vazifalar yoritib o'tilgan.*

***Kalit so'zlar:** dzyudo, boshlang'ich tayyorlov guruhi, rivojlantirish, saralash, o'quv-mashg'ulot jarayoni, dzyudochilarning texnik va taktik, umumiy va maxsus tayyorgarligi, o'qitish darajalari, irg'itishlar, tik turishlar, yiqilishlar, muvozanatdan chiqarish, burilishlar, ushlab olishlar, parterda to'ntarishlar va ushlab qolishga o'tishlar, jismoniy sifatlar.*

Жумагулова Азиза Абдужалиловна (Узбекский государственный университет физического воспитания и спорта, город Чирчик, Узбекистан. aziza96m@gmail.com)

МОНИТОРИНГ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ПОДГОТОВКИ, СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ИХ ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКОЙ И ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ

***Аннотация.** В статье основное внимание уделяется технико-тактической, общей и специальной подготовке юных дзюдоистов, а также контролю физического качества при подготовке дзюдоистов. Кроме того, выделены задачи, поставленные для получения 6-го «Белый пояс» – уровня образования и подготовки на этапе начальной подготовки.*

***Ключевые слова:** дзюдо, группа начальной подготовки, развитие, отбор, тренировочный процесс, технико-тактическая, общая и специальная подготовка дзюдоистов, уровни подготовки, броски, положения стоя, падения, нарушение равновесия, повороты, приемы, партерные перевороты и переходы в приемы, физические качества.*

Jumagulova Aziza Abdujalilovna (Basic doctoral student of the 1st stage Uzbek State University of Physical Education and Sports Chirchik city, Uzbekistan; aziza96m@gmail.com)

MONITORING THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL QUALITIES AT THE INITIAL STAGE OF PREPARATION, IMPROVING THE PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THEIR TECHNICAL-TACTICAL AND PHYSICAL PREPARATION

***Annotatsion.** The article focuses on technical-tactical, general and special training of young judokas, as well as physical quality control during the training of judokas. In addition, the tasks set for obtaining the 6th "white belt" – the level of education and training at the initial training stage are highlighted.*

***Key words:** Judo, initial training group, development, selection, training process, technical and tactical, general and special training of judokas, levels of training, throws, standing positions, falls, imbalance, turns, techniques, ground coups and transitions into techniques, physical qualities.*

Kirish (Introduction). Yosh dzyudochilarni tayyorlashdagi muammolar uzoq yillardan beri bir qancha ilmiy jamoatchilik, professor va olimlar tomonidan o'rganilib kelayotgan asosiy masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Bu bo'yicha hozirgacha ko'plab ilmiy-uslubiy ishlar, tadqiqotlar olib borilgaani barcha-

mizga ma'lum, ammo dzyudoni o'rgatish va o'qitishdagi bir qancha masalalar o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Sport maktablarida malakali sportchilarni yetishtirib chiqarish uchun sport maktabiga kelgan boshlang'ich tayyorgarlik guruhi shug'ullanuvchilariga alohida ahamiyat berish lozim. Trener ularni shu sport turiga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, o'quv yili davomida o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv materialini puxta va tushunarli tarzda o'rgatish, shug'ullanuvchilarni mashg'ulotlarni oqsatmasliklari yo'llarini izlashi lozim. Bunda o'quv materialidagi usullar sportchilarga trener tomonidan qisqa va aniq qilib tushuntirilish bilan bir qatorda, ko'rsatib berish, usullarning har bir detalini, ya'ni bo'lagini alohida ko'rsatib, so'ng umumlashtirish kerak. Ularning har tomonlama rivojlanishi, ya'ni, texnik-taktik, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarliklari, shu bilan bir qatorda, jismoniy sifatlarining ham shakllanishini ta'minlash bu bosqichning asosini tashkil qiladi. Dzyudo sport turi bo'yicha boshlang'ich tayyorlov guruh sportchilarini umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi, texnik va taktik tayyorlash orqali aniq bajarilgan harakatlar samaradorligini, shu bilan bir qatorda, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi dzyudochilarning jismoniy sifatlarini nazorat qilishdan iborat. Bu tadqiqot o'z ichiga quyidagi vazifalarni oladi:

– boshlang'ich tayyorlov guruhi shug'ullanuvchilarining texnik va taktik tayyorgarligini takomillash-tirish;

– boshlang'ich tayyorlov guruhi shug'ullanuvchilarining umumiy va maxsus tayyorgarlik turlari;

– dzyudo sport turi boshlang'ich tayyorlov guruh sportchilarni tayyorlashda jismoniy sifatlarini rivoj-lantirish va nazorat qilish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Dzyudo bo'yicha sportchilarni o'qitish va tayyorlashning barcha bosqichlarida sport mahoratidan bilim berishning innovatsion metodlarini ishlab chiqish, ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy qilish, dzyudo bo'yicha qobiliyatli yosh sportchilarni aniqlash, ular orasidan xalqaro sport maydonlarida munosib qatnashishni ta'minlashga qodir bo'lgan professional sportchilarni tayyorlash mahorati, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan zamona-viy hamda samarali parasportchilarni tayyorlashga yo'naltirilgan dasturlar va usullarni ishlab chiqish za-ruriyati paydo bo'lmoqda.

Sportchilarni tayyorlash maqsadga qaratilgan jarayon bo'lib, maxsus vosita, uslub va shart-sharoit-larni qo'llagan holda, sportchini rivojlantirish va uning zaruriy sport natijalarini qo'lga kiritishni ta'minlov-chi jarayondir. Sportchini tayyorlashda uchta asosiy tarkibi mavjud, bu komponentlar sport tayyorgarligi-da muhim ahamiyat kasb etadi: a) musobaqa tizimi; b) sport mashg'uloti tizimi; d) mashg'ulot va musoba-qa qo'shimcha ravishda ularning samaradorligini oshiruvchi faktorlar (L.P.Matveyev. 1991).

Texnik-taktik tayyorgarlik dzyudoda yuksak natijalarni qayd etishda asosiy ahamiyatga ega. Dzyudo nazariyasi va metodikasi bo'yicha yaratilgan ilk adabiyotlarda dzyudochilarni tayyorlashga oid muhim ma'lumotlar keltirilgan. Keyinchalik, dzyudo nazariyasi va metodikasining rivojlanishi bu yo'nalishda ya-angi yo'nalish va sportchilarni tayyorlash uslub, uslubiyatlarining amaliyotga joriy qilinishiga sababchi bo'ldi. Hozirgacha dzyudo bo'yicha juda ko'p qimmatli adabiyotlar va ilmiy maqolalar nashr ettirildi. A.N.Lens va G.S.Tumanyan (1969) kabi olimlar tomonidan dzyudochilar tayyorgarligi jarayoniga oid individual tay-yorgarlik dasturi taklif etilgan. Y.K.Koblev, M.A.Pismenskiy va V.I.Sitnik (1982) o'z ishlarida ko'p yillik mashg'ulotlar tizimini qisqa muddatli mashg'ulotlar seriyasidan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Ularning fik-riga qaraganda, faqat dzyudodagina emas, balki barcha kurash turlarida butun bir mashg'ulotlar tizimi bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lgan mashg'ulotlardan iboratligi e'tirof etiladi. Yuqoridagi fikr va xulosalar sport nazariyasi va uslubiyati bo'yicha boshqa ko'pgina olimlar ishlarida o'z aksini topgan (V.M.Dyachkov (1964), V.M.Zatsiorskiy (1966), L.P.Matveyev (1967, 1977, 1991), M.Y.Nabatnikova (1970), N.G.Ozolin (1970), V.P.Platonov (1986), R.S.Salamov (2005), T.S.Usmonxo'jayev (2006), Tudor O. Bompa (2005). I.I.Alixanov (1986), A.S.Kuznetsov (1995), A.N.Lens (1967), G.A.Sapunov (1970), Y.A.Shulik (1988) kabilar fikriga nazar soladigan bo'lsak, sport kurashlarida yuqori natijaga erishish uchun texnik-tak-tik tayyorgarlik muhim hisoblanadi [1;121–123-b.].

Texnik-taktik tayyorgarlik darajasining pastligi, ya'ni, yetishmasligi musobaqa faoliyatiga farqli shaklda ta'sir ko'rsatadi. Bu holat bellashuv sharoitida hakam tomonidan salbiy baholanish ehtimoli ham mavjud. F.A.Kerimov fikricha esa (1988) tayyorgarlikning dastlabki bosqichida potensial imkoniyatlar mo-deli, malakali sportchilar tayyorlash bosqichida esa sport faoliyati modeli bo'lishi kerak. Uzoq yillik tayyor-garlik jarayoni yuqorida taklif etilgan model asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Yuqori natijalar-ni qayd etishda bir qancha omillarni hisobga olish kerakligi murabbiylar tomonidan aytib o'tilgan. Bunday omillar sirasiga sportchini tanlash, saralash, tayyorgarlik jarayonini maqsadga muvofiq ravishda tashkil etish kabilarni kiritish mumkin [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sportchilar sport maktabida shug'ullanishlarining boshlang'ich tayyorgarlik bosqichining birinchi yilida mashg'ulotlarida UJT va MJT o'zaro nisbati 10–12 yoshdagi sportchilar uchun UJT–80%, MJT–20%ni tashkil etadi. Dzyudochilar umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik mashqlari mazmuni 10 – 12 yosh uchun.

Umumiy jismoniy tayyorgarlik–turli xil o'yinlar, kross (haftasiga bir marta), suzish va turizm. Maxsus jismoniy tayyorgarlik – maxsus jismoniy mashqlar (qisqa muddatli), asosiy qismi dinamik xarakterdagi mashqlar [1;135-b.].

Bu bosqichda asosiy mashg'ulot uslublari: o'yin, bir tekis, o'zgaruvchan, aylanma, takroriy. Mashg'ulot vositalari: harakatli va sport o'yinlari, gimnastika mashqlari, kross yugurish, kurashchining maxsus mashqlari, o'z-o'zini ehtiyotlash, o'quv-mashg'ulot bellashuvlari. Bu bosqichda tezkorlik, chaqqonlik hamda egiluvchanlik sifatlariga e'tibor ko'proq qaratiladi [4;381-b.].

Texnik va taktik tayyorgarlik uchun tavsiya etilgan o'quv materiallari 1 yillik o'quv mashg'ulotning dastlabki tayyorgarlik bosqichida (BTG-1).

Irg'itishlar – Nage Waza.

1. Yon tomondan chalish – De Ashi Barai.
2. Tizzadan chalish – Hiza Guruma.
3. Oldindan chalish – Sasae Tsuru Komi Ashi.
4. Beldan o'rab, yonbosh osha irg'itish – Uki Goshi.
5. Tutib otish – O Soto Gari.
6. Yonbosh orqali irg'itish – O Goshi.
7. Ichkaridan ilib olish – O Uchi Gari.
8. Bel orqali irg'itish – Seoi Nage.

Yotgan holatda kurashish usullari – Ne Waza.

1. Yon tomonlama ushlab qolish – Hon Kesa Gatame.
2. Yon tomondan qayta ushlab qolish – Kata Gatame.
3. Oyoq va beldan tutgan holda, ko'ndalangiga ushlab qolish – Yoko Shiho Gatame.
4. Belbog'dan tutgan holda, bosh tomondan ushlab qolish – Kami Shiho Gatame.
5. Qo'llar va boshni tutgan holda, minib ushlab qolish – Tate Shiho Gatame.
6. Yon tomondan ushlab qolishdan oyoq yordamida tirsakni bukish – Kesa Ude Hishigi Gatame.

O'z-o'zini himoya qilish oldindan, orqadan; qo'l, qo'llar, gavdani oldindan, orqadan bo'yinni ushlab qolishlardan bo'shatish.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). “KYU” tizimi – bu oltita o'rgatish darajasi bo'lib, to jiggarrangacha bo'lgan belbog'lar bilan belgilangan (darajalar yo'nalishi 6 dan 1 gacha). Birinchi o'qitish darajasi endi shug'ullanuvchilarga mo'ljallangan. Bu belbog' uchun imtihonlar topshirish 10 yoshdan tavsiya qilinadi va bu boshlang'ich tayyorgarlik bosqichiga to'g'ri keladi. Birinchi daraja vazifalari (6-oq belbog').

1. Dzyudo tarixi.
2. Hakamlar va murabbiylarning asosiy buyruqlari.
3. Kimanoni taxlash. Belbog'ni taqish.
4. Rasm-rusumlar. Tachi-rei – Tik turgan holda salomlashish.
5. Yiqilish (Ukemi). Sherigini xavfdan saqlash.
6. Tik turishlar (Shusei):

–asosiy: frontal (Shizen-tai), o'ng tomonlama (Migi-shizen-tai); chap tomonlama (Hidari-shizen-tai);

–himoyalaniqlik: frontal (Jigo-hontai); o'ng tomonlama (Migi-jigotai); chap tomonlama (Hidari-jigotai);

7. Siljib harakatlanish (Shintay):

–navbatma-navbat qadam tashlash bilan (Ayumi ashi); yuzi bilan oldinga, orqasi bilan oldinga.

–mayda qadamlar bilan (Tsugi ashi); tozi bilan oldinga, orqasi bilan oldinga, yon tomoni bilan oldinga.

8. Muvozanatdan chiqarish (Kuzushi) – sakkizta yo'nalish.

9. Burilishlar (Tai-sabaki):

–90 gradusga burilishlar;

– chap va o'ngga 90 gradus burilishlar;

–180 gradusga burilishlar.

10. Ushlab olishlar (Kumikata): yeng-qaytarma, yeng-yelkadan.
 11. Tik turish va parter holatidagi usullarning namoyishi kompleksi:
 –tizzadan chalish (Hiza-guruma);
 –yon tomondan chalish (De-ashi-barei);
 –sondan oshirib irg‘itish (Uki-goshi);
 – orqadan chalish (O-soto-otoshi).
 12. Parterda to‘ntarilishlar va ushlab qolishga o‘tish;
 13. Siltab muvozanatdan chiqarish (Uki-otashi) [2;43-49-50-97-b.].

1-jadval

1–2-o‘quv yili dzyudochilari uchun zachot talablari.
Dzudochilar jismoniy sifatlarining rivojlanishi nazorat qilish uchun zachot talablari (10–11 yosh)

Harakat faoliyati turi	Rivojlantiriladigan jismoniy sifat	Mashqlar	Dzyudochilar yoshi	
			10 yosh	11 yosh
Yengil atletika	Tezkorlik	30 m.ga yugurish (s)	5,6	5,4
Gimnastika	Kuch	Turnikda tortilish (marta)	4	6
	Chidamlilik	Yotib qo‘llarni bukib-yozish (marta)	-	20
	Tezkorlik	Orqamacha yotib, oyoqlar birlashtirilgan, 20 sek ichida gavadani bukish	-	6

2-jadval

Dzudochilar jismoniy sifatlarining rivojlanishi nazorat qilish uchun zachot talablari

Harakat faoliyati turi	Rivojlantiriladigan jismoniy sifat	Mashqlar	12 yosh		
			50 kg gacha	60 kg gacha	60 kg dan yuqori
Yengil atletika	Tezkorlik	30 m.ga yugurish (s)	5,6	5,4	5,6
	Chidamlilik	400 m.ga yugurish (min/s)	1,13	1,13	1,13
	Chaqqonlik	3x10 m.ga mokisimon yugurish (s)	7,5	7,5	7,5
Gimnastika	Kuch	Turnikda tortilish (marta)	8	8	8
	Chidamlilik	Yotib qo‘llarni bukib-yozish (marta)	45	48	30
		Oyoqlar birlashtirilgan holda gavadani bukish (marta)	18	20	14
	Kuch	Gimnastika devorchasida osilib turib, oyoqlarni qo‘llargacha ko‘tarish (marta)	6	5	2
		Oyoqlar yordamisiz arqonga (4 m) tirmashib chiqish (s)	9,3	9,9	12,2
	Tezkorlik	Orqamacha yotib, oyoqlar birlashtirilgan, 20 sek ichida gavadani bukish	12	12	10
		20 sek turnikda tortilish (marta)	6	6	4
		Yotib tayanib, 20 sek ichida qo‘llarni bukib-yozish (marta)	16	12	12
	Chaqqonlik	Oldinga 10 marta umbaloq oshish (s)	18	18	19
Sport kurashi	Kuch	Vazni o‘zini teng bo‘lgan sherigini yelkaga o‘tkazib, o‘tirib-turishlar (marta)	6	8	4
		Parallel o‘rindiqlarda turgan holda raqib belini orqadan ushlab olib, uni ko‘tarish (marta)	3	7	2
		Tik turishdan ko‘prik holatiga o‘tish (5 marta)	14	16	18
	Egiluvchanlik	Ko‘prik holatida 10 marta ag‘darilishlar (s)	18	20	22
	Tezkorlik	Manekenni sonidan oshirib, 10 marta irg‘itish (s)	28	30	26

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bu bosqichda asosiy e'tibor mashg'ulot faoliyati asoslarini shakllantirish: dzyudo texnikasi elementlarini o'zlashtirish, dzyudo taktikasi to'g'risida umumiy tasavvur hosil qilishiga ko'maklashishga qaratilgan. Bolalarni jismoniy tarbiya va dzyudo bilan muntazam shug'ullanishga jalb qilish, sport mashg'ulotlariga bo'lgan qat'iy qiziqishini shakllantirish. Vatanparvarlik ruhida tarbiyalash; sportga qadriyat sifatidagi munosabatni shakllantirish; ma'naviy sifatlar; mehnatsevarlik; halollik; intizom; onglilikni shakllantirish, jamoadoshchilik va o'rtoqchilik hislarini, xulq madaniyatini tarbiyalash lozim. Tiklanish vositalari sifatida esa pedagogik sayrlar, suzish, ochiq havoda o'yinlar; fizioterapevtik dush, hammomlardan foydalanish, o'quv-mashg'ulot yili so'ngida o'quv-guruhlarining to'ldirilishi; bolalarning har tomonlama rivojlanishi, musobaqa faoliyatini olib borish asoslarini egalash; o'tish va nazorat me'yorlarini bajarish va nazorat qilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). F.F.Djapparov. Sport-pedagogik mahoratini oshirish (dzyudo) mavzusida. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar organlarining ofitserlik va safdorlik lavozimlariga xizmatga qabul qilingan xodimlar uchun o'quv qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Malaka oshirish instituti, 2023, 160-bet.
- (2). Elov A.N., Bagdasarov A.Y., Arslonov. Sh.A. Dzyudo nazariyasi va uslubiyati. O'quv qo'llanma, T., "Olimos qilich", 2012, 190-bet.
- (3). Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti. T., 2004.
- (4). N.A.Tastanov. Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. Darslik, T., «Sano-standart», 2017, 480-bet.

Kosimova Nargiza Dilmuratovna (ADCHTI "Ijtimoiy-gumanitar fanlar, pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti, f.f.n.)

KOMPLAENS MUNOSABATLAR TAHLILI HAMDA PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida o'qituvchi va talabalar muloqotida komplaensning psixologik xususiyatlari hamda psixologik mexanizmlari haqidagi ilmiy fikrlar, G'arb olimlarining ilmiy tahlillari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: komplaens, psixologik xususiyatlar, mexanizmlar, agressiya, kompetensiya, shifokor, bemor, raqamli muhit.

АНАЛИЗ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ КОМПЛАЕНСА И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ

Аннотация. В данной статье раскрыты психологические особенности комплаенса в диалоге учителя и учащихся в процессе обучения, а также проанализированы научные представления западных учёных.

Ключевые слова: комплаенс, психологические особенности, механизмы, агрессия, компетенция, врач, больной, цифровая среда.

COMPLIANCE RELATIONSHIP ANALYSIS AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS

Annotation. In this article, scientific opinions about the psychological features and psychological mechanisms of compliance in the dialogue between teachers and students in the educational process and scientific analyzes of Western scientists are discussed.

Key words: compliance, psychological features, mechanisms, aggression, competence, doctor, patient, digital environment.

Kirish. Har bir me'yoriy hujjatni qabul qilishda, eng avallo, xalq manfaatlari uchun hamda jamiyat taraqqiyotini yuksaklikka ko'tarish uchun xizmat qiladi.

Yurtboshimizning tashabbusi bilan har bir sohaga e'tibor qaritibgina qolmasdan, balki aholi salomatligi yuzasidan qator qaror va farmonlar qabul qilinmoqda. Shunday ekan, ushbu hujjatlarning ijrosini ta'minlashda ijrochi tashkilotlarning mehnat faoliyati davomida nafaqat moddiy tomondan xizmat ko'rsatish, balki o'z faoliyatini nazorat qilish, ya'ni, komlaens nazorat mexanizmini qo'llash dolzarb masalalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. "Komplaens" so'zi (ingl. so'zdan "compliance"—muvofiqlik, rozilik, kelishuv) ma'nosini bildiradi. Komplaens ilk martda 1906-yilda AQSH sogliqni saqlash va aholiga xizmat ko'rsatish vazirligining faoliyatida qo'llanilgan. Biroq komplaensni rivojlantirish uchun XX asrning 60–70-yillardagi turli sohalarda, xususan, korrupsiya, soliq murojaatlari orqali natija olingan [3].

Tibbiyot sohasida jiddiy muammo sifatida komplaensizlik tushunchasi ham mavjud, bu holat (murosasizlik, nomuvofiqlik, ko'nmaslik, davolash tartibiga rioya qilmaslik) – kabilarni o'z ichiga oladi. Shifokor

va bemor o'rtasida iliq muloqotning yo'qligi muvofiqlik darajasini salbiy holatni keltirib chiqaradi. Komplaensning yana bir muhim jihati, bu muloqot kompetensiyasiga ega bo'lish hisoblanadi. Buning uchun muloqot texnikasi, ta'sir vositalari, usul va turlari kabi psixologik mexanizmlari haqida ham bilim, malakaga ega bolish yuqori darajali muvofiqlikni o'rnatishga imkon beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). “Kommunikativ kompetensiya” atamasining ma'nosiga berilgan ushbu ta'rif tadqiqotchilarga tanish bo'lganligi uchun, undan o'z ilmiy faoliyatlarida to'laqonli foydalanmoqdalar. Raqamli ta'limning paydo bo'lishi va uning negizida masofaviy ta'limning yaratilishi hamda OTMlarning ommaviy tarzda raqamli ta'limga o'tishi jarayoni keskin tezlashdi. Bu esa raqamli iqtisodiyotning asosiy vakolatlarini yanada kengayishiga imkon bermoqda. Shu munosabat bilan, professor-o'qituvchilarning diqqat-e'tibori ham ushbu rasmiy atama matniga ham e'tibor qaratishi maqsadga muvofiqdir. Raqamli muhitda aloqa va hamkorlik kompetensiyasining mazmuni raqamli muhitdagi odamning boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatda o'z maqsadlariga erishishga imkon beradigan turli xil raqamli vositalardan foydalanish qobiliyatidan iborat.

Bo'lajak shifokor talabalarining o'quv jarayonidagi muloqotlarida ham ma'lum bir o'ziga xos o'zgarishlar xususiyatlar yuzaga keldiki, ushbu xususiyatlarning o'qituvchilar tomonidan hisobga olinishini taqozo etmoqda. Tibbiyot fakulteti talabarlari o'quv rejasiga muvofiq keng ko'lamda ilmiy fanlarni egallab borishlari bilan bir qatorda, ushbu fanlarning ilmiy asoslari, toifa (kategoriya)lari va terminologiyasini ham o'zlashtirib boradilar. Talabalar amaliy mashg'ulotlar, ilmiy konferensiyalar, ta'limiy tadbirlar, test sinovlari, loyihalar, kredit modul tizimi yoki boshqa og'zaki nazoratlar paytida (masalan, kasallik tarixini yozishda), hamkasblari bilan bo'lgan o'zaro muloqotda kasbiy ilmiy atamalardan unumli foydalangan holda aloqa o'rnatadilar.

O'quv va ishlab chiqarish amaliyotini o'tash davrida, klinik bo'limlarda bemorlarni nazorat qilish paytida talabalar oldiga o'ta mas'uliyatli–bemor bilan kommunikativ muloqotni o'rnatish vazifasi qo'yiladi. Ular bemorga oddiy va tushunarli tilda uning kasalligi, holati, davolanishi, prognozi haqida aytib berishlari kerak. Ilgari klinik bo'limlarda shifokor va bemor o'rtasidagi kommunikativ muloqot masalalari shunchaki, odatdagi oddiy masaladek qaralgan. Hozirda esa professor-o'qituvchilardan o'quv jarayonining dastlabki kunlaridanoq talabalarda kasbiy kommunikativ kompetensiyani shakllantirish va rivojlantirishni ikki asosiy ilmiy va kasbiy-maishiy sathlarda amalga oshirish talab etilmoqda. Biz tomondan taklif etilgan “kasbiymaishiy muloqot” termini bemor va uning yaqin qarindoshlari bilan tushunarli va qulay tilda muloqotni o'rnatish ma'nosini bildiradi.

Oliy ta'lim muassasalarida o'tiladigan fanlar misolida quyidagi tahlillarni ko'rsatish mumkin: “Psixologiya va pedagogika” fani orqali shifokor-talabalar muloqotning nazariy asoslari haqida muhim ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy ma'lumotlar texnikasini, “Bioetika”, “Tibbiyot tarixi” fanlarini o'zlashtirish jarayonida esa ular tibbiyotda kasbiy muloqotning kundalik hayotiy ahamiyatini anglab boradilar. Nazariy va klinik bo'limlarda talabalar bilan bo'ladigan savol-javoblar, dars jarayonlaridagi suhbatlar, seminar mashg'ulotlaridagi bahs-munozaralari, muhokamalar, oldindan tayyorlangan va oldindan tayyorlanmagan nutqiy chiqishlarda talabalar kasbiy ilmiy muloqot ko'nikmalarini egallaydilar. Bunda o'qituvchilarning interfaol o'qitish metod va usullari, tanqidiy fikrlashni shakllantirish hamda muammoli ta'lim texnologiyalaridan keng foydalanishlari talab etiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda kishilarning shaxslararo muloqot jarayonida o'zaro ta'sir jihatlari, samarali muloqot qilish shartlari va to'siqlari, o'qitish jarayonida va tibbiyotda nizoli va nizosiz muloqotlar, nizolarni vaziyatlarni boshqarish, shifokorning hamkasblari va tibbiyot xodimlari, bemorlar va ularning qarindoshlari bilan o'zaro munosabatlarini ko'rib, tahlil qildik, pedagogik muloqot xususiyatlariga e'tibor qaratish lozim.

2022-o'quv yilida 2 bosqich 12 nafar davolash fakulteti magistrarlari bilan tajriba o'tkazildi, ularga 3 yo'nalishda ish tashkil e'tish vazifasi topshirildi.

Birinchi yo'nalish – talabalar kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning yangi usullari bilan tanishtirish. Masalan, darsning videoyozuvidan foydalanish va talabalar bilan muloqot sifati haqida bahs-munozaralar uyushtirish yoki talabalar tomonidan ma'lum bir darsning kommunikativ maqsadlarini belgilash (ma'rifiy tadbir, konferensiyada ishtirok etish), ushbu maqsadlarga erishish samaradorligini baholash; badiiy asarlardagi muloqot turlarini tahlil qilish;

Ikkinchi yo'nalish – amaliyot kundaligini yuritish. Kundalikda bemorlar, tibbiyot xodimlari va hamshiralar, shifokorlar bilan o'zaro aloqalarning o'ziga xos xususiyatlari, muloqotdagi qiyinchiliklar, ularni amaliyot rahbari bilan muhokamasi, muloqotdagi qiyinchiliklarning xususiyatlari va ularni bartaraf etish

yo'llari hamda ekskursiyalar va boshqa ta'lim tadbirlaridan foydalanish yakuniy hisobotda izchillik bilan qayd etish.

Uchinchi yo'nalish – ijodiy topshiriqlar, loyihaviy faoliyati (individual va jamoaviy) innovatsion tajribalar bilan ishlash vazifalari berilgan edi.

Olingan natijalardan ma'lum bo'ldiki, 12 nafar magistrdan atigi 4 nafari berilgan topshiriqlarni samarali bajarishga erishganlar, 6 nafari topshiriqni ohirigacha bajarmagan, 2 nafari topshiriqni qoniqarsiz bajarganligi aniq bo'ldi.

4 nafar magistrning yuqori natijaga erishganligining asosiy sabablari:

–adabiyotlar bilan ishlagan;

–shifoxonaga borganda bevosita shifokor va bemorlar bilan munosabatlarini, muloqot vaqtida kuza-tishgan va organishga harakat qilgan;

–bemorlar bilan o'zlari suxbatlashgan;

–bemorlarning kasallik tarixlarini o'rganib, ularga o'z maslahatlarini berishgan.

6 nafar talabalarning faoliyatini tahlil qilishda ulardagi muloqot psixologiyasi haqida bilimi passiv-ligi:

–shni nimadan boshlash rejasini tuza olmaganligi;

–berilgan topshiriqlarga befarqlik;

–bajargan ishini o'zi tushuntirib bera olish, ya'ni, kommunikativ kompetensiyasini passivlik holati kuzatildi.

2 nafar magistrant esa topshiriqlarni, umuman, tushunmaganligini bildirdilar.

Xulosa va takliflar. Tahlillardan korinib turibdiki, talabalarda kommunikativ kompetensiyani shakl-lanishida tashabbuskorlik, izlanish, zamonaviy yondashuv kompetensiyalarini etishmasligi ma'lum boldi.

Institutda elektron axborot ta'lim muhiti mavjud bo'lishi hamda talabalarni kompyuter yordamida o'qitish odat tusiga kirganiga qaramay, o'qituvchilar uchun aralash va masofaviy ta'limga o'tish yangi pe-dagogik haqiqatga aylandi. Ta'lim jarayonida optimal o'zaro ta'sir usullarini izlash va yangi sharoitlarda shaxsiy faoliyat samaradorligini oshirishda muayyan holatlar – o'qituvchilar oldida yuzaga keladigan mu-ammolarni bahs-munozara paytida aniq keyslar muhokamasini yo'lga qo'yish orqali samarali natijalrga e'rishish mumkin.

O'qituvchilarni talabalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga tayyorlash boshlang'ich pedagogik tajribaga qarab farqlanadi, u an'anaviy kasbiy muloqot masalalari bilan bir qatorda elektron ta'-lim aloqalari masalalarini ham o'z ichiga oladi, interfaol tarzda olib boriladi. Ta'lim jarayonida tinglov-chilar o'zlarida kommunikativ muloqot usullari va texnikasini o'zlarida sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'-ladilar. Umid qilamizki, bizning tajribamiz hamkasblar uchun foydadadn xoli bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'grisida"gi qonuni. 2020-yil 23-sentabr. O'RQ -637.

(2). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'grisida"gi 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-farmoni.

(3). Катышева И.Ю. Опыт организации комплаенс–контроля в рамках СВК: основные принципы и стан-дарты комплаенс – контроля. Доклад на заседании, 2005.

(4). Россия Федерацияси "Образование и наука в XXI веке" номли илмий журналида «Формирование психологического механизма комплаенса у молодых преподавателей и студентов медицинского вуза» №13 (том-3), 04.2021, 1522–1527 с.

Maxmudova Dilnoza Xaytmirzayevna (NamDU tayanch doktoranti)

O'QITUVCHILARDA TA'LIM JARAYONINI OLIB BORISHDA AKMEOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA KOGNITIV KOMPETENSIYA KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK YO'LLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada akmeologik yondashuv asosida kognitiv kompetensiya ko'nikmalarini tahlil etiladi. Ma'lumki, ushbu yondashuv yordamida har bir pedagog o'zining kasbiy mahoratini rivojlan-tirish bilan birga, buning natijasini a'lo darajada oladi. Shu bilan birga, pedagoglarni o'z kasbiga mos-lashtirish jihatlari o'rganilsa, bu bilan uzviylikda pedagogik shart-sharoitlar aniqlanib muammolarni bar-tarafetilsa, mana shunday tizimli yondashuv strategiyasi amaliyotga tatbiq etilsa, ko'zlagan maqsadga eri-shiladi.*

Kalit soʻzlar: akmeologik yondashuv, kognetiv kompetensiya, kuzatuv va yondashuv, oʻz-oʻzini ang-lash, pedagogik taʼlimni loyihalashtirish, pedagogik tajriba.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ КОМПЕТЕНТНОСТНЫХ НАВЫКОВ НА ОСНОВЕ АКМЕОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИ

Аннотация. В данной статье анализируются навыки когнитивной компетентности на основе акмеологического подхода. Известно, что с помощью такого подхода каждый педагог получает отличные результаты в развитии своего профессионального мастерства. В то же время, если изучены аспекты адаптации педагогов к своей профессии, выявлены педагогические условия и устранены проблемы, если такая стратегия системного подхода будет реализована на практике, желаемая цель будет достигнута.

Ключевые слова: акмеологический подход, познавательная компетентность, наблюдение и подход, самосознание, проектирование педагогического образования, педагогический опыт.

PEDAGOGICAL WAYS OF DEVELOPING THE FUTURE SKILLS OF TEACHERS ON THE BASIS OF ACMEOLOGICAL APPROACH IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. This article analyzes cognitive competence skills based on the acmeological approach. It is known that with the help of this approach, every pedagogue gets excellent results while developing his professional skills. At the same time, if the aspects of adaptation of pedagogues to their profession are studied, pedagogical conditions are identified and problems are eliminated, if such a systematic approach strategy is put into practice, the desired goal will be achieved.

Key words: acmeological approach, cognitive competence, observation and approach, self-awareness, pedagogical education design, pedagogical experience.

Kirish. Bizga maʼlumki, Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasiga koʻra, har bir oliy taʼlim muassasalarida oʻquv jarayonini asta-sekin kredit-modul sistemasiga oʻtkazib, butun Jahon tajribalarga tayangan holda, oliy taʼlim muassasalarining oʻquv jarayonini ilgʻor standartlarini joriy etish, shu jumladan, oʻquv dasturlarida keltirilgan nazariy bilim olish taʼlimidan amaliy koʻnikmalarni rivojlantirishga qaratilgan taʼlim tizimiga bosqichma-bosqich oʻtish muhim vazifalar sifatida belgilab berildi. Oʻqitishning kredit-modul tizimi kompetensiyaviy yondashuv bilan bevosita bogʻliq amalga oshirilib, modulli oʻqitish texnologiyalarining natijasi sifatida boʻlajak mutaxassislarda tarkib toptiriladigan kompetensiyalar namoyish etiladi.

Jamiyatdagi qaysi sohani olmaylik, bunda shaxs oʻzini-oʻzi shakllantirib rivojlantirishi va undagi duch keladigan har bir vaziyatlarda oʻz oʻrniga ega boʻlishi muhimdir.

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi. Bugungi zamonaviy texnika va yanada texnologiyalashayotgan vaqtda insonning ongiga boʻlgan taʼsirining kuchayishi koʻpaymoqda. Qaysi soha egasi boʻlishidan qatʼiy nazar, har bir ishda eng yaxshi natijalarini egallash uchun yetuk bilimga, iqtidorga, madaniyatga, xulqqa ega boʻlishi zarur. Rivojlanib borayotgan texnologiyalarga qaraganda, oʻz zamonasining yuksak aql zakovat bilan ish olib boradigan mutaxassislariga doimo har joyda ehtiyoj topiladi. Shunga koʻra, yuqorida sanab oʻtilgan bir qator mezonlar har qanday tashkilotning talabi boʻlib qolmoqda.

Mazkur muammo boʻyicha ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar kompetentlik tushunchasini kompetensiya orqali aniqlashtirishgan. Shuning uchun, dastlab, kompetensiya tushunchasiga izoh berish lozim.

Kompetensiya (lotincha competencia) inson yaxshi xabardon, bilim va tajribaga ega masalalar doirasini ifoda etadi. “Kompetensiya” atamasi 1965-yilda ilk bor N.Xomskiy tomonidan qoʻllanilgan. U oʻzining “Sintaksis nazariyasi aspektlari” deb nomlangan asarida faoliyatning ideal sharoitlarida oʻz ifodasini topadigan ayrim ideallashgan obyektlarga tavsiflashga (N.Xoskiy boʻyicha: tilni oʻrganishda muloqotning ideal sharoitlarida) xizmat qiladigan “kompetensiya” tushunchasini qoʻllashni taklif etgan.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan taʼlim muammolari pedagogika fanida keng tadqiq etilmoqda. Kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning nazariy asoslarini ishlab chiqishga U.Inoyatov, N.Muslimov, O.Musurmonova, B.Xodjayev, M.Vahobov, M.Mirsoliyeva, M.Pardayeva¹ kabi olimlar katta hissa qoʻshishgan.

---

¹ Иноят У.И. Теоретические и организационно-методические основы управления и контроля качества образования в профессиональном колледже. Дисс.докт.пед. наук, 13.00.01. Ташкент, 2003, с. 236; Мусурмонова О. “Таълим менежерининг касбий компетентлиги ва креативлиги” модулининг ўқув-услугий мажмуаси. Т., БИММ, 2015, 288 б; Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари. Пед.фанл.докт. ... дисс., Тошкент, 2007, 357 б; Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаби ўқувчиларида

Mazkur muammo bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar kompetentlik tushunchasini kompetensiya orqali aniqlashtirishgan. Shuning uchun dastlab kompetensiya tushunchasiga izoh berish lozim.

Kompetensiya (lotincha *competencia*) inson yaxshi xabardon, bilim va tajribaga ega masalalar doirasini ifoda etadi. "Kompetensiya" atamasi 1965-yilda ilk bor N.Xomskiy tomonidan qo'llanilgan. U o'zining "Sintaksis nazariyasi aspektlari" deb nomlangan asarida faoliyatning ideal sharoitlarida o'z ifodasini topadigan ayrim ideallashgan obyektlarga tavsiflashga (N.Xoskiy bo'yicha: tilni o'rganishda muloqotning ideal sharoitlarida) xizmat qiladigan "kompetensiya" tushunchasini qo'llashni taklif etgan.

Asarning "Yaratuvchan grammatika lingvistik kompetensiya nazariyasi sifatida" deb nomlangan bida N.Xomskiy kompetentlik tushunchasiga murojaat qilmaydi, biroq kompetetsiyaning biror narsa haqidagi bilimlardan (N.Xomskiy bo'yicha: "o'zining tilida so'zlovchi-tinglovchining bilimlari") ravishda ni manidir qo'llash olish (tildan real foydalanish)—bular bir-biridan tubdan farq qiladigan tushuncha ekanligini asoslash orqali tushuntirib bergan.¹

Kompetensiya (lotincha so'z bo'lib, erishaman, to'g'ri kelaman ma'nolarini bildiradi) – subyektning maqsadni qo'yish va unga erishish uchun tashqi va ichki zaxiralarni samarali birga tashkil qila olishlikka tayyorgarligi, boshqacha qilib aytganda, bu subyektning muayyan kasbiy masalalarni yecha olishga shaxsiy qobiliyatidir.²

Bizga ma'lumki, hozirda har qanday tashkilot o'zining kadrlarini zamonaviy bilimlarga ega bo'lishi uchun xalqaro davlatlarda malakalarini oshirishga, buning uchun barcha shart-sharoitlar yaratishga alohida ahamiyat bermoqdalar. O'z mutaxassisliklari asosida yangi ishga kirgan kadrlarning malaka ko'rsatkichlari, bilimlari, iqtidorlari va aql zakovati uzviy rivojlanishi uchun izlanish va tajriba talab etadi. Har qanday malakali kadr, avvalo, o'zini berilgan mehnat turiga imkoniyatini va bu sohada erisha oladigan natijalarini belgilab olmog'i kerak. Bu esa o'sib borayotgan «Men»ni o'zligini anglamog'i kerak. Shu bilan birga, jamoadoshlari va u bilan hamkorlik qiluvchilarni fikrini hurmat qilgan holda tushuna bilishi bilan chambarchas bog'liq. Bunday tizimni yaratuvchi tizim deb yuritiladi va insonni o'z kasbiga yondashuvda akmeologik jixatlarning o'zaro harakatini tashkil etadi.

Tadqiqot natijalari. Qobiliyat va aql-iqtidor o'zaro uzviy bog'liq, shunga ko'ra, bu ikkisi doimo ketma-ketlikda rivojlanishida bo'lishi lozim. Akmeologiyaning obyekti – bu akmeshaxs, ya'ni yetuk shaxs xisoblanadi. Bunda bir qator qonuniyatlarga asoslanib, kasbiy-ijodiy faoliyatning barcha jabhalarini o'rganish barobarida jamiyatning rivojlanishida kasb-hunar bilan uzviy bog'langan akmeologik muammolarni topadi.

Hozirda har qanday davlatning rivoj topishida yangidan yangi kasb-hunarlarni shakllantirish, zamon talablariga mos keladigan kadrlar yetishtirishni o'rni beqiyos. Shuning uchun bu masala doimo dolzarb masala xisoblanadi. Globallashuv jarayonlariga aqliy yondashish, kasbga oid zamonaviy tajribaga ega bo'lishi, yangi axborot madaniyatlarni o'zlashtirishi ham akmeologiyaning obyekti deyishimiz mumkin.

Xalqaro kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, insonlar qobiliyatlari cheksizdir, lekin bu cheksizlik oddiygina paydo bo'lmaydi. Balki bu darajaga yetishishda katta mehnat va tajriba, shu bilan birga, doimo bilim olishda, izlanishda va bu olgan bilim va ko'nikmalarini takomillashtirada bo'lmog'i shart. "Akmeologiya" qadimgi yunon tilidan olingan *Acme* – tepalik va logo—bu fan, bilim, ya'ni bu shaxs hayotidagi eng yuqori yutuqlar haqidagi fandir. Akmeologiyaning obyekti inson, bir butun sifatida, pedagogik akmeologiyaning obyekti esa o'qituvchining shaxsidir. Pedagogik akmeologiyaning o'qituvchining ta'lim va kasbiy faoliyatida shaxsning rivojlanish psixologiyasiga ta'siri pedagogik mehnatga munosabatni ta'minlaydi, o'zining dunyoqarashlari pedagogni talabalar bilan o'zaro munosabatga kirishish yo'llariga yo'naltiradi.

тарихий тафаккурни модернизациялашган дидактик таъминот воситасида ривожлантириш. Педагогика фанлари доктори. ... дисс. Тошкент, 2016, 314 б; Антюхов А.В., Ретивых М.В., Фомин Н.В. Современные образовательные технологии в вузе, Учеб. пособие для магистров и аспирантов. М., Педагогическое общество России, 2013, 320 с; Вахобов М.М. Умумий ўрта таълим тизимида ўқитиш сифати мониторинги моделини такомиллаштириш. Педагогика фанлари доктори. ... дисс. Тошкент, 2016, 278 б; Мирсолиева М.Т. Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг касбий компетентлигини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фан доктори (DSc). ...дисс., Тошкент, 2019, 225-б; Пардаева М.Д. Умумий ўрта таълим мактабларида компетенциявий ёндашувни жорий этишнинг методик тизимини бошқариш (информатика ва ахборот технологиялари фани мисолида). Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). ...дисс. автореф., Тошкент, 2020, 49 б.

¹ Педагогический словарь. Под ред. В.И.Загвязинского, А.Ф.Закировой. М., «Академия», 2008, с. 41.

² Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари. Пед. фан. док. ... дисс., Т., ЎМКХТТКМОҚТИ, 2007, 130-бет.

Shaxs o'zining xulq-atvori, dunyoqarashlari va yana bir qator xususiyatlarga tayanib, insonning o'zida o'z kasbiga, hunariga qiziqishi ortadi deb o'ylayman. Hozirgi yoshlarimizni hayotga tarbiyalash jarayonida biz, pedagoglar ularning imkoniyatini xisobga olib, bilim ko'nikmalarni egallashi uchun yo'l ko'rsatishimiz lozim. Xalqaro davlatlarning tajribalariga tayanib, ta'limni to'g'ri yo'lga qo'yishimiz kerak, shunga e'tiborni qaratsak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bularni tahlil qiladigan akmeologiya shaxsni komillikka erishish yo'llarini ko'rsatadi. Akmeologiya fani shaxsni rivojlanishi, bir qator fanlar integrallashuvi jarayonida paydo bo'lgan fanlardan biridir.

Muhokama. Akmeologik yondashuv asosida kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini takomillashtirish doim dolzarbdir. Shunga ko'ra, pedagoglarga e'tibor yuqori bo'lmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarning o'z kasbiga ko'nikma hosil qilishini akmeologik jihatdan ko'rib chiqilsa, bugungi zamon talabiga mos va yetuk pedagog mutaxassisini ko'rishimiz mumkin. Bu jarayon murakkab pedagogik-psixologik jarayondir. Har qanday holatda va har qanday vaqtda yetuk mutaxassis kadrlarni yetishtirib chiqarish ustuvor masala bo'lib qolaveradi. Pedagog o'z ustida muntazam mehnat qilishi va bilim va ko'nikmalarini har doim izchil davom ettirmog'i kerak. Akmeologik yondashuv asosida pedagog o'z faoliyatidagi akme darajasiga doimo intilishi zarur. Bu borada yangi o'ziga hos yo'llardan borishligini talab etiladi. Hayoti davomida olgan kompetensiyalari va erishilgan malakasi bo'lajak pedagoglarning shaxsiy psixologik tamoyillari bilan belgilanadi. Yetuk akmeshaxs bo'ladigan pedagog ixtiyoriy yoshdagi o'quvchiga bilim berishi va o'sha o'rganuvchini jalb eta olmog'i va uni bilim olishi, hayotiy muammolarga tayyorlashi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, buyuk ulamolarimiz o'qituvchi qanday shaxsiy va kasbiy fazilatlariga ega bo'lishi kerakligini juda ko'p marotaba ta'kidlashgan. Unga ko'ra, har bir pedagog har jabhadada boshqalardan aql-zakovatligi bilan ajralib turishi kerak. Shu bilan birga, doimo ijodiy izlanishda, yangi shakl, uslub hamda vositalarini qidirishda bo'lishi lozim. Akmeologik kompetensiyaga ega bo'lgan har bir o'qituvchi tadqiqotchi bo'lishi kerak, buning uchun quyidagilar juda muhimdir: analitik qobiliyat, o'z faoliyatining maqsad va vazifalarini aniqlash qobiliyati, uslubiy ishlarni rejalashtirish, prognoz qilingan natijalarni shakllantirish qobiliyati, pedagogik monitoring ma'lumotlari asosida o'z faoliyatini sozlash. O'qituvchi-akmeolog uchun o'zining kasbiy o'sishini qurish, erishgan yutuqlari pedagogik mahorat va ta'lim sifatini oshirishga yordam beradigan professional cho'qqilarni aniqlash uchun zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Mahmudova Dilnoza. Акмеологик ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш масалалари. “Наманган Давлат университети илмий ахборотномаси”, 2020 йил 12-сон, 439 – 442-бетлар.
- (2). Mahmudova Dilnoza. Акмеологик ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларда когнитив компетентликни ривожлантириш технологиясини тадқиқ этиш масалалари. “Жамият ва инновациялар”, 2021, 2-сон, 139 – 144-бетлар.
- (3). Mahmudova Dilnoza. Use of the Acmeological Approach to Teaching Mathematics. International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology. ISSN: 2792-4025 <http://openaccessjournals.eu> Volume: 2 Issue: 22 in February, 2022.
- (4). Makhmudova Dilnoza, Egamov Jasurbek. Acmeological approach to preparation of future teachers. Web of scientist: International Scientific Research Journal, Volume 3, Issue: № 4 (2022) in April, 2022.
- (5). Mahmudova Dilnoza. Kognitiv kompetentlikni rivojlantirishning akmeologik texnologiyasini joriy etish shart-sharoitlari. Golden Brain scientific journal, Volume 1, Issue 3, December, 2023.
- (6). Makhmudova Dilnoza. Acmeological technology of cognitive competence development in future teachers. VIII Scientific advances and innovative approaches. January 11–12, 2024, Tokyo, Japan, 108 p. ISBN 978-92-44513-84-2. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.10524916>
- (7). Makhmudova D. Significance of acmeological approach in improving the cognitive competence of the future teachers. Scientific Bulletin of Namangan State University. 2020, T. 2, №.4, c. 426–433.
- (8). Makhmudova Dilnoza. Technology for the development of cognitive competence in future teachers based on the acmeological approach. EPRA International Journal of Research Development. Volume 5, Issue 3, March 2020, pp. 464 – 465.

Nafasov Izzatbek Shernafasovich (Urganch davlat universiteti “Kompyuter ilmlari” kafedrasi katta o'qituvchisi; e-mail: nafasovizzatbek@gmail.com)
“KICHIK GURUHLARDA ISHLASH” METODIDAN FOYDALANISH ORQALI TALABALARNI FAOLLASHTIRISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola axborot texnologiyalari sohasida ta'lim olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan “Dasturlash asoslari” darslarini o'qitishda pedagogik texnologiyalardan amaliy mashg'u-

lotlarda foydalanish metodikasi ishlab chiqilgan bo'lib, o'qituvchi va talabaning hamkorlikda belgilangan maqsadga kafolatlangan natijaga erishishi uchun ta'lim olish jaryonida pedagogik texnologiyalarning ayrim turlaridan foydalangan holda, dars jarayonlarini tashkil qilishning mazmuni va usullari aniqlangan.

Kalit so'zlar: metod, interfaol, pedagogik texnologiya, algoritim, kichik guruh.

Нафасов Иззатбек Шернафасович (старший преподаватель кафедры “Компьютерных наук” Ургенчского государственного университета; e-mail:nafasovizzatbek@gmail.com)

МЕХАНИЗМЫ АКТИВИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ МЕТОДА РАБОТЫ В МАЛЫХ ГРУППАХ

Аннотация. В данной статье разработана методика использования педагогических технологий на практических занятиях при преподавании дисциплины «Основы программирования», предназначенных для студентов, обучающихся в области информационных технологий, позволяющая преподавателю и студенту достичь гарантированного результата. Результат во взаимодействии с поставленной целью. В процессе обучения определены содержание и методы организации учебного процесса с использованием некоторых видов педагогических технологий.

Ключевые слова: метод, интерактив, педагогическая технология, алгоритм, малая группа.

Nafasov Izzatbek Shernafasovich (Senior Lecturer at the Department of Computer Science, Urgench State University; e-mail:nafasovizzatbek@gmail.com)

MECHANISMS FOR STUDENT ACTIVATION WHEN USING THE SMALL GROUP METHOD

Annotation. In this article, the methodology of using pedagogical technologies in practical training in the teaching of “Basics of Programming” classes intended for students studying in the field of information technologies has been developed, so that the teacher and the student can achieve a guaranteed result in cooperation with the set goal. In the course of education, the content and methods of organizing lesson processes using some types of pedagogical technologies have been determined.

Key words: method, interactive, pedagogical technology, algorithm, small group.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda talaba (o'quvchi)larning o'quv va ijodiy faolliklarini rivojlantiruvchi, ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi pedagogik texnologiyalardan foydalanish asosini interfaol usullar tashkil etmoqda. Bunday usullar, o'z mohiyatiga ko'ra, ta'lim jarayonida talaba (o'quvchi)larning faolligini oshirish, ularni kichik guruhlarda hamkorlik qilish, yuzaga kelgan mavjud mu-ammolar bo'yicha o'z fikrlarini himoya qilish, shaxsiy qarashlarini erkin va dadil ifodalash, dalillar keltirish, tengdoshlarini eshitish, bilimlarini oshirish, bildirilgan mavjud mulohazalar orasidan eng maqbul ye-chimni tanlab olishga rag'batlantirish imkoniyatiga egaligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalaridan foydalanib, ya'ni, interfaol usullar orqali darslarni tashkil qilish, ta'limni samaradorligini oshirishga bo'lgan e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Pedagogik texnologiyalardan foydalanib, tashkil qilingan mashg'ulotlar talaba (o'quvchi)lar olayotgan bilimlarni mustaqil izlanib topishlariga, muhokama qilishlariga, hatto o'zlari xulosalar keltirishiga qaratilgan. Bu jarayonda o'qituvchi talaba (o'quvchi)larning faollashuvi, bilim olishi, qiziqishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan birga, yo'naltiruvchilik, boshqaruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o'quv-tarbiya jarayonida asosiy figura talaba (yoki o'quvchi) hisoblanadi [1].

Zamonaviy sharoitda ta'lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo'li mashg'ulotlarning interfaol uslublar yordamida tashkil etishdir [2].

Pedagogik texnologiya – bu aniq ketma-ketlikdagi yaxlit jarayon bo'lib, u talaba (yoki o'quvchi)ning ehtiyojidan kelib chissan holda bir maqsadga yo'naltirilgan, oldindan puxta loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayon. Pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonida o'qituvchi va talaba (yoki o'quvchi) faoliyatiga o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda, asosan, interfaol uslublardan foydalaniladi.

O'qitishning interfaol usullari bilish va kommunikativ faoliyatning maxsus shakli bo'lib, unda talaba (o'quvchi)lar bilim olishga jalb qilinadilar, ular o'ylayotgan va biladigan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interfaol usullar orqali tashkil qilingan darslarda o'qituvchining o'rni qisman talaba (o'quvchi)larning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo'naltirishga olib keladi. Bu usullarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat o'qituvchi va talaba (o'quvchi)larning hamkorlikda faoliyat olib borishi orqali amalga oshiriladi.

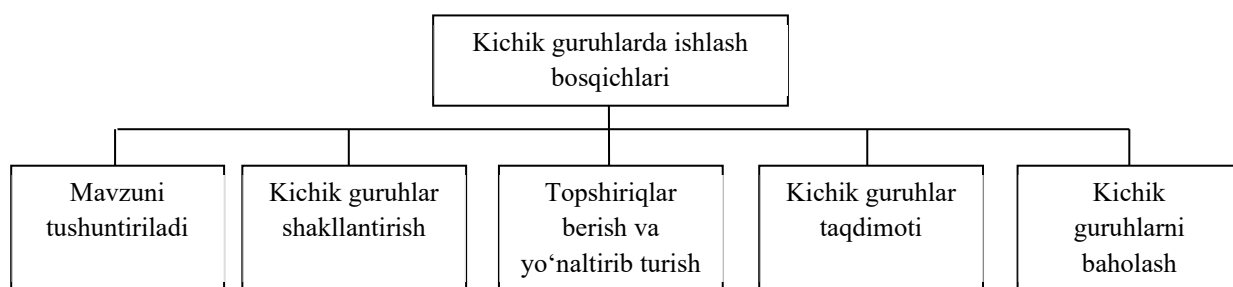
Dars jarayonini tashkil qilishda interfaol metodlardan foydalanish, talabalarni o'quv jarayonida faollashuvi kuzatiladi. Pedagogik texnologiyalarni qo'llab tashkil qilingan mashg'ulotlar quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- o‘qitish mazmunini yaxshi o‘zlashtirishga olib keladi;
- vaqtni tejash imkoniyati mavjud bo‘ladi;
- talabani o‘qishga, ilim olishga, dasturiy vosita yaratishga bo‘lgan qiziqishi ortadi;
- talabani muloqotga kirishishi, ya’ni, kommunikativ muloqot madaniyatini egallashi uchun yordam beriladi;
- talabani o‘z iqtidori, qiziqishi, bilimi va o‘zligini namoyon etishiga imkon yaratiladi;
- kamchiliklarga barham berish imkoniyati yaratiladi;
- talabalarda jamoaviy muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi;
- mantiqiy fikrlash, mavjud g‘oyalarni sintezlash, tahlil qilishga urgatadi;
- muammolar orasidagi mantiqiy bog‘liqlikni topa olish qobiliyatlarini tarbiyalash uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

“Dasturlash asoslari” fanini o‘qitish samaradorligini oshirish, ayniqsa, amaliy mashg‘ulotlarini o‘tkazishda pedagogik texnologiyalaridan keng foydalanish, ularni ta’lim jarayonida qo‘llash asosiy vazifalardan hisoblanadi. Ushbu vazifalarni e’tiborga olgan holda, “Dasturlash asoslari” fanini o‘qitishda pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish holatini o‘rganish, tahlil etish usullarini va metodikasini ishlab chiqish zarur.

Metodika. Yuqorida keltirilgan mulohazalarga asoslanib, o‘rganilayotgan mavzuni mazmunan butunligini buzmaganda holda, “Kichik guruhlarda ishlash” metodini ishlab chiqamiz. Mavzusning dekompozitsiya tamoyillari asosida mantiqiy strukturalangan graf sxemasi keltirilgan [3,4].

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi – ta’lim oluvchilarni faollashtirish maqsadida ularni kichik guruhlar ajratgan holda, o‘quv materialini o‘rganish yoki berilgan topshiriqlarni bajarishga qaratilgan darsdagi ijodiy ishdur. Kichik guruhlarda ishlash metodi qo‘llanilganda ta’lim beruvchi boshqa interfaol metodlarga qaraganda vaqtni tejash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Chunki ta’lim beruvchi bir vaqtning o‘zida barcha ta’lim oluvchilarni mavzuga jalb eta oladi va baholay oladi [7].

Mavzu: “Nochiziq tenglamani ildizni yotgan kesmani aniqlash”

Darsning maqsadlari:

Ta’limiy: talabalarga “Nochiziq tenglamani ildizni yotgan kesmani aniqlash” mavzusi bo‘yicha ma’lumotlar berish. Nochiziq tenglamani ildizni yotgan kesmani aniqlashning matematik usullarini tushuntirish, tipik algoritmlarini yaratish va dasturlarini yozish uslubiyotini tushuntirish hamda ilmiy va amaliy masalalarni yechishda qo‘llanishini ko‘rsatish.

Tarbiyaviy: kasbiy faoliyatiga oid ko‘nikmalarga ega bo‘lish, “Besh tashabbus” olimpiadasida qatnashish bo‘yicha o‘zida mas’uliyatni sezishni tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi: bilimlarni amaliy qo‘llay bilishni shakllantirish, mantiqiy fikrlash va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Darsning shakli: amaliy mashg‘ulot.

Dars metodi: kompyuterli o‘qitish va kichik guruhlarda ishlash metodi.

Darsning borishi:

1. Ta’limiy on. Motivatsiya. Nochiziq tenglamani ildizni yotgan kesmani aniqlashning analitik, grafik va algoritmik usullarini algoritmlash, dasturlash va sozlash uslublarini interaktiv dasturiy vositalar yordamida amalga oshirishga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otish va rivojlantirish.

2. Bilimlarni faollashtirish: barcha talabalarga individual amaliy topshiriqlar berish.

Jihoz: kompyuter, proektor, Moodle tizimidan foydalanish, testlar, topshiriqlar, misollar va javob varaqasi (qog‘ozda).

Mashg‘ulotdan kutiladigan natijalar.

O'qituvchi: Talabalarda nazariy bilimlarni amalda qo'llay olishni shakllantirish, oqilona boshqarish, zeriktirmaslik, doimiy nazorat va adolatli baholash, qisqa vaqt ichida samarali ishlash ko'nikmasini hosil qilish, talabalarning mantiqiy fikrlashini, algoritmik-dasturiy madaniyatini, evristik faoliyatini va kreativligini oshirish, talabalarning jamoaviy ishlash ko'nikmasini shakllantirish.

Talaba: Olingan bilimlarni tizimlashtirish va amalda qo'llash, mustahkamlash va baho olish, guruh (jamo) bo'lib ishlash ko'nikmasini hosil qilish, mustaqil, mantiqiy va dadil fikrlashga o'rganish.

Mashg'ulotning borishi:

1-bosqich. O'qituvchi talabalarni amaliy mashg'ulot mavzusi, algoritmlash, dasturlash, ularning umumlashgan algoritmlarini va bir-birlaridan farqlarini tushuntiradi va talabalarni 5 ta guruhga ajratadi. Har bir guruh 5 ta talabadan iborat.

2-bosqich. Masalaning qo'yilishi. Nochiziq tenglamani ildizi yotgan kesmani aniqlash algoritmlarini tuzish va dasturlarini C# dasturlash muhitida yaratish.

O'qituvchi: Nochiziq tenglamaning yechimga ega bo'lish sharti.

1-talaba: Agar nochiziq tenglama $[a;b]$ oraliqda uzluksiz bo'lib, oraliqning chetki nuqtalarida turli xil ishoralar qabul qilsa va nochiziq tenglamaning birinchi tartibli hosilasi shu oraliqda o'z ishorasini saqlasa, tenglama $[a;b]$ oraliqda yagona yechimga ega bo'ladi.

O'qituvchi: Nochiziq tenglamaning yechimini izlash bosqichlari:

2-talaba: Berilgan $f(x) = 0$ tenglama ildizga ega, agar $f(x)$ funksiya birorta tanlangan va p ta teng bo'laklarga bo'lingan $x \in [A, B]$ intervalda ishorasini o'zgartirsa, ya'ni, manfiydan musbatga yoki musbatdan manfiyga. $f(x) = 0$ tenglama ildizga ega emas, agar $f(x)$ funksiya birorta tanlangan va p ta teng bo'laklarga bo'lingan $x \in [A, B]$ intervalda ishorasini o'zgartirmasa, ya'ni $0x$ o'qini kesib o'tmasa [5].

O'qituvchi: Nochiziq tenglamaning ildizi yotgan kesmani aniqlashning qanday usullari mavjud?

3-talaba: Nochiziq tenglamaning ildizi yotgan kesmani aniqlashda analitik, grafik va algoritmik usullardan foydalanamiz.

O'qituvchi: Analitik usulda qanday aniqlanadi?

4-talaba: Agar uzluksiz $f(x)=0$ funksiya $[a,b]$ kesma uchlarida qarama-qarshi ishorali qiymatlar qabul qilsa, ya'ni, $f(a)*f(b)<0$ bo'lsa, u holda bu kesmada $f(x)=0$ tenglamaning kamida bitta ildizi mavjud;

O'qituvchi: Grafik usulda aniqlashning matematik modeli qanday ko'rinishda bo'ladi?

5-talaba: Ushbu usul $y=f(x)$ funksiya grafigini chizishga asoslangan. Ba'zan $f(x)$ funksiyani ikkita sodda funksiyalarning ayirmasi sifatida ifodalash qulay bo'ladi, ya'ni, $f(x) = \varphi(x) - \omega(x)$. $\varphi(x)$ va $\omega(x)$ funksiyalarning grafiklari chiziladi. Ushbu grafiklarning kesishish nuqtasining absissasi tenglamaning ildizi bo'ladi va shu ildizni o'z ichiga oluvchi absissa o'qidagi kesma izolatsiya oraliq bo'ladi.

O'qituvchi: Algoritmik usulidan foydalanib, yechishning matematik tavsifi qanday bo'ladi?

6-talaba: Algoritmik usulida murakkab tenglamalarning yechimini ham aniqlashimiz mumkin. Berilgan nochiziq tenglamaning ildizlarini ma'lum darajada katta qilib olingan $x \in [a;b]$ kesmada h qadam bilan izlashni amalga oshiramiz.

3-bosqich.

O'qituvchi: Nochiziq tenglamaning ildizi yotgan kesmani aniqlashni C# dasturlash muhitining WindowsForms ilovasidan foydalanishni qisqacha tushuntirib beradi. Kichik guruhlarda topshiriqlarni bajarishni musobaqa uslubida, xuddi dasturlash bo'yichi chempionat algoritmi tartibida olib boriladi. Bunda 5 ta kichik guruh ishtirok etadi (1-guruh algoritm, 2-guruh dasturchi, 3-guruh matematik, 4-guruh internet, 5-guruh dizayn). Masalani birinchi bo'lib ishlagan kichik guruh 5 ballni, undan keyingilar, mos ravishda, 1 balldan kam ball olib boradi. Oxirgi bo'lib ishlagan ishtirokchi, mos ravishda, 1 ballni qo'lga kiritadi. Belgilangan vaqt mobaynida topshiriqni bajara olmagan kichik guruhga 0 bal qo'yiladi.

O'qituvchi kichik guruhlar tenglamaning ildizi yotgan kesmani aniqlash bo'yicha topshiriq beradi va kichik guruhlar tomonidan topshiriqni bajarilishini monitoring qilib boradi [6]:

Topsiriqlarning bajarilishi

№	Topshiriqlar	Kichik guruhlar				
		Algoritm	Dasturchi	Matematik	Internet	Dizayn
Tenglamani ildizi yotgan kesmani analitik usulda aniqlash						
1	$x^2-4x+3.6=0$	4	5	2	1	3

2	$x^3+3x^2-24x+1=0$	5	4	3	2	1
3	$x^3+5x+10=0$	3	5	4	3	2
4	$x^3-12x-3=0$	3	2	0	4	5
5	$2x^3-6x+15=0$	4	3	2	5	1
Tenglamaning ildizi yotgan kesmani grafik usulda aniqlash						
1	$\text{Sin}x^2+\text{cos}x^2-10x=0$	5	4	1	3	2
2	$x^3-0,2x^2-0,2x-1,2=0$	4	5	2	1	3
3	$x-\text{sin}x-0,25=0$	5	3	3	2	4
4	$2x\text{sin}x-\text{cos}x=0$	2	3	4	5	1
5	$5^x - 6x - 3 = 0$	3	4	5	1	2
Tenglamaning ildizi yotgan kesmani algoritmik usulda aniqlash						
1	$0,25x^3+x-1,2502=0$	3	4	1	4	5
2	$4x-5\ln x-5$	4	3	2	5	1
3	$x-e^{x-1}+3=0$	2	3	0	5	4
4	$e^x - e^{-x} - 2 = 0$	5	2	3	4	0
5	$x-e^{x-1}+3=0$	2	3	5	1	4
Jami		54	53	37	46	38
O'rni		1	2	5	3	4

Xulosa. “Dasturlash asoslari” fanini o‘qitishda yangicha metod va uslublarni ishlab chiqish va ularni dars jarayoniga tatbiq qilish, o‘quv jarayonida qanday foydalanilishi bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Pedagogik texnologiyalar orqali o‘qitish tajribasini o‘rganish va unga maqsadli yondashish, talabalarni faollashtirish, bunda talabani sust obyektidan faol subyektaga aylantirish, bilish faoliyatining aniq maqsadlarga yo‘nalganligini hamda o‘quv jarayonini ishlab chiqarish jarayoni kabi takrorlanuvchanligini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Amaliy mashg‘ulotlarda talabalarni kichik guruhlariga bo‘lib, musobaqa shaklida interaktiv usullardan foydalanib tashkil qilinganda, kichik guruhlar o‘rtasida raqobat paydo bo‘ladi. Bu esa kichik guruhlardagi talabalarining ijodiy faoliyatining rivojlanishiga, shakllanishiga sababchi bo‘ladi. Natijada bilimni o‘zlashtirish uchun juda katta motivatsiya paydo bo‘ladi, talabalarining faolligi ortadi va dars mashg‘uloti qiziqarli, do‘stona munosabatda o‘z yakunini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1) Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta‘limda innovatsion texnologiyalar (ta‘lim muassasalari pedagog-o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). T., “Iste‘dod”, 2008.
- (2) D.Ruziyev, M.Usmonbayeva, Z.Xoliqov. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. Metodik qo‘llanma, Toshkent, 2013, 136-bet.
- (3) Yusupov F., Nafasov I.S. (2023). Methodology of Student Activation on the Subject of Determining the Roots of a Nonlinear Equation Based on a Decomposited Graph Scheme. European Journal of Education and Applied Psychology 2023, № 3. <https://doi.org/10.29013/EJEAP-23-3-31-35>
- (4) Yusupov F., Nafasov I.S. (2023). A Method of Student Activation Using Software Tools to Determine the Root Section of a Nonlinear Equation//Electronic Journal of Actual Problems of Modern Science, Education and Training 2023, № 11. <http://khorezmscience.uz>. pp. 4 – 14.
- (5) Зенков А.В. Численные методы. Учеб. пособие, Екатеринбург, изд-во Урал. ун-та, 2016, 124 с.
- (6) Ismailov S. Kimyo fanini o‘qitishda hamkorlikda o‘qitish texnologiyasi va kichik guruhlarda ishlash, spinner metodidan foydalanishning ahamiyati. Academic research in educational sciences volume 2|issue 1|2021 issn: 2181–1385 scientific journal impact factor (sjif) 2021, 5.723.
- (7) Иванова, О.М. Работа в малых группах как интерактивный метод обучения физике. О.М.Иванова, Д.Э.Валуйский, О.А.Свекольников. Текст, непосредственный, “Молодой ученый”, 2015, № 2 (82), с. 30–36. URL: <https://moluch.ru/archive.82/14915> (дата обращения: 14.03.2024).

Ubaydullayev Raximjon Murodilovich (Farg‘ona davlat universiteti “Jismoniy tarbiya nazariyasi” kafedrasida o‘qituvchisi; Email: ubaydullayevrahimjon259@gmail.com)

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING JISMONIY MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA PEDAGOGIK FANLAR IMKONIYATI

***Annotatsiya.** Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda shaxsiy jismoniy madaniyatni shakllantirish texnologiyasi keltirilgan. Hozirgi kunda bizga ma‘naviy va jismonan sog‘lom, ijtimoiy faol, madaniyatli shaxsni shakllantirish va tarbiyalashga e‘tibor qaratadigan o‘qituvchi kerak. Samarali usullardan biri bu shaxs-*

ning jismoniy madaniyatini shakllantirishdir. Shaxsiy jismoniy madaniyatni shakllantirish texnologiyasi tarkibiy qismlardan iborat: motivatsion-qiyamat, faollik va kognitiv. Maqolada tarkibiy qismlarning mazmuni va ularning mazmuniga nima ta'sir qilishini ochib beradi. Har bir komponent uchun shakllantirish texnologiyasi taqdim etiladi. Texnologiyani qurish tamoyillari, mazmuni, shartlari, usullari ochib berilgan. Bo'lajak o'qituvchilarning jismoniy tarbiyasini rivojlantirish texnologiyasi ishlab chiqildi. Texnologiya uch komponentda jismoniy madaniyatni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Motivatsion-qiyamatli komponentni shakllantirishda o'qituvchilarning harakatlari qobiliyatlarni tarbiyalashga, o'z-o'zini tarbiyalashga, o'zini-o'zi boshqarishga, intellektual fikrlashni rivojlantirishga va o'zini-o'zi boshqarishga qaratilgan. Faoliyat komponentining shakllanishi jismoniy tarbiya faoliyatiga yordam beradi: jismoniy faoliyat darslari, ta'limni rejalashtirish, tuzatish va nazorat qilish, darslar va darsdan tashqari jismoniy tarbiya mashg'ulotlari davomida mashqlar, komplekslarni bajarish metodikasini o'zlashtirish va mustahkamlash. Kognitiv komponentni shakllantirish texnologiyasi shakllar, usullar, vositalar, joy, ketma-ketlik va bosqichlarni belgilash bilan belgilanadigan bilimlarni o'qituvchidan talabaga samarali o'tkazishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: texnologiya, shakllanish, shaxsning jismoniy madaniyati, bo'lajak o'qituvchilar, motivatsion-qiyamat, faoliyat, kognitiv, komponent.

ФИЗИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ФОРМИРОВАНИЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЛЮБИТЕЛЯ

Аннотация. В статье представлена технология формирования физической культуры личности у будущих учителей. В настоящее время требуется учитель, который был бы духовно и физически здоров, социально активен, ориентирован на формирование и воспитание культурного человека. Одним из эффективных путей является формирование физической культуры личности. Технология формирования физической культуры личности представлена по компонентам: мотивационно-ценностного, деятельностного и когнитивного. В статье раскрываются содержание компонентов и что влияет на их наполнение. По каждому компоненту представлена технология формирования. Раскрыты принципы построения технологий, содержание, условия, методы. Разработана технология формирования физической культуры будущих учителей. Технология включает в себя формирование физической культуры по трем компонентам. При формировании мотивационно-ценностного компонента действия преподавателей направлены на воспитание способностей, самовоспитания, самоуправление, развитие интеллектуального мышления, саморегуляцию. Формирование деятельностного компонента способствует в физкультурной деятельности: занятиям двигательной активностью; научению планированию, коррекции и контролю; усвоение и закрепление методики выполнения упражнений, комплексов во время учебных занятий и внеучебной физкультурной деятельности. Технология формирования когнитивного компонента направлена на эффективную передачу знаний от преподавателя студенту, которая определяется установлением форм, методов, средств, места, последовательности и этапов.

Ключевые слова: технология, формирование, физическая культура личности, будущие учителя, мотивационно-ценностный, деятельностный, когнитивный, компонент.

PHYSICAL AND CULTURAL FORMATION OF FUTURE TEACHERS, OPPORTUNITIES OF PEDAGOGICAL SUBJECTS

Annotation. The article presents the technology of personal physical culture formation in future teachers. Currently, we need a teacher who focuses on the formation and upbringing of a spiritually and physically healthy, socially active, cultured person. One of the effective methods is the formation of a person's physical culture. The technology of personal physical culture formation consists of components: motivational-value, active and cognitive. The article explains the content of the components and what affects their content. Forming technology is provided for each component. The principles, content, conditions, and methods of technology construction are disclosed. The technology for the development of physical education of future teachers has been developed. Technology includes the formation of physical culture in three components. In the formation of the motivational-value component, teachers' actions are aimed at training abilities, self-education, self-management, development of intellectual thinking and self-management. The formation of the activity component helps physical education activities: physical activity classes; planning, correction and control of education; mastering and strengthening the methodology of performing exercises and complexes during classes and extracurricular physical education classes. The technology of formation of the cognitive component is aimed at the effective transfer of knowledge from the teacher to the student, determined by determining the forms, methods, tools, place, sequence and stages.

Key words: *technology, formation, physical culture of a person, future teachers, motivational value, activity, cognitive, component.*

Kirish. Hozirgi vaqtda jamiyatdagi tez o'zgarishlar o'rnatilgan an'analarni, o'rnatilgan jarayonlarni o'zgartiradigan, insonni yangi qadriyatlar, ideallar va munosabatlarga yo'naltiradigan innovatsiyalar bilan tavsiflanadi. Bunday vaziyatda ko'p odamlar doimiy o'zgarib turadigan sharoitlar, talablar va hayot normalari tufayli sotsializatsiya va moslashish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ijtimoiy va tabiiy muhitning tez o'zgarishi, hayot sur'atining oshishi va o'rnatilgan tuzilmalarning qulashi sharoitida insonning jismoniy va ruhiy holatida o'zgarishlarga olib keladigan ijtimoiy va ekologik ofatlar sonining ko'payishi kuzatiladi. Sharhlar, uning biologik xususiyatlarining buzilishi bilan. Jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlar ta'lim tizimida ham o'z ifodasini topmoqda. Shu munosabat bilan, umumiy va kasbiy madaniyatni o'zida mujassamlashtirgan, o'sib kelayotgan yosh avlodning shaxsiy kamoloti va salomatligi uchun mas'ul bo'lgan bo'lajak o'qituvchilarga qo'yiladigan talablar ortib bormoqda. O'qituvchi o'zi shakllantirgan umumiy va kasbiy madaniyat, bilim, his-tuyg'u, muloqot, tafakkur, xulq-atvor va hokazolarni yosh avlodga yetkazadi. Bundan kelib chiqadiki, jamiyat ma'naviy va jismonan sog'lom, ijtimoiy faol, madaniyatli shaxsni shakllantirish va tarbiyalashga yo'naltirilgan o'qituvchini talab qiladi. Shuning uchun ham bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonini takomillashtirish vazifalari birinchi o'ringa qo'yiladi, shunda ular shaxs sifatida, pedagogik faoliyat subyekti sifatida yaxlit shakllanadi. Kasbiy tayyorgarlik jarayoniga qo'yiladigan talablarni o'zgartirish kelajakdagi o'qituvchi shaxsining jismoniy madaniyatini shakllantirishni o'z ichiga olishi kerak. Bunday o'qituvchi nafaqat o'zining jismoniy rivojlanishi, jismoniy barkamolligi, balki o'quvchilarining ham g'amxo'rlik qila oladi. Bu kelajakdagi o'qituvchi shaxsining jismoniy madaniyatini rivojlantirish tizimi, texnologiyasi, shartlari, vositalari, mazmuni va shakllarini ishlab chiqish zarurligini belgilaydi.

Bo'lajak o'qituvchilarning jismoniy madaniyatini shakllantirishda umumiy madaniy qadriyatlarni va jismoniy madaniyat qadriyatlarini, shuningdek jismoniy madaniyatda o'zini-o'zi anglashni o'z ichiga olgan ma'naviy komponentni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ma'naviy komponentni o'zaro bog'langan birlikdan shartli mavhumlikda ko'rib chiqish mumkin. Bu birlikni jismoniy madaniyatni shakllantirishning qonuniyatlari, umumiy tamoyillari va yagona funksional modeli bilan aniqlash mumkin. Shaxsning jismoniy madaniyati – bu o'zaro bog'liq bo'lgan uchta tarkibiy qismdan iborat bo'lgan integral shaxsiy ta'lim: motivatsion qiymat, faollik va kognitiv. Ma'naviy komponent jismoniy madaniyatning asosi sifatida barcha tarkibiy qismlarda topiladi va o'zini namoyon qiladi. Amaliy, gumanitar va jismoniy tarbiya shakllantiruvchi fanlarni o'tish jarayonida yaratilgan tarkibiy qismlarga ko'ra shaxsning jismoniy madaniyatini shakllantirish texnologiyasini ko'rib chiqaylik. Biz motivatsion va qiymat komponentini birinchi komponent sifatida kiritamiz. Shaxsning individualligi motivlar va ehtiyojlar majmuasi shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Shunga asoslanib, pedagogik texnologiyaning motivatsion va qadriyat chizig'i hayot strategiyasini, jismoniy tarbiya manfaatlarini, shaxsning qadriyatlari va ehtiyojlarini belgilash shaklida quriladi. Shu sababli vazifa shaxsiy va ijtimoiy ma'noda motivlar va ehtiyojlarning shakllanishini ta'minlaydigan texnologiyani qurishdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Motivatsion qiymatli komponentni shakllantirish texnologiyasi quyidagi tamoyillarga asoslanadi: mavjudlik, ilmiy xarakter, motivate-sion va pedagogik ta'sirlar mantiqining izchilligi va bosqichma-bosqichligi, individuallik, mafkuraviy, intellektual, insonparvarlik va demokratiya, faoliyat yondashuvi. Motivatsion qiymat komponenti shakllangan dunyoqarashni o'z ichiga oladi, jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini saqlashga motivatsion va qadriyatlarga asoslangan munosabat, jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini saqlashga hissiy munosabat, ta'lim motivatsiyasi va muvaffaqiyatga bo'lgan ehtiyojda motivatsiya [Volkova. 2020; Smirnov, 2022; Shevlyakova. 2022]. Motivatsion-qiymatli komponentni qurish ko'p jihatdan quyidagilarga bog'liq: o'qituvchining o'quv jarayoniga jalb qilinishi, fanga qiziqishi, ishtiyoqi va fanni o'zlashtirishga ko'proq talabalarini jalb qilish. Shunday qilib, o'qituvchi o'zining shaxsiy motivatsiyasiga asoslanib, talabalar o'rtasida motivatsiyani shakllantiradi. Muvaffaqiyatga bo'lgan ehtiyojning motivatsiyasi ko'p jihatdan talabaning muvaffaqiyatsizligi qobiliyatning etishmasligiga emas, balki yetarli kuchga bog'liq emasligiga ishonishiga bog'liq. Shuning uchun o'qituvchining vazifasi o'quvchilarning yutuqlari ularning harakatlariga bog'liq ekanligiga ishonch hosil qilishdir. Shuning uchun o'quv jarayonida talabalarga quyidagilar kerak:

- o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib, o'z oldiga real maqsadlar qo'yish;
- muntazam ravishda o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini tahlil qilish bilan o'z zaif va kuchli tomonlarini hisobga olish;
- jismoniy tarbiya maqsadlariga erishish uchun aniq harakatlarni belgilang;

– maqsadingizga erishish uchun rejalashtirilgan va amalga oshirilgan harakatlarni baholang va tahlil qiling [Volkova. 2020; Shevlyakova. 2022].

Amaliy fanlar bo'yicha talaba o'zi uchun shaxsiy maqsad va vazifalarni qurmagan bo'lsa, bu ta'lim faoliyati uchun motivatsiyaga salbiy ta'sir qiladi. Uning uchun darslar rasmiy va shunga mos ravishda intizom talablarining bir xil bajarilishiga aylanadi.

Aks holda, talablarga munosabat va talablarning bajarilishi, agar talaba shaxsan g'ayratli va qiziqqan bo'lsa, quriladi. U uchun ta'lim jarayoni ijodiy va maqsadli bo'ladi, talaba imkon qadar faol bo'lishga harakat qiladi. Binobarin, munosabat ko'p jihatdan motivatsiya xarakteridan, o'zi uchun rejalashtirilgan jismoniy madaniyat darajasidan, bilimlarni bilish va o'zlashtirish darajasidan, motivatsion va qadriyat yo'nalishlaridan shakllanadi. Shunday qilib, jismoniy madaniyatni shakllantirishning rejalashtirilgan faoliyatini, uning tuzilishini, tarkibini, amalga oshirish usullarini tahlil qilish asosida qiziqishlar, e'tiqodlar, ehtiyojlar va motivatsiyani baholash kerak.

Olingan ma'lumotlar kelajakdagi o'qituvchilarda nimani tuzatish kerakligini va nimani yanada rivojlantirish kerakligini aniqlash, rejalashtirilgan faoliyat shakllanayotgan motivatsion ko'rsatmalar majmuasini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi:

– shakllangan dunyoqarash va qadriyat munosabati asosida jismoniy madaniyatda ahamiyat, ishonch va zaruriyat yaratish;

– jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini saqlashga nisbatan ijobiy his-tuyg'ular va his-tuyg'ularni rivojlantirish;

– o'quv motivatsiyasini shakllantirish;

– muvaffaqiyat motivatsiyasini yaratish;

– o'z-o'zini tarbiyalash usullari (o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini anglash, introspeksiya, introspeksiya va boshqalar) bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish;

– umumiy va maxsus vaziyatlarda maqsadlarni shakllantirish taktikasini ishlab chiqish;

– nozik hissiy yordam berish [Volkova. 2020; Kochetkov. 2021; Shevlyakova. 2022].

Umumiy madaniy qadriyatlar motivi va jismoniy madaniyat qadriyatlari iyerarxiyasini qurish ketma-ketligi quyidagi bosqichlar ketma-ketligi bilan belgilanadi:

– talabalar e'tiborini kurs, amaliy mashg'ulotlar va individual darslar mazmuniga qaratish;

– shu motivga mos keladigan topshiriqlar, nazariy va amaliy mashqlar yordamida fikrlash va xulq-atvor tajribasini shakllantirish;

– maxsus terminologiyani o'zlashtirish va motiv mazmunini bilish;

– o'quvchi tomonidan shakllangan motivni u haqidagi shaxsiy fikrlar, uning mazmuni, qadriyat ko'rinishlari va boshqalar bilan solishtirish;

– o'qituvchi tomonidan bo'lajak o'qituvchilar tomonidan o'quv faoliyati jarayonida yaratilgan vaziyatlarda ko'nikma, malaka va bilimlarni amaliy qo'llashga o'rgatish;

– o'qituvchi nazorati ostida o'quvchilar tomonidan o'rganilgan motivga muvofiq harakatlarni bajarishda mustaqillikning namoyon bo'lishi.

O'quv materialining maqsadi, vazifalari va mazmuniga muvofiq, uni o'rganish darsning bir qismi sifatida ta'sirning motivatsion yo'nalishi bilan belgilanadi:

– bo'lajak o'qituvchilarning o'quv faoliyatini mazmun va shakl jihatidan tashkil etish;

– ta'lim muassasasi o'qituvchisining vazifalariga ko'ra;

– iroda, qat'iyat, ehtiyoj va manfaatlarining ifodalanishiga ko'ra;

– faoliyatda mustaqillik namoyon bo'lishi;

– shakl va mazmuni nazorat qilish.

Shuni ta'kidlash kerakki, turli xil motivlar va ehtiyojlarning bosqichma-bosqich va izchil shakllanishi kelajakdagi o'qituvchilarning jismoniy tarbiyasining motivatsion va qadriyat yo'nalishlarining harakat qilish tartibiga, shuningdek, o'quv materialining mazmuniga, o'quv jarayonining maqsad va vazifalariga bog'liq bo'lgan rejalashtirilgan dars.

Motivatsiyani tartibga solish tartibi uslubiy boshqaruv usullarini (yopiq, ochiq, yo'naltirilgan, aralash) tanlashni hisobga oladi va ta'lim faoliyati uchun maqsadlarni belgilashni hisobga olgan holda belgilanadi [Volkova. 2020].

Faoliyat komponentini shakllantirish texnologiyasi. Kundalik jismoniy tarbiyaga kirishish va sog'lom turmush tarzini saqlash quyidagi vazifalarni hal qilish orqali amalga oshiriladi:

1) uslubiy bilimlarni o'zlashtirish;

2) amaliy va uslubiy tayyorgarlik;

3) jismoniy o'z-o'zini takomillashtirish usullarini o'rgatish;
4) darsdan tashqari vaqtda qiziqish va ehtiyojlarni qondirish uchun sharoit va imkoniyatlarni ta'minlash [Kochetkov. 2021; Sofenko. 2022; Chermit. 2022].

Binobarin, bo'lajak o'qituvchilarni jismoniy tarbiya va sport bilan tanishtirish, sog'lom turmush tarzini saqlash kasbiy jismoniy tarbiya jarayonida nazariy va uslubiy bilim olish, shakllangan ko'nikma va ko'nikmalarga hamda o'quvchilarning o'z-o'zini takomillashtirishga qo'shilish darajasiga bog'liq tizim. [Kochetkov. 2021; Sofenko. 2022; Chermit. 2022].

Dars strukturasi tuzish, ish ketma-ketligini ishlab chiqish va uslubiy tayyorgarlikni boshqarish, jismoniy tarbiya, sportda o'z-o'zini takomillashtirish va sog'lom turmush tarzini saqlash quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- faoliyat usullari va shakllari to'g'risida olingan bilimlar;
- xabardorlik va assimilyatsiya darajasi;
- bo'lajak o'qituvchilarning jismoniy tarbiya, sportda o'z-o'zini takomillashtirish va sog'lom turmush tarzini saqlash bo'yicha ishlashi uchun psixologik-pedagogik sharoitlar;
- jismoniy tarbiya, sport va sog'lom turmush tarzini saqlash bo'yicha qo'shimcha axborot manbalaridan foydalanish imkoniyatini yaratish;
- individual o'quv jarayonining imkoniyati;
- bo'lajak o'qituvchilarning ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga olish, faoliyatini nazorat qilish, boshqarish va tuzatish.

Yuklash darajasini hisoblashda mavjud uslubiy bilimlar, uning yo'nalishi va uslubiy vazifalar shakllari, jismoniy tarbiya va sport tajribasi hisobga olinadi.

Moddiy-texnikaviy ta'minot, shuningdek, ilmiy-uslubiy ta'minot mavjud tayyorlangan sport bazasi hamda kompyuter va mobil aloqa vositalaridan foydalanishni ta'minlaydi, o'quv va maktabdan tashqari mashg'ulotlarni ilmiy va uslubiy adabiyotlar bilan ta'minlash [Volkova. 2020; Inozemtsev. 2021; Smirnov. 2022; Sofenko. 2022].

Mashg'ulotlarni o'tkazish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarni jismoniy tarbiya, sport va sog'lom turmush tarzini saqlashga jalb qilishga yordam beradigan rag'batlantiruvchi yordam ko'rsatish kerak.

Motivatsion qo'llab-quvvatlash qo'llaniladigan usullarning xilma-xilligini, rag'batlantirish tizimini, o'quvchilarning individual va ijtimoiy ahamiyatga ega manfaatlarini hisobga oladi. Nazorat yordamida har xil turdagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga va sog'lom turmush tarzini saqlashga qanchalik jalb qilinganligini aniqlash kerak. Nazorat, shuningdek, mavjud uslubiy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni qachon tuzatish zarurligini ko'rsatadi [Kochetkov. 2021; Sofenko. 2022; Chermit. 2022].

Shunday qilib, shaxsning jismoniy madaniyatining faoliyat komponentini shakllantirish texnologiyasi quyidagilarga yordam beradi: jismoniy tarbiya faoliyati (sog'lomlashtirish, tarbiyaviy, amaliy, sport, tashkiliy, hakamlilik, o'qituvchi); jismoniy tarbiya faoliyatini rejalashtirish, tuzatish va nazorat qilishni o'rganish; ilmiy va uslubiy adabiyotlardan foydalanish, o'qitish usullari, texnikani ko'rsatish va ularni bajarish usullari; amaliy topshiriqlarni rejalashtirish, individual va guruh ishlarini olib boorish, darslar va darsdan tashqari jismoniy tarbiya mashg'ulotlari davomida mashqlar, komplekslarni bajarish metodikasini o'zlashtirish va mustahkamlash. Kognitiv komponentni shakllantirish texnologiyasi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim jarayoni o'qituvchidan talabalarga ma'lumot uzatishni o'z ichiga oladi. Bu jarayon o'quv materialini uzatish uchun ko'plab o'zaro bog'langan xabarlar bilan aloqadir.

Kasbiy jismoniy tarbiyadagi amaliy fanlarning mazmuni ma'lum bir mantiqiy ketma-ketlikda (bosqichma-bosqich) joylashgan ilmiy atamalar (asoslashlar, ta'riflar, bayonotlar va boshqalar) yordamida psixologik, pedagogik va fiziologik qonuniyatlarning o'quv materialini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, o'quv materiali qurilish va taqdimot mantiqiga rioya qilishdan tashqari, ilmiy bo'lish talabiga ham mos kelishi kerak. Bu jismoniy tarbiya ma'lumotlarini (bilimlarini) o'qituvchidan talabaga o'tkazishning texnologik shartidir.

O'quv materiali talabalar tomonidan mavjud bilim, tajriba, intellektual qobiliyat va ko'nikmalar yordamida aniqlanadi. Keyin u qabul qiladi, o'zlashtiradi va eslaydi. O'quv materiali o'qituvchidan talabaga nutq shaklida, shuningdek, kompyuter texnologiyalari, multimedia qurilmalari va boshqalar yordamida uzatiladi [Inozemtsev. 2021; Kochetkov. 2021 yil; Smirnov. 2022; Shevlyakova. 2022].

Muloqotning ikkinchi texnologik sharti xabarni uzatish jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi belgilar to'plami va ularning semantik ma'nosining mos kelishini o'z ichiga oladi.

Xabarlar bunday uzatishda quyidagi holatlar mavjud:

1) o'qituvchining belgilar to'plami o'quvchidan kattaroq (talabaning bilimi tushunish uchun yetarli emas), keyin materialni uzatish va o'zlashtirish jarayoni qiyinlashadi;

2) o'qituvchi va o'quvchining xarakterlari to'plami bir xil (o'qituvchi va o'quvchining bilimlari bir xil yoki sezilarli darajada farq qilmaydi) – o'quvchi uchun materialni o'rganish qiziq bo'lmaydi;

3) o'qituvchi va o'quvchining xarakterlari to'plami mos kelmaydi (talaba o'qituvchini tushunmaydi) – material o'zlashtirilmaydi;

4) o'qituvchining belgilar majmuasi o'quvchidan kattaroqdir, lekin o'quvchining belgilar to'plami ham ko'chirish jarayoniga kiradi, keyin muloqot jarayoni mazmunli va samarali bo'ladi. Eslatib o'tamiz, sanab o'tilgan to'rta holat jismoniy mashqlar, komplekslar va hokazolarni o'rgatish jarayonida amaliy fanlarga ham taalluqlidir. Binobarin, xabardagi o'quv materiali shunday bo'lishi kerakki, talaba ilgari olgan materialni o'zlashtirib, chiza oladi.

O'qituvchidan o'quvchiga berilgan bilimlarni samarali o'zlashtirishga yordam beradigan uchinchi shart – bu uning pedagogik texnologiya elementlari bilan bog'liqligi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining faoliyat yo'nalishlariga quyidagilar kiradi: ta'lim, sport, sog'lomlashtirish, targ'ibot va boshqalar. Bo'lajak o'qituvchi faoliyatining sanab o'tilgan yo'nalishlari asosida quyidagilar belgilanadi: ta'limning maqsadi va mazmuni, materialning tarkibi, ushbu faoliyatni o'zlashtirish usullarini aks ettiruvchi tushunchalar tizimi, shaxs jismoniy madaniyatining faoliyat qismini optimal o'zlashtirish imkonini beruvchi ko'nikma va qobiliyatlar.

Taqdim etilgan materialni uzatish jarayoni o'qitish maqsadini aniqlashga yordam beradi: kelajakdagi kasbiy jismoniy tarbiya mashg'ulotlari uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlarini, usullarini, ularning yetukligini baholashni, o'lchash usullari va shkalalarini o'rnatish.

Bilimlar harakatini qurish ketma-ketligi sezilarli darajada o'zgaradi, chunki tizimlar va tegishli strategiyalarning bosqichma-bosqich va muvofiqlashtirilgan rivojlanishi ko'rsatilgan. Binobarin, material taqdimotini rejalashtirishda bevosita (qisqa muddatli) maqsadlarga nozik moslashtirilgan didaktik tizimni qurish, shuningdek, o'sish imkoniyatini (bosqichning evolyutsion va o'zgaruvchan tabiati) hisobga olish kerak. Bunda nazoratning ketma-ketligi o'quv faoliyatining maqsadlari va dars turiga qarab tashkil etilishi kerakligini hisobga olish zarur. Amaliy dars davomida nazariy bilimlar hajmi qayd etiladi: kirish qismida, asosiy qismdan oldin, ta'lim elementlaridan oldin va oxirida, epizodlar orasidagi yangilanishlar paytida, yakuniy qismda.

Amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda bilimlar harakatining etakchi texnologik shartlaridan biri maqsadga muvofiqlik va o'lchovdir. Amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda ular ma'ruza mashg'ulotlariga qo'shimcha bo'lishini hisobga olish kerak, shuningdek, paydo bo'ladigan va amaliy material bilan bog'liq muammolarni hal qilish kerak. Axborot mantiqiy ketma-ketlikda va asoslilikda taqdim etiladi.

Intellektual qobiliyatlarni shakllantirishning murakkabligi ilmiy va jismoniy madaniyat tafakkurining shakllanishiga bog'liq bo'lib, uning yordamida tushunish, taqqoslash, tanlash, umumlashtirish, o'z-o'zini takomillashtirishning shaxsiy yo'llarini belgilash, usullarni tahlil qilish va baholash, ijodkorlikni namoyon etish mumkin. kelajakdagi kasbiy faoliyatida.

Asosiy texnologik variantlarda bilimlarni uzatishni qayd etamiz:

- uzatish bosqichma-bosqich, oddiydan murakkabgacha amalga oshiriladi;
- muammoli vaziyatlarni tashkil etish;
- ijodiy topshiriqlar tizimidan foydalanish (insho yozish, individual reja va dasturlarni ishlab chiqish, komplekslar tuzish, dars ishlanmalarini yozish va h.k.);
- seminarlar va munozaralar tashkil etish.

Axborotni uzatish o'quv-uslubiy (o'quv, ilmiy va uslubiy adabiyotlar) va moddiy-texnik jihozlarga bog'liq, chunki ular bilimlarni o'zlashtirish sifati va tezligiga ham ta'sir qiladi. Bundan tashqari, ular ta'lim faoliyatiga qiziqish uyg'otish vositasidir. Binobarin, chizmalar, jadvallar, plakatlar, videolar, ixtisoslashtirilgan adabiyotlarning elektron ma'lumotlar bazasi, sog'lomlashtirish dasturlari va boshqalardan foydalanish jismoniy tarbiya bilimlarini yetkazish vositasidir [Inozemtsev. 2021; Kochetkov. 2021; Smirnov. 2022; Shevlyakova. 2022].

Xulosa. Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchilarning jismoniy tarbiyasini rivojlantirish texnologiyasi ishlab chiqildi. Texnologiya uch komponentda jismoniy madaniyatni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Motivatsion qiymatli komponentni shakllantirishda o'qituvchilarning harakatlari qobiliyatlarni tarbiyalashga, o'z-o'zini tarbiyalashga, o'zini-o'zi boshqarishga, intellektual fikrlashni rivojlantirishga va o'zini-o'zi boshqarishga qaratilgan. Faoliyat komponentining shakllanishi jismoniy tarbiya faoliyatiga yordam beradi: jismoniy faoliyat darslari, ta'limni rejalashtirish, tuzatish va nazorat qilish, darslar va darsdan tashqari jis-

moniy tarbiya mashg'ulotlari davomida mashqlar, komplekslarni bajarish metodikasini o'zlashtirish va mustahkamlash. Kognitiv komponentni shakllantirish texnologiyasi shakllar, usullar, vositalar, joy, ketma-ketlik va bosqichlarni belgilash bilan belgilanadigan bilimlarni o'qituvchidan talabaga samarali o'tkazishga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Волкова Л.М. Модели создания среды здоровьесбережения: ценностные и коммуникативные ориентиры. Технологии PR и рекламы в современном обществе. 2020, с. 296 – 301.
- (2). Иноземцев С.В. Использование компьютерных технологий в формировании физической культуры личности курсантов и слушателей образовательных организаций министерства внутренних дел России. "Наука", 2021, № 6 (51), с. 29 – 33.
- (3). Кочетков И.И. Роль педагогических технологий в процессе занятий физической культурой в процессе формирования личности будущего педагога. Психологическое сопровождение образования: теория и практика. Йошкар-Ола, 2021, с. 93 – 96.
- (4). Смирнов К.Р. Эффективность цифровых технологий в процессе формирования физической культуры личности и мотивации к регулярным занятиям спортом. Физическое воспитание и спорт – взгляд в будущее: интеграция науки и цифровых технологий в образование и практику. М., 2022, с. 270 – 275.
- (5). Софенко А.И. Технология формирования личности студента в процессе занятий физической культурой. Основные направления развития физической культуры и спорта. СПб, 2022, с. 368 – 372.
- (6). Чермит К.Д. Конверсия спортивных технологий в системе спортизированного физического воспитания. Теория и практика физической культуры. 2022.
- (7). Шевлякова В.В. Формирование физической культуры личности студента через использование современных образовательных технологий. В мире научных открытий. Ульяновск, 2022, с. 4524 – 4529.

Odiljonova Kamola Abduvosit qizi (Andijon davlat Pedagogika instituti erkin tadqiqotchisi, Andijon viloyati, Andijon shahri, "Do'stlik" ko'chasi, 4-uy; Email:kamolaodiljonova5@gmail.com)
O'QUVCHINING LEKSIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA VERBAL TA'SIR VOSITALARIDAN FOYDALANISHGA O'RGATISH METODIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. Jahon pedagogikasida o'quvchilarda til sathlariga doir lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirishga doir zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaratish hamda ta'lim tizimiga joriy etish til ta'limining bosh ustuvor vazifasiga aylandi. Ushbu maqolada ona tili fani bo'yicha o'quvchilarning leksik kompetensiyalarini rivojlantirishning asosiy maqsadi, nazariy asoslangan yondashuvlarini umumiy tahlili bayon qilingan.

Kalit so'zlar: pedagogika, kompetensiya, til sathlari, texnologiya, nazariya, metodika.

Одилжонова Камола Абдувосит кизи (независимый научный сотрудник Андижанского государственного педагогического института; kamolaodiljonova5@gmail.com)

ОБУЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ СРЕДСТВ РЕЧЕВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В РАЗВИТИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩЕГОСЯ КАК МЕТОДИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. В мировой педагогике создание современных педагогических технологий формирования, развития и совершенствования языковых компетенций учащихся на языковых уровнях и внедрение их в образовательную систему стали основным приоритетом языкового образования. В данной статье представлен общий анализ основной цели и теоретически обоснованных подходов к развитию лексической компетентности учащихся по предмету родной язык.

Ключевые слова: педагогика, компетентность, языковые уровни, технология, теория, методология.

Odiljonova Kamola Abduvosit kizi (Independent researcher of Andijan State Pedagogical Institute Andijan region, Andijan city, 4 Dostlik street; Email: kamolaodiljonova5@gmail.com)

TEACHING THE USE OF VERBAL INFLUENCE TOOLS IN THE DEVELOPMENT OF LEXICAL COMPETENCES OF THE STUDENT AS A METHODOLOGICAL PROBLEM

Annotation. In world pedagogy, the creation of modern pedagogical technologies for the formation, development and improvement of students' linguistic competences at language levels and their introduction into the educational system have become the main priority of language education. This article describes the general analysis of the main goal and theoretically based approaches to the development of lexical competence of students in the subject of the mother tongue.

Key words: pedagogy, competence, language levels, technology, theory, methodology.

*Andijon davlat Pedagogika instituti "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasida dotsenti Sh.A.Xaliqova
PhD taqrizi asosida*

Kirish. Dunyo til ta'limi nazariyasida lingvistik kompetensiyalar sirasida so'z turkumlari tasnifi, so'zning leksik va grammatik ma'nolari, morfologik shakllari, kategoriyalariga doir yuksak bilim, malaka va ko'nikmalar majmuyi bo'lgan leksik kompetensiyaning muhim ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga ega-ligi e'tirof etilgan. Leksik kompetensiya o'quvchilarning nafaqat leksikologiyaga oid, balki fonetik, morfologik, morfemik, sintaktik, uslubiy kompetensiyalarini aloqadorlik, bog'liqlik, uzviylik va uzluksizlik tamoyillari asosida mukammallashtiruvchi, takomillashtiruvchi va rivojlantiruvchi hamda ularda faol ijodiy, mustaqil, tanqidiy fikrlash, izlanuvchanlik sifatlarini shakllantiruvchi mohiyatga egaligi bilan tavsiflanadi. Shuni nazarda tutgan holda, ona tilini o'qitish jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida loyihalash, o'quvchilarda nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish hamda rivojlantirishning ilmiy-metodik tizimi va zamonaviy texnologiyalarini yaratish muhim omil hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'zbek tili metodikasida leksikologiyani o'qitishga mavjud adabiyotlarda alohida e'tibor berilgan o'rinlar ko'p uchraydi. Masalan, A.G'ulomov, M.Qodirov, M.Ernazarova, A.Bobomurodova, N.Alavutdinova, V.Karimjonovalarning "Ona tili o'qitish metodikasi" nomli darsligida umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tilini o'qitish sohasida yuz bergan yangiliklar va o'zgarishlar hisobga olingan holda, bu fanni o'qitishning metodik jihatlari bayon qilingan. Shu bilan birga, ilmiy-nazariy ma'lumotlarni amaliyotga tatbiq etish usullari, maktabda leksikologiyani o'qitishning ahamiyati va vazifalari haqida ma'lumot berilgan. B.To'xliyev, M.Shamsiyeva, T.Ziyodovalarining "O'zbek tili o'qitish metodikasi" deb nomlangan o'quv qo'llanmasida talabalar va o'quvchilarning kommunikativ savodxonligini oshirish, ona tili mashg'ulotlarini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, til darslari samaradorligini hozirgi zamon talablari darajasiga olib chiqish va leksikologiyani o'qitish usuli hamda vositalari bilan birgalikda darslarda foydalanish uchun topshiriqlar va testlar berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Jahon bilan qadam-baqadam bo'ylashayotgan mamlakatimizda ta'limning barcha bosqichlarida ona tili ta'limini takomillashtirishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Yangi O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish Harakatlar strategiyasida o'qituvchi hamda murabbiylar oldiga "Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish [1] kabi muhim vazifalar belgilangan. Bu, albatta, ona tili va adabiyoti fani o'qituvchilariga tilning barcha birlik va sohalari bo'yicha yuksak bilim, malaka va ko'nikmalari, ya'ni, lingvistik kompetentligi yetuk o'quvchilarni tarbiyalashni taqozo etadi. Shu nuqtayi nazardan, ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarda leksik birlik va vositalarini tushunish, anglash, farqlash, qo'llash, tahlil qilishga doir kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalari tadqiqi dolzarbdir.

Insonning kamolot darajasi uning so'zi orqali, millatning madaniyat darajasi tili bilan belgilanadi. Shuning uchun til millatning qalbi hisoblanadi [2;293-b.]. Inson shaxsini har tomonlama kamol toptirish, o'sib kelayotgan yosh avlodga umuminsoniy va milliy qadriyatlarga hurmat, o'z xalqining an'analari-iftixor tuyg'ularini singdirishda tilning, xususan, ona tilining o'rni beqiyosdir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning "Ona tilimiz – milliy ma'naviyatimizning bitmas-tuganmas bulog'idir. Shunday ekan, unga munosib hurmat va ehtirom ko'rsatish barchamizning nafaqat vazifamiz, balki muqaddas insoniy burchimizdir" [3], degan fikrlari tilning nechog'li ahamiyatli ekanligini yana bir bor anglatish bilan birga, ona tili fanini umumta'lim maktablarida o'qitishning asosiy maqsadini belgilab beradi.

Angliya, Germaniya, Rossiya, Janubiy Koreya kabi rivojlangan mamlakatlarning nufuzli ilmiy tadqiqot markazlarida ta'lim jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida loyihalashni amalga oshirishning ilmiy asoslangan metodik tizimini yaratish borasida salmoqli amaliy natijalarga erishilgan. Shunga ko'ra, ijodiy fikrlovchi, izlanuvchan, kerakli axborotlarni mustaqil ravishda izlab topuvchi va ularni o'z amaliy faoliyatida qo'llay oluvchi mutaxassislarni tayyorlash tizimini samarali tashkil etish, bunday kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'limga alohida e'tibor qaratish zarur hisoblanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim bu o'quvchilarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish nuqtayi nazaridan beriladigan ta'limdir. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'limdan maqsad esa o'quvchini keng qamrovli fikr-mulohaza yuritadigan va muloqotga kirisha oladigan barkamol shaxs qilib yetishtirishdir.

Kompetensiya (lotincha soʻz boʻlib, “erishaman”, “toʻgʻri kelaman” maʼnolarini bildiradi) –subyektning maqsadni qoʻyish hamda unga erishish uchun tashqi va ichki zaxiralarni samarali amalga oshirishga tayyorgarligi, boshqacha qilib aytganda, bu subyektning muayyan faoliyat obyekti bilan bogʻliq muammolarni muvaffaqiyatli hal etishga doir shaxsiy qobiliyatidir [5;8-b.]. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, “kompetensiya” tushunchasiga berilgan aksariyat taʼriflar kasbiy taʼlim, kasbiy faoliyat bilan bogʻliqlikda bayon etilgan. Jumladan, ilmiy pedagogik, psixologik manbalarda berilishicha, kompetensiya, kompetentlilik oʻta murakkab, koʻp qismli, koʻpgina fanlar uchun mushtarak boʻlgan tushunchalar boʻlib, uning talqinlari ham hajman, ham tarkibiga koʻra, ham maʼno, mantiq mundarijasi jihatidan turli xil. Atamaning mohiyatini shuningdek, “moslashuvchanlik”, “samaradorlik”, “muvaffaqiyatlilik”, “yutuqlilik”, “natijalilik”, “tushunuvchanlik”, “uquvlilik”, “xossa”, “xususiyat”, “miqdor”, “sifat” kabi tushunchalar asosida ham tavsiflanmoqda. Shuningdek, kompetentlilikka bagʻishlangan ayrim adabiyotlarda umumiy va kasbiy kompetentlilik farqlanadi hamda kasbiy kompetentlilikka ega boʻlgan shaxs umumiy kompetentlilikka ham ega boʻlishi lozimligi taʼkidlanadi. Bundan koʻrinadiki, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan taʼlim oʻquvchilarda mustaqillik, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega boʻlish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan oʻz faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sogʻlom raqobat koʻnikmalarini ham shakllantiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Dunyo tillarida kompetensiya atamasining sotsiologiya, biznes, iqtisod, taʼlim-tarbiya bilan bogʻliq jihatlari boʻyicha koʻzga koʻrinarli olimlar E. Zeyer, I.Zimnyaya, V.Kan-Kalik, A.Kiveryalg, N.Kuzmina, M.Lukyanova, A.Markova, S.Mironenko, V.Slastenin, T.Sorokina, G.Spenserlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. U gʻarb va rus tilshunosligida anchadan beri qoʻllanilib kelayotgan boʻlsa-da, ona tilimizda mazkur atamaga mustaqillik yillaridan soʻng eʼtibor berila boshlandi. Jumladan, O.Qoʻysinov, U.Mingboyev, X.Yulbarsova, Z.Alimardonov, N.Narziyeva, K.Riskulova, I.Toʻxtasinov, X.Mamatkulov kabi bir qator tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarini misol sifatida keltirishimiz mumkin. Ayniqsa, Vazirlar Mahkamasining kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan “Umumiy oʻrta va oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimining davlat taʼlim standartlarini tasdiqlash toʻgʻrisidagi” qarorining qabul qilinishi taʼlim tizimida oʻqitishga nisbatan tubdan yangicha yondashish boʻldi. Bunda umumtaʼlim fanlarini oʻqitishda zamonaviy texnologiyalarni qoʻllash, taʼlim jarayoniga kompetentlik nuqtayi nazaridan yondashish orqali taʼlim oluvchilarning layoqatlilik darajasini oshirish maqsad qilib olindi. Qabul qilingan mazkur davlat taʼlim standartining yana bir eʼtiborli jihati shundaki, oʻquvchilarda oʻzlashtirilgan bilim, koʻnikma va malakalarni amaliyotda qoʻllay olish, tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish alohida inobatga olingan. Shuningdek, oʻquvchilarda kommunikativ, axborotlar bilan ishlash, oʻzini-oʻzi rivojlantirish, ijtimoiy faol fuqarolik, milliy va umummadaniy, matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor boʻlish kabi tayanch kompetensiyalarning shakllantirilishi ularning aqlan va ruhan kamol topishiga, kelajak hayotda dadil va mustahkam qadam tashlashiga zamin hozirlaydi.

Taʼlimda kompetensiyaviy yondashuvni qoʻllash, muayyan natijalarga erishish va muhim kompetensiyalarni egallashga qaratiladi. Bunday sharoitda taʼlim jarayoni yangi mazmunga ega boʻladi, u oʻrganish va oʻrgatish jarayoniga aylanadi, yaʼni, kasbiy va ijtimoiy ahamiyatga ega kompetentlikni mustaqil oʻqib oʻrganish, ijtimoiy mehnat, madaniy, maishiy sohalarida fanlardan olingan nazariy bilimlarini qoʻllashga erishiladi, anʼanaviy taʼlim maqsadi, mazmunini tubdan oʻzgartirib, uning uslub va texnologiyalarini qayta koʻrib chiqishni taqozo etadi, shundagina, hozirgi maktablarda “aʼlochi”, yaʼni, oʻquv fani boʻyicha yetarli darajada akademik bilimlarga ega, lekin undan shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy faoliyatida amaliy qoʻllay olmaydigan oʻquvchi, “kompetentli” oʻquvchiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati (References):

- (1). Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning “Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida”gi farmoni, 2017-yil 7-fevral.
- (2). Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 3-jild, Toshkent, “Akademnashr”, 2012, 293-bet.
- (3). Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilganining oʻttiz yilligiga bagʻishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 2019-yil 21-oktabr.
- (4). Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, “Oʻzbekiston”, 2017, 157-bet.
- (5). Inoyatov U., Xodjayev B. Umumtaʼlimiy kompetensiyalarni loyihalashtirishning konseptual asoslari. “Xalq taʼlimi” ilmiy-metodik jurnali, 2016, 2-son, 8-bet.
- (6). <http://wikien.xyz/obrazovanie/srednee-obrazovanie-i-shkoly/130744-ponjatie-kompetencij-i-ihvidy-i-urovni-razvitiya.html>.

(7). Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent, 2015, 120-bet.

(8). Mahmudov A.X. Uzlüksiz ta'lim jarayoniga kompetentlik yondashuvini joriy qilishning didaktik asoslari. "Uzlüksiz ta'lim", 2012, 4-son, 8–12-betlar.

Bekmanova Gulbaxar Begdullayevna (Qoraqalpog'iston Tibbiyot instituti)
OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA KIMYO FANINI O'QITISHDA INNOVATSION TA'LIM
TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanining o'qitishni innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalalari keltirib o'tilgan. Hozirgi kunga kelib, oliy ta'limda kimyo fanini o'qitishda, ta'lim texnologiyalarining uslubiy asoslari va innovatsion usullarini aniqlashning nazariy tamoyillari ochib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** innovatsiya, metodologiya, texnologiya, tadqiqot, AKT, modul, faoliyat, fundamental, shaxs, jamiyat, usul, uslub, integral, algaritm, laboratoriya, pedagogik, kombinatsiya, element, motivatsiya, elektron, ko'nikma, malaka, mantiq.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ
ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ В ВУЗАХ

***Аннотация.** В данной статье речь идет об использовании инновационных технологий в преподавании химии в высших учебных заведениях. К настоящему времени выявлены теоретические принципы определения методических основ и инновационных методов образовательных технологий при преподавании химии в высшей школе.*

***Ключевые слова:** инновация, методология, технология, исследование, ИКТ, модуль, деятельность, фундаментальный, человек, общество, метод, интеграл, алгоритм, лаборатория, педагогика, сочетание, элемент, мотивация, электронный, умение, компетентность, логика.*

USE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING CHEMISTRY IN
UNIVERSITIES

***Annotation.** This article discusses the use of innovative technologies in teaching chemistry in higher education institutions. To date, theoretical principles have been identified for determining the methodological foundations and innovative methods of educational technologies in teaching chemistry in higher education.*

***Key words:** innovation, methodology, technology, research, IKT, modul, activity, competence, fundamental, human, society, method, integral, algorithm, laboratory, pedagogy, combination, element, motivation, electronic, art, logic.*

Kirish (Introduction). Oliy o'quv muassasalarida kimyo o'qitish metodlarining xilma-xilligi ularning faoliyat ko'rsatish darajasi va maqsadiga, innovatsion texnologiyalarning turlariga qarab belgilanadi. Respublikamiz oliy ta'lim kompetensiyaga yo'naltirilgan talablar doirasida jamiyat rivojining innovatsion resursi bo'lgan chuqur bilim hamda malakalarga asoslangan ta'limdan faoliyat-kompetentlik ta'lim modeliga o'tishni taqozo qiladi. Oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanini o'qitishni takomillashtirishdan ko'zlangan maqsad – fundamental, shaxs, jamiyat va davlatning hozirgi va istiqboldagi ehtiyojlariga javob beradigan yuqori sifatli ta'limga erishish. Shu munosabat bilan, oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanini o'qitishning innovatsion uslublarini ishlab chiqish va joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanini o'qitishning o'ziga xosligi, uning integral va algaritmik xususiyati va kasbiy-amaliy yo'nalishi bo'lib, u o'qitishning innovatsion uslublari va innovatsion texnologiyalarini joriy etishni nazarda tutadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Kimyo fanini, ayniqsa, laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish innovatsion ta'lim texnologiyalarining uslubiy asosini shaxsiy va tizimli yondashuvlarning ilg'or g'oyalari hamda tamoyillariga asoslangan integrativ-kompetentlik asosida yondashuvni talab etadi. V.F.Manuilov, I.V.Fedorovlar kimyo fanini o'qitishning innovatsion pedagogik texnologiyalari va usullarining paydo bo'lishi asosida rivojlanishi kafolatlangan natijalar bilan ta'lim jarayonini boshqarish masalalarini hal qilish zarurati tufayli jadal suratlarda rivojlanib borayotgan innovatsion texnologiyalar turlarini aniqlashga muvofiq bo'lishdi.

Ta'lim texnologiyalarning radikal turlarga o'quv jarayonini qayta qurishni aks ettiruvchi texnologiyalar kiradi; kombinatsiyalangan innovatsion texnologiyalar bir qator ma'lum elementlar yoki texnologiyalarning yangi texnologiya yoki o'qitish uslubiga kombinatsiyasini aks ettiradi, o'zgartirish texnologiyalari

o'qitish usuli yoki texnologiyasini sezilarli o'zgarishlarsiz optimallashtirishga qaratilgan. Olimlar innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish yo'nalishlarini aniqladilar: reproduktiv ta'lim, tadqiqot o'rganish, o'quv jarayonini muhokamasi, modellari va o'yin texnologiyalari va o'qitish usullari modellari yaratilmoqda [6;20-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Metodologiya tushunchasi texnologiya tushunchasiga yaqin, chunki metodologiyani amalga oshirishning asosiy maqsadlaridan biri aniq ta'lim maqsadlariga mos keladigan texnologiyani tanlash imkonini beruvchi omillarni aniqlashdir [7;249–250-b.]. Oliy o'quv yurtlarida kimyo o'qitish metodlarining xilma-xilligi ularning faoliyat ko'rsatish darajalari va maqsadi bilan bog'liq bo'lib, bu kimyo o'qitish jarayonida ularni to'g'ri tanlashni taqozo etadi. Uslubiy darajada kimyoviy va boshqa bilim obyektlarining o'zaro bog'liqligi haqidagi g'oyalarni aks ettiruvchi integral yondashuv mavjud, umumiy mantiqiy darajada induksiya, deduksiya, analogiya, taqqoslash va boshqalar usullari mavjud, umumiy pedagogik darajada – taqdimot usullari, didaktik-uslubiy darajada – kimyo o'qitishning o'ziga xos usullari, kimyoviy tadqiqot usullari (kimyoviy obyektlar va ularning tasvirlarini kuzatish, kimyoviy tajriba, kimyoviy obyektlarni modellashtirish, kimyoviy obyektlarni tavsiflash, kimyoviy faktlar va hodisalarni tushuntirish, kimyoviy obyektlarni bashorat qilish. Didaktik maqsadlar nuqtayi nazaridan, kimyo o'qitish usullari quyidagi guruhlarga birlashtiriladi: tashkiliy-boshqaruv, motivatsion va rag'batlantiruvchi, nazorat qiluvchi va baholovchi. V.A.Trainevning fikriga ko'ra, kimyo o'qitish usullarini qo'llash maqsadiga qarab, innovatsion-pedagogik texnologiyalar, axborot-rivojlantiruvchi, faoliyatga asoslangan, rivojlantiruvchi va shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarga bo'linadi.

Ta'lim mazmuniga qarab, o'quv jarayonida kasbiy faoliyatni modellashtirishga asoslangan texnologiyalar bo'yicha. Kimyo o'qitishning innovatsion pedagogik texnologiyalari va usullarida talabalarning tarkibi, tayyorgarlik va rivojlanish darajasi, talabalarning miqdoriy tarkibi, jismoniy holati hisobga olinadi. O'quv jarayonining jihozlanishiga qarab, dasturlashtirilgan o'qitish va yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish ajratiladi.

Kimyo o'qitishning innovatsion usullarini joriy etish muvaffaqiyatli bajarilishi uchun oliy ta'lim o'qituvchisi amaliyotga yo'naltirilgan talablarni qo'yadi, u quyidagilarga ega bo'lishi kerak: ta'lim darsining maqsadlarini aniq shakllantirish va belgilash, fan o'quv dasturining mazmunini ishlab chiqish, ta'lim jarayoniga an'anaviy va innovatsion texnologiyalarini standart turlarini joriy etish, ta'lim jarayonida AKT vositalaridan foydalanish, ta'lim jarayonini nazorat qilishning turli pedagogik shakllarini qo'llash, ta'lim resurslarini izlash va ulardan foydalanish, o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish bo'yicha uslubiy tavsiyalar va qo'llanmalar ishlab chiqish [4].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Oliy ta'lim mussalarida kimyo fanini o'qitishning bir qancha innovatsion usullarini ochib berishga harakat qilamiz. Dastlab, biz oliy ta'limda kimyo fanini innovatsion o'qitishning interaktiv xususiyatini keltirib o'tamiz. Bunda kimyo o'qitish jarayoniga muammoli o'qitish usullari, munozaralar, amaliy ishlar, guruhda ishlash, biznes va rolli o'yinlar, blis-so'rovlar va shaxsga yo'naltirilgan o'zaro ta'sirga asoslangan anketalarni o'z ichiga olgan interfaol o'qitish usullarini joriy etishni nazarda tutadi. o'qituvchi va talaba o'rtasidagi kimyoviy bilim, intellektual qobiliyat va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning faolligini o'z ichiga oladi [2].

G.I.Yegorova tomonidan olib borilgan tadqiqotda. eksperimental ko'nikmalar va kimyoviy bilimlarni rivojlantirish va takomillashtirishga hissa qo'shadigan ilmiy tadqiqot mashg'ulotlarini o'tkazish metodologiyasini joriy etish samaradorligiga urg'u beradi. Sinxron, sinoptik, shaxsiylashtirilgan, ma'lumot kartalari, tadqiqot eksperimentini o'tkazish bo'yicha yo'riqnomalar, fanlararo mazmundagi kimyoviy matnlar, kognitiv kartalar va kimyoviy rivojlanish vazifalari bo'lgan bosma materiallar ushbu texnikani amalga oshirish vositalaridir [3].

Oliy ta'limda o'quv jarayonini axborotlashtirish o'qituvchilarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan foydalanish borasidagi uslubiy mahoratiga ma'lum talablarni qo'yadi. Oliy ta'lim muassasalarida kimyoviy fanlarni o'qitishda foydalaniladigan elektron ta'lim resurslarini o'qitishning tashkiliy shakllariga muvofiq tasniflash maqsadga muvofiq: ma'ruza kursini qo'llab-quvvatlash dasturlari, laboratoriya mashg'ulotlarini qo'llab-quvvatlash dasturlari, individual va mustaqil ishlarni tashkil etish dasturlari, monitoring va diagnostika dasturlari. Elektron kimyo o'qitish vositalarining bunday tasnifi o'qituvchining o'quvchilarning kimyoviy tayyorgarligining turli bosqichlarida ularning roli va ahamiyatini anglashiga yordam beradi [1].

Oliy ta'limda kimyo fanini o'qitishning samarali innovatsion texnologiyasi modulli o'qitish texnologiyasidir. N.S.Kryuchkinani ta'biri bilan aytganda, o'quv moduli, o'quv ma'lumotlari, uslubiy tavsiyalar, o'quv vazifalari, nazorat va test materiallari va lug'atni o'z ichiga oladi. O'quv moduli – "o'zlashtirish bi-

lim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilishning tegishli shakli bilan yakunlanadigan kognitiv va kasbiy jihatlarni o'z ichiga olgan mantiqiy yakunlangan o'quv dasturi" hisoblanadi [5;32-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Demak, xulosa qilib shuni aytish mumkinki oliy ta'limda kimyo fanini o'qitishning innovatsion uslublari va texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitish interfaol ta'lim shakllari va usullarini joriy etish, talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etish, modulli o'quv dasturlarini joriy etish, elektron ta'lim resurslaridan foydalanishni nazarda tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Безрукова Н.П. Теория и практика модернизации обучения аналитической химии в педагогическом вузе. Дис. д-ра пед. наук, Красноярск, 2006, 364 с.
- (2). Добранина Д.В. Инновационные методы обучения студентов вузов как средство реализации интерактивной модели обучения. «Вестник Бурятского госуниверситета», 2010, № 5, с. 172 – 176.
- (3). Егорова Г.И. Развитие интеллектуальных возможностей студентов при обучении химии в техническом вузе. Диссертация доктора педагогических наук, Тобольск, 2009, 377 с.
- (4). Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. Учебник для студентов высших учебных заведений, М., изд. центр «Академия», 2009, 384 с.
- (5). Крючкина Н.С. Реализация модульной системы обучения на основе новых информационных технологий. Н.С.Крючкина, Н.А.Русакова. Кемерово, ИНТ, 2007, 420 с.
6. Мануйлов В.Ф., Федоров И.В., Благовещенская М.М. Современные наукоемкие технологии в инженерном образовании. Инновации в высшей технической школе России, вып.2, Современные технологии в инженерном МАДИ (ГТУ). М., 2006, с. 16 – 24.
- (7). Пак М.С. Теория и методика обучения химии. Учебник для вузов, СПб, изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2015, 306 с.

Xamraqulov Zafarjon Yigitaliyevich (Muqimiy nomidagi Qo'qon DPI "MG'MAHT" kafedrasi dotsenti v.b.; Gmail: zafarjonxamraqulov@gmail.com) HUQUQIY TA'LIM-TARBIYANING MAQSADI VA MAZMUNI

Annotatsiya. Ushbu maqola huquqiy ta'lim-tarbiyaning maqsad va mazmuni masalalariga bag'ishlangan bo'lib, ta'lim tizimidagi huquqiy fanlar o'qitilishining mohiyatini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: ta'limning maqsadi, ta'limning mazmuni, huquqiy bilim, shaxsga yonaltirilgan ta'lim, huquqiy tarbiya, huquq o'qitish metodikasi.

ЦЕЛЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам цели и содержания юридического образования и направлена на раскрытие сущности преподавания юридических наук в системе образования.

Ключевые слова: цель образования, содержание образования, правовые знания, личностно-ориентированное образование, юридическое образование, методика преподавания права.

PURPOSE AND CONTENT OF LEGAL EDUCATION

Annotation. This article is dedicated to the issues of the purpose and content of legal education and is aimed at revealing the essence of teaching legal sciences in the education system.

Key words: purpose of education, content of education, legal knowledge, person-centered education, legal education, methods of teaching law.

Kirish (Introduction). O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish tobora dolzarb ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Fuqarolar, birinchi navbatda, yoshlarning huquqiy bilimlari va savodxonligini oshirish, ularning huquqqa hurmat va qonunga itoatkorlik ruhida tarbiyalash ta'lim sohasi zimmasiga mas'uliyatli vazifalarni qo'yadi. Mazkur vazifalarni bajarish huquq fanlarining o'qitilishini takomillashtirishni talab qoladi. Huquq fanlarining o'qitilishi hozirgi zamon talablariga javob berishi, davlat va jamiyat tomonidan qo'yilayotgan vazifalarni bajarish uchun mosligini aniqlash ushbu fanning huquqiy ta'lim-tarbiya berishdagi maqsad va mazmuniga bog'liqdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'zbekistonlik pedagog olimlardan N.A.Muslimov, O.A.Qo'ysinov, G.Ibragimova, M.Usmonboyeva, D.Sayfurov, B.Xadjiyev, A.To'rayev, N.Rahimova, Sh.Olimov, Z.D.Hasanova va boshqalar pedagogik ta'lim va tarbiya masalasida salmoqli tadqiqotlar olib borishgan. Huquqshunos olimlardan A.Irkaxodjayev, A.Saidov, U.Tadjixanov, X.T.Odilqoriyev, R.A.Zufarov, K.Abdurasulova, B.Umirzakov, M.O'rozaliyev, S.Saxaddinov, R.Imamova kabilar hu-

quqiy ta'lim-tarbiyaning nazariy asoslarini chuqur tahlil qilishgan. Rossiyalik O.Zaxarova, N.Garashkin, M.G.Yaroshevskiy, N.N.Rostovtsev, M.Snegireva, A.N.Leontyev, V.I.Ignatyev, R.Magomedova, I. Titarrenko singari olimlarning huquqiy ta'lim-tarbiyaning maqsad va mazmuni bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Nomlari yuqorida ko'rsatilgan olimlarning ilmiy qarashlari maqolada bayon etilgan fikrlar uchun metodologik ahamiyat kasb etgan. Maqolani yoritishda ularning tadqiqot ishlari tanqidiy ko'rib chiqildi. Ta'limning maqsadi, mazmuni, huquqiy ta'lim, huquq o'qitish metodikasi masalalari mantiqiylik, qiyosiy tahlil, tizimlilik hamda dialektik aloqadorlik metodlari asosida o'rganildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'quvchilarga fanlar bo'yicha beriladigan ta'limning har biri muayyan maqsadlarni nazarda tutadi. Huquqshunoslik ham bundan mustasno emas. Shuning uchun huquq fanlarini o'qitish metodikasidagi har bir mavzuning o'ziga xosligidan kelib chiqib, zarur ta'limiy, tarbiyaviy maqsadlarni belgilab olish maqsadga muvofiqdir [1;60-b.]. Ta'lim-tarbiya maqsadlarini belgilashda o'quvchilarning ijtimoiy ehtiyojlarini inobatga olish muhimdir.

Umumiy maqsadlar ko'plab yondashuvlarni talab qiladi. Ularga o'zgalarning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklarini hurmat qilish, jamiyat manfaatlarini o'z manfaatlaridan ustun qo'yish, huquq buzarlilik va jinoyatchilikka nisbatan murosasizlik va boshqalar kiradi [2;272-b.]. Huquqiy ta'limning maqsadlari xilma-xil bo'lib, ularga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyat darajasini yanada rivojlantirish;
- huquqiy xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirish, mamlakat qonunlari va xalqaro huquqni hurmat qilish;
- milliy va demokratik an'ana va qadriyatlarni o'rganish, ular asosida qonunni takomillashtirish yoki uning yangicha munosabatlarini shakllantirish;
- zo'ravonlik, urushlar, jinoyatlarga nisbatan murosasizlikni shakllantirish;
- o'zi va o'zgalarning qonuniy manfaatlarini himoya qilish hamda himoya qilishga layoqatli fuqaroni tarbiyalash, uning faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish va hokazo.

Ta'lim muassasalarida huquqni organayotgan yoki bu fanni repetitordan o'zlashtirayotgan o'quvchi huquqiy bilimlarni qanchlik muvaffaqiyatli egallasa, bu jamiyat uchun shunchalik foydalidir. Zero, jamiyat a'zolarining huquqiy madaniyatini yuksaltirish huquqiy davlat talablaridan biridir. Umumiy ta'lim maktab o'quvchilarini tayyorlash sifatli amalga oshirilishi uchun o'quv jarayonini tekshirish, diagnostika qilish to'ra dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda [3;59-b.].

Ta'limning mazmuni haqida pedagogikada turli qarashlar mavjud bo'lib, ular rang-barangdir. Insonning har tomonlama kamol topishi, ma'naviyatli, fidokor, huquqiy savodxon, o'zi va o'zgal uchun qayg'ruvchi, jamiyatdagi huquqiy normalar ustuvorligini ta'minlash uchun kurasjuvchi faol fuqaro bo'lib yetishishi uchun zarur bo'lgan bilimlar yig'indisi ta'limning mazmunini tashkil etadi. Ta'lim mazmunining hajmini belgilash muhim ijtimoiy ahamiyatga ega. Shu bois ta'lim mazmunini belgilashga jiddiy yondashish talab etiladi [4;87-b.]. Ta'lim mazmunini belgilashda mavjud ijtimoiy ehtiyojlar inobatga olinadi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida ta'lim mazmunini belgilashda komil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalashdan iborat ijtimoiy ehtiyoj yetakchi omil bo'lib xizmat qiladi. O'qitish jarayonida ta'lim mazmunini aniqlashda bir qancha omillar asosiy rol o'ynaydi:

- har qanday bilim inson va uning rivojlanishi hamda uning kamolotiga xizmat qilishi haqidagi yondashuv;
- o'quvchining dunyoqarashini uni har tomonlama rivojlantirish orqali yanada yuksaltirish;
- shaxs tomonidan umuminsoniy va milliy madaniy qadriyatlarni egallab olish zarurligi borasidagi muhim talab;
- ta'lim-tarbiya jarayonlarini ma'naviy va tarixiy meros bilan yanada boyitib borish;
- ta'lim va tarbiya maqsadlarini aniq bir natijaga yo'naltirish;
- "oila – maktab – mahalla" hamkorligida pedagogik faoliyatni yo'lga qo'yish orqali tarbiyaviy maqsadlarga erishish.

Pedagogik ta'limning mazmuni o'zgaruvchan xarakterga ega bo'lib, u doimo o'zgarib turadi. Zamonaaviy ilm-fan, texnologiyalarning rivojlanib borishi, globallashtirish natijasida ijtimoiy munosabatlarning taraqqiy etib borishi, ta'limda yangicha yondashuvlarning qaror topishi ta'limning mazmuniga o'z ta'sirini ko'rsatib boradi. Axborot asri, mediatexnologiyalar va internet bu jarayonni yanada boyitib bormoqda.

Ta'lim mazmuni shaxsga yonaltirilgan ta'lim vazifalarini ijobiy hal etilishiga xizmat qiladi [5;52-b.]. Bu yerda shaxsga bilimlar bilan birga, tarbiya berish masalalari ham o'z o'rniga ega.

Zamonaviy ta'limda ta'lim mazmunini yanada boyitish uchun o'qitishning qator muammolarini hal etish zarurdir:

- pedagogikaning yoshlarni o'qitish tizimidagi samaradorlikni ta'minlovchi omillarni hisobga olish;
- yoshlarni tarbiyalash uchun innovatsiyalarga jiddiy e'tibor berish;
- pedagogik jarayonning sifat va samaradorligini ta'minlashning optimal baholash mezonlarini takomillashtirish;
- ijtimoiy va tabiiy fanlar tizimida shaxsga oid bilimlarning dialektik aloqadorlik jihatlarini inobatga olgan holda o'quv jarayoniga ilg'or texnologiyalarni joriy etish;
- ta'limda foydalaniladigan o'quv adabiyotlarini ilm-fanning eng so'nggi yutuqlari bilan boyitib borish;
- pedagogik diagnostika tamoyillariga tayanib, shaxsning o'z kelajagini o'zi belgilashi muammolarini o'rganib borish;
- zamonaviy globallashtirish sharoitida ma'naviy va tarixiy merosning o'ziga xos xususiyatlarini, insonparvarlikka asoslangan qadriyatlar va xalqaro tajribani hisobga olib, ta'lim-tarbiyaning yangi sharoitlardagi qonuniyatlarini tadqiq etib borish;
- shaxsning yosh xususiyati, qobiliyat darajasi, aql-idroki, xarakteridan kelib chiqib yuzlashayotgan psixologik muammolari va ularni mustaqil hal etishlariga doir qonuniyatlarni tadqiq etish;
- deviant xarakterli bolalarni psixologik xususiyatlarini, kriminologiyaga moyillik jihatlarini o'rganish;
- har tomonlama rivojlangan yoshlarni fiziologik va gigiyenik xususiyatlarini muttesil o'rganib borish;
- O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimida tarixiy meros, madaniyat durdonalari va xalqning ta'limiy an'analarini, jahon madaniyati va ta'limi tizimi yutuqlarini milliy pedagogikaga tatbiq etib borish.

Huquqiy ta'lim bilan huquqiy tarbiya o'zaro chambarchas bog'liq tushunchalar hisoblanadi. Huquqiy tarbiyani tahlil qilganda, uning ko'p qatlamli, ko'rinish va tarkibiy qismlarining ko'p qirrali ekanligini inobatga olish lozim.

Huquqni o'qitish metodikasi huquqiy ta'lim sohasidagi faoliyat usullarini o'rganadi – bu usullar juda xilma-xil bo'lishi mumkin. Ularning barchasi talabaga zamonaviy huquqni qanday o'rgatish, uning qobiliyatlarini qanday rivojlantirish, umumiy ta'limni shakllantirishni tushunishga imkon beradi [6;3-b.].

Huquqni fan sifatida o'qitish metodikasi doimiy ravishda takomillashtirilmoqda. Olimlarning o'quv jarayoniga yangicha yondashuvlari paydo bo'ldi, mehnat amaliyotida samarasiz bo'lgan narsalar o'tmishga aylanib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda xorij tajribalari asosida olib borilayotgan ta'lim islohotlari ta'limda zamonaviy yondashuvlarga asoslangan innovatsion muhitni yaratishga yordam bermoqda. Ta'lim tizimida yillar davomida to'planib qolgan muammo va kamchiliklar zamonaviy ta'limga ijodkorona munosabatlarni zaruratga aylantirmoqda [7;187-b.]. Mamlakatda yuz berayotgan huquqbuzarliklar va jinoyatchiliklarning oldini olish hamda jamoat tartibi va jamoat xavfsizligini ta'minlash uchun me'yoriy hujjatlarning qabul qilinishi, davlat dasturlarini ishlab chiqishning o'zi kamlik qiladi. Yaxshi natijalarga erishish pedagogik ta'lim jarayonida aksiologik, antropotsentrik, kompetentli, akmeologik, integrativ, kreativ va boshqa zamonaviy innovatsion yondashuvlarga e'tibor berishni talab qiladi.

Globallashtirish jarayonlari yuksalib borayotgan hozirgi davrda ta'limda innovatsion yondashuvlarga katta ahamiyat berilyapti. Buni quyidagi mezonlar bilan izohlash mumkin:

- taraqqiyotning muttasil rivojlanib borayotganligi hamda xorij mamlakatlarining ilg'or tajribasiga talabning ortganligi;
- yoshlarning tashabbuskorlik qobiliyati, kreativ kompetentligi va ulardagi akmeologik fazilatlarini yanada yuksaltirish uchun shaxsga yo'naltirilgan ta'limni takomillashtirish zaruriyati oshayotganligi;
- ta'lim-tarbiya tizimi uchun zarur bo'lgan salohiyatli kadrlarni yetishtirish uchun pedagogik ta'limni zamonaviy talablar asosida modernizatsiya qilishning ahamiyati ortayotganligi va hokazo.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Zamonaviy innovatsion yondashuvlar an'anaviy yondashuvlardan ko'p jihandan farq qiladi. Zamonaviy yondashuvlar ta'limning mazmuni, shakl va metodlarini fan va texnikaning so'nggi yutuqlari bilan muvofiqlashtirishni talab qiladi. Zamonaviy yondashuv ta'limga yangicha havoni olib kiradi, uning rang-barangligini ta'minlaydi. Huquq fanlarining o'qitilishida aksiologik, antropotsentrik va kompetentiv yondashuvlarning o'rni o'sib boryapti.

Zamonaviy tendentsiyalar ta'limda yangicha yondashuvlarni joriy etish zarurligini talab qilmoqda. Ta'limda aksiologik, integrativ, antropotsentrik, kreativ, emotiv, kompetentli, kommunikativ yondashuv-

larning o'zni o'sib boryapti. Pedagogik ta'limda huquq fanining o'qitilishida ularning o'zni alohida ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati (References):

- (1). Xamraqulov Z.Y. Ta'limda jinoyat huquqi fanining ahamiyati. "Ta'lim tizimidagi islohotlar: olimlar va yoshlar nigohida" mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiya to'plami, Toshkent, 2023, 13-aprel, 60-bet.
- (2). Odilqoriev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik, Toshkent, "Adolat", 2018, 272-bet.
- (3). Хамракулов З.Й. Роль уголовного права в педагогическом образовании. «Научный импульс», 2023, февраль, № 7(100), часть 2, с. 59.
- (4). Djurayev R.H. Ta'limda interfaol texnologiyalar. T., 2010, 87 bet.
- (5). Olimov Sh.Sh., Hasanova Z.D. Pedagogik texnologiyalarni o'quv-tarbiya jarayoniga qo'llash. T., "Fan va texnologiya", 2014, 52 bet.
- (6). Khamrakulov Z.Y. Increasing Legal Culture of Students by Improving the Teaching of Criminal Law. In Volume 12 of Czech Journal of Multidisciplinary Innovations ISSN (E): 2788-0389, December 2022, p. 3.
- (7). Saidov A., Tadjixanov U. Davlat va huquq nazariyasi. 2-jild, T., 2001, 187 bet.

Ruziyev Islambay Samandarovich (Urganch davlat universiteti "Transport tizimlari" kafedrasini mudiri, t.f.n., dotsent; islambay68@mail.ru)

BO'LAJAK TRANSPORT MUHANDISLARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA AXBOROT-DIDAKTIK BAZASINING O'RNI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada bo'lajak transport muhandislarining kasbiy kompetentlikni rivojlantirish va shakllantirish muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi eng muhim va hal qiluvchi omil bo'lgan axborot-didaktik bazasining tarkibi, tuzilishi hamda ularning laboratoriya mashg'ulotlari shaklidagi samaradorlik jihatlari tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** kompetensiya, metod, texnologiya, fikrlash, talabalar, muhandis, transport, talaba, muammo, bilim, mashg'ulot.*

Ruziev Исламбай Самандарович (заведующий кафедрой "Транспортные системы"

Ургенчского государственного университета, к.т.н., доцент; islambay68@mail.ru)

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-ДИДАКТИЧЕСКОЙ БАЗЫ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ ТРАНСПОРТА В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

***Аннотация.** В данной статье рассмотрены состав и структура информационно-дидактической базы, которая является важнейшим и решающим фактором, влияющим на успешность развития и формирования профессиональной компетентности будущих инженеров транспорта, а также аспекты ее эффективности в виде лабораторной занятости.*

***Ключевые слова:** компетенция, метод, технология, мышление, студенты, инженер, транспорт, студент, проблема, знание, обучение.*

Ruziev Islambay Samandarovich (Head of the Department of "Transport Systems"

Urgench State University, c.t.s., Associate Professor; islambay68@mail.ru)

THE ROLE OF THE INFORMATION AND DIDACTIC BASE OF FUTURE TRANSPORT ENGINEERS IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE

***Annotation.** In this article, from a scientific and pedagogical point of view, aspects of the effectiveness of the process of developing engineering professional competence among students of transport and engineering education of higher technical educational institutions are analyzed.*

***Key words:** competence, method, technology, thinking, students, engineer, transport, student, problem, knowledge, learning.*

Kirish (Introduction). Bugungi kunda avtomobil transporti xizmatlaridan foydalanish hayotimizning barcha sohalarida keng ko'lamda va ommaviy ravishda qo'llanilmoqda. Transport vositalaridan foydalanish uning turlari bo'yicha yuk va yo'lovchi tashishda, maxsus ishlarni bajarishda mehnat unumdorligini, kam vaqt sarfini va iqtisodiy samaradorlikni oshirishi bilan ajralib turadi.

Respublikamiz transport sohasi uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlash tizimini ilg'or xorijiy tajriba va xalqaro standartlar asosida tubdan takomillashtirish, o'quv jarayoniga o'qitishning innovatsion shakl va metodlari hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, tarmoq ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ilmiy salohiyatini yanada oshirish maqsadida 2020-yil 4-mayda PQ-4703-qarori imzolandi [8]. Unga ko'ra, transport sohasi ehtiyojlaridan kelib chiqib, mehnat bozorida raqobatbardosh oliy ma'lumotli mutaxassislar va ilmiy-pedagogik kadrlarni, shuningdek, ommaviy kasb mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini

o'shish, transport sohasini rivojlantirishning dolzarb masalalari bo'yicha fundamental, amaliy va innovatsion izlanish va tadqiqotlar olib borish, ularning natijalarini, shu jumladan, raqamli va boshqa zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish kabi masalalarni tashkil etish choralarini belgilangan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Avtotransport korxonalarini ish samaradorligini oshirishda bilimi, malakali va yuqori kompetensiyaga ega kadrlarni o'qitish, tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini yaratish eng asosiy ishlardan hisoblanadi. Bo'lajak transport muhandislarining orasida kasbiy kompetentlikni shakllantirish muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi eng muhim va hal qiluvchi omil bu ularning kasbiy tayyorgarligining axborot-didaktik bazasining tarkibi va tuzilishidir.

Kasbiy kompetentlikni samarali shakllantirishni ta'minlaydigan axborot-didaktik bazadan o'quv faoliyatida quyidagi shakllarida foydalanishga yo'naltirilishi kerak:

– o'quv faoliyatida (o'quv fanlari mazmuni, ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar, hisob-kitob va grafik ishlar);

– o'quv kasbiy faoliyatda (laboratoriya mashg'ulotlari, ishlab chiqarish vaziyatlarini modellashtirish va tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni o'rganish, kurs ishlari va loyihalari, o'quv va ishlab chiqarish amaliyotlari);

– auditoriyadan tashqari mustaqil o'quv va kasbiy faoliyat (darsliklar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar, internet resurslari bilan ishlash, olimpiadalarda qatnashish, to'garak ishlari, kasbiy faoliyat yo'nalishlari bo'yicha konspekt va ma'ruzalar yozish) [1;4-b.].

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish va shakllantirish uchun maxsus fanlar bo'yicha o'quv kurslarining namunaviy va ishchi dasturlari, shuningdek, ixtisoslashtirilgan fanlarning mazmuni asosiy axborot manbalar hisoblanadi. O'quv rejasini ishlab chiqishning me'yoriy, tashkiliy va uslubiy asosi Davlat ta'lim standartini hisoblanadi. Muhandislarni tayyorlash bo'yicha asosiy o'quv rejasi majburiy fanlar bloki (barqaror komponent) va tanlov fanlari blokida (o'zgaruvchan komponent) ko'rsatilgan fanlardan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'quv rejasining majburiy fanlar bloki oliy muhandislik ma'lumotiga ega bo'ladigan mutaxassis uchun barqaror va sekin o'zgaruvchan faoliyat tizimining yaxlit asosini ta'minlaydigan, umumiy ilmiy va keng qamrovli bilimlarning asosligi va kengligini hamda umumiy muhandislik ta'limi ta'minlaydigan fanlar tsikllarini o'z ichiga oladi.

O'quv rejasining tanlov fanlari bloki mutaxassislarni tayyorlash sifatiga tez o'zgaruvchan talablarni hisobga oladigan dinamik quyi tizimdir. O'quv rejasining o'zgaruvchan qismi talabalarning eng yangi ilmiy bilimlar va ilg'or amaliy tajribalarni olishlarini ta'minlaydi va ular mehnat bozorida talab qilinadigan funksional faoliyatning ayrim turlariga yo'naltirilgan aniq muhandislik mutaxassisliklarini egallaydi.

Muhandislik ixtisosligining ma'lum bir sohada mutaxassislarga bo'lgan talabni hisobga olgan holda, o'quv fanlari o'zgaruvchan modullarining soni, nomi va mazmunini o'zgartirishning harakatchanligi o'quv rejasining moslashuvchanligining asosiy xususiyatidir [6].

Zamonaviy o'quv dasturlari mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha quyidagi talablarga javob berishi kerak:

– mutaxassislarni strategik yo'nalishlar bo'yicha hamda hozirgi ehtiyojga mos ravishda tayyorlashni ta'minlash;

– ta'lim xizmatlari va mehnat bozorida hamda, birinchi navbatda, eng malakali kadrlarga ehtiyoj bo'ladigan sohada talab qilinadigan bilimlarni o'z ichiga olishi;

– keng yo'nalishlarda ixtisoslashish imkoniyatini ta'minlovchi moslashuvchan bo'lishi hamda mehnat bozori va shaxsning o'zgaruvchan ehtiyojlariga mos ravishda malaka oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;

– an'anaviy fundamental va innovatsion kasbiy tayyorgarlikni bir-biriga uyg'unlashtirish.

Asosiy ta'lim dasturini pedagogik loyihalash metodologiyasidan foydalangan holda ishlab chiqish bo'yicha B.S.Bezrukova, B.P.Bespalko, E.S.Zaire-Bek, N.N.Surtayeva, V.Z.Yusupov va boshqa olimlar tadqiqotlarida asoslari keltirilgan [3;5;7].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). V.G.Gorbning so'zlariga ko'ra, ta'lim dasturi ta'lim loyihasi sifatida qabul qilish zarur, ya'ni uning asosiy maqsadi dinamik o'zgaruvchan ijtimoiy va kasbiy faoliyat sharoitlariga samarali moslasha oladigan, asosiy kasbiy funksiyalarni amalga oshirishga va muayyan kasbiy sohalarning rivojlanish tabiati va yo'nalishiga konstruktiv ta'sir ko'rsatishga qodir yuqori darajadagi tayyorgarlikka ega bo'lgan mutaxassisni tayyorlashdir.

Ayniqsa, o'quv va kasbiy faoliyat shakllantirishda talabalar uchun axborot-didaktik bazaning laboratoriya mashg'ulotlari kabi shakli juda samarali bo'ladi. Bo'lajak transport muhandislari uchun eksperimen-

tal ko'nikmalar katta ahamiyatga ega, ya'ni kuzatishlar o'tkazish, eksperimentlar o'tkazish, o'lchovlarni amalga oshirish va transport vositalarining nosozliklarini tashxislash.

Tajriba va kuzatishlarni rejalashtirish hamda o'tkazish usullarini o'zlashtirib, talabalar real yoki real sharoitlarga yaqin kasbiy faoliyatda tajribaga ega bo'ladilar, birgalikda va individual qarorlar qabul qilish tajribasiga ega bo'ladilar, bosqichma-bosqich va tizimli faoliyatning rolini tushunadilar. Laboratoriyalarda ishlash talabalarning ijodiy tashabbusini faollashtiradi, ularning bilimlarini chuqurlashtirishga va o'quv materialidan foydalanishda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

Transport muhandislarini tayyorlashda o'qitiladigan mexanika (mashina detallari), transport vositalarining gidravlik jihozlari, transport vositalari konstruksiyasi, ichki yonuv dvigatellari fanlari bo'yicha laboratoriya ishlari kompetensiyaga asoslangan yondashuv asosida modernizatsiya qilindi.

Bunda transport muhandislarining kelajakdagi kasbiy faoliyatning ustuvorlik shakli bo'yicha laboratoriya mashg'ulotlari quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

– reproduktiv, maqsadi reproduktiv xarakterdagi vazifalarni bajarish orqali olingan bilimlarni qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish;

– o'rganilayotgan nazariy holatlar, qonunlar, hodisalar, jarayonlarni eksperimental tasdiqlash ko'nikmalarini samarali rivojlantirish.

Kasbiy kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan, asosan, samarador turdagi laboratoriya ishlarida quyidagi holatlar kuzatiladi: muammoli, fanlararo aloqalardan foydalanishni talab qiladigan, texnologik, kasbiy yo'nalishga ega, prognostik, nostandart vaziyatlarda.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagilarga asosan, bo'lajak transport muhandislarining kasbiy kompetentlikni rivojlantirish va shakllantirish muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi eng muhim va hal qiluvchi omil bu ularning kasbiy tayyorgarligining axborot-didaktik bazasining tarkibi va tuzilishi hamda ularning laboratoriya mashg'ulotlari shaklidagi samaradorlik jihatlari ilmiy-pedagogik jihatdan muhim omil sifatida belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Андрюхина Т.Н. Формирование базовых профессиональных компетенций будущих инженеров автомобильного транспорта. Автореф. канд. пед. наук. Самара, 2008.

(2). Adilov B.B. Texnika oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalar yordamida talabalar kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy asoslari. "NamDU ilmiy axborotnomasi", Namangan, 2021, № 2, 397–402. (13.00.00; № 30).

(3). Горб В.Г. Педагогическая информация в вузе. "Высшее образование в России", 2003, № 2, с. 152–154.

(4). Дорофеев А. Профессиональная компетентность как показатель качества образования. "Высшее образование в России", 2005, № 4, с. 30 – 33.

(5). Дахин А.Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность. "Педагогика", 2003, № 4, с. 21 – 26.

(6). Михелькевич В.Н., Кравцов П.Г. Целевая функционально-ориентированная подготовка специалистов в техническом университете: концепция, технология обучения, опыт реализации. Самара, Самар. гос. техн. ун-т, 2001, 112 с.

(7). Шадриков В.Д. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход. "Высшее образование сегодня", 2004, № 8, с. 26.

(8). Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 04.05.2020-yildagi PQ-4703-qarori.

Payzibayeva Muazzam Yakubovna (Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi)

“TARBIYA” FANI DARSLARIDA AKTDAN FOYDALANISH ORQALI O'QUVCHILARNING KOGNITIV QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakatimizda tarbiya fanini o'qitishning dolzarb masalalari, fanini o'qitishda AKTdan foydalanishning o'ziga xos jihatlari, kognitiv faoliyatni shakllantirish muammolari, AKT asosida darslarni tashkil etish orqali kognitiv faoliyatga yo'naltirish usullari, darslarning turli bosqichlarida AKTdan foydalanish holatlari, kognitiv faoliyat asosiy kompetensiyalarni shakllantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: axborot, axborot madaniyati, tarbiya, kognitiv faoliyat, dars, dars turlari, shaxs, kommunikativ qobiliyat, shaxsiy fazilat, tadqiqot faoliyati, ko'nikma.

Пайзибаева Муаззам Якубовна (старший преподаватель Наманганского государственного университета)

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ СПОСОБНОСТИ УЧАЩИХСЯ ЗА СЧЕТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ НА УРОКАХ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация. В данной статье освещаются актуальные вопросы преподавания дисциплины педагогики, особенности использования ИКТ в преподавании дисциплины, проблемы формирования познавательной деятельности, методы ориентации на познавательную деятельность через организацию уроков на основе ИКТ, случаи использования ИКТ на различных этапах уроков, вопросы формирования основных компетенций познавательной деятельности.

Ключевые слова: информация, информационная культура, воспитание, познавательная деятельность, урок, виды занятий, личность, коммуникативные способности, личностные качества, исследовательская деятельность, умения.

Payzibayeva Muazzam Yakubovna (Senior lecturer, Namangan State University)

COGNITIVE ABILITY OF STUDENTS THROUGH THE USE OF ICT IN EDUCATIONAL CLASSES

Annotation. This article covers topical issues of teaching education in our country, specific aspects of the use of ICT in teaching science, problems of the formation of cognitive activity, methods of directing cognitive activity through the organization of lessons on the basis of ICT, cases of use of ICT at different stages of classes, issues of formation of basic competencies of cognitive activity.

Key words: information, information culture, upbringing, cognitive activity, lesson, lesson types, personality, communicative ability, personal quality, research activity, skills.

PhD, dotsent M.Raximova taqrizi asosida

Kirish (Introduction). Hozirgi kunda mamlakatimizda “Tarbiya” fani darslarini o‘qitishda sifat jihatidan yangicha yondashishga imkon beradigan AKTdan foydalanishning innovatsion jihatlarini hisobga olgan holda tashkil etish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlari-dan malakali foydalanish, o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga, uni axborotlashgan davr sharo-itida mustaqil samarali faoliyat olib borishiga yordam beradi. Ijodiy fikrlashni rivojlantirishga, kommunikativ qobiliyatlarini o‘stirishga, muammoli vaziyatlarda maqbul qarorlar qabul qilish, vaziyatdan chiqqa olish qobiliyatlarini shakllantirishga, tadqiqot faoliyati ko‘nikmalarini rivojlantirishga va xborot madaniyatini shakllanishiga yordam beradi.

Zamonaviy o‘quvchilar tobora kamroq ma‘lumot olish uchun kitoblarga murojaat qilmoqdalar, bu-yuk mutafakkirlarimizning ijodi va asarlari, g‘oyalarini asosan kompyuterdan olishga harakat qilmoqdalar [4].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Umumta’lim maktablarida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning dolzarb masalalari, uning mazmuni va mohiyati, qo‘l-lanilishidagi tamoyillar bo‘yicha Apatova N.V. hamda Kukushin V.S. o‘quvchilarga tarbiya berishda AKT-ning ahamiyati va bunda multimedialardan foydalanish usullari bo‘yicha ko‘rsatmalar, Boldorev N.I va Selevko G.K. tadqiqot ishlari orqali o‘z tavsiyalarini berishgan. Shuningdek, o‘zbek padagogi J.Yo‘ldoshev tomonidan zamonaviy o‘zbek oilalarida o‘smir bolalar shaxsining shakllanishi bo‘yicha o‘zining fikr-mu-lohazalarini bildirib o‘tgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). “Tarbiya” fani darslarida AKTdan foydala-nish o‘quvchilarning faol va mazmunli ishlarini tashkil etishning yangi usuliga aylanib, darslarni yanada vizual va qiziqarli bo‘lishiga olib keladi. Bundan tashqari, kompyuter tizimlaridan foydalangan holda dars-lar o‘qi-tuvchini almashtirmaydi, aksincha, o‘quvchi bilan muloqotni yanada mazmunli, individual va faol qiladi. O‘quvchi shaxsini rivojlantirish, uni axborotlashgan sharoitda mustaqil ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlash, shu jumladan, unga kiritilgan bilimlarni o‘zlashtirish va ma‘lumotlarni uzatish ijodiy fikrlashni rivojlantirishga, qo‘shma loyihalarni amalga oshirish asosida kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish-ga, qiyin vaziyatda maqbul qarorlar qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga, tadqiqot ko‘nikmalarini rivoj-lantirishga yordam beradi hamda axborot madaniyatini shakllantirish, axborotni qayta ishlash qobiliyatini o‘stiradi.

AKTni fan amaliyotiga joriy etish o‘quv jarayonini sezilarli darajada rang-barang bo‘lishiga, jonlan-tirilishida takomillashtiradi. Tarbiya darslarida o‘qitish shakllari va vositalarini diversifikatsiya qilishga im-kon beradi. Shuningdek, o‘quvchilarning ijodiy faolligini, yuqori sifatli akademik ko‘rsatkichlarini oshira-di. O‘quvchilarning o‘rganish motivatsiyasini, faolligi va tashabbuskorligini oshiradi, bu esa, o‘z navbatida,

o‘z-o‘zini tarbiyalash hamda o‘zini-o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi hamda o‘quvchilarning axborot madaniyati, tafakkurini kengaytiradi.

Buning uchun fan bo‘yicha pedagogik dasturiy ta‘minot to‘plamlarini yaratish va ularni joriy etish o‘quvchilarga katta ma‘lumot oqimini yetkazishga imkon beradi. Shu bilan birga, maktab o‘quvchilari vizual xotirani rivojlantiradilar. Mavzuda berilgan ma‘lumotlarni parcha-parcha holatida yetkazib berish tufayli muhim narsalarga e‘tibor beradi.

Ish bir vaqtning o‘zida quyidagi bir nechta tarkibiy qismlarning kombinatsiyasidan iborat bo‘lgan axborot texnologiyalarining afzalliklaridan foydalanadi: matn, rasm, animatsiya, audio va boshqa elementlar [7].

Tarbiya darslarida quyidagi AKT turlaridan foydalanish mumkin:

–yangi materialni o‘rganish, o‘rganilganlarni birlashtirish bosqichlarida elektron darsliklardan ba‘zi qismlarni kiritish;

–darslarning turli bosqichlarida taqdimotlar va flipchartlarni yaratish va ulardan foydalanish;

–virtual mikroskop imkoniyatlaridan foydalangan holda laboratoriya ishlarini bajarish.

1-jadval

Darslarning turli bosqichlarida AKTdan foydalanish holatlari

t/r	Dars turlari	Darsning turli bosqichlarida AKTdan foydalanish holatlari
1	Yangi bilimlarni o‘zlashtirish darsi.	Axborot kiritish: elektron taqdimot, avv.dan foydalanish (audio va video segmentlar). Tuzatish: simulatorlar, elektron didaktik materiallar, sinov dasturlari bilan ishlash.
2	Ko‘nikma va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish darsi–kompyuter laboratoriyasi.	Kirish suhbat: taqdimot yoki avv.dan foydalanish (video segmentlar). Ishga qabul qilish: sinov nazorati. Amaliy ish: maxsus dasturiy vositalardan foydalangan holda, virtual laboratoriya ishi yoki MS Excel muhitida modellash.
3	Ko‘nikma va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish darsi – tadqiqot ishi.	Amaliy ish: kompyuter tajribasi, kompyuter simulatsiyasi, interfaol muammolarni hal qilish, ijodiy vazifalar, ma‘lumot to‘plash.
4	Yangi bilimlarni (ko‘nikma va ko‘nikmalarni) o‘zlashtirish darsi–virtual ekskursiya	Mamlakatlar, muzeylar, qo‘riqxonalar va boshqalar bo‘ylab virtual sayohat. Ma‘lumot to‘plash va virtual ekskursiyani ishlab chiqish.
5	Umumlashtirish, tizimlashtirish darsi.	Elektron taqdimot, interaktiv didaktik o‘yin, dasturiy muhitlardan birida qisqa muddatli loyihani ishlab chiqish (MS Power Point, MS Publisher, MS Word, Notepad).
6	Nazorat va tuzatish darsi.	Sinov dasturlari, elektron didaktik materiallar.

“Tarbiya” fanni o‘qitishda metodik-texnik ta‘minotga asoslanib, AKTdan foydalangan holda, darsning tashkiliy shakli quyidagilar bo‘lishi mumkin:

–o‘rganilayotgan materialning kompyuter namoyishlari va rasmlari;

–loyiha faoliyati natijalarini taqdim etish uchun bitta shaxsiy kompyuter va proektor (yoki interfaol doska) yordamida o‘quv sinfida frontal ish;

–laboratoriya, ijodiy, nazorat va boshqa mustaqil ishlarni tashkil etish uchun 10–12 ish joyiga mo‘ljallangan kompyuter sinfida individual va guruhli ish.

Bu jarayonda o‘quv loyihalarini yaratish ham samarali natija beradi. Ekranida ko‘rgazmali qurollar va jadvallarning oddiy ko‘rinishi bo‘lib, bugungi kunda darsliklardagi rasmni skanerlash shart emas. Ko‘p sonli o‘quv diskleri mavjud. Hozirgi kunda umumta‘lim maktablarida tarbiya fani yo‘nalishidagi o‘quv qo‘llanmalarining yaxshi media kutubxonasini yaratish kerak bo‘ladi. Har bir mavzu uchun tayyorlangan slaydlar darsning turli bosqichlariga aniq mos keladigan taqdimotlarni yaratishni o‘z ichiga olishi kerak. Taqdimot shaklida o‘quv materialini taqdim etish o‘qish vaqtini qisqartiradi, o‘quvchilar salomatligini tarbiyalaydi [2]. Ulardan mavzuni o‘qitishda va darsning istalgan bosqichida foydalanish mumkin.

Tarbiya darslarida AKTdan foydalanishning yana bir usuli – bu flipchartlarni yaratish va ulardan foydalanishda doska oddiy ekran bo‘lishini toxtatadi va aynan interaktiv doskaga aylanadi. Shuningdek, o‘quvchilarning bilimlarini sinash uchun turli xil vazifalar va variantlarni ko‘rib chiqish doskaning interaktiv imkoniyatlaridan foydalanishga imkon beradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan malakali foydalanish quyidagilarga imkon beradi:

–o‘quvchilar ma‘naviyatini shakllantirish jarayonida kognitiv faoliyatni faollashtirish;

–o‘quvchilarning o‘qishga, ta‘lim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirish;

- o‘quvchilarning shaxsiy yutqlarini oshirish;
- zamonaviy elektron o‘quv materiallari yordamida o‘quv maqsadlariga erishish;
- darsning o‘quv vaqtidan oqilona foydalanish;
- o‘qitish vositalari va usullarini tanlashda imkoniyatlarni kengaytirish;
- o‘quvchilarda o‘z-o‘zini tarbiyalash va o‘zini-o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- o‘quvchilarning darsdagi motivatsiyasi va faolligini oshirish;
- o‘rganish qulayligi darajasini oshirish;
- talabalarda didaktik qiyinchiliklarni kamaytirish;
- talabalarning axborot madaniyati va savodxonligini rivojlantirish;
- axborot-kommunikatsiya kompetensiyasini shakllantirish;
- kompyuterda ishlash ko‘nikmalarini egallash.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, tarbiya darslarida AKTdan foydalanish o‘quvchilarda fan bo‘yicha yangi yondashuvlarni izlashga ilxomlantiradi. zamonaviy o‘qitishning muhim va ajralmas qismi deyish mumkin. Lekin dars jarayonida AKT resurslaridan foydalanish puxta o‘ylangan, maqsadga muvofiq va malakali bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Mirziyoyev Sh. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent, 2021.
- (2). Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. М., ИОШ РАО, 1994, с. 228.
- (3). Mavlonova A., Normurodova B. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. O‘quv qo‘llanma, T., “Fan”, 2008.
- (4). Mavlonova R.A., To‘rayev O.T., Xasanboyeva O., Xoliqberdiyev K.M. Pedagogika. T., “O‘qituvchi”, 1998.
- (5). Payzibayeva M. Boshlang‘ich ta’limda tarbiya fani. Darslik, Namangan, 2022, 48 – 51-betlar.
- (6). Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М., “Народное образование”, 1998, с. 130.
- (7). https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Bandicam#cite_note-3

Xasanova Xurshida (Navoiy viloyat pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi “Aniq va tabiiy fanlar metodikasi” kafedrasida dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

[\(x-xasanova1989@inbox.uz\)](mailto:x-xasanova1989@inbox.uz)

KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA FANLARARO BOG‘LIQLIKKA ASOSLANGAN TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Inson hayotining turli bosqichlarida yuzaga keladigan hayotiy muammolarni ijobiy bartaraf qilishda maktab davrida turli fanlardan kreativ, mantiqiy tafakkurni rivojlantiradigan topshiriqlardan foydalanish samarali sanaladi. Bunda beriladigan topshiriqlarni zamon bilan mos ravishda tayyorlash muhim sanaladi. Ushbu maqolada kimyo fanining boshqa fanlar bilan uzviyligiga asoslangan kreativ topshiriqlar yordamida o‘qitish orqali o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirishning nazariy va amaliy ahamiyati asoslab berilgan.*

***Kalit so‘zlar:** kreativlik, alifbo, interaktiv, mantiqiy tafakkur, integratsiya, amaliyot, ko‘nikma, uzviylik.*

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗАДАНИЙ, ОСНОВАННЫХ НА ИСПОЛЬЗОВАНИИ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ СВЯЗЕЙ В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ

***Аннотация.** Использование в школьный период заданий по различным предметам, развивающих творческое и логическое мышление является эффективным в позитивном решении жизненных проблем, возникающих на разных этапах жизни человека. При этом важно подготовить задания в соответствии со временем. В данной статье обоснована теоретическая и практическая значимость повышения интереса учащихся к предмету посредством обучения с помощью творческих заданий, основанных на преемственности химии с другими предметами.*

***Ключевые слова:** креативность, алфавит, интерактивность, логическое мышление, интеграция, практика, навыки, непрерывность.*

THE IMPORTANCE OF USING TASKS BASED ON THE USE OF INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING

***Annotation.** The use of assignments in various subjects during the school period that develop creative and logical thinking is effective in positively solving life problems that arise at different stages of a person’s life. At the same time, it is important to prepare tasks in accordance with the time. This article*

substantiates the theoretical and practical importance of increasing students' interest in the subject through learning through creative tasks based on the continuity of chemistry with other subjects.

Key words: *creativity, alphabet, interactivity, logical thinking, integration, practice, skills, continuity.*

Kirish. Ta'lim sifatini oshirishda ilg'or zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish mam-lakatimizda ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Bugungi kunda ta'lim sohasida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar maktabda olinadgan bilimlardan kelajak hayotda foydalanish orqali o'qitish samaradorligini oshirishni, har tomonlama rivojlangan yetuk avlodni tarbiya-lashni talab qiladi. Bu o'rinda ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash zamonamizning asosiy talablaridan biridir.

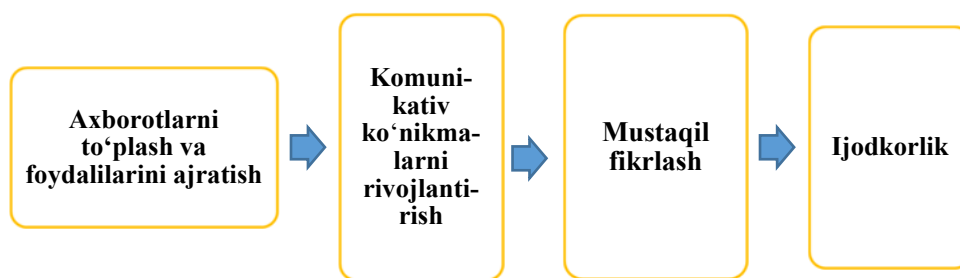
O'quv jarayonini innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etish, zamonaviy va sifat-li texnikalar bilan jihozlangan xonalardan foydalangan holda mashg'ulotlar o'tkazish, o'quvchilarni yangi-liklarga intilish, ularni yaratish va joriy qilish ruhida tarbiyalashga turtki bo'ladi. Shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, endilikda ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil va xulosa qilishlariga o'rgatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'quvchilarda kreativ fikrlashni rivoj-lantirish bugungi kundagi eng dolzarb masalalardan biri sanaladi. Aynan kreativ fikrlaydigan o'quvchilar yangiliklarga intiluvchan, qaysi sohada faoliyat yuritmasin shu sohaga ijodkorona yondashadigan, yangilik-larga intiladigan, yuzaga keladigan muammolarni oson va samarali hal qila oladigan mutaxassisga aylanadi. O'quvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirish va rivojlantirish borasida xorijlik mutaxassislardan L.Vigotskiy, D.Elkonin, O.Vasilchenko, M.Suxomlinova, E.P.Torrance, N.Rogers, J.Purnell, P.Roberts, respubli-kamiz olimlaridan O.Musurmonova, Sh.Sharipov, S.Nishonova, B.Xodjayev, D.Sharipova, A.Nurmanov-lar tomonidan o'rganilgan.

Fanlararo integratsiyani o'qitish prinsipi sifatida asoslashda Y.P.Fedulovning ilmiy tadqiqot ishlari, fanlararo aloqadorlikni tabiat hodisalari bilan bog'liqlik asosida voqelikning muhim qonuniyatlarini ta'lim jarayonida aks ettirish sifatida baholashni N.A.Loshkarevaning tadqiqotlari e'tiborga molikdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu interaktiv ta'limga asoslangan kreativ topshiriqlardan darsning turli qismlarida, nazorat materiallari va mustaqil topshiriqlar sifatida, tanlangan mavzular bo'yicha videokontentlar va tayyor o'quv resurslari tarkibida, tarqatma materiallar yaratish jara-yonlarida foydalanish mumkin. Har bir yaratilgan topshiriqlar o'quvchilarni mustaqil holda tadqiqotlarda ishtirok etish, o'z fikrlarini ayta olish orqali kommunikativ qobiliyatlarini yaxshilash, topshiriqlarni bosh-qalar bilan muhokama qilish orqali o'zaro hamkorlikni rivojlantirish, muammoli savollarga javob topish imkonini beradi. Bu orqali ularning tanqidiy va tadqiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga ko'makla-shadi. Dars yakunida tushunchalarni baholovchi amaliy topshiriqlar esa o'qituvchiga darsga qo'yilgan maq-sadlariga erishishga yordam beradi.

Kimyo fanining turli boshqa fanlar bilan uzviyligiga asoslangan kreativ topshiriqlar o'quvchilarda quyidagi ijobiy sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi:

1-rasm. Kimyo fani va boshqa fanlarning uzviyligi asosidagi topshiriqlarni bajarish natijasida o'quvchi-larda rivojlanadigan ijobiy ko'nikmalar.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlarga ta'lim tizimi to'la muvofiq kelishi lozim. Zamon talablariga mos bo'lgan o'qitish tizimini yaratish esa taraqqiyotimizning asosidir. Aksariyat hollarda, o'qituvchining faqat birgina fan doirasida bilim berishi ba'zi zamonaviy tu-shunchalarni anglash va tushunishda murakkabliklar tug'diradi, biroq fanni boshqa fanlar bilan uzviy holda o'qitish esa muammolarni kompleks holda tushunishga, ularni hal qilishda eng maqbul yechimni topishga imkon beradi. Quyida yuqoridagi fikrlarni amaliy tarzda asoslashga imkon beradigan bir qator topshiriqlar berilgan:

1-topshiriq. Ushbu topshiriq o'quvchilarning ona tili va adabiyot fani bilan bog'liqligiga asoslangan. Bu topshiriqdan 7-sinf o'quvchilari uchun kimyo darslarini qiziqarli tarzda tashkil qilishda, darsning mustahkamlash qismida yoki uyga vazifa tarzida berish mumkin.

1 A, 2 B, 3D, 4E, 5F, 6G, 7H, 8I, 9J,
10K, 11L, 12M, 13N, 14O, 15P, 16Q, 17R, 18S, 19T, 20U, 21V,
22X, 23Y, 24Z, 25O',
26 Sh, 27Ch 28'

Ushbu ketma-ketlikda berilgan raqamlar asosida alifbodagi harflarni jamlang, yashiringan kimyo faniga oid atamani aniqlang.

A) 10, 14, 11, 2, 1

B) 15, 17, 14, 2, 8, 17, 10, 1

C) 26, 19, 1, 19, 8, 21

A- Kolba, 2-probirka, 3-shtativ.

2-topshiriq. Ushbu elementlar tarkibidagi proton soniga mos keladigan elementlar tartib raqamlariga mos keladigan alifbo harflari yordamida zarur kimyoviy atamalarni toping.

Neon, Kremniy, Natriy, Geliy,
Vodorod

Ushbu elementlardagi protonlar soni 10, 14, 11, 2, 1 ekan, shunga muvofiq 10 K, 14 O, 11 L, 2 B, 1 A ekan, kerakli so'z KOLBA bo'ladi.

3-topshiriq. Ushbu topshiriqda bir elementning nomi yashiringan. Qonuniyatni aniqlang, noma'lum elementni toping. Ushbu elementlar tartib raqamlari asosida tegishli amalni bajarib, kerakli raqamni aniqlang, ushbu raqam ostida joylashgan alifbo tartibidagi harflarni jamlab atamani aniqlang.

He+Li, Ne+F, C+O,
B+Mg

Ushbu topshiriqdagi $2+3=5$, $10+9=19$, $6+8=14$, $5+12=17$ Shunda 5,19,14, 17 raqamlari kelib chiqadi, alifbo tartibida harflarni joylashtirsak, FTOR soʻzi kelib chiqadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Darsda oʻquvchilarning amaliy faoliyatini tashkil etish har bir oʻqituvchi uchun juda masʼuliyatli va qiyin ishdir. Oʻqituvchi oʻquvchilarni mustaqil ravishda bilimlarni oʻzlashtirishga, dunyoqarashini shakllantirishga va eng muhimi, olingan bilimlarni amaliy faoliyatda qoʻllashga oʻrgatishi kerak. Taʼlim uchun integrativ taʼlimga asoslangan kreativ topshiriqlardan foydalanish boʻyicha tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, rasmi va matnli topshiriqlar oʻquvchilarda faqat matndan foydalanadiganlarga qaraganda koʻproq ijobiy natijalarni beradi. Yuqori sinf oʻquvchilari uchun oʻqitish va oʻrganish jarayonida integrativ taʼlimga asoslangan kreativ topshiriqlarni qoʻllashning baʼzi afzalliklari quyidagicha umumlashtiriladi:

1. Mavhum tushunchalarni jamlash orqali yagona, umumiy xulosalarga kelish.
2. Qisqa vaqt oraligʻida katta hajmdagi maʼlumotlarni kam harakat bilan taqdim etish.
3. Qobiliyatli oʻquvchilarning koʻproq, rang-barang maʼlumotlarni oʻrganishga boʻlgan qiziqishini ragʻbatlantirish.
4. Oʻqituvchiga oʻquvchilarning taʼlimdagi pozitsiyasini bilishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

- (1). STEM – образование в современной школе: необходимость и преимущества url: <http://www.zkoipk.kz/ru/nconf2018/3-section/4064-stem-.html>
- (2). Thomas D.T. Sedumedi. Practical work activities as a method of assessing learning in chemistry teaching. //Euroasian journal of mathematics science and technology education. 2017, 1766 – 1775 p.
- (3). Гулай О.И. Инновационные методики преподавание химии в рамках компетентностного подхода. //Проблемы современного образования. 2014, 138 – 150 с.
- (4). Khasanova Kh. Use of didactic games to increase effectiveness of teaching chemistry lessons. //第 48 卷第 12 期, 2021 年 12 月湖南大学学报 (自然科学) Journal of Hunan University (Natural Sciences) Vol. 48. No. 12. December 2021, Japan, 1676–1680 p.
- (5). Stuckey, Marc, Lippel, Marianne, Eilks, Ingo. Teaching chemistry about Stevia – a case of cooperative curriculum innovation within PROFILES in German.
- (6). Зиновкина М.М. НФТМ-ТРИЗ: Креативное образование XXI века. Теория и практика. М., МГИУ, 2008, 306 с.у. //CEPS Journal 4, (2014), 1, s. 69 – 83.
- (7). Gadsen, V. (2008). The arts and education: knowledge generation, pedagogy and the discourse of learning. Rev. Res. Educ. 32, p. 29 – 61.
- (8). Аршанский Е.Я. Обучение химии в разнопрофильных классах: учебное пособие. М., Центрхим-пресс, 2004, 128 с.
- (9). Иманова, А.Н. Steam – технологии: инновации в естественно-научном образовании. А.Н.Иманова, Р.Т.Самуратова. Достижения науки и образования, 2018, с. 35 – 37.

Poʻlatova Zubayda Abduravupovna (Navoiy davlat Pedagogika instituti doktoranti; p.zubi@mail.ru) MAʼNAVIY-AXLOQIY FAZILATLAR HAQIDA TUSHUNCHA VA TAʼRIFLAR

Annotatsiya. Bu maqola maʼnaviy-axloqiy fazilatlarni yoritib berishga bagʻishlangan hamda yaxshi va yomon xulqlar haqida nazariy jihatdan fikr yuritilgan. Inson odob-axloqiga doir masalalarni tavsiflashda maʼnaviy merosimiz durdonalariga tayanilgan. Asarlardagi fikrlar tahlil qilinib, tegishli xulosalar chiqarilgan. Talabalarda maʼnaviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishga doir tavsiyalar ham berilgan.

Kalit soʻzlar: maʼnaviyat, axloq, xulq, fazilat, taʼlim va tarbiya, komil inson, vatanparvar.

ПОНЯТИЯ И ОПРЕДЕЛЕНИЯ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ

Аннотация. Данная статья посвящена выяснению духовно-нравственных качеств, а также теоретическим размышлениям о хороших и плохих качествах. Шедевры нашего духовного наследия используются для описания вопросов, связанных с человеческой этикой. В работе были про-анализированы

зированы мнения по данному вопросу и сделаны соответствующие выводы. Также даются рекомендации по формированию духовно-нравственных качеств у студентов.

Ключевые слова: духовность, мораль, поведение, качество, образование и воспитание, совершенный человек, патриот.

CONCEPTS AND DEFINITIONS OF SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES

Annotation. This article is dedicated to clarifying spiritual and moral qualities, as well as theoretical reflections on good and bad qualities. Masterpieces of our spiritual heritage are used to describe issues related to human ethics. The ideas in the works were analyzed and appropriate conclusions were drawn. Recommendations are also given for the formation of spiritual and moral qualities in students.

Key words: spirituality, morality, behavior, virtue, education and upbringing, a perfect person, patriot.

Taqrizchi M.M.Raupova, NavDPI “Pedagogika va psixologiya” kafedrasida dots. v.b., p.f.n. (PhD)

Kirish. Mamlakatimizda hozirgi kunda barcha sohalarda bo‘lgani kabi, ta’lim sohasida ham tub islohotlar jarayoni ketmoqda. Respublikamiz Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev boshchiligida davlatimizda barcha sohalarni rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu e’tiborning amaliy ahamiyatini sohalardagi o‘zgarishlar orqali ko‘rishimiz mumkin. Bu islohotlar ko‘rinishi 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida, 2020-yil 23-sentabrdagi yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunda va boshqa qarorlarda o‘z aksini topgan. Demak, mana shu qaror va qonunlar mazmunidan shuni tushunish mumkinki, yoshlarimizning ham ta’limiy, ham ma’naviy-axloqiy jihatdan yetuk bo‘lishlari muhim hisoblanadi. Ushbu qonunning 4-moddasida quyidagi bandlari ham yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan komil inson bo‘lib yetishishiga xizmat qiladigan fikrlar berilgan, ta’lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi, ta’lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyatlar kabi asosiy prinsiplari ko‘rsatib o‘tilgan (1).

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarda xulq, odob, axloq, ma’naviyat, fazilat, insoniy qadriyatlar kabi tushunchalar mazmun jihatidan bir-birini to‘ldirib keladi. Ayniqsa, hozirgi kunda ma’naviy-axloqiy fazilatlar, ma’naviy-axloqiy tarbiya, ma’naviy-madaniy qadriyatlar, ma’naviy-axloqiy kompetensiya, ma’naviy ong, milliy ma’naviyat kabi iboralarni nafaqat ta’lim-tarbiyaga oid kitoblarda uchratishimiz mumkin, balki komil insonni tarbiyalash masalasi respublikamiz siyosati darajasiga ko‘tarilgani hech kimga sir emas. Chunki ma’naviy barkamol insonni oilaning, jamiyatning yuzidagi chiroyli bir holga o‘xshatsak, u yana mamlakatimiz ri-vojlantirishiga munosib hissa qo‘sha oladigan, o‘z fikriga ega vatanparvar sifatida ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi. Zero, Vatanni sevish ijobiy fazilat sifatida adabiyotlarimizda joy olgan.

Ma’naviy-axloqiy fazilatlar haqida fikr yuritishdan avval ma’naviyat, axloq, xulq va fazilat so‘zlarning lug‘aviy ma’nosini bilib olsak.

“Ma’naviyat” so‘zi arab tilida “ma’nolar majmuyi” degan ma’noni anglatadi. U ruh, aql, ong, idrok, ruhiy holat, ichki kayfiyat, dadillik, jasorat, xususiy mohiyat, qayg‘urish, did kabi bir necha ma’nolarni ham anglatadi [2]

Axloq – jamiyat, zamon va insoniyat tarixi uchun namuna bo‘la oladigan ijobiy xatti-harakatlar yig‘indisi [3;8-b.].

Xulq – oila, jamoa, mahalla-uy miqyosida ahamiyatli bo‘lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydigan yoqimli xatti-harakatlar majmuyi [3;15-b.].

Fazilat afzallik, ijobiy xislat; ezgu ish: 1. Ijobiy xislat, yaxshi xulq yoki xususiyat. 2. Afzallik, ustunlik ma’nolariga ega [4].

Barcha zamonlarda yaxshi xulqli kishilar jamiyat ko‘rki hisoblangan. Oliy xulq sohibi bo‘lmish Payg‘ambar alayhissalomga ergashgan insonlar Yaratganning hukmlariga bo‘ysunib, xulqlarini tuzatishgan, ya’ni yaxshi fazilatlar sohibi bo‘lishgan. Shu o‘rinda Qur’oni karim, hadislar va shariat ko‘rsatmalari inson ma’naviy-ma’rifiy kamolotining asosi bo‘lgan axloq-odob tarbiyasining barcha qirralarini o‘z ichiga olganligini aytib o‘tish joiz. Hadislar ma’naviy-axloqiy tarbiyaga oid bo‘lgan fikrlarning mukammal to‘plamidir. Islom dinimizda ota-onaga mehr-muhabbat, g‘amxo‘rlik, farzand tarbiyasi va oilaga sadoqat masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Kishilarni yaxshilik qilish, savob ishlarga qo‘l urish, insofli, diyonatli, vijdonli bo‘lish, mehr-shafqatlilik, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, sofdil bo‘lish, nochorlarga yordam berish, kamtarlikka chaqirish g‘oyalari ilgari surilgan [5;130-b.].

Husni xulqqa qanday qilib erishish mumkinligi, qanday qilib insonlarning gultoji bo‘lib, ikki dunyo saodatini qo‘lga kiritish haqida odob kitoblarimizda juda ko‘p tavsiya-maslahatlar kelgan: “Hamma ishlarigizda to‘g‘ri bo‘ling, odamlarga muomalada xulqingiz chiroyli bo‘lsin! Kichikni hurmat qilmagan, keksaning qadriga yetmaganlar bizdan emas”. “Odamlarga taom beringlar va shirinso‘z bo‘linglar”. “Sizlarning

eng yaxshilaringiz xulq-atvori yaxshi bo'lgani va xotiniga yaxshi muomala qilganidir". "O'zini kamtarin olib yuruvchi, halol kasb qiluvchi, qalbi pok, ko'rinishi yoqimli, odamlarga zarar yetkazmaydigan, xayr-ehson qiladigan, behuda gapdan o'zini tiyadigan kishilar insonlarning eng yaxshilaridir" [6;19-b.].

Husayn Voiz Koshifiy bunday yozadi: "Go'zal fe'l-atvor, yaxshi xulq nishonasi o'ntadir: Yaxshilik qilish, insofli bo'lish, boshqa odamdan ayb qidirmaslik, nojo'ya harakat qilayotganni to'g'ri yo'lga boshlash, aybiga iqror bo'lganning uzrini qabul qilish, boshqalar mashaqqatini zimmaga olish, faqat o'z manfaatini ko'zlamaslik, ochiq yuzli va shirinso'zli bo'lish, muhtojlar hojatini chiqarish, muloyim va tavozeli bo'lish".

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'naviyat tushunchasi azaldan rivojlanib kelgani uchun mazmunan juda keng qamrovli. Uning atama sifatida shakllanishiga islom falsafasi, ilohiyot fani, keyinchalik, ayniqsa, tasavvuf ta'limoti kuchli ta'sir ko'rsatgan. XX asrda "ma'naviyat" tushunchasining mazmuni yana kengayib, dunyoviy ahamiyatga ega bo'ldi.

Ma'naviyat – inson ruhiy va aqliy olamini ifodalovchi tushuncha bo'lib, shaxsning ideal bilimga intilish va ijtimoiylik yo'lida faoliyat ko'rsatishi. Ma'naviyat insoniylikka olib boradigan yo'ldir. U kishilarning falsafiy, huquqiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlarini o'z ichiga oladi [3;8-b.]. Bundan shunday fikr tug'iladiki, ma'naviyat nafaqat insoniy fazilatlar, balki ma'naviy madaniyatning ilm-fan, falsafa, axloq, adabiyot va san'at, xalq ta'limi, ommaviy axborot vositalari, urf-odatlar, an'analar hamda din va diniy amaliyot (ibodat, taqvo, diniy marosim va h.k.), diniy adabiyot, diniy san'at va boshqalardan iborat rang-barang tur va shakllari majmuyini ham o'z ichiga oladi [7;28-b.].

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning "Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni, ruhi ma'naviyatdir", degan so'zlari mohiyati Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga azm-u shijoat bilan kirishgan xalqimiz uchun tarbiya, yaxshi xulq, aql-idrok, bilim, ma'naviyat naqadar tengsiz qudrat va ruhiy manba ekanligini yana bir bor anglatdi. Demak, yuksak ma'naviyat bilan jamiyat hayotining tanasi bo'lgan iqtisodiyot vujudiga jon, ruh kiradi, unga tiriklik, tengsiz yaratuvchi qudrat baxsh etadi [8].

Tahlil va natijalar. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o'rab turgan muhit alohida ahamiyat kasb etishini, ana shu muhit insonning atrof dunyoni bilishigina emas, balki uning xulqida ijobiy yoki salbiy jihatlarning tarkib topishiga ham ta'sir etishini uqdiradi [9]. Shu bois ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo'lish, ularni yomon ijtimoiy muhitdan uzoqroq saqlash zarur deb hisoblaydi. Ulug' hakim ezgulik haqida so'zlab, "To'g'ri yo'ldan og'maslik, insofli-adolatli bo'lish nafsning orzusiga qarshi borish, olim-fozillar biln subat qurish, kattalarga hurmat va kichiklarga shafqat qilish, samimiy do'stlar maslahati bilan ish tutish, muhtojlarga yordam ko'rsatish ezgulikning ma'danidir", deb yozgan.

Yetuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib ta'limotida ham inson komilligi, kamoloti masalalari keng o'rin olgan. Olimning eng mashhur "Qutadg'u bilig" (Saodatga eltuvchi bilim) asari har tomonlama komil inson qilib tarbiyalaydigan, yoshlarni chin ma'noda komillikka eltuvchi pandu nasihatlardan iborat asardir. Asarda axloqiy xislatlar – insoniylik, rostgo'ylik, ishonch, to'g'rilik, soflik, mehr-muhabbat, vafo, insof, sadoqat, aql-zakovat, halollik ... kabilar ulug'langan.

Kishilarni yaxshi yoki yomonga ajratishda ma'lum o'Ichovlar borki, shulardan biri bilimdir. Adib o'z asarida buning uchun juda yaxshi o'xshatishni keltiradi. Imlining so'zini oqib turgan zilol suvga o'xshatadi, bilimsizning ko'nglini esa sahrodagi qumga teng qiladi. Quyidagi misralarda adib dono bilan bilimsizning qadr-qimmatini haqida so'zlaydi:

Jahonda nima bor bilimdan aziz,

Bilimsiz desa bu haqorat ishi.

Nima der eshitgil, bilimli kishi

Jahonni ko'rib ko'p yetilgan yoshi.

Bilimsizga to'rda o'rin bo'lsa ko'r

Bu to'r poyga bo'ldi, poyga esa to'r.

Donoga quyidan o'rin bo'lsa gar,

Bu joy to'rdan a'lo, baland sanalar.

Bilim bo'ldi hurmat, e'zozga sabab,

O'rin belgilanar donoga qarab.

Ezgulik va yomonlik haqida esa shunday degan:

Olar yaxshi nomin, ko'r, ezgu kishi,

Yomonlar nasibi-olam qarg'ishi.

Uzoq ko'p sinadim: yomon qilguvchi,

Ishi ketdi ortga, uzildi kuchi.

*Yana ko'p kuzatdim: yomonlar ishi,
Yurishmaydi jadal, e dono kishi.
Yomonlik go'yo o't: tamom kuydirar,
O'tishga kechi yo'q-u soy tez oqar.*

XII asr oxiri–XIII asr birinchi yarmida yashab ijod qilgan, o'zbek adabiyotida o'ziga xos o'rin tutadigan ulug' shoir va mutafakkir Ahmad Yugnakiy o'zining "Hibat ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar tuhfası") asarida olam va odam munosabatlari, hayotning mazmuni, bilimning afzalligi haqida hikmatlar bilan birga odob-axloqning inson kamoloti uchun ahamiyati, insoniy fazilat va qusurlar xususida chuqur bilim va katta tajriba asosida teran mulohazalar yuritadi va xulosalar chiqargan. U hikmatlarida saxovat va muruvvat kabi axloqiy fazilatlar haqida so'z ochib, saxovat va muruvvatdan xoli odamni mevasiz daraxtga o'xshatadi-mevasiz daraxt esa faqat o'tin qilishga yaraydi:

*Yemishsiz yig'ochdek karamsiz kishi,
Yemishsiz yig'ochni kesib o'rtag'il.
U, ayniqsa, baxillikni qoralab, shunday deydi:
Baxil yig'di zar-siyam haromtin o'kush,
Vabal ko'tru bordi, uzala so'kush.
Ulush bo'ldi moli kishilar aro.
Baxil oldi andin so'kinchtin ulush...(62)*

Mazmuni: Baxil haromdan hazar qilmay, oltin-kumush yig'di. O'zi o'lib ketdi-yu, xalqning la'natiga sazovor bo'lgani qoldi. Odamlar uning mol-dunyasini bo'lishib oldilar, o'ziga tekkan ulush esa elning qar-g'ishi bo'ldi" [9;576-b.].

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarining ko'pgina boblarida insonlardagi ijobiy va salbiy fazilatlar haqida fikr yuritilgan. Asarda u yaramas odatlarni qattiq qoralaydi, olijanob fazilatlarini esa yuksak qadrlaydi. U ham bolalarni ilm olishga, kasb-hunar egasi bo'lishga chaqiradi.

U hozirgi vaqtda yoshlar o'rtasida kamayib borayotgan ijobiy fazilatlardan biri qanoat haqida so'z yuritib shunday deydi: qanoat ibodat quvvati hosil bo'lg'oncha qut bila o'tkarmakdir va andin ortig' barcha nimaning havasin xayoldan ko'tarmakdur... Ko'ngulga andan ochug'luq foydasi yetar va ko'z andin yorug'luq natijasi kasb etar.

Ruboiy:
*Har kimki, qanoat tarafi nisbati bor,
Borcha el aro tavoze-u izzati bor,
Ulkim tama-u hirs bilan ulfati bor,
Yaxshi-yamon ichra zillati-u nakbati bor.*

Navoiy dunyoda insonga qaraganda ulug'roq kamolot yo'q, deydi: "Menga ne yor-u, ne oshiq havasdir. Agar men odam o'lsam, ushbu basdir" [10].

Milliy pedagogikamiz asoschisi, atoqli shoir, yozuvchi hamda dramaturg, jadidlar harakatining darg'alaridan hisoblangan Abdulla Avloniy axloqni quyidagicha ta'riflaydi: "Insonlarni yaxshilikg'a chaqir-guvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomon-ligini dalil va misollar bilan bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur. Axloq ilmını o'qub, bilib amal qilgan kishilar o'zining kim ekanin, janobi Haq na uchun xalq qilganin, yer yuzida nima ish qilmak uchun yurganin bilur. Bir kishi o'zidan xabardor bo'lmas, ilmni, ulamoni, yaxshi kishilarni, yaxshi narslarni, yaxshi ishlar-ning qadrini, qimmatini bilmas. O'z aybini bilub, qaror qilub tuzatmakg'a sa'y va ko'shish qilgan kishi chin bahodir va pahlavon kishidur" [11;8-b.].

Xulqqa esa quyidagich ta'rif beradi: "Jasadning surati hammaga ma'lum bir narsadurki, har vaqt ko'zga ko'rinib turadi. Ammo nafsning surati ko'zga ko'rinmaydurgan, aql ila o'lchanadurgan bir narsadur-ki, buni xulq deb atalur" [11;9-b.].

Yaxshi xulqlar sirasiga fatonat, diyonat, islomiyat, nafozat, g'ayrat, riyozat, qanoat, shijoat, ilm, sabr, hilm, intizom, miqyosi nafs, vijdon, Vatanni suymak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi lison, iqtisod, viqor, xavf va rajo, itoat, haqshunoslik, xayrixohlik, munislik, sadoqat, muhabbat va avfni kiritib, bu yaxshi xulqlar aql va shar'i sharifga muvofiq yozilganini aytadi va ularni birma-bir batafsil ta'riflab beradi.

Avloniy fatonatni aql egasi bo'lish xulqi sifatida yaxshi xulqlar sirasiga kiritib, unga birinchi ta'rif berishidan ma'lumki, aql insonni hayvondan farqli jihatidir, aqli raso bo'lish uchun esa inson ilm o'rgan-mog'i kerak. Adib Vatanni sevmoqni yaxshi xulqlar sirasiga kiritib, har kim tug'ilib o'sgan yerini jonidan ortiq suyishi, hatto Vatan his-tuyg'usi hayvonlarda ham borligini aytadi. Yomon xulqlarga g'azab, shahvat,

jaholat, safohat, hamoqat, atolat, hasosat, rahovat, anoniyat, adovat, namimat, g'iybat, haqorat, jibonat, hasad, nifoq, tama, zulmi kiritadi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi fikr-mulohazalar va ma'lumotlardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, ma'naviy-axloqiy fazilatlar inson paydo bo'lganidan beri unda namoyon bo'ladi. Ijodiy fazilatlar ziddi bo'lmish salbiy fazilatlar, qusur va kamchiliklar bilan taqqoslab o'rganilsa, ularning asl mohiyati yaqqol ko'rinadi. O'rganilgan barcha adabiyotlarda ilm olish, ilmi bo'lish, olingan ilmga amal qilish ma'naviy-axloqiy fazilatlarining muhim jihati sifatida ko'rsatilgan. Ta'lim va tarbiya maskanlarida, avvalo, o'qituvchilar ma'naviy-axloqiy fazilatlarini o'zida namoyon eta oladigan namuna bo'lishlari kerak, shunda yetishib chiqayotgan kadrlar ham komil inson bo'lishga intilib yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). "Ta'lim to'g'risida"gi qonun. O'zbekiston Respublikasining qonuni, 23.09.2020-yildagi O'RQ-637-sonli.
- (2). S.H.Nosirxo'jayev, M.F.Lafasov, S.A'zamxo'jayeva. Ma'naviyat asoslari. T. "Turon-Iqbol", 2011.
- (3). Abdulla Sher. Axloqshunoslik. T., Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2000.
- (4). O'zbek tilining izohli lug'ati. 4-jild, "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti.
- (5). M.Hamdanova. Ma'naviyat asoslari. T., 2008.
- (6). Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Ijtimoiy odoblar. "Hilol-Nashr", T., 2021.
- (7). A.Erkayev. Ma'naviyat – millat nishoni. T., "Ma'naviyat", 1997.
- (8). R.Po'latov. Yosh avlodda ma'naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish. Academic research in educational sciences, vol. 4, № 1, 2023, pp. 316 – 320.
- (9). Turkiy adabiyot durdonalari. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy. "O'zbekiston". T., 2022.
- (10). A.Navoiy. Mahbub ul-qulub. Yoshlar nashriyot uyi. T., 2018.
- (11). Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. "Turon zamin", T., 2023.

Allambergenov Abat Janabergenovich (QDU o'qituvchisi)

TALABALARNING INDIVIDUAL RIVOJLANISH TRAYEKTORIYASINI TYUTORLIK FAOLIYATI ASOSIDA FUNKSIONAL BOSHQARISHNING METODOLOGIYASI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada talabalarning ta'lim va tarbiya jarayonidagi individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarish metodologiyasi hamda ta'limda menejmentni qo'llash orqali tyutorlarning funksional boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** individual rivojlanish trayektoriyasi, tyutorlik faoliyati, funksional boshqarish, boshqaruv metodologiyasi.*

Алламбергенов Абат Жанабергенович (преподаватель КГУ)

МЕТОДОЛОГИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ТРАЕКТОРИЕЙ ИНДИВИДУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ТЮТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

***Аннотация.** В данной статье описана методика функционального управления траекторией индивидуального развития обучающихся в процессе обучения и обучения на основе тьюторской деятельности, а также развитие навыков функционального управления у тьюторов путем применения менеджмента в образовании.*

***Ключевые слова:** индивидуальная траектория развития, тьюторская деятельность, функциональный менеджмент, методология управления.*

Allambergenov Abat Zhanabergenovich (teacher at KSU)

METHODOLOGY OF FUNCTIONAL MANAGEMENT OF STUDENTS' INDIVIDUAL DEVELOPMENT TRAJECTORY BASED ON TUTORING ACTIVITIES

***Annotation.** This article describes the method of functional management of the trajectory of individual development of students in the process of teaching and learning based on tutoring activities, as well as the development of functional management skills in tutors through the use of management in education.*

***Key words:** individual development trajectory, tutoring activities, functional management, management methodology.*

Kirish (Introduction). Bugungi kunda jahonda va respublikamizda ta'limni raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini rivojlantirish, o'quv jarayonini avtomatlashtirishga qaratilgan texnologiyalar amaliyotga keng joriy etilmoqda. Bu butun dunyo ilmfan jamiyati tomonidan e'tirof etilgan 2030-yilgacha xalqaro ta'lim konsepsiyasidagi "butun hayot davomida"

mida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish" [1] kabi qo'yilgan vazifalarni zamonaviy talablar bilan mos ravishda ro'yobga chiqarish uchun ta'lim jarayonini individuallashtirish va uni funksional boshqarishda tyutorlik faoliyatidan foydalanishga qaratilgan texnologiyalarni tatbiq etishning pedagogik, didaktik va ta'limda menejmentning imkoniyatlaridan amaliyotda foydalanish bo'yicha samarali ishlarni olib borishga imkon beradi.

Adabiyotlar talili va tadqiqot metodologiyasi (Literature review and Research Methodology).

Bu borada olib borilayotgan ishlar va uni o'z o'rnida to'ldirish va takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlar sifatida jahonda va respublikamizda ta'lim muassasalari, ilmiy-ta'limiy markazlarda o'quv jarayonini raqamlashtirish, elektron platformalardan (Learning Management System, Personal digital assistant) keng foydalanish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish bo'yicha ilg'or tajribalar mavjudligi qayd etish mumkin. Bunda talabalarning raqamlashtirilgan ta'lim muhiti asosida individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarish, talabalarning bo'lajak kasbiy kunikmalarini shakllantirish imkonini beradigan ilg'or usullarni tatbiq etishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga ham zaruriyat bor deb hisoblash mumkin.

Bu kabi tajribalardan kelib chiqib, talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarish bo'yicha quyidagi bir qator ilmiy-nazariy va amaliy muammoli jihatlarini tahlil qilish taqozo qilinadi:

- talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarishni ta'limda menejmentni qo'llash xususiyatlari va o'ziga xos imkoniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish hamda mazkur holatni rivojlantirishga yordam beradigan tavsiyalarni ishlab chiqish;

- talabalarning ta'lim va tarbiya jarayonidagi o'ziga xos o'quv harakatlarini, individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarishning dolzarbligi, ilmiy va amaliy ahamiyati, umuman olganda mazkur yo'nalishning metodologiyasi ilmiy-nazariy jihatdan asoslanishi zarur hisoblanadi;

- tyutorlik faoliyati mazmunini raqamlashtirilgan ta'lim muhiti asosida shakllantirishning tarkibiy qismlarini belgilash hamda talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarishga oid elektron ta'lim resurslarini ishlab chiqishga qo'yiladigan didaktik, psixologik, ergonomik talablarni aniqlashtirish;

- talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarishni jarayonini raqamlashtirilgan ta'lim muhitida tashkil etish va uni samarali amalga oshirish kabi ishlarga oid muammolarni tadqiqot qilish orqali ta'limni takomillashtirishga qaratilgan vazifalarni amalga oshirish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu borada jahonda va respublikamizda talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarish raqamlashtirilgan ta'lim jarayonida tyutorlik faoliyati asosida o'quvchilar va o'qituvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, bo'lajak o'qituvchilarning tyutorlik ko'nikmalarini shakllantirish va boshqa bir qator yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilganligi ko'rish mumkin. Jumladan, L.V.Bendova ushbu sohaning mutaxassisi sifatida tyutorlik faoliyatining asosiy funksional vazifalar, pedagogik faoliyati tuzilishi, o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladigan texnologiyalar, usullar va rollardan farqli jihatlarini tadqiqot qilgan va tyutorning pedagogik faoliyati modelini amalga oshirish uchun zarur tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni aniqlagan [4].

M.S.Yefimenko ilmiy ishlarida kasbiy ta'lim o'qituvchisining tyutor sifatidagi faoliyati mazmuni va mohiyati, uning roli (maslahatchi, tarbiyachi, tashkilotchi) va funksiyalari (diagnostik, tahliliy, loyihalash, amalga oshirish, qayta aloqa, axborot, uslubiy, motivatsion va kommunikativ) ochib berilgan hamda mezonlar (kognitiv, motivatsion, operatsion) va ularning ko'rsatkichlari, bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarining tyutorlik funksiyalarini amalga oshirishga tayyorgarligi darajalari (past, o'rta, yuqori) tavsiflangan va muvofiqlik darajasiga qarab aniqlangan. Shuningdek, bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilari tyutorlik funksiyalarini amalga oshirishga tayyorlashning tashkiliy-pedagogik shartlari aniqlangan va ilmiy asoslangan [5].

Mazkur tahlillar natijasidan ko'rish mumkinki, talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarish bo'yicha yondashuvlar turlichadir. Masalan, ayrim tadqiqotlar tyutorlik faoliyatining asosiy funksional vazifalari, o'qituvchi funksiyalari bilan farqli jihatlarini bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa, ayrim hollarda tyutorlik faoliyatining bilimlarni tashxislash va ularning natijalarini batafsil tahlil qilish orqali ularning individual rivojlanish trayektoriyasini samarali loyihalash hamda individual faoliyatini olib borish uchun yetarlicha shart-sharoit yaratishga oid jarayonlarini boshqarish bo'yicha tadqiqotlar qilingan.

Talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarish jarayonida “individual ta’lim dasturi” va “individual ta’lim marshruti” kabi yondashuvlarni amaliyotda qo’llash bo’yicha bir qator tadqiqotlar olib borilgan [6].

Ushbu tadqiqotlarda individual ta’lim dasturini amalga oshirish algoritimi quyidagilardan iboratligi qayd etilgan [2]:

– talabalarining o’ziga xos psixologik xususiyatlari, bo’lajak kasbiy va shaxsiy ehtiyojlari, muammolari hamda ularning qiziqishlarini har tomonlama aniqlash;

– aniqlangan o’ziga xos xususiyatlar, ehtiyojlar, muammolar, qiziqishlar va boshqa e’tibor berishi zarur bo’lgan muhim jihatlardan kelib chiqib, muhim va istiqbolli vazifalarni qo’yish;

– talabalarining individual ta’lim olish imkoniyatini aniqlash va amalga oshirish bo’yicha real holatni baholash;

– individual ta’lim trayektoriyasini tashkil qiluvchi muayyan qadamlarni loyihalash;

– individual ta’lim dasturi asosida ta’lim olishni tashkil etish va umumiy jarayonni kompleks baholash, tegishli xulosalar chiqarish, istiqbolli takliflar shakllantirish.

Bundan tashqari, talabalarining individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarish jarayonida tyutor yoki tyutorlik funksiyalarini istalgan pedagog o’ziga xos «rivojlantrish bo’yicha konsultant» rolini bajarishi mumkin bo’lib, bunda tyutorlik faoliyatining asosiy roli, umumiy jarayonni funksional boshqarishdan iborat bo’ladi [3].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Talabalarining individual rivojlanish trayektoriyasi bo’yicha funksional boshqarishda “individual ta’lim marshruti” tushunchasi ham tyutorlar faoliyatida foydalaniladi. Bu boradagi masalalar yuzasidan tadqiqot olib borgan M.L.Sokolova individual ta’lim marshrutini talaba tomonidan ta’lim dasturini o’zlashtirishda uning ta’lim olish tajribasi va imkoniyatiga tayangan holda ta’limiy vazifalarni hal qilishga yo’naltirilgan jarayon sifatida ta’kidlangan [7; 68-b.]. Shu nuqtayi nazardan, «individual ta’lim marshruti»ni butun ta’lim jarayoni doirasida ham va alohida olingan o’quv moduli doirasida ham qarash mumkin.

Ta’lim jarayonini individuallashtirish tyutorlar va talabalarining individual psixologik, bilim va fiziologik xususiyatlarini e’tiborga oladi. Talaba bugungi kunda raqamlashtirilgan va globallashtirish jarayonida o’zining ta’lim faoliyatini tashkil etishda tobora ko’proq mustaqillikka erishmoqda va ta’lim muassasasi oldida uning salohiyatini boshqarishni ta’minlash vazifasi turibdi. “Inson salohiyatini boshqarish muammosi ta’lim sohasidagi innovatsion tendensiyalarini aks ettirish, jamiyat va pedagogika fanidagi modernizatsiya jarayonlariga mos keladi” [8;44-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman olganda, talabalarining individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarish jarayonida ta’limda menejmentni qo’llash xususiyatlari va o’ziga xos imkoniyatlari yuzasidan ishlab chiqilgan ilmiy-nazariy va amaliy xarakterga ega bo’lgan taklif va tavsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, talabalarining individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarishga oid elektron ta’lim resurslari, ta’limda menejment xususiyatlarini o’z ichiga oladigan mediakontentlar asosida tyutorlarning funksional boshqarish jarayonini tashkil etish samaradorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati (References):

(1). Inncheon declaration. Education 2030. Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (World Education Forum, 19–22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).

(2). Bates A.W. Technology: Open Learning and Distance Education. A.W.Bates. Routledge: London, 1995, 266 p.

(3). Berge Z.L. Review of research in distance education, 1990 to 1999. Z.L.Berge, S.Mrozowski. American Journal of Distance Education, 2001, 15 (3), p. 5 – 19.

(4). Бендова Л.В. Педагогическая деятельность тьютора в сети открытого дистанционного профессионального образования. Автореф. дис. ...канд. пед. наук, М., 2006, 23 с.

(5). Ефименко С.М. Подготовка будущих педагогов профессионального обучения к реализации функций тьютора. Автореф. дис. ...канд. пед. наук, Чебоксары, 2011, 21 с.

(6). Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишда тьюторлик фаолиятини ташкил этишининг асослари. Услубий қўлланма, Тошкент, “Lesson press”, 2020, 181 бет.

(7). Соколова М.Л. Проектирование индивидуальных образовательных маршрутов студентов в ВУЗе. Дис. ...канд. пед. наук, Архангельск, 2001, 202 с.

(8). Шишлова Е.Э. Психология управления человеческим потенциалом образовательной организации. Психолого-педагогические аспекты работы преподавателя вуза. Межкафедральн. сб. науч. статей: вып. 1. 2015, с. 43 – 50.

Рузметова Новваль Вахобджановна (доцент кафедры «Узбекский язык и иностранные языки» Академии МВД Республики Узбекистан (PhD); novval_r@mail.ru)

ПРОБЛЕМА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ БУДУЩИХ ЮРИСТОВ В АСПЕКТЕ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

***Аннотация.** В статье рассматриваются проблемы обучения английскому языку в юридических техникумах. На сегодняшний день поднятие на качественно новый уровень обучения английскому языку является приоритетной задачей. Так, в профессионально образовательных учреждениях в процессе обучения иностранному языку приоритет отдается изучению культуры народа изучаемого языка, в том числе правовой. В настоящее время в лингводидактике все больше получает свое развитие прагматическое направление в обучении иностранному языку, что предполагает с познанием умения общаться на изучаемом языке, также одновременно опираться на знания в области общей, в том числе правовой культуры носителей данного языка.*

***Ключевые слова:** изучение языка, правовая культура, профессиональное образование, функции языка, лингводидактика.*

Ruzmetova Novval Vahobdjanovna (O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi “O‘zbek tili va xorijiy tillar” kafedrasi dotsenti (PhD); novval_r@mail.ru)

HUQUQIY TA’LIMDA BO‘LAJAK YURISTLARGA INGLIZ TILINI O‘RGATISHDAGI MUAMMOLAR

***Annotatsiya.** Maqolada yuridik texnikumlarda ingliz tilini o‘qitish muammolari muhokama qilinadi. Bugungi kunda ingliz tilini o‘qitishni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish ustuvor vazifa hisoblanadi. Shunday qilib, kasb-hunar ta’limi muassasalarida chet tilini o‘rgatish jarayonida o‘rganilayotgan til madaniyatini, jumladan, huquqiy tilni o‘rganishga ustuvor ahamiyat beriladi. Hozirgi vaqtda lingvodidaktikada chet tilini o‘qitishning pragmatik yo‘nalishi tobora rivojlanib bormoqda, bu esa o‘rganilayotgan tilda muloqot qilish qobiliyatini bilish bilan bir qatorda, umumiy sohadagi bilimlarga tayanishni nazarda tutadi.*

***Kalit so‘zlar:** til o‘rganish, huquqiy madaniyat, kasbiy ta’lim, til funksiyalari, lingvodidaktika.*

Ruzmetova Novval Vahobdjanovna (PhD) Docent of the department “Uzbek language and foreign languages” Academy of Ministry of Internal affairs of the Republic of Uzbekistan; novval_r@mail.ru)

THE PROBLEM OF TEACHING ENGLISH TO FUTURE LAWYERS IN THE ASPECT OF LEGAL EDUCATION

***Annotation.** The article discusses the problems of teaching English in law schools. Today, raising English language teaching to qualitatively new level is a priority task. Thus, in vocational educational institutions, in the process of teaching foreign language, priority is given to the study of the culture of the people of the language being studied, including the legal one. Currently, in linguodidactics, the pragmatic direction in teaching foreign language is increasingly being developed, which presupposes, along with the knowledge of the ability to communicate in the target language, also at the same time relying on knowledge in the field of general, including legal culture of native speakers of this language.*

***Key words:** language learning, legal culture, professional education, language functions, linguodidactics.*

Введение (Introduction). Важным условием на пути построения в Узбекистане демократического правового государства и сильного гражданского общества является формирование гармонично развитого поколения. Для этого необходимо решать стратегическую задачу по воспитанию не только физически здорового, духовно-нравственно совершенного, профессионально образованного поколения, но и сознательных патриотичных граждан страны с высокой правовой культурой и социально-культурной компетенцией.

В этих целях Президентом Республики Узбекистан принято Постановление «О мерах по поднятию на качественно новый уровень системы духовно-нравственного и физически гармоничного воспитания молодежи, ее обучения и воспитания» от 14 августа 2018 года за № ПП-3907 [1].

Данным постановлением утверждена «Комплексная программа мер по поднятию на качественно новый уровень системы духовно-нравственного и физически гармоничного воспитания молодежи, её обучения и воспитания».

Поднятие на качественно новый уровень системы профессионального образования ставит необходимостью выполнения задачи по общенаучной профессионально-ориентированной подготовке специалиста в гармонии с духовно-нравственным и эстетическим развитием личности с активной гражданской позицией. Одним из первостепенных условий в успешном решении данной задачи является изучение культуры, в том числе правовой. Вместе с тем, формирование мировоззрения будущего специалиста посредством обществоведческих дисциплин на основе жестких идеологических и методологических установок отражающих приоритеты политических ценностей не соответствуют требованиям современного дня в подготовке профессиональных кадров. [2: 38- с.]

В основе модели подготовки специалиста до независимости Узбекистана лежала цель подготовки безынициативного нетворческого самостоятельно мыслящего кадра в интересах тоталитарного государства. В противовес этому современному Узбекистану требуются специалисты, способные творчески искать и находить наиболее оптимальные пути решения проблем с достижением максимально положительного результата. Ранее действовавший образовательный процесс в техникумах носил узко утилитарный характер и был нацелен на решение частных задач, что не позволяло формировать системное мышление студента с определением правильных социально-ценностных приоритетов, где в центре внимания должно находиться морально-этическое сознание будущего специалиста, его духовно-нравственные ценности, любовь к своей Родине, патриотизм.

Нынешние подходы образовательного процесса в техникумах нацелены на гуманизацию и гуманитаризацию образования, создающих условия к приобщению обучающихся достижениям мировой и национальной культуры, формировать у них творческие способности, воспитать честность и порядочность в личностных качествах будущего специалиста.

Так, в образовательные программы техникумов все больше внедряются предметы культурологического содержания. При этом особая роль отводится английскому языку, благодаря которому для студентов открывается «окно» к мировой культуре, создаются предпосылки к коммутированию между различными культурами, их взаимному обогащению. В данном случае, английский язык служит не только предметом, но и выступает в качестве средства обучения. Здесь следует особо выделить то, что английский язык, в сфере образования, проявляет все свои ценностные функции, а именно выступают инструментом правового воспитания, формировании личности будущего специалиста и человека в целом.

Анализ литературы по исследуемой теме (Literature review). По данному вопросу следует согласиться с мнениями Хошимова У. и Ёкубова И., утверждающих: «Основная цель изучения у нас иностранного языка – воспитание умных образованных, сознательных, активных, дисциплинированных и культурных людей с широким кругозором» [3].

Наряду с этим, реализация иностранным языком всех своих основных социальных функций проявляется в следующем: информационная (коммуникативная) функция, которая осуществляется посредством передачи информации (сообщений, мыслей, намерений и т.д.). Она обусловлена тем, что язык выступает важнейшим средством человеческого общения; функция сохранения и передачи национально-культурной самобытности народа, его традиций, обычаев, менталитета в сознании подрастающего молодого поколения; когнитивно-познавательная (гносеологическая) функция выражения объективной реальности сознания; функция денотации выражаемая в именовании понятий и предметов; функция референции – выполняющая передачу значений; функция предикации применяется в целях отражения событий, ситуаций действительности и т.п, которое проявляется посредством соединения независимых предметов мысли, выраженных самостоятельными словами; коннативная функция по усвоению смысла речи; аксиологическая функция по объяснению и оценке жизненных явлений; агитационная функция инициирующая побуждение к действию (к примеру побуждение студентов к высказыванию своих мнений на занятиях); волюнтаривная функция по воздействию на студентов; метаязыковая функция – комментирование своих утверждений для большей ясности у слушателей; фатическая функция подразумевающая налаживание контактов в процессе общения между его участниками; эстетическая функция представляющая собой отражение в текстах эстетическое переживание собеседников; эмотивная функция демонстрация эмоциональных чувств [4;28–33 с.]

Данные языковые функции применяются ко всем предметам в процессе их изучения. Тем самым, язык является основой лингводидактики, а в отдельных случаях единственно возможным средством обучения и правового воспитания будущего специалиста, его личностных качеств.

Вместе с тем, невозможно функции языка представить полностью во всех ипостасях, его положительных ценностных свойствах. С помощью свойств языка становится возможным характеризовать человеческую сущность, уровень его разума, культуры, в том числе правовой. Например говорят: «Одамнинг хуснига боқма, ақлига боқ – Дело не в красоте, а в уме». По речи человека, по его языку судят о его умственных способностях, общей культуре [5].

Таким образом, язык следует характеризовать в качестве необходимого средства служащего познанию личности человека и в целом культуры народа. Отсюда язык выполняет также особую национально-культурную функцию [6;24 с.].

Язык выступает в качестве надежного источника в деле познания историком событий прошлого. Так, историк, профессор Котляревский Б.К., заметил: «Язык – вернейший, а иногда и единственный свидетель былой жизни народа» [7;8 с.].

Язык все больше стал укреплять свои позиции в качестве единственно возможного средства изучения культур других народов, налаживания с ними коммуникаций.

На современном этапе своего развития ориентированность политики Узбекистана на человека и на гуманистические ценности потребовали совершенствования также Конституции Республики Узбекистан. Так, Президент Республики Узбекистан Мирзиёев Ш.М. отмечает: «Мы изменили принцип «государство – общество – человек» [8]. Далее он утверждает: «Принцип «Прежде всего – человек, а затем – общество и государство» должен глубоко утвердиться в Конституции и законах, в нашей повседневной жизни» [9]. Достижение поставленных новых целей и задач во многом зависит от уровня развитости правовой культуры общества.

Сложившиеся к настоящему времени политико-правовые условия создали предпосылки к повышению роли иностранных языков в культурном воспитании подрастающего поколения, при обретении ими профессий. Так, Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев, анонсируя создание Агентства по популяризации изучения иностранных языков при Кабинете министров заявил: «Мы поставили цель стать конкурентоспособным государством. Отныне каждый выпускник школы, лицея, колледжа и вуза должны знать в совершенстве минимум два иностранных языка» [10].

Вместе с тем, современные подходы в обучении иностранному языку характеризуются расширенным пониманием данного феномена, где не ограничиваясь техническим познанием языка обучение осуществляется в гармонии с национальной культурой народа-языконосителя. Начиная со второй половины XX века лингводидактика стала обогащаться такими категориями как «вторичная языковая личность», «культурная языковая личность», также появилась тенденция усиления роли психологии в языковой коммуникации [11;45 с.].

Следует отметить, что если лингводидактика характеризует модель вторичной языковой личности, то язык изучается в качестве социального явления. При этом особую актуальность обретает статус вторичной языковой личности, под которым следует понимать комплексную возможность личности к общению на другом (иностранном) языке гармонируя с культурной самобытностью носителей иностранного языка. Такая гармония формируется посредством познания вербально-семантического кода иностранного языка, а именно языковой картиной мира представителей данного языка и картиной мира в целом, создающий человеку возможность новую социальную среду и реальность.

В данном случае, формирование у будущего специалиста качеств вторичной языковой личности, дают ему возможность вступать в коммуницированные межкультурные отношения, что составляет один из задач профессиональных образовательных учреждений и смысл обучения иностранному языку. Здесь имеется ввиду ориентированность образования не на техническое воспроизводство второго языка, а на воспитание обучаемого познанию культуры носителей изучаемого иностранного языка, умение его применять на основе социокультурного коммутирования, что обеспечивает доверительное общение и взаимопонимание между представителями различных культур.

Методология исследования (Research Methodology). Таким образом, современный новый подход к целям образовательного процесса ставит задачу формирования у обучаемого не только технику воспроизводства информации на иностранном языке, владение вербальным кодом данного языка и умение общаться на нем, но и воспроизводить в своем сознании картину мира, основанного на культуре, особенно правовой культуре языка носителя. В итоге обучаемый должен овладеть иностранным языком до уровня умения демонстрации кросс культурной коммуникации. (с английского «Cross Culture» – «пересечение культур»).

В решении проблемы повышения правовой культуры будущего юриста средствами иностранного языка основной задачей образовательного процесса является расширение диапазона информационного обеспечения будущего специалиста, что положительно проявится в будущем: во-первых, в эффективном исполнении своих обязанностей по обеспечению соблюдения правовых норм с учетом зарубежного опыта, во-вторых, ведении работы по предупреждению правонарушений, в-третьих, осуществлении профилактики возможных правонарушений, в-четвертых, внесении специалистом своего вклада в реализации функций государства по воспитанию и формированию у граждан высокой правовой культуры, в-пятых, в участии специалистом в выработке политико-правовых решений по совершенствованию организационно-правовых основ построения в Узбекистане правового государства. При этом особую важность обретает такое содержание обучения, когда по его итогам выпускник образовательного учреждения, в частности юридического техникума, будет не только воспитан с позиций демонстрации знаний о правовой системе и культурных особенностях страны изучаемого языка, но и способен «сравнивать социокультурный опыт народа, говорящего на изучаемом языке с собственным опытом».

Необходимо отметить, что в профессиональных образовательных учреждениях в процессе обучения иностранному языку приоритет отдается изучению культуры народа изучаемого языка, в том числе правовой. По данному вопросу Железовская Г.И. и Якушкина Л.Б. отмечают, что «в настоящее время наблюдается тенденция развития поликультурного образования, которое включает разнообразие культурных традиций как основную идею» [12;34 с.]. Так, в настоящее время в лингводидактике все больше получает свое развитие прагматическое направление в обучении иностранному языку, что предполагает с познанием умения общаться на изучаемом языке, также одновременно опираться на знания в области общей, в том числе правовой культуры носителей данного языка, имеется ввиду необходимость развития «прагматической межкультурной компетенции».[13]

В данном случае прагматика при изучении иностранного языка подразумевает осуществление процесса обучения с учетом реальной практической жизни язык носителей, тех ценностей, которыми они руководствуются, строят межличностные отношения. По данному вопросу Юн Л.В. утверждает, что практические задачи исходят из жизни и основаны на реально протекающих общественных отношениях, которые касаются области знаний и его типов.

Именно прагматический аспект выражает особенности иностранного языка как инструмента отражающего явления культуры и тем самым необходимость его включения в образовательную систему.

В частности, Джураев Р.Х. так писал о необходимости усиления практического значения иностранного языка: «Преподаватели иностранного языка должны хорошенько продумать вопрос о практической полезности своего предмета вообще и преподаваемого ими языка в частности и пользоваться всяким удобным случаем для разъяснения всего этого вопроса учащимся» [14;37 с.]. Юлдашева С.М. отмечает: «Анализ ситуаций по непосредственным контактам с носителями иностранного языка в нашей стране показывает, что возможности есть: личные контакты, доступ к мировому опыту, межкультурное общение, торговля» [15;11 с.].

Анализ и результаты (Analysis and results). Касательно роли языков в повышении правовой культуры свое мнение высказал выдающийся датский ученый-структуралист Есперсен О., отметив, что наиболее важной целью изучения языков является получение доступа к лучшим мыслям и институтам другой нации, ее культуре, литературе, иначе говоря, к духу нации в самом широком смысле этого слова.

Тем самым, важно изучать иностранный язык, обслуживающий культуру другого народа. Среди ученых, одним из первых, обративших внимание на важность изучения иностранного языка через призму национальной культуры, являются Ладо Р. и Фриз Ч. Они определили, что необходимым условием адекватного владения языком является овладение знаниями о культуре народа языка носителя. По мнению Ладо, «всякая культура состоит из функциональных единиц культуры, имеющих свою форму, значение, и дистрибуцию» [16].

В свою очередь в Вергинском университете США профессором кафедры английского языка Хершем Э.Д. по лингво страноведению была разработана концепция культурной грамотности, направленная на решение проблемы овладения учащимися родным языком родной культуры. Для решения данной проблемы Херш Э.Д. разработал словарь культурной грамотности, вобравший в себя сведения из мировой и американской культуры [17].

Вместе с тем, для формирования правовой культуры будущих юристов при обучении языкам для специальных целей важно принимать во внимание межпредметные связи в ходе образовательного процесса. Такой подход выступает одним из важных средств повышения эффективности профессионализации образовательного процесса [18;113 с.].

В данном случае, одновременно происходит нацеленность учебного процесса на ориентацию студентов к будущей обретаемой профессии, а также мотивированность творческих возможностей студентов, активизация их логического мышления, что в итоге послужит обеспечению развития уровня правовой культуры обучаемых.

Следует отметить, что под термином «реалии» в лингводидактике признаются проявляемые на практике факты и явления происходящие в культуре страны, язык которого изучается. Обращение к реалиям запечатленных в изучаемых текстах придает им страноведческий характер. Так, например, применение в тестах не общих названий по изучаемой стране, а обращение к его самобытным национальным признакам, делает необходимым предварительное страноведческое разъяснение этих уникальных самобытных особенностей присущих к уникальности культуры данного народа.

Например, такие комментарии, как, почему такие три *земли* Германии как Бавария, Саксония и Тюрингия, официально называются «свободными государствами» и две земли - Гамбург и Бремен именуются «свободными городами» и т.д. служат важными составляющими культуросообразности образовательного процесса изучения иностранного языка для специальных целей. При этом здесь также важным является применение лингвострановедческих разъяснений специальных текстов в виде комментариев.

Наряду с этим следует отметить об особой значимости роли деловых игр в формировании профессиональной правовой культуры будущего специалиста [19;77 с.]. Например, Кабакчи В.В. среди других языков отдельно выделил английский язык как языка межкультурного общения (АЯМО).[20;84 с.]. Он отмечает, что в советский период на фоне идеологически насыщенности образовательного процесса не достаточное внимание в учебниках уделялось особенностям АЯМО. В связи с этим Кабакчи В.В. предложил разработку словаря АЯМО, посвященного мировой культуре.

Заключение / предложения (Conclusion/Recommendations). С обретением Узбекистаном государственной независимости начался процесс развития в стране англо-национального билингвизма, где особое внимание государством стало уделяться обучению английскому языку, наряду с родным языком. Так, в Постановлении Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» от 10 декабря 2012 года за № ПП-1875 закрепляется: «1. установить, что, начиная с 2013–2014 учебного года: изучение иностранных языков, преимущественно английского языка, поэтапно на всей территории республики начинается с первых классов общеобразовательных школ в форме игровых уроков и уроков разговорной речи, а начиная со второго класса - с усвоением алфавита, чтения и грамматики».

О значимости изучения английского языка Носонович Е.В., Мильруд В.П. отмечают, что в XXI веке особую значимость обретает вопрос уверенного владения другими народами не просто каким-либо иностранным языком в качестве второго, а прежде всего английским языком, что позволяет данному народу познавать национально-культурные особенности народов мира, в том числе проблемы построения в них правового государства через повышение правовой культуры, развивая при этом диалог культур [21].

Формирование правовой культуры будущего специалиста сопряжено с развитием у него знаний в сфере сравнительного правоведения, что позволит ему оценивать правовую систему своей страны, а также другого государства, выявлять положительные и отрицательные факторы в опыте другой страны влияющие на развитие правовой культуры, значимость влияния обретаемой будущей профессии и профессиональных обязанностей на правовую культуру всего общества, а также возможности благоприятствования исторически сложившейся общей национальной культуры на формирование правовой культуры.

В результате такой подход послужит формированию у обучаемых положительной мотивации к английскому языку, а через него к культуре других народов, выявлению положительных и отрицательных факторов, влияющих на развитие правовой культуры и определения на этой информационной базе собственных убеждений в выборе наиболее оптимальных подходов к решению проблемы формирования правовой культуры в обществе. Данные факторы несомненно окажут свое эффективное воздействие на становление личности студента как будущего специалиста, в частности

юриста, развивая у него общечеловеческое и национальное самосознание, а также правовое сознание и как результат правовую культуру [22;6–8 с.].

Вместе с тем, как отмечает Арипова М., любовь к Отечеству, формирование и укрепление патриотических чувств к своей Родине, уважение и соблюдение Конституции и законов своей страны должно лежать в основе изучения иностранного языка и тем самым формировании правовой культуры подрастающего поколения [23;21 с.].

Таким образом, предмет «иностранный язык» характеризуется ярко выраженным межпредметным содержанием и деятельностным характером овладения им. Это позволяет эффективно сочетать в процессе изучения иностранного языка знания и умения, полученные на уроках любого другого учебного предмета, а также решать важные задачи, связанные с воспитанием гражданственности, патриотизма, правовой культуры, высоких нравственных качеств личности. Изучение иностранного языка создает благоприятные условия для более глубокого осознания ценности и красоты узбекского языка и вклада Узбекистана в развитие мировой цивилизации, так как изучаемые иностранный и родной языки, а также культуры народов, говорящих на них, изучаются в тесном единстве на основе формирования общих когнитивных умений анализа, сравнения, сопоставления.

Список использованной литературы (References):

- (1). Национальная база данных законодательства. 29.12.2023, № 06/23/214/0984).
- (2). Драч Г.В. Культурология. Ростов-на-Дону, “Феникс”, 1998.
- (3). Ҳошимов У., Ёқубов И. Инглиз тили ўқитиш методикаси. Т., “Шарқ”, 2003, 304-бет.
- (4). Лингвистический энциклопедический словарь. М., “Советская энциклопедия”, 1990, с. 564; Общее языкознание. Минск, “Высшая школа”, 1983, с. 28 – 33.
- (5). Узбекские пословицы и поговорки на букву: О.//<http://fmc.uz/maqollar.php?page=o>
- (6). Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., “Просвещение”, 1969, с. 24.
- (7). Гвоздарев Ю.А. Язык как исповедь народа. М., 1993, с. 8.
- (8). Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на XI съезде Движения предпринимателей и деловых людей – Либерально-демократической партии Узбекистана 30 мая 2023 года. <https://uzlider.uz/ru/news-of-party/14425>
- (9). Мирзиёев Ш.М. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана 20 декабря 2022 года // <https://president.uz/ru/lists/view/5774>
- (10). Мирзиёев Ш.М. Настало время создать новую систему обучения иностранным языкам, которая станет прочным фундаментом будущего. состоялось видео селекторное совещание под председательством Президента Шавката Мирзиёева 6 мая 2021 года по мерам совершенствования системы обучения иностранным языкам//<https://yuz.uz/ru/news/prezident-xorijiy-tillarni-orgatish-boyicha-kelajak-uchun-mustahkam-poydevor-boladigan-yangi-tizimni-yolga-qoyish-vaqti-soati-keldi>
- (11). Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранного языка. М. АРКТИ–ГЛОССА, 2000, с. 45.
- (12). Железовская Г.И., Якушкина Л.Б. Коммуникативно-интеллектуальные компетенции студентов. Саратов, Лицей, 1998, с. 34.
- (13). Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., “Просвещение”, 1991, 222 с.
- (14). Джураев Р.Х. Организационно-педагогические основы интенсификации системы профессиональной подготовки в учебных заведениях профессионального образования. Автореф. дис ...д-ра пед. наук, СПб, 1995, с. 37.
- (15). Юлдешева С.М. Актуальность владения иностранным языком в современном мире. Ж. Academy, 2019, с. 11.
- (16). Lado R. Linguistics Across Cultures. Ann Arbor, 1957, 320 p.
- (17). The Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to know. Boston, 1988.
- (18). Скрозникова В.А., Боданкина Р.Н. Страноведческий комментарий, как одна из форм реализаций межпредметных связей. “Иностранные языки в высшей школе”, 1978, вып. 13, с. 113.
- (19). Торунова Н.И., Кокташева Г.И., Шерстеникина В.А. Деловая игра в профессиональной подготовке лингвиста-преподавателя. “Иностранные языки в школе”, 2000, № 6, с. 77.
- (20). Кабакчи В.В. Английский язык межкультурного общения – новый аспект в преподавании английского языка. “Иностранные языки в школе”, 2000, № 6, с. 84.
- (21). Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017, № 2, с. 25.
- (22). Носонович Е.В., Мильруд В.П. Критерий содержательной аутентичности учебного текста. “Иностранные языки в школе”, № 2, 1999, с. 6 – 8.
- (23). Арипова М. Чет тилини ўргатишда ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш. “Современное образование” (Узбекистан), 2015, с. 21.

Khusanova Hilola Hakhberdiyevna (Independent researcher of Samarkand State Institute of Foreign Languages)

THE COMPLEX WORLD OF PHENOMENON-BASED LEARNING

Annotation. *This article deals with the theories of phenomenon – based learning and gives several notions of the task from prominent pedagogues in different countries. In addition, it provides distinctive features of methods as project-based learning, problem – based approach and phenomenon – based learning.*

Key words: *phenomenology, Phenomenon-Based Learning, curriculum, innovative teaching practices.*

Хусанова Хилола Хакбердиевна (Независимый научный соискатель Самаркандского государственного Института иностранных языков)

СЛОЖНЫЙ МИР ОБУЧЕНИЯ, ОСНОВАННОГО НА ЯВЛЕНИЯХ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теории феномено-ориентированного обучения и приводятся несколько представлений об этой задаче выдающихся педагогов разных стран. Кроме того, в нем приводятся отличительные особенности таких методов, как проектное обучение, проблемно-ориентированный подход и обучение, основанное на явлениях.*

Ключевые слова: *феноменология, обучение, основанное на явлениях, учебная программа, инновационные методы обучения.*

Xusanova Hilola Haqberdiyevna (Samarqand davlat Chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi)

FENOMENLARGA ASOSLANGAN O‘QITISHNING MURAKKAB DUNYOSI

Аннотация. *Ushbu maqola hodisalarga asoslangan ta’lim nazariyalari bilan bog‘liq bo‘lib, turli mamlakatlardagi taniqli pedagoglarning uning vazifasi haqida bir nechta tushunchalarini beradi. Bundan tashqari, u loyihaga asoslangan ta’lim, muammoli yondashuv va fenomenoga asoslangan ta’lim kabi usullarning o‘ziga xos xususiyatlarini beradi.*

Калит so‘zlar: *fenomenologiya, fenomenoga asoslangan ta’lim, o‘quv dasturi, innovativ o‘qitish amaliyoti.*

Introduction. Direct interaction with commonplace events is emphasized in phenomenological learning, which highlights the ways in which individual experiences shape our perception of reality. An educational model that is based on students’ real-world experiences is promoted by this pedagogical method. Finland, a country well-known for its high educational standards, has adopted this approach. The country has pursued an interdisciplinary education that emphasizes a diversity of viewpoints through major developments. Finland has succeeded despite obstacles, most notably opposition from educators, and this may be attributed to its creative thinking and dedication to high-quality education. This shift in teaching style deviates from conventional approaches by supporting creativity, a broad range of abilities, and real-world problem-solving. The fact that so many nations have adopted this strategy attests to its effectiveness in promoting fundamental academic abilities. This paper aims to clarify the core ideas of phenomenon-based learning, analyze its five phases and how they affect the development of competencies, look at the theoretical foundation and how it relates to the approach, highlight the competencies that are being targeted, and talk about how the method is being used in the classroom.

Literature review. Edmund Husserl founded the philosophical movement known as phenomenology in the early 20th century. Its focus is on the study of experiences and consciousness. In an effort to comprehend experiences by putting prejudices and assumptions aside, it focuses on the purpose and substance of experiences [1]. Although phenomenology has a great impact on educational ideas, especially when it comes to learning experiences, its use is not limited to education; it is also used in other human sciences and arts. While Phenomenology emphasizes human experiences and perceptions in comprehending phenomena, Phenomenon-Based Learning (Pheno BL) differs in its application and scope in the educational domain.

Research Methodology. To differentiate itself from the more general philosophical framework of phenomenology, Pheno BL places a heavy emphasis on multidisciplinary and thematic examinations of real-world occurrences as a pedagogical approach. By connecting learning to real-world circumstances, this practical method seeks to increase student motivation and engagement, but it requires careful preparation and execution. According to Campbell, PhenoBL’s approach of actively engaging with actual events is a reflection of how individual experiences influence how one perceives reality. Deeper phenomenological ideas are incorporated into Pheno BL, which reinforces a student-centered learning strategy. It has an influence on educational systems in a number of ways, such as strengthening local educational authorities,

highlighting the critical role that teachers play in curriculum creation and the adoption of different teaching approaches, and harmonizing with national curriculum goals [2].

The curriculum of Finland's educational system has changed substantially throughout time. Dual education programs led to inequality before 1970. A unified system was started under the 1968 Basic Education Act and was completed by 1976. Curriculum revisions between 1985 and 1994 prioritized student-centered learning, teacher autonomy, and decentralization. An integrated curriculum that prioritized local uniformity was adopted in 2004. Talks on educational strategies and the relevance of the curriculum were spurred by these modifications. Finland's education system, which is well-known across the world, has inspired many other nations with its cutting-edge methods, which include the recent adoption of Pheno BL.

Analysis and results. PhenoBL adopts a transdisciplinary, collaborative approach to education that goes beyond standard project-focused learning. Silander draws attention to its emphasis on global phenomena, giving students freedom and promoting in-depth study of a variety of disciplines. Pheno BL is defined as a holistic, observation-based approach to learning that underpins curriculum and promotes a thorough comprehension of phenomena [3].

The five pillars of Pheno BL include contextuality, problem-based inquiry, holisticity, authenticity, and instructional process, according to Silander [3]. This method encourages study from a variety of angles and promotes a thorough comprehension of actual occurrences. It pushes back against established academic boundaries and encourages educators to collaborate across disciplines to produce coherent, all-encompassing learning experiences. Authenticity in education refers to connecting academic knowledge to real-world difficulties through the use of resources and techniques that mirror real-world situations. In order to foster meaningful and productive learning experiences, Symeonidis and Schwarz stress the significance of incorporating real-life issues into the classroom through the use of resources and tools that allow students to tackle real-world issues and immerse themselves in authentic cultures and practices [4].

It entails incorporating experts from many sectors into the classroom and improving the knowledge and abilities of students in the actual world [3]. Professional standards are integrated into academics through authentic learning; however, finding age-appropriate, real-world challenges can be difficult and requires interaction with nearby communities and businesses.

A fundamental component of PhenoBL is context, which focuses on comprehending occurrences in their unambiguous, natural settings. It entails students actively creating knowledge and doing problem-based inquiry. This method uses scaffolding to fill in knowledge gaps while encouraging students to develop theories and hypotheses, improve attention, and customize their learning using targeted assignments and resources [3].

Through the integration of project-based learning, inquiry, and problem-based learning, the PhenoBL approach transforms education. It differs from conventional models in that it integrates several educational philosophies into a thorough framework with an emphasis on practical application and contemporary teaching approaches [3]. This methodology's core is its emphasis on competence development, which highlights the value of abilities like goal-setting, proactive involvement, efficient cooperation, and complicated problem-solving, among others [3]. This method, which combines a variety of subjects and ideas from other disciplines, mainly relies on effective teaching strategies including inquiry-based learning, portfolios, and project-based learning.

The PhenoBL paradigm is particularly useful for maximizing the potential of online educational contexts because of its adaptability to a variety of learning scenarios. The PhenoBL paradigm places a strong emphasis on learner empowerment, turning pupils become engaged learners. Although it may overwhelm those used to conventional ways, it encourages inner drive. It is recommended that educators implement PhenoBL gradually, beginning with guided activities and working up to independent investigations. PhenoBL encourages students to combine many academic fields and real-world applications by advocating for the exploration of real-world phenomena from varied viewpoints. This guarantees that information and abilities are applicable to and transferable to actual circumstances [3].

PhenoBL connects learning to real-world problems for instant relevance, extending knowledge beyond theory to actual usage. Unlike the shortcomings of shallow, rote memory, this method broadens comprehension and application.

PhenoBL has been used by several nations to improve educational results since it has been demonstrated to increase students' interest in their studies. According to Naik [5], this approach encourages interdisciplinary thinking and prepares students to handle the complex and multidimensional problems of the

modern world. This method has seen a dramatic change in that students now collaborate with professors instead of just passively taking in knowledge. This change promotes an inquiry-led learning environment. Students that are immersed in this exploratory method have been seen to interact with concrete, real-world problems and analyze them from several angles. Such a method is now essential for developing people who are equipped with the critical thinking abilities necessary to provide answers to problems and difficulties that arise in the actual world.

The improvement of educational paradigms has been the shared goal of nations implementing this approach. Pheno BL research has shown how important it is in creating creative learning environments. According to Lonka, this approach has significantly improved social and emotional learning, academic zeal, school involvement, and other critical learning aspects [6]. This is explained by its focus on research methods that deal with actual, practical problems. Because learning has advanced so dramatically, nations like Finland have made it the mainstay of their educational strategy [5]. Numerous studies have consistently expressed the opinion that PhenoBL's strength is in its collaborative use of a variety of knowledge bases, research techniques, and instruments to investigate real-world phenomena [6].

Prior to the 2004 National Core Curriculum for Basic Education, Finland prioritized interdisciplinary instruction as a means of advancing education and guaranteeing its relevance and efficacy [5]. Finland's education authorities defined the essential skills for the Pheno BL approach, which include cognitive capacities, cultural awareness, communication, self-expression, wellness, literacy, technology proficiency, career insight, entrepreneurial spirit, and a vision for sustainability [6]. With these emphasis areas, Finland became a leader in innovative teaching practices and prepared its students for the challenges of the twenty-first century.

Expanding upon the worldwide viewpoints on Pheno BL, it is crucial to think about the real-world applications of this teaching methodology in the classroom. Østergaard et al. conducted a research in Norway to examine the effect of Pheno BL on responsible behavior among students studying agroecology [7]. This method promoted teamwork, immersion in the actual world, and the growth of critical thinking abilities. The two-year program included an intense semester devoted to agroecology that included fieldwork throughout Norwegian areas, lectures, and debates. It included a variety of teaching strategies, introspection, and sustainable knowledge and stakeholder involvement. The basis for establishing connections between the academic and stakeholder groups was phenomenology, which enabled the resolution of issues such as interprofessional collaboration for sustainability, teacher and stakeholder roles, and learning integration.

The findings demonstrated how Pheno BL immerses students in real-world situations, encouraging critical thinking and practical application while providing them with the necessary information and proactive attitude to appropriately address growing concerns. In farms and communities, practical application promoted responsible behavior. The Towns-Belton qualitative research looked at how STEM teachers used Pheno BL in an urban Middle Tennessee school system in the United States and Europe [8]. The study discovered that elements like student interests, administrative support, and cultural background all had a significant impact on the learning activities that instructors choose. Furthermore, it was noted that, among other materials, journal articles were the main source of assistance for promoting STEM literacy in schools.

It offered insightful information on the planning, execution, and motives of instructors, emphasizing their critical role in choosing projects that effectively improve STEM literacy while simultaneously engaging pupils. Despite PhenoBL's emphasis on student-driven inquiry and discovery, the results revealed that the teacher's role in offering direction, support, and supervision is vital. The effective application of PhenoBL in a variety of educational contexts requires teachers to strike a careful balance between providing students with the fundamental information they need and letting them explore and learn on their own.

According to Valanne and others, the UAE has switched from using traditional pedagogies to one that emphasizes creativity and teamwork. Valanne and others used Finland's approach, discovered that Pheno BL was positively correlated with improved reading motivation and competence in Abu Dhabi [9]. The Abu Dhabi School Model, which included Pheno BL, placed a strong emphasis on narratives to increase students' engagement and reading competency. This creative methodology, which involved educators with Finnish pedagogical skills, blended beloved children's stories to develop a holistic instructional approach [10].

Conclusion/Recommendations. The review of this work leads to the following suggestions for more research. First, rather than concentrating just on one topic, researchers from a variety of areas should think about utilizing PhenoBL to improve students' interdisciplinary knowledge and abilities. Second, by

incorporating different combinations like receptive skills (reading and listening), productive skills, oral skills (speaking and listening), literacy skills (reading and writing), or a combination of all four, PhenoBL can be used to help students improve their content knowledge across multiple disciplines while also improving their proficiency in a second or foreign language. Third, a variety of research approaches, such as qualitative or mixed methods, might be used to explicitly examine 21st-century abilities including problem-solving, critical thinking, and creative thinking. Finally, technology may be included to improve learning and adjust to a rapidly evolving digital world. This might entail the use of, among other things, Datafication, Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR), and Extended Reality (ER), as well as Generative-AI and Machine Learning.

References:

- (1). De Chesnay M. Nursing research using phenomenology. Qualitative designs and methods. Springer Publishing Company, LLC, 2015.
- (2). Malik A., Denial A.R., Setya, W., Husni M.M., and Pitriyana P. "Enhancing understanding concept and scientific attitudes of students through phenomenon-based learning model," in Proceedings of the 1st bandung English language teaching international conference, (Setúbal: SciTePress), 2018, p- 372 – 379. doi: [10.5220/0008218703720379](https://doi.org/10.5220/0008218703720379)
- (3). Silander P. "Digital pedagogy," in How to create the school of the future: Revolutionary thinking and design from Finland, eds P. Mattila and P. Silander (Oulu: University of Oulu), 2015a, p. 9 – 26.
- (4). Symeonidis V., and Schwarz J. F. Phenomenon-based teaching and learning through the pedagogical lenses of phenomenology: The recent curriculum reform in Finland. Forum Oświatowe 28, 2016, p. 31 – 47.
- (5). Naik R.P. Phenomenon-based learning in Finland. Jyväskylä. University of Jyväskylä. 2019.
- (6). Lonka K. Innovative schools. Teaching & learning in the digital era. Strasbourg. European Parliament. 2015
- (7). Østergaard E., Lieblein G., Breland T.A., and Francis C. Students learning agroecology: Phenomenon-based education for responsible action. J.Agric. Educ. Extends. 16, 2010, p. 23–37. doi: [10.1080/13892240903533053](https://doi.org/10.1080/13892240903533053)
- (8). Towns-Belton, D.R. Teachers' reported use of phenomenon-based learning in secondary STEM classrooms. Doctoral dissertation, Tennessee State University. ProQuest LLC: Cambridge, MA. 2022.
- (9). Valanne E., Al Dhaheri R., Kylmalahti R., and Sandholm-Rangell H. Phenomenon-based learning implemented in Abu Dhabi school model. Int. J.Humanity. Soc. Sci. 9, 2017, p. 1 – 17.
- (10). Campbell L. Techno Participation: Intermeshing performative pedagogy and interruption. Body Space Technol. 15, 2016, p. 1–14. doi: [10.16995/bst.16](https://doi.org/10.16995/bst.16)

Xotamov Nurbek Boliyevich (Senior teacher of "language" department Boboqulov Furqatxon Azam o'g'li (Samarkand branch of tashkent university of information technologies named after Muhammad al-Khwarizmi))

COMPETITIVE FORMS OF ORGANIZATION OF PHYSICAL EDUCATION CLASSES

Annotation. *The presented article discusses methods and methodological techniques for intensifying classes and various elements of competitions, as well as various methods of preparing for competitive forms of organizations and their differences.*

Key words: *methodological techniques, mental capabilities, sports competitions, sporting achievements, physical education.*

JISMONIY TARBIYA DARSLARINI TASHKIL ETISHNING MUSOBAQA SHAKLLARI

Annotatsiya. *Taqdim etilgan maqolada darslarni kuchaytirish usullari va uslubiy texnikasi va musobaqalarning turli elementlari, shuningdek, tashkilotlarning raqobatbardosh shakllariga tayyorgarlik ko'rishning turli usullari va ularning farqlari muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *uslubiy texnika, aqliy imkoniyatlar, sport musobaqalari, sport yutuqlari, jismoniy tarbiya.*

СОРЕВНОВАТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ

Аннотация. *В представленной статье рассматриваются методы и методические приемы активизации занятий и различных элементов состязаний, а также различные методы подготовки к соревновательным формам организаций и их различия.*

Ключевые слова: *методические приемы, умственные способности, спортивные соревнования, спортивные достижения, физическое воспитание.*

Introduction. Among the various forms of organizing classes in the long-term process of physical education, in a certain sense, the competitive form is extraordinary. As one of the private methods or methodological techniques for activating classes, the elements of competition are already included, as is known, at the early age stages of physical education, but they grow into a special holistic form of building classes as they become involved in regular physical culture and sports activities, the formation of a personal attitude to sporting achievements, the acquisition of physical and mental fitness for tests, which sports rivalry is associated with.

Literature review. The well-known fact that specific competitive requirements and relationships tend to maximize the physical and mental capabilities of an individual, up to the maximum mobilization of the functional reserves of the body and thereby stimulate their development in a special way*, has led to the spread of options for competitive forms of employment not only in sports, but also in most areas of physical culture practice. They are most widely represented, of course, in sports activities proper, where highly qualified athletes participate in competitions organized in an official manner, taking 10-15 percent or more of the total amount of time spent on sports activities throughout the year. For obvious reasons, in the general course of physical education and in the amateur mass physical education movement, sports are not practiced so widely, but even here competitive forms of building classes are essential [1;56–57 p.].

Research Methodology. In this regard, it is necessary to distinguish between proper sports competitions in the strict sense of this concept and similar forms of organizing physical education classes. The former are distinguished by such signs as: the directly dominant orientation of the behavior of the competitors to victory or (and) individually the highest achievement, clear regulation of the subject, methods and a number of other conditions of the competition by officially unified rules (and the unification of the rules in many sports has been brought, as is known, to the international level), regulation of the order of conduct of the competition and determination of its outcome official referees, specific emotional tension and saturation of the atmosphere, competitions caused, among other things, by his environment and the empathy of the audience. [2;3–36 p.]. When using competitive forms of classes in various fields of physical culture practice, these signs of proper sports competitions are often partially absent or expressed as if in a transformed form. The main thing that unites here a variety of options for competitive forms of classes is the use of naturally comparative ways to identify individual opportunities that mobilize to demonstrate the available level of certain personal qualities, abilities, abilities, skills in conditions specially created for this purpose. These forms of classes also have some common structural features that characterize the sequence of behavioral acts of competitors (introductory organizing actions, warm-up, the act of performing a competitive exercise, summing up, measures that normalize the post-competitive state) [2;35–36 p.].

Analysis and result. Sports competitions or similar physical education events are modified and acquire a different specific orientation, depending on the defining profile of the training system within which they are organized. Thus, within the framework of the general compulsory course of physical education in secondary schools and other educational institutions, the use of competitive forms of organizing classes is primarily subordinated to the logic of the pedagogical process, the interests of improving its quality, and solving educational and educational tasks. Competitive and scheduled forms of classes here in certain cases seem to merge (the so-called control lesson or test, organized in a competitive environment to meet educational standards, “Alpomish” and “Barchina” or sports classification, etc.). At the same time, competitions are mostly internal in nature (the composition of participants is limited to the composition of permanent educational institutions divisions – classes, groups, courses, etc.) [2;35–36 p.]. Competitive forms of classes are also peculiar in the amateur physical culture movement, which does not have a purely athletic nature. For many, they are actually not so much a way to achieve a sporting victory or a sports and technical result (as research shows, most participants in mass physical culture and sports competitions have little or no such individual attitudes), as a form of emotionally intense communication, healthy recreation and entertainment. It is no coincidence that with an informal approach to the organization of such competitions, the sports and competitive beginning in them is deliberately leveled or taken into the background, as it were, which is provided, in particular, by the conditions for encouraging all participants, regardless of the level of demonstrated results, the introduction of handicaps and other organizational and methodological techniques and conditions.

In regular sports activities aimed at higher achievements, competitions and training sessions specific to it form the formative basis of the athlete's training system and at the same time are the target points that the entire process of sports training focuses on. Accordingly, they are fully deployed and deeply specialized here (preparatory, classification, control, qualifying, basic, etc.) depending on the specific purpose and

place in the general organization of sports activities. Moreover, as the scale of competitions grows, the level of competition in them and the degree of responsibility, they place increasingly serious demands on the physical and mental qualities of an athlete [3;43–44 p.].

Not only in high-ranking sports competitions, but also in similar competitive forms of activities, the probability of extreme, stressful situations fraught with overstrain and other negative effects is quite high, which raises the problem of the adequacy of competitive loads to the capabilities and level of preparedness of competitors, and hence the problems of admission to competitions of different ranks, control and regulation of competitive loads. As is known, the system of officially organized sports competitions provides for a number of measures that in one way or another contribute to solving these problems (established requirements for medical admission to participate in competitions, officially adopted differentiation according to their program, scale, duration, regime depending on age, gender and level of athletic qualification of participants, officially regulating recommendations on rationing of competitive loads for individual contingents of competitors, etc.) [3;43–44 p.]. The situation is more complicated with the extension of the relevant regulatory provisions to the informal practice of amateur physical culture and sports competitions. To rationalize it, much remains to be done, primarily along the path of organic introduction of sports culture into the consciousness and way of life of the people, expansion of the network of sports clubs of interest in territorial and communal regions, high-quality training of public sports assets.

The stages of sports competitions may vary depending on the scale and type of competition, but usually include the main stages described above. Physical preparation for sports competitions includes a number of activities that help an athlete achieve maximum physical fitness in order to achieve high results. Development of a training program: The athlete must determine what physical skills and properties are required for a particular sport, and draw up a training program that will be aimed at their development [4; 46–47 p.].

Strength training: For most sports, it is necessary to have developed strength, so strength training is one of the main components of physical training. This may include training using free weights, exercise equipment, or your own body weight.

Cardio training: The development of endurance and cardio system is an important aspect of physical fitness. This can be achieved by running, swimming, cycling or other cardio exercises.

Flexibility and stretching: To avoid injury, an athlete must have flexible muscles and joints. Regular flexibility and stretching exercises will help prevent possible injuries and enhance overall physical fitness [4;46–47 p.].

Balance and coordination: Many sports require good balance and coordination of movements. Training on specialized simulators or using exercises aimed at developing these skills can help an athlete achieve better results in competitions.

Proper nutrition and rest regime: to achieve maximum results, physical fitness should be supported by proper nutrition and rest regime. An athlete should receive sufficient amounts of protein, carbohydrates and fats to maintain energy and recover after training. Depending on the sport and the specific requirements, physical training may include other aspects such as speed training, aggressiveness, or specific skills. The main thing is that the training should be systematic, regular and suitable for a particular sport.

Conclusion/recommendation. Psychological preparation for sports competitions plays an important role in achieving success and achieving optimal results. Here are some important aspects that can be considered for such preparation: **Setting Goals:** Identify specific, measurable, and achievable goals for each competition. Divide them into short-term and long-term goals and develop plans for how to achieve them. **Visualization of success:** imagine yourself during the competition, having already achieved the desired result. Visualization helps strengthen the brain and prepare you to perform the required actions [4.46-47].

Positive thinking: Maintain a positive internal dialogue with yourself and believe in your abilities. Avoid negative self-esteem and have confidence in your skills.

Developing focus and concentration: Train your ability to focus on one task and ignore external distractions. This can be achieved through meditation, concentration and attention exercises. **Stress Management:** Develop strategies to help you deal with stress before and during the competition. This can be deep breathing, relaxing exercises, or practicing mental stress management techniques.

Establishing Rituals: Develop your own rituals that will help you focus, boost confidence and create a positive attitude before the competition. This may be, for example, a special sporting gesture or word, or performing a certain series of actions before the start of a competition.

Regular training of psychological skills: Just like physical training, psychological skills require regular training and strengthening. Include psychological exercises in your training program and constantly improve your skills.

It is important to note that each athlete is unique and requires an individual approach to psychological training. Working with an experienced sports psychologist can help you create and customize the best strategy to achieve your competition goals.

References:

- (1). Grinenko M.F., Sanoyan G.G. Labor, health, physical culture. M., FiS, 1974, 56–57 p.
- (2). Kosilina N.I., Sidorov S.P. Gymnastics in the working day mode. M., “Знание”, 1988, 35–36 p.
- (3). Nifontova L.N. Industrial physical culture. M., “Знание”, 1982, 43–44 p.
- (4). Panaev V.G. Physical culture and sports at work. M., “Знание”, 1985, 46–47 p.

Khakimova Shakhnoza Asranbek kizi (Teacher of Andijan State University; xakimova@mail.ru)

THE METHODS USED IN TEACHING TECHNICAL TERMINOLOGY

Annotation. *Teaching technical vocabulary is often considered a smaller component of the overall vocabulary necessary for language learners to effectively communicate in a foreign language. Consequently, it is typically not emphasized in mainstream language textbooks, posing challenges for instructors tasked with teaching it. This paper examines various aspects of teaching technical vocabulary, including methods for identifying and choosing relevant terms, strategies for introducing them to learners. While the examples provided focus on engineering terminology, the techniques and approaches discussed have broader applicability to language instruction.*

Xakimova Shaxnoza Asranbek qizi (Andijon davlat universiteti o‘qituvchisi; xakimova@mail.ru)

TEKNIK TERMINLARNI O‘QITISHDA QO‘LLANILUVCHI METODLAR

Annotatsiya. *Texnik so‘zlarni o‘rgatish, ko‘pincha, til o‘rganuvchilarning chet tilida samarali muloqot qilishlari uchun zarur bo‘lgan umumiy lug‘atning kichikroq tarkibiy qismi hisoblanadi. Binobarin, u odatda, asosiy til darsliklarida ta’kidlanmaydi, bu esa uni o‘rgatadigan o‘qituvchilar uchun qiyinchiliklar tug‘diradi. Ushbu maqolada texnik so‘zlarni o‘rgatishning turli jihatlari, jumladan, tegishli atamalarni aniqlash va tanlash usullari, ularni o‘quvchilarga tanishtirish strategiyalari ko‘rib chiqiladi. Berilgan misollar muhandislik terminologiyasiga e’tibor qaratgan bo‘lsa-da, muhokama qilingan uslublar va yondashuvlar tilni o‘qitishda kengroq qo‘llanilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *metodlar, o‘qitish, texnik atamalar, ta’lim, metodologiya, strategiya, terminologiya, lug‘at.*

Хакимова Шахноза Асранбековна (преподаватель Андижанского государственного университета; xakimova@mail.ru)

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ ТЕХНИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. *Обучение технической лексике часто считается меньшим компонентом общего словарного запаса, необходимого изучающим язык для эффективного общения на иностранном языке. Следовательно, этому обычно не уделяется особое внимание в основных учебниках по языку, что создает проблемы для преподавателей, которым поручено его преподавать. В данной статье рассматриваются различные аспекты преподавания технической лексики, включая методы выявления и выбора соответствующих терминов, стратегии их ознакомления с учащимися. Хотя приведенные примеры сосредоточены на инженерной терминологии, обсуждаемые методы и подходы имеют более широкое применение в обучении языку.*

Ключевые слова: *методы, обучение, технические термины, образование, методика, стратегия, терминология, лексика.*

Key words: *methods, teaching, technical terms, education, methodology, strategy, terminology, vocabulary.*

Introduction. Society is constantly evolving with advancements in technology, increased globalization, and international interactions among students and businesses. This has led to a growing demand for English proficiency among graduates, especially in technical fields. Companies now expect employees to not only speak English but also be familiar with technical vocabulary. As a result, there is a pressing need for colleges and universities to incorporate the study of technical terms in English into their curriculum. Learning technical terms helps to each of people during their life and in this way, some methods are beneficial.

Literature review. The concept of “methodology” from ancient Greek is translated as a way of research, theory, teaching. In the basic understanding of the term methodology called branch of science in pedagogy, which is engaged in the study of the laws of the educational process in a particular discipline. The method in the educational process describes certain methods and techniques of the teacher.

Active teaching methods are highly effective for student learning as they involve active participation in the educational process. Students engage in productive, creative, and exploratory activities such as didactic games, problem-solving, algorithm training, and brainstorming. Different educators categorize active teaching methods in various ways.

For instance, S.V.Petrushin classifies active learning methods into simulation and non-simulation methods based on the nature of educational and cognitive activities. Simulation methods mimic the professional activities of employees in specific technical fields, while non-simulation methods do not use such models. These methods aim to identify the unique characteristics of objects or actions, design objects, and solve engineering problems.

Research methodology. One successful method for teaching technical disciplines is the “round table” approach, which involves collective discussions on professional activity issues. This method helps students apply theoretical knowledge in practical settings that simulate real-world technical processes. Through the “round table” method, students enhance their creative thinking, decision-making skills, and ability to use professional knowledge effectively.

The “round table” method typically includes training sessions in the form of seminars and discussions where students engage in presenting messages, preparing reports, abstracts, and conducting research. Seminars are recognized as a highly effective form of engineering education in higher institutions.

Due to the rapid development of society, constant updating and additions of materials of technical disciplines, the learning process requires constant improvement.

Teaching technical vocabulary aligns with the methodologies used in general language courses, as outlined in Paul Nation's comprehensive book “Learning Vocabulary in Another Language”. While the book offers a range of standard techniques for teaching vocabulary, it emphasizes that direct instruction of forms and meanings is just one aspect of a comprehensive language course. Nation highlights the importance of learners encountering new language items through listening and reading activities, where the primary focus is on understanding the information presented rather than solely on learning vocabulary items.

Analyses and Result. A strong vocabulary is crucial for student achievement, both in school and in life. It is essential to provide students with thorough vocabulary instruction throughout their academic career. While there is no one-size-fits-all approach to teaching vocabulary, a combination of indirect and direct teaching methods is effective in helping students improve their language abilities. There are different vocabulary teaching strategies.

1. Direct: Roots-based Vocabulary. Learning Latin and Greek roots can significantly enhance students’ vocabulary skills as these roots, prefixes, and suffixes form the foundation of over 60% of English words. By grasping a word’s etymology, students gain a valuable tool for comprehending new words and interpreting their meanings independently. Studying vocabulary based on roots is advantageous for ESL learners as well. Languages like Spanish and French share Latin and Greek roots with English. For example, the English word primary and the Spanish word primero both stem from the Latin root prim-, meaning “first”. By linking roots to words in their native language, ESL students can decipher the meanings of unfamiliar English words more effectively.

2. Indirect: Vocabulary in Context. Paraphrasing is a valuable skill that can help students understand and retain vocabulary in context. When students paraphrase a sentence or passage, they restate the information in their own words, demonstrating their comprehension of the meaning. This process encourages students to actively engage with the text, think critically about the content, and make connections between new words and their existing knowledge.

3. Direct: Vocabulary from Literature. Another strategy is to identify themes in the text and compile vocabulary word lists that align with those concepts. This method introduces words that may not be directly in the text but are relevant to the themes being explored. It is essential for vocabulary instruction to be meaningful to students, as this increases the likelihood that they will retain the words in their long-term memory.

4. Direct: Domain-specific Vocabulary. Teaching domain-specific vocabulary is increasingly crucial due to its prominence in the Common Core State Standards.

When students engage with nonfiction or informational texts, they are likely to come across domain-specific vocabulary. Prior to reading, consider compiling a list of these words that students can expect to encounter.

Active teaching methods are also widely used for teaching English as a second language. These methods focus on engaging students in interactive and participatory activities to enhance their language skills. Some common active teaching methods for teaching English include:

1. Role-Playing: Students act out scenarios or conversations in English, which helps improve their speaking and listening skills.

2. Group Discussions: Students discuss topics or issues in groups, sharing their opinions and ideas in English.

3. Language Games: Games such as word puzzles, board games, and language quizzes make learning English fun and engaging.

4. Pair Work: Students work in pairs to practice speaking and listening skills, providing each other with feedback and support.

5. Project-Based Learning: Students work on projects that require them to use English in real-life situations, such as creating presentations or writing reports.

6. Debate: Students engage in debates on various topics, using English to argue their points and defend their positions.

7. Collaborative Writing: Students work together to write stories, essays, or other written pieces in English, fostering collaboration and creativity.

These active teaching methods help students develop their language skills in a meaningful and interactive way, making the learning process more engaging and effective.

Conclusion. Today, a variety of teaching methods for technical disciplines in higher education have been developed. The selection of a specific training method should align with the complexity of the material and the students' initial proficiency in the technical discipline. The design of teaching methods should meticulously consider the organization and execution of the educational process, ensuring comfortable conditions for both students and teachers. It is evident that this method offers more benefits than challenges. In theory, this approach could be integrated into the educational system, enhancing students' English proficiency across all education levels and stimulating their cognitive engagement in acquiring new knowledge in the classroom. However, implementing this method in the education system will require time for teacher retraining.

References:

- (1). P.Alexander, D.Shallert, and V.Hare. Coming to Terms: How Researchers in Learning and Literacy Think about Language, *Review of Educational Research*, 61 (3), 1991, p. 315 – 43
- (2). L.Alekseeva. Optimisation of Teaching Students of the Specialty “Foreign Relations” Professional Communication in a Foreign Language”. Candidate Dissertation in Pedagogics. Saint Petersburg, 2002, p. 98.
- (3). Abdreev R.V. Methodology, theory, psychological reserves engineering training. M., Science, 2001, 167 p.
- (4). Morozova M.A. Formation of students ' readiness for self-realization in the educational process of the University: PED sciences'. Ulyanovsk, 2009, p. 83.
- (5). Monks V.M. Conducting in the theory of pedagogical technologies. Volgograd, Peremena, 2006, 318 p.

Marziyayev Janabay Kalibayevich (Qoraqalpoq davlat universiteti “Jurnalistika” kafedrası mudiri (PhD), dotsent)

EKOLOGIYA JURNALISTIKANING BIR QISMI SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekologiya va jurnalistika sohalarining yaqinligi, ularning maqsad va vazifalari ilmiy-metodologik jihatdan o'rganilgan. Shuning bilan birga, ekologik jurnalistika vazifalari va yo'nalishlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, ekologik jurnalistika, atrof-muhit, OAV, vazifa, predmet.

Марзияев Жанабай Калыбаевич (заведующий кафедрой журналистики Каракалпакского государственного университета, доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент)
ЭКОЛОГИЯ – КАК ЧАСТЬ ЖУРНАЛИСТИКИ

Аннотация. В данной статье научно и методологически исследуется близость областей экологии и журналистики, их цели и задачи. В то же время уделяется внимание задачам и направлениям экологической журналистики.

Ключевые слова: экология, экологическая журналистика, окружающая среда, СМИ, задача, предмет.

Marziyayev Janabay Kalybaevich (Head of the Department of Journalism of Karakalpak State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, docent)

ECOLOGY – AS A PART OF JOURNALISM

Annotation. This article scientifically and methodologically examines the proximity of the fields of ecology and journalism, their goals and objectives. At the same time, attention is paid to the tasks and directions of environmental journalism.

Key words: ecology, environmental journalism, environment, mass media, the task, the subject.

Kirish (Introduction). Jurnalistikada ekologiyaga taalluqli mavzu va muammolarning yoritilishi jamiyatda ekologik muammolarning vujudga kelishi bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois, dastlab, ekologiya va ekologik muammolar tushunchasiga ma'lum darajada to'xtab o'tish joizdir. Bizga ayonki, kishilik jamiyati oldida shu kunga qadar ma'naviy, axloqiy, siyosiy, ijtimoiy muammolar ko'ndalang bo'lib kelgan. Bugungi kunda ular qatoridan ekologik muammolar alohida o'rin olgan. Ayni paytda, mazkur muammo global ahamiyat kasb etmoqda. Zero, insoniyatninggina emas, balki atrof-muhit hamda tabiatning kelgusidagi taqdiri ana shu muammo bilan bog'liqdir. Insoniyat kelajagini esa tabiat va atrof-muhitning tabiiyligisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shunday vaziyatda jurnalistikadan o'z vazifasidan kelib chiqqan holda, muammoga yechim topish talab etiladi. Jurnalistika jamiyatdagi yuz berayotgan har qanday muammoga xolisona yondashishi shart.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ekologiya mavzuiga oid mahalliy ilmiy va amaliy asarlar Y.Mamatova va S.Sulaymanovalar [1], N.Qosimova [2] tomonidan bajarilganini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, xorijlik tadqiqotchilardan A.A.Afonin, O.A.Berlova (V.Boreyko, V.B.Kolesnikova, A.L.Kochinevalar hammuallifligidagi), O.A.Berlova (V.P.Zaxarov, V.B.Kolesnikova, A.L.Kochinevalar hammuallifligidagi), A.A.Gorelov, O.A.Zaxarova, L.A.Koxanova, A.N.Kochergin (Y.G.Markov, N.G.Vasilev hammuallifligidagi), A.L.Kochineva (O.A.Berlova, V.B.Kolesnikova hammuallifligidagi), Y.G.Markov, M.V.Orlova, L.V.Sizova va N.G.Daviddova, T.K.Smetanina, V.I.Fursov, Sh.M.Fridman va K.A.Fridman, R.Dj.Koks, T.Dj.Layonlar asarlarini kiritishimiz mumkin. Ushbu asarlarda ekologiya yo'nalishidagi OAVning o'ziga xos xususiyatlari va jurnalist-ekologlar faoliyatining o'ziga xosligi masalalariga e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur ilmiy ishni o'rganishda tarixiy, qiyosiy-tipologik, mantiqiy-eksperimental va an'anaviy tahlil usullari qo'llanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jamiyatda ekologik muammolarning to'planishi, turli hududlarda aholining bundan aziyat cheka boshlaganligi tufayli tadqiqotchilarning ularga yangicha qarashiga olib keldi. XIX asr o'rtalariga kelib, jamiyatda «ekologiya» tushunchasi paydo bo'ldi. O'sha davrlarda mazkur termin biologiya fanining bir qismi sifatida qo'llanilgan. Termin fanga 1866-yilda nemis evolutsionisti Ernst Gekkel tomonidan kiritilgani ma'lum.

Agarda ekologiya terminining tarjimasiga diqqat qaratadigan bo'lsak, «oykos» – uy, «logos» – ta'limot ma'nolarini bildirar ekan, ya'ni, uy haqidagi ta'limot, qisqacha aytganda, atrof-muhit, tabiat va u bilan

insoniyatning o'zaro munosabati ma'nolarini tushunish mumkin. Jurnalistikaning asli maqsadi va vazifasi ham jamiyat bilan birga ishlash, uning tarkibiga atrof-muhit va tabiat ham kiradi.

Ekologik muammolarning vujudga kelishida, asosan, insoniyat va tabiat o'rtasida munosabatlarning buzilishi hisoblanadi. Tadqiqotchi N.V.Bolshakov ham hammualliflar bilan birgalikdagi asarida shunday deydi: «Insoniyat jamiyati va boshqa jonli tabiat o'rtasidagi aniq zaruratga qaramasdan, ekologiyaning asosiy g'oyalari jamiyat ongida adekvat ko'rinishga ega bo'lmadi. Hatto, anchagina bilimdon bo'lgan aholi faol qatlamining ham ekologik savodsizligi sabab bo'ldi» [3]. Demak, insoniyatning, ayniqsa, ekologik savodsizligi katta muammolar keltirib chiqarishiga, sayyoramizning ayrim mintaqalarida, hatto, tabiiy muvozanatning buzilishiga, ekologik halokat yuz berishiga olib keldi. Buning oldini olishning birdan-bir yo'li jurnalistika xizmatidan foydalanishdir. Chunki jamiyatni, insoniyatni savodlantirish jurnalistikaning asosiy vazifasiga kiradi. Shuning uchun jurnalistikada mazkur muammoni yoritib borish va ilmiy-nazariy o'rganish ahamiyatli sanaladi.

Ekologiya muammosining dolzarbligi oshgani bois, mavzu jurnalistika sohasi tadqiqotchilarining ham tadqiqot obektiga aylandi. Sohada ekologik jurnalistika kabi tushunchaning paydo bo'lishi esa yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Bunda ekologiya mavzulari jurnalistikaning predmetini tashkil qiladi. Ekologik jurnalistika tushunchasining predmeti, yo'nalishlari va nazariy aspektlarini ishlab chiqishda tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari diqqatga sazovor ekanligini ta'kidlab o'tish joizdir. Jumladan, A.Kochineva hammualliflikda yaratilgan asarda keltirilgan «ekologik jurnalistikada ...uzluksiz, keng turda global va lokal ahamiyatga ega muammolarni jurnalistikada yoritish tushuniladi» degan, shuningdek, «ekologik jurnalistikaning predmeti sifatida faqatgina muammolardan iborat bo'lib qolmasdan, atrof-muhitni qo'riqlash va undan foydalanish yo'nalishi bo'yicha amalga oshirilayotgan to'g'ri ishlar ham bo'lishi mumkin», degan fikri masalaga bir qadar oydinlik kiritadi [4].

M.V.Orlovaning ham mavzu yuzasidan bildirgan fikri e'tiborga molik: «Jurnalistika o'zining faoliyat turi bo'yicha ommaviy axborot vositalari kanallari yordamida axborotlarni qayta ishlaydi va tarqatadi. Shunga ko'ra, ekologiyaga ixtisoslashgan jurnalistika tushunchasining shakllanishi oddiy tarzda quyidagicha bo'lishi mumkin: ekologik muammolar qatoriga kiradigan xabarlar qayta ishlaydi va ommaviy axborot vositalari orqali tarqatadi. Bunday ta'riflash ushbu turning jurnalistik ixtisoslashuvini to'laqonli tasvirlab bermaydi» [5]. Shuningdek, tadqiqotchi mazkur masala yuzasidan fikrini yanada oydinlashtirish maqsadida shunday deydi: «Ekologik jurnalistikaning obyektini bizni o'rab olgan har xil qarash va ko'lamdagi atrof-muhit, predmeti jamiyatning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri etishidir. Mavzuning OAVda muntazam va to'laqonli yoritilib borilishi jamiyatning ongli xulq-atvorini shakllantirishi mumkin, bunda uning yashash muhitiga zarar etmagan holda talablari qondiriladi. Mana shularda ekologik jurnalistikaning vazifalari ko'rinadi. Mazmunli maqsadlar qatoriga jamiyatning global va lokal ko'lamda o'zaro birga ishlashiga asoslangan ekologik va atrof-muhit yo'nalishi bo'yicha zamonaviy ilmiy tadqiqotlarni yaxlit ishlab chiqish kiradi» [5].

Ekologik jurnalistikani muammo sifatida talqin qiladigan bo'lsak, nimalar mavzu bo'lishi mumkin, degan savol tug'ilishi, tabiiy. Chunki insonning jamiyatdagi barcha xatti-harakati ham ekologik mavzuga aylana olmaydi. Bu borada jurnalistikadagi ekologiya mavzusini muntazam ravishda o'rganib kelayotgan olimlar A.Kochineva, O.Berlova, V.Kolesnikovalar mazkur mavzuning e'tiborli jihatlari sifatida quyidagilarni ta'kidlab o'tishadi:

– atrof-muhitning ahamiyatli tarkibiy qismlari haqidagi xabarlar, ulardan havo va atmosfera, suv, tuproq, yer, landshaft va tabiat obektlari, biologik ko'p turlilik va uning komponentlari, organizmning genetik o'zgarishi va ularning bir-biriga tasiri;

– atrof-muhitning tarkibiy qismiga tasir ko'rsatuvchi omillar haqidagi xabarlar, ulardan energiya, shovqin va nurlanish, mamuriy chora va faoliyat, atrof-muhit haqidagi kelishuvlar, siyosat, qonunchilik hujjatlari, atrof-muhit tarkibiy qismlariga ta'sir ko'rsatishga qodir reja va dasturlar; atrof-muhit masalalari bo'yicha qabul qilingan yechimlar to'g'risidagi chiqishlar va natijalarni talqin qilish;

– insonlar salomatligining holati va xavfsizligi haqidagi xabarlar [6].

Shunday ekan, ekologik jurnalistika yo'nalishi ommaviy axborot vositalarining alohida sohasi hisoblanadi. U jurnalistikaning g'oyaviy-mavzuli yo'nalishi sifatida ekologiya ilmining maqsadi, uning natijasida atrof-muhitni muhofaza qilishning nazariy asosi yaratilishini, ishlab chiqarish va ijtimoiy-iqtisodiy sohalar uchun ilmiy dalillar keltirishini ta'kidlash lozim.

Jurnalistikaning mazkur sohasining nazariy va amaliy jihatlari har tomonlama o'rganar ekanmiz, jurnalistlar ekologik mavzularni yoritishga, birinchi navbatda, jurnalistikaning maqsadi, vazifasi asosida yondashganini ko'ramiz. «Jurnalistika – bu mavjud voqelikni tasvirlab, davriy axborot yetkazib beruvchi

operativ faoliyat. Uning maqsadi jamiyatni va insonlarni ularning yashashi va barqaror rivojlanishi uchun ahamiyatli bo'lgan axborot bilan ta'minlash hisoblanadi» [7]. Tadqiqotchi G.V.Chevozerova tomonidan bildirilgan ushbu fikrni jurnalistikaning ekologik axborot berishdan asosiy maqsadi sifatida izohlasa bo'ladi.

Hozirgi vaqtda ekologiya termini ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ma'rifiy sohalarda faol qo'llanmoqda. Bu haqda «Ekologicheskaya jurnalistika» asari mualliflari shunday deydi: «Bugungi kunda ko'proq quyidagi tendentsiya ko'zga tashlanadi: atrof-muhit bilan bog'liqligi bor barcha holatlar, ya'ni inson va tabiatning munosabatini ekologiya, deb atab kelishmoqda. Ekologiya ilmining o'ziga xos yo'nalishlari ham paydo bo'ldi, unda «ekologiya» so'zi ko'chma ma'noda ham qo'llanilmoqda: ma'naviyat ekologiyasi, videoekologiya, arxitektura ekologiyasi va boshqalar» [8].

«Ekologiya muammolari chegara bilmaydi, uning yechimini topish alohida olingan bir davlat miqyosida hal qilish deyarli mumkin emas. Buning uchun jahon hamjamiyatining faol ishtiroki zarur» [9]. Shunday ekan, jurnalistika ham ma'lum bir chegarada qotib qolgan yo'nalish emas, u atrof-muhitning holatiga bog'liq barcha fanlar bilan birgalikda ish olib boradi va rivojlanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, ekologiya sohasiga ixtisoslashish jurnalistika uchun dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Zero, jurnalistika faqat auditoriyaning ongi va qarashlarini o'zgartiribgina qolmasdan, ijtimoiy jarayonlar ham o'z yo'nalishiga ta'sir o'tkazadi. Chunki ekologiya mavzuidagi chiqishlar auditoriyada muayyan qarashlarni shakllantiradi, jamiyat a'zolarini atrof-muhitga ijobiy munosabatda bo'lishga yo'naltiradi. Shunday ekan, ekologiya sohasiga ixtisoslashuvchi jurnalistikaning yanada rivojlanishi va har tomonlama yangi bosqichga olib chiqilishi jamiyatning tub maqsadlari bilan chambarchas bog'liqdir. Qoraqalpog'iston matbuotida ushbu jarayon evolutsiyasi ko'zga tashlanmoqda. Ekologiya mavzuida qalam tebratayotgan jurnalistlarning safi kengayib, ular matbuot sahifalariga, internet saytlariga olib chiqayotgan mavzular jamiyat taqdiridagi og'riq nuqtalarni ochib bermoqda. Endilikda mazkur sohadagi jurnalistikani yanada rivojlantirish uchun ilg'or xorijiy va an'anaviy milliy jurnalistika tajribasidan samarali foydalanish lozim bo'ladi. Ekologiyaga ixtisoslashgan ommaviy axborot vositalari tahririyatlari, jurnalistika ta'lim yo'nalishlarining tegishli kafedralarida mahorat maktablarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Сулайманова С.Р., Маматова Я.М. Ўзбекистан экологиялык журналистикасы. Турақлы раўажлануў контекстинде, Тошкент, “Extremum-press”, 2017, 140-бет.
- (2). Қосимова Н. Глобал иқлим ўзгариши ва журналистика. Т., «Турон-Иқбол», 2016, 96-бет.
- (3). Большаков В.Н., Криницын С.В., Кряжимский Ф.В., Миртитч Рики Х.П. Проблемы восприятия современным обществом основных понятий экологической науки. “Экология”, 1996, № 3, с. 165 – 170.
- (4). Кочинева А.Л., Берлова О.А., Колесникова В.Б. Экологическая журналистика. Учебное пособие, М., Центр координации и информации социально-экологического союза, 1999/www.seu.ru/cci/lib/books/ecojour.
- (5). Орлова М.В. Экологическая журналистика: сущностные характеристики понятия. Вектор науки Тольяттинского государственного университета, ТГУ, № 1 (23), 2013, с. 220.
- (6). Кочинева А.Л., Берлова О.А., Колесникова В.Б. Экологическая журналистика. Учеб. пособие, М., Центр координации и информации социально-экологического союза, 1999 /www.seu.ru/cci/lib/books/ecojour.
- (7). Чевозерова Г.В. Основы теории журналистики. В 2 ч, ч. 1, Метажурналистика, учебное пособие, Тольятти, ТГУ, 2011, 136 с.
- (8). Кочинева А.Л., Берлова О.А., Колесникова В.Б. Экологическая журналистика. Учебное пособие, М., Центр координации и информации социально-экологического союза, 1999, 65 с.
- (9). Гонтмахер Е. Поисковая модернизация. Способна ли Россия измениться вместе с миром. “Новая газета”, 2010, 27 сентября.

**Muxamedova Iqbolxon Olim qizi (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti
1-ingliz fakulteti 1-kurs talabasi; E-mail: iqbolxonmuhamedova@gmail.com)
ABDULLA AVLONIYNING JURNALISTLIK FAOLIYATI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidlar hamda Markaziy Osiyodagi jadidchilik harakati haqida qisqacha ma'lumot berildi. Ismoil Gaspiralinining “Tarjimon” gazetasi xususida axborot keltirib o'tildi. Aso-san, Abdulla Avloniyning jadidchilik harakati, amalga oshirgan ishlari, Markaziy Osiyoda ilk ommaviy axborot vositalari hisoblanmish gazetalar chiqarilishidagi ko'rsatgan jonbozligi haqida so'z yuritildi. “Shuhrat”, “Osiyo” va boshqa gazetalar bosib o'tgan mashaqqatli yo'l haqida to'xtalib o'tildi.

Kalit soʻzlar: Abdulla Avloniy, jadidlar, jadidchilik, inqilob, gazeta, maʼnaviyat, maʼrifat, milliy istiqlol gʻoyasi, adabiyot, sheʼr, kitob, hukumat, Rossiya imperiyasi.

Мухамедова Икболхон Олим қизи (Узбекский государственный университет мировых языков студентка 1-курса 1-английского факультета; iqbolxonmuhamedova@gmail.com)

ЖУРНАЛИСТСКАЯ КАРЬЕРА АБДУЛЛЫ АВЛАНИ

Аннотация. В статье приводится краткая информация о джадидистах и движении джадидизма в Центральной Азии. Кроме того, приводятся подробности, касающиеся газеты Исмаила Гаспирали “Тарджимон” (“Переводчик”). Особое внимание уделяется движению джадидизма, возглавляемому Абдуллою Авлани, его достижениям и его попыткам издания первых газет в Центральной Азии. Приводятся данные о трудном пути “Шухрат” (“Слава”), “Осиё” (“Азия”) и других газет.

Ключевые слова: Абдулла Авлани, джадидисты, джадидизм, революция, газета, духовность, просвещение, идея национальной независимости, литература, поэзия, книга, правительство, Российская империя.

Muxamedova Iqbolxon Olim qizi (Uzbekistan State World Languages University 1st-year student, English faculty 1; E-mail: iqbolxonmuhamedova@gmail.com)

ABDULLA AVLANI'S JOURNALISTIC CAREER

Annotation. In the article, the brief information about the Jadidists and the Jadidism movement in Central Asia is provided. In addition, details regarding Ismail Gaspirali's newspaper “Tarjimon” (“Translator”) is given. Special attention is paid to the movement of Jadidism led by Abdulla Avlani, his accomplishments and his diligence for the publication of Central Asia's first newspapers. The data about the difficult path of “Shuhrat” (“Fame”), “Osiyo” (“Asia”) and other newspapers is written.

Key words: Abdulla Avlani, jadidists, jadidism, revolution, newspaper, spirituality, enlightenment, idea of national independence, literature, poetry, book, government, Russian Empire.

Kirish (Introduction). Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev 2023-yil 11-dekabrda “Jadidlar: milliy oʻzlik, istiqlol va davlatchilik gʻoyalari” mavzusida oʻtkazilgan xalqaro konferensiya ishtirokchilariga yoʻllagan tabrigida aytganidek: “Oʻz mohiyat eʼtiboriga koʻra, noyob ijtimoiy-siyosiy fenomen boʻlgan jadidchilik gʻoyasining shakllanishi va taraqqiyotiga doir dunyoning bir qator mamlakatlarida koʻplab tadqiqotlar yaratilgan boʻlsa-da, ushbu harakat namoyandalarning Markaziy Osiyo hududida milliy davlatchilik va mintaqaviy oʻziga xoslikni, fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga qoʻshgan ulkan hissasi-ni konseptual va tizimli asosda atroflicha oʻrganish dolzarb masala boʻlib qolmoqda”.¹ Jadidlar Vatanimiz ravnaqi uchun qilgan ishlari bugungi mustaqilligimiz uchun tom maʼnoda poydevor xizmatini bajargani hech kimga sir emas. Biz ularning amallaridan namuna olib, toʻgʻri xulosa chiqarmogʻimiz, axloqiy, maʼnaviy va maʼrifiy fikr-gʻoyalarini teran anglamogʻimiz darkor. Oʻz jonini qurbon qilib boʻlsa-da, istiqlol uchun kurashgan ziyolilar faoliyatini oʻrganib, milliy oʻzligimizni yanada chuqurroq tushunishga muvaffaq boʻlmogʻimiz zarur. Shunday ekan, soʻnggi yillarda jadidlar faoliyatiga boʻlgan eʼtibor tobora kuchayib borishi quvonarli holatdir. Jumladan, 2022-yil Gʻulom Zafariy, Abdulhamid Choʻlpon, Isʼhoqxon Toʻra Ibrat, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxoʻja Behbudiy haqidagi 8 jildan iborat “Jadidlar” toʻplami, “Jadid adabiyoti namoyondalari” rukni ostida Abdulhamid Choʻlpon, Usmon Nosir, Abdulla Qodiriy, Isʼhoqxon Ibrat, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy kitoblari chop etilishi; 2024-yil 1-yanvardan “Jadid” gazetasi taʼsis etilishi; jadidlar.uz platformasi yaratilishi; “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasi va jamoat fondi, Qatagʻon qurbonlari xotirasi davlat muzeyi, uning Qoraqalpogʻiston Respublikasi va barcha viloyatlarda hududiy boʻlimlari, Buxoro shahrida Jadidchilik tarixi muzeyi tashkil etilishi; “Tarixning nomaʼlum sahifalari”, “Qatagʻon qurbonlari” nomli koʻp jildli xotira kitoblari nashr etilishi; Oʻzbekiston Oliy sudi tomonidan 1030 dan ziyod mustabid tuzum qatagʻoniga uchragan vatandoshlarimiz nomi oqlanishi bunga misol boʻla oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ushbu maqolani yozish uchun manba sifatida Abdulla Avloniy “Tanlangan asarlar” I jild, “Jadidlar” hamda “Jadid adabiyoti namoyondalari” toʻplamidagi Abdulla Avloniy haqida yozilgan asarlardan foydalanildi. Gazetalar haqidagi jadval hamda maʼlumot N.Abduazizovanning “История национальной журналистики” I jild kitobi va ilmiy maqolalarga asoslangan holda yaratildi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu maqolani tahlil qilish jarayonida tadqiqotlarni kuzatish, tahlil hamda qiyoslash metodlaridan foydalangan holda, tarixiy maʼlumotlarning toʻgʻri-

¹ <https://president.uz/oz/lists/view/6919>

ligi, ketma-ketligi, xronologik tartibda berilishiga ahamiyat berildi. Turli foydali metodlar tanlab olinib, natijalari bo'yicha qiyosiy-tarixiy metod asosida o'rganildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jadidchilikning yuzaga kelishi. “Jadid” arabcha (“جديد”) so'z bo'lib, “yangi” degan ma'noni anglatadi. “Jadidchilik” XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida turkiy xalqlar va tojiklar orasida yuzaga kelgan, Turkiston xalqlarining manfaatini ifodalagan, ma'rifat uchun kurashgan, o'qish-o'qitish ishlarini isloh qilgan, diniy maktablarning dasturlariga dunyoviy fanlarni kiritishga intilgan ma'rifatparvar oqim deb ta'riflanadi.¹ Ismoil Gaspirali (1851–1914) – qrim-tatar millatiga mansub ziyoli qatlam vakili bo'lib, jadidchilik asoschisi deya e'tirof etiladi. U Simferopolda² boshlang'ich maktab o'qituvchisi bo'lib ishladi. 1871-yil Parij universitetida tahsil olgach, G'arb va Sharqdagi vaziyatni o'zaro taqqoslab, islohot o'tkazish qaroriga keldi. 1874–1875-yillar Turkiya poytaxtida turk tili, madaniyati va xalq ta'lim tizimini o'rgandi. Shu o'rinda uning 1883-yil 10-apreldan 1918-yil 23-fevralgacha qariyb 35 yil mobaynida xalq manfaatlarini uchun xizmat qilgan “Tarjimon” gazetasi xususida so'z yuritmaslikning imkoni yo'q. Qrim, Idel-Ural, Xiva xonligi, Buxoro amirligi bilan birgalikda Fors, Xitoy, Turkiya, Misr, Bolgariya, Fransiya, Shveysariya va AQSHda tarqatilgani, “Ikdam”, “Sebah”, “Gairet”, “Vatan”, “Dikkat”, “Xidmet”, “Agonk”, “Zamon”, “Qohira”, “Nil”, “Axter”, “Naasuri” kabi islom matbuot nashrlari tomonidan material sifatida foydalangani ham gazetaning nechog'lik dolzarb ahamiyat kasb etganidan dalolat beradi.

Abdulla Avloniy ham “Tarjimayi holim” asarida quyidagi jummalarni keltirib o'tadi: “Tarimon” gazetasini o'qib, zamondan xabardor bo'ldim. Shul zamonda yerlik xalqlar orasida eskilik-yangilik (jadid-qadim) janjali boshlandi. Gazet o'quvchilarni mullalar “jajidchi” nom bilan atar edilar. Men ham shul jadidchilar qatoriga kirdim. 1904-yildan jadidlar to'ldasida ishlay boshladim”.

Abdulla Avloniyning Turkiston o'lkasi gazetachiligiga qo'shgan hissasi. 1994-yildan boshlab har yili 27-iyun sanasi milliy ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni sifatida nishonlanadi, tadbirlar uyushtiriladi hamda fidoyi soha vakillari unvon, medal va sovrinlar bilan taqdirlanadi. Buning boisi esa 1906-yil 27-iyunda ilk o'zbek gazetasi “Taraqqiy” nomi bilan chop etila boshlagani bilan izohlanadi.

Abdulla Avloniy ham haqiqiy ma'rifatparvar sifatida quyida keltirilgan gazetalar chop etilishida faol ishtirok etadi:

Gazeta nomi	Muharrir	Chiqarilgan sana	Tugatilgan sana	Chiqarilgan joy	Jami chiqqan sonlar
“Taraqqiy”	Ismoil Obidiy	1906-yil 27-iyun		Toshkent shahri “O'ratape” ko'chasi 97-uy, “Ilin” bosmaxonasi	19
“Xurshid”	Munavvarqori Abdurashidxonov	1906-yil 7-sentabr	1906-yil 12-noyabr	Toshkent shahri “Ilin” bosmaxonasi	10
“Shuhrat”	Abdulla Avloniy	1907-yil 4-dekabr	1908-yil 14-fevral	Toshkent shahri, “Sapyorniy” ko'chasi, 35-uy ³ (A.Avloniy uyi)	10
“Osioy”	Ahmadjon Bektemirov	1908 9-aprel	1908 21-may	Toshkent shahri, “Sapyorniy” ko'chasi, 26-uy (A.Avloniy uyi)	6
“Sadoyi Turkiston”	Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev	1914-yil 4-aprel	1914-yil 10-aprel	Toshkent shahri, “Ilin” bosmaxonasi	66
“Najot”	Munavvarqori Abdurashidxonov	1917-yil 23-mart	1917-yil iyun oyi	Toshkent shahri	20
“Turon”	Abdulla Avloniy	1917-yil yozi	1917-yil iyul oyi	Toshkent shahri	5
“Ishtirokyun”	Abdulla Avloniy	1918-yil	1921-yil	Toshkent shahri	

¹ Бегматов Э., Мадвалиев А., Махамов Н., Махмудов Н., Мирзаев Т., Тўхлиев Н., Умаров Э., Худойберганова Д., Ҳожиёв А., Мадвалиев А. таҳрири остида. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд, Т., Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2020, 64-бет.

² Simferopol – Qrim Muxtor Respublikasining yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy shaharlaridan biri.

³ Sapyorniy ko'chasidagi bu hovli 1907, № 35, 1910, № 26, 1919, № 10; № 48, 56, 72, 74 raqamlanadi. 1988-yil 23-dekabrda “Uy muzey”ga aylantiriladi. 1991-yil 15-martda buziladi.

Abdulla Avloniy 1906–1917-yillar oralig'ida matbuotda qizg'in ish olib boradi. Uning faoliyatida “Shuhrat” va “Osiyo” gazetalarini alohida ahamiyat kasb etadi. “Shuhrat” gazetasi 1907-yil 4-dekabr sanasidan boshlab temiryo'l ishchilarining sotsial-demokratik firqasi yordamida Abdulla Avloniyning Saporniy ko'chasida joylashgan o'z uyida chiqarila boshlanadi. Abdulla Avloniy “Tarjimayi holim” asarida yozishicha, uning uyida soxta pasport bilan istiqomat qilgan “Rafiq Sobirov”, dastavval, gazetani nashrga tayyorlashga, Orenburgdagi maxfiy “Soldat” gazetasi hamda ruscha proklamatsiyalarni¹ tarqatishga yordam bersa, oxirida, Orenburgda qo'lga tushib qolib, o'lim jazosi berilgach, o'z jonini saqlab qolish maqsadida inqilobiy harakatlar haqida hukumatga bor ma'lumotni oshkor qilgandan so'ng, alaloqibat, gazetaning yopilishi hamda bir qancha kishilarning o'limi, Sibirga surgun qilinishi va qamalishiga sabab bo'ladi.

Bu haqda Cho'lpon: “Shuhrat” – taraqqiyparvar gazeta, muharriri – Abdulla Avloniy, Avloniy yo'l-dosh Turkistonning mashhur shoirlaridan bo'lib, “Hijron” taxallus etar. Yaqin zamonlarda Rusiya ijtimoiy sho'rolar jumhuriyatining Afg'onistonda Hirot viloyati ko'nsuli edi. Bu kunlarda qaytib keldi. Ikki oy qadar davom etgandan so'ngra hukumat tarafidan bekitildi”, deb yozadi.

Adib “Shuhrat” gazetasi yopilgach, “Tarjimayi holim” asarida yod etganidek: “Yiqilg'on kurashga to'ymas, degandek...” 1908-yil 9-apreldan o'z uyida idorasida xizmat qilgan Ahmadboy Bektemirov nomiga ruxsat olib, “Osiyo” gazetasini chiqara boshladi. 6 ta soni chiqqandan keyin uning faoliyati ham hukumat tomonidan tugatiladi.

“Sadoyi Turkiston” gazetasi muharriri advokat Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev² sanaladi. Gazeta o'zbek tilida arab alifbosida yoziladi. Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev arab alifbosidan bexabar bo'lgani tufayli maqolalar tahririyat a'zolari: Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy (“Indamas”) va Abdurauf Muzaffarov hamda muxbirlar: To'lagan Xojamiyrov (“Tavallo”), Saidnosir Mirjalilov (“Turkistonlik”), Hamza Hakimzoda Niyoziy, Xolid Said, Abdulhamid Sulaymon (“Cho'lpon”), Mo'minjon Muhammadjonov, Abdulla Erg'oziyev, Nushiravon Yovushov, Siddiqiy, Lutfilla Olimiy, mulla Saidahmad Vasliy, Fuzayl Jonboyev, Muhammadjon (madrasa muallimi), Badriddin A'lam, Hoji Muin, Shokirjon Rahimiy va boshqalar tomonidan yoziladi. 1 yil o'tib, moddiy yetishmovchilik sababli yopiladi.

Shiori “Musovvat, hurriyat, adolat” bo'lgan “Najot” gazetasi Vladimir Petrovich Nalivkin qaramog'ida Munavvarqori Abdurashidxonov muharrirligi ostida 1917-yil 23-martdan iyun oyiga qadar chop etiladi. Fevral inqilobiga xayrixohlik bildirgan holda, Rossiya imperiyasini tanqid ostiga olib chiqarilgan bu gazeta, Abdulla Avloniy yozishicha, Chor hukumati zulmidan qutulish uchun aynan shu nomni oladi. Gazeta “Xitobnoma”si “Bizning shiorimiz – musulmonlar birikingiz” deb boshlanishi ham uning asosiy maqsadi barcha musulmonlarni birlashishga, demokratik davlat tuzishga undash ekanligi yaqqol sezilib turadi. Munavvarqori Abdurashidxonov, Vladimir Petrovich Nalivkin, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Salohiddin Muftizoda, Abdulla Qodiriy, Shokirjon Rahimiy, Laziz Azizzoda, Xolmuhammad Oxundi, Mirmulla, Mirmuhsin, Murodxo'ja, Rauf Muzaffarov, Xolmuhammad To'raqul o'g'li maqolalari, Kamiy va To'lagan Xojamiyrov (“Tavallo”)larning milliy istiqlol g'oyasini targ'ib qiluvchi she'rlari bosiladi. Til va yozuv qoidalari jihatidan “Xurshid” va “Shuhrat” gazetalaridan farq qilmaydi. Gazetaning faqat 20 ta soni chiqariladi.

“Turon” gazetasi 1917-yil, dastlab, Abdulla Avloniy muharrirligida chiqariladi. 2–3-sonlarida mullalarga qarshi maqola yozilgandan so'ng, Abdulla Avloniy mahalliy ulamolar tomonidan siquvga olinadi. Shunga qaramasdan, Abdulla Avloniy 5-songa Nizomiddin qorini muharrir qilib ko'rsatib, xotin-qizlar xususida ulamolarga qarshi yana bir maqolani chop etadi. Ulamolar Abdulla Avloniyga so'z kor qilmasligini tushungach, shahardagi bosmaxona xodimlarini, agar Abdulla Avloniy gazetasini bosmaxonadan chiqargudek bo'lsa, vafotidan keyin janoza o'qimaslik bilan qo'rqitadi. Natijada barcha gazetani nashr qilishdan bosh tortadi. Oxiri Abdulla Avloniy “Bokug'a borib, 25 pud harf va iki naborshik olib kelib, “Xaridmon” matbaasinda “Turon” gazetasini chiqarmoqg'a” boshlaydi.³ 5 ta soni chiqqach, Abdulla Avloniy uzoq davom etgan tahdidlardan so'ng, gazetadagi faoliyatini to'xtatadi. Shunday qilib, 1917-yil 14-sentabrda keyin gazeta Nizomiddin Asomoddin o'g'li va Muhammad Amin Muftizodalar muharrirligi ostida bir muddat chiqariladi. 1917-yil oktabrda shu yilning iyun-sentabr oylarida “Najot” gazetasining o'rniga chop etilgan “Kengash” gazetasi bilan birlashib, “Turk eli” nomi bilan chop etila boshlaydi. 10–15-sonidan keyin moddiy yetishmovchilik tufayli bekitiladi.

¹ Proklamatsiya – tashviqot mazmunidagi yozma muroaatnoma, varaqa.

² U.Asadullaxo'jayev (1865–1938). 1900-yilda Saratov Adliya institutini bitirib keladi. 1909-yilda Lev Tolstoy bilan xat yozishadi. 1917-yilda Turkiston muxtoriyatining harbiy ishlar vaziri bo'ladi.

³ A.Avloniy. Jadid adabiyoti namoyondalari. T., “Zabarjad Media”, 2022, 17-bet.

Abdulla Avloniy 1918-yil 21-iyundan chiqa boshlagan “Ishtirokyun” gazetasi asoschisi va muharrirlaridan biri sanaladi. Gazeta “Komkunist” nomi bilan ham yuritiladi. Keyinchalik, bir necha marta qayta nomlanadi. Mustaqillikka erishilgach “O‘zbekiston ovozi”ga aylantiriladi va hozirgi kunga qadar chop etiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Abdulla Avloniy o‘zbek milliy vaqtli matbuoti asoschilaridan biri sifatida amalga oshirgan ishlari tahsinga loyiq. Chunki Abdulla Avloniy xalq siyosiy ongini shakllantirishda gazetaning o‘rni beqiyos ekanligini yaxshi bilar edi. Bundan tashqari, Abdulla Avloniy ta’lim sohasida ham qator islohotlar o‘tkazadi, xalq manfaatlarini himoya qilgan buyuk jadid ajdodimiz qiyofasida tarixda o‘z izini qoldiradi. Abdulla Avloniyning boy ma’rifiy, ma’naviy va madaniy merosi asarlarida yoritgan axloqiy masalalari hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Ularni o‘qib, o‘rganish esa yosh avlodni kelajakda adolat, ezgulik yo‘lida xizmat qiluvchi komil inson bo‘lib yetishishida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- (1). Sh.M.Mirziyoyev. “Jadidlar: milliy o‘zlik, istiqlol va davlatchilik g‘oyalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga tabrigi. 11.12.2023. <https://president.uz/oz/lists/view/6919>
- (2). Бегматов Э., Мадвалиев А., Махамов Н., Махмудов Н., Мирзаев Т., Тўхлиев Н., Умаров Э., Худойберганава Д., Ҳожиев А., Мадвалиев А. таҳрири остида. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд, Т., Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2020, 64-бет.
- (3). Avloniy A. Tanlangan asarlar. I jild (nashrga tayyorlovchi Qosimov B.). T., “Ma’naviyat”, 2006.
- (4). Avloniy A. Jadidlar (nashrga tayyorlovchi Oltinbek O.). T., Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
- (5). Avloniy A. Jadid adabiyoti namoyandalari (nashrga tayyorlovchi Qosimov B., Oltinbek O.). T., “Zabarjad Media”, 2022.
- (6). Абдуазизова Н. История национальной журналистики. Том I, Т., “Sharq”, 2012.
- (7). Said Z. O‘zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870–1927). Tanlangan asarlar. T., 1974.
- (8). Pidayev T. Matbuot – millat chirog‘i. T., 1999.
- (9). Abdurashidov Z. Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti prorektori, falsafa doktori. Turkistonda matbuot tarixiga bag‘ishlangan maqola. <https://daryo.uz/2020/06/27/tarjimondan-sadoyi-fargonagacha-turkistonda-mustaqil-milliy-matbuotning-shakllanish-tarixidan>
- (10). <https://shosh.uz/uz/toshkent-gazetalari-tarixi/>

Turobov Yorqinjon Yoqub o‘g‘li (Renessans ta’lim unversiteti katta o‘qituvchisi;

E-mail: yorqinjon.turobov@mail.ru)

JADIDLARNING JAMIYAT MA’NAVIY QIYOFASI VA IJTIMOY-SIYOSIY JARAYONLAR HAQIDAGI QARASHLARI

Annatsiya. Maqolada jadidchilik harakati namoyandalari bo‘lgan M.Behbudiy, S.Ayniy, M.Abdurashidxonov, T.Tuyoqboyev, N.Husanov, A.Avloniy, A.Xo‘jayev kabi buyuk shaxslarning ilmiy merosi, ularning davlat boshqaruvi va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etish borasidagi qarashlari hamda bu qarashlarning ijtimoiy-siyosiy mazmuni haqida fikr bildirilgan. Shuningdek, jadidning ijtimoiy-falsafiy, jamiyat va davlat haqidagi qarashlarining bugungi kunda davlat boshqaruvini yanada takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligini oshirishdagi ahamiyati ilmiy tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: jamiyat, tenglik, o‘zaro hamkorlik, ijtimoiy hayot, davlat boshqaruvi, fuqarolik jamiyati, iqtisodiy erkinlik, siyosiy tanglik, milliy taraqqiyparvarlar, soliq tizimi.

ДУХОВНЫЙ ОБРАЗ ОБЩЕСТВА ДЖАДИДОВ И МНЕНИЯ ОБ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ.

Аннотация. В статье представлено научное наследие таких великих личностей, как М.Бехбудий, С.Айний, М.Абдурашидханов, Т.Туйёкбоев, Н.Хусанов, А.Авлоний, А.Ходжаев, которые являются представителями движения джадидизма, рассказывается об их государственном управлении и создании сильного гражданского общества. Были высказаны мнения о социальном и политическом содержании этих взглядов. Также научно исследовано значение современных общественно-философских, общественных и государственных взглядов в повышении эффективности реализуемых сегодня реформ для дальнейшего совершенствования государственного управления.

Ключевые слова: общество, равенство, взаимное сотрудничество, общественная жизнь, государственное управление, гражданское общество, экономическая свобода, политическая напряженность, национальные прогрессивы, налоговая система.

THE SPIRITUAL IMAGE OF SOCIETY OF JADIDS AND ON SOCIO-POLITICAL PROCESSES VIEWS

Annotation. *The article presents the scientific heritage of great personalities such as M.Behbudi, S. Ainiy, M.Abdurashidkhanov, T.Tuyoqboev, N.Husanov, A.Avloniy, A.Khojaev, who are representatives of the Jadidism movement, their state management and the establishment of a strong civil society. opinions about the social and political content of these views were expressed. Also, the significance of modern socio-philosophical, society and state views in improving the effectiveness of the reforms being implemented today for the further improvement of state administration has been scientifically researched.*

Key words: *society, equality, mutual cooperation, social life, public administration, civil society, economic freedom, political tension, national progressives, tax system.*

To‘lqin Turdiyevich Alimardonov, Renessans ta‘lim universiteti professori, siyosiy fanlar doktori taqrizi ostida

Kirish (Introduction). Jadidlar o‘lka iqtisodiyotini rivojlantirish va shu orqali istiqloлга erishishning o‘ziga xos konsepsiyasiga ega edi. Turkiston mahalliy xalqlarining siyosiy, milliy va iqtisodiy manfaatlarini amaliy jihatdan himoya etish taraqqiyparvarlar faoliyatida ustuvor yo‘nalish sifatida hukmronlik qilib kelgan. Jadidlar, umuman olganda, Turkistonning ozodligi tarafdori bo‘lib chiqar ekan, iqtisodiy erkinlik to‘g‘risidagi g‘oyani birinchi o‘ringa qo‘yishgandi. Ularning fikricha, mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini ta‘minlamay turib, siyosat, huquq va din sohasida erkinlikka erishish mumkin emas edi.

Bu o‘rinda jamiyatning iqtisodiy tayanchi hisoblanmish tadbirkorlik va savdo-sotiqni isloh qilish birlamchi masalalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham taraqqiyparvarlar matbuot orqali tadbirkorlar va savdogarlarni birlashish va ularni zamon bilan hamnafas qadam tashlashga da‘vat etishgan. Jumladan, bir savdogar tomonidan yozilgan “Talabgor bormu?” nomli maqolada shunday satrlarni o‘qish mumkin: “Bu unvon ila Turkistonning taraqqiyparvar yosh savdogarlarin kurashga chaqiramiz. Iqtisod maydonida bahodirliklari ila g‘ururlanub, kuraklarin kerib va hech kimni nazarlariga ilmasdan yurgan kishilar ila kurashishga xoh rusiy va xoh Turkiston musulmonlaridan zikr qilmish maydonda iqbolini sinashga talabgor bormu?” [1;3-b.].

M.Behbudiyning “G‘alla, askarlik, yer va ta‘minoti harbiya” nomli maqolasida ham davlatchilikning asosiy shartlari bo‘lmish iqtisodiy masalalar xususida qimmatli fikrlar mavjud. Uning fikricha, iqtisodiy masalalarni hal qilishda, birinchi navbatda, xalqning ma‘naviy, diniy, maishiy an‘analari bilan hisoblashish zarur.

Sadriddin Ayniyning Turkistonning boyliklari masalasiga bag‘ishlangan maqolasida esa o‘lkadagi yer osti konlari xususida so‘z yuritib, “Chet millat olimlarining izlab topg‘onlarig‘a qarag‘anda bizam Turkistonda tosh ko‘miri, temir, kumush, oltun, yer moyi (neft) va boshqa har xil ma‘danlar bor ekan. Ameriko xalqi, nemis va inglizlar shul ma‘danlar orqasinda butun yer yuzinda eng boy odamlardan bo‘lg‘on holda, bizlar faqir yashaymiz”, degan fikrlari bilan mamlakatda mavjud imkoniyatlardan yetarli darajada foydalanilmayotganligini tanqid qilgan. Buning birinchi sababini xalqning zamonaviy bilimlardan bexabarligida, ikkinchisi o‘lkadagi tadbirkor boylarda birlik va hamkorlikning yo‘qligida, deb biladi. Muallif bu holatdan chiqib ketish yo‘llarini qidirib, millatni birlashishga va davlat boshqaruvini o‘z qo‘llariga olishga da‘vat qilgan. Har kim o‘z qobiliyati yetgan ish bilan shug‘ullanishi kerakligini uqdirib, “Diniy ulamolarimiz dini mubinimizni obod qilmoq yo‘lida quvvatlarini sarf qilib, siyosat va iqtisodoshlari bo‘lg‘on dunyo yumushlarini o‘z ahllariga topshursalar, yordam qilsalar va dunyo ishlarimizni ahllari bo‘lg‘on muhtaram zotlarimiz dunyoviy ishlarimizni isloh qilishga jiddiyat ila kirishsalar, inshoolloh tezlikda har xil maktab va hunarlar ochsalar, bizlar, darhaqiqat, kurrai arzini mus‘har qilg‘on bo‘lurdik”, deb yozadi muallif [2;160-b.].

M.Behbudiyning “Sayohat xotiralari” asari esa o‘sha davlatlar haqida ma‘lumotlar beribgina qolmasdan, unda ushbu mamlakatlarning rivojida ijobiy va salbiy, ilg‘or va qoloq, taraqqiyotni oldinga va orqaga tortadigan yo‘nalishlari tahlil qilinib, xulosalar chiqarilgan. Shu o‘rinda nemis olimasi Ingeborg Baldaufning “Mahmudxo‘ja Quddusi sharifga sayohati bahonasida o‘quvchilarga ko‘nglining tubida cho‘kib yotgan g‘am-anduhlarini, O‘rta Osiyoning dard-tashvishlarini bayon etish hamda vatandoshlariga ularning xatolarini ko‘rsatib berish uchun bu asarni bitgan” [6;3-b.], deya bildirgan fikrlari ham ayni haqiqatdir. Behbudiyning o‘zi ham “Nashriyoti Behbudiya” xususiy bosmaxonaning xo‘jayini bo‘lish bilan birga, Samarqand, Buxoro, Qo‘qon, Namangan, Toshkent, Andijon shaharlarida kitob do‘konlarining egasi bo‘lgan. Uning bu do‘konlarida Istanbul, Misr, Bayrut, Qozon, Bog‘chasaroy, Orenburg, Eron, Iroq, Hindiston, Afg‘oniston, Peterburgda chop etilgan kitoblarning ham sotilishi, olimning chet davlatlar bilan ham savdo aloqalarini yaxshi yo‘lga qo‘yganligidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Toshxo'ja Tuyuqboyev, Nizom Qori Mulla Husanov, Mulla Abdulla Avlonov va Bashirulla Asadulla Xo'jayevlar va boshqalar tomonidan "Umid" nomli kitob matbaachilik savdo nashriyoti va aholining nochor qatlami, nogironlarni moddiy jihatdan qo'lab-quvvatlash hamda ularga yordam ko'rsatish maqsadida tashkil qilingan "Yordam" jamiyati ham o'sha davr ziyolilarining ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi amaliy faoliyati to'g'risida guvohlik beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mustaqillikka erishganimizdan keyin jadidlar va ularning faoliyatini har tomonlama chuqur va xolisona o'rganish imkoniyati paydo bo'ldi. Natijada milliy taraqqiyparvarlar faoliyatining yangi qirralari ochildi, jadidlarning Vatan va millat oldidagi buyuk ishlari, fidokorona mehnatlari ishonchli manbalar asosida yoritildi. Jumladan, B.Qosimov Turkistonda yangi islohotchilik oqimining yuzaga kelish sabablari, uning mohiyati va o'ziga xos elementlari hamda sovet davrida ularga berilgan baho to'g'risida ayrim mulohazalar bildirgan [6;73-b.]. P.M.Mirzaahmedova va D.A.Rashidovalar ushbu harakatning shakllanish jarayoni hamda uning rivojlanish evolusiyasiga yangicha metodologik yondashuv asosida fikrlar bildirib, uning o'ziga xos xarakterini ochib berishgan [7;30-b.]. N.Abdiazizova jadidlarning milliy matbuotchilik sohasida olib borgan ishlari yuzasidan e'tiborga molik alohida tadqiqotni amalga oshirdi [8;169-b.]. Tarixchi olimlar D.Alimova, S.Agzamxo'jayev, R. Abdullayev, D.Tashqulov, A.Mingnorov, T.Qozoqov, R.Shamsutdinov, S.Xolboyev kabi olimlarning tadqiqotlarida va maqolalarida Turkiston jadidlarining siyosiy hamda milliy davlatchilik, huquq borasida amalga oshirgan ishlari o'zining yangi va xolis talqinini topdi. Ushbu olimlarning bu boradagi yutuqlari nafaqat mahalliy, balki xorijiy olimlar, masalan, I.Baldauf, A.Xolidlar tomonidan ham yuqori baholandi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Jadidlar milliy kadrlarning yetishmasligi ham o'lkada yuzaga kelgan bu muammolarning bosh omillari deb hisoblashgan. Kadrlarning yetishmasligiga esa o'z-o'zidan ma'lumki, xalqning zamonaviy ilmdan bexabarligi, ularni egallashni hojlovchilarning imkoniyati yo'qligi, sharoiti yetarli qatlamning esa bunga intilmasligi sabab bo'lgan. Ularning fikricha, mamlakatning har bir sohasi, hatto xalqi ham doimo zamonaga moslashishi kerak. Buning uchun ishlab chiqarish va boshqa barcha jabhalar uzluksiz isloh qilib borilishi lozim. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Ehtiyoji millat" nomli maqolasida Turkistonni orqada qolishiga sabab bo'layotgan ana shu illatlar haqida so'z yuritilish bilan birga, ulardan chiqib ketish yo'llari ham ko'rsatib berilgan [9;3-b.]. Mahalliy kadrlarni yetishtirish dasturini amalga oshirish dolzarb masala ekanligini barcha jadidlar kabi Niyoziy Rajabzoda e'tirof etib, bu haqda o'z fikrini quyidagicha bayon qilgan: "...ilm-u ma'rifatsiz hech bir millat muborazayi hayot maydonida turolmas. Xoh ul millat millati hokim, xoh millati mahkum bo'lsun, ilm-u ma'rifatdan mahrum bo'lganligi uchun boshqa san'at va hunar sohibi bo'lgan mamlakatlarning oyog'i ostida ezilurga majbur bo'latur. Chunki ziroat, sanoat, tijorat kabi lavozimoti insoniyatning vujudga kelmog'i maktab, madrasalarning tartiblik darslarining zamon va makonga muvofiq bo'lganligidandir. ...Albatta, ilm-u ma'rifat lozimdur" [10;5-b.].

Boshqa jadidlarning fikrlaridan farqli o'laroq, N.Rajabzoda ma'rifatni davlat va boylikning poydevori sifatida talqin etib, yeri oz, aholisi ko'p bo'lgan Angliya va Germaniya singari mamlakatlarning "ilm-u san'at orqasidan" Yer yuzidagi boyliklarga ega bo'layotganligini ta'kidlaydi. N.Rajabzoda yeri ko'p xalqi oz Eron va Buxoroni ular bilan taqqoslar ekan, bu yerliklarning ko'plab mahsulotlarga muhtojligi borligini e'tirof etib, "Buxoro va Turkiston musulmonlari uchun ziroatdan so'ngra eng ahamiyatli narsa savdo va tijoratdir", deya ta'kidlaydi. Buning uchun, muallifning fikriga ko'ra, "...maktabda boshqa dunyoviy fanlar bilan birga savdo va tijoratga rag'bat uyg'otuvchi hamda bu sohalarning sir asrorlarini o'rgatuvchi fanlarni ham o'quv dasturiga kiritish lozim" edi.

N.Rajabzodaning fikricha, agar mahkumlik sifati bilan yashayotgan millatlar o'zlarining din va milliy xususiyatlarini yo'qotmasalar, davlat va boylikka ega bo'lishlari ham mumkin. U "davlat" deganda siyosiy idorani emas, boyliklarni nazarda tutgan. Davlat va boylik har bir millatga yashash imkonini beradigan vositadir. "Boy bo'lgan millat, albatta, dunyoda yashay olatur. Ul millatning diniga emas, hatto milliyatiga va shaxsiyatiga hech kim tega olmaydur" [11;76-b.].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jadidlarning 1917-yilda tashkil topgan "Turk adami markaziyat firqasining" maromnomasida (dasturi) Turkistonning davlat tuzilishi, davlat boshqaruv shakli, qonunchilik tizimi, sud organi bilan birga o'lkaning iqtisodiy tuzumi masalasiga ham alohida e'tibor qaratilgandi. "Maromnoma"da Turkiston federatsiyasining iqtisodiy asoslarini huquqiy tartibga solish masalasiga katta ahamiyat berilgan. Mazkur masalada dastur mualliflari Turkistonning iqtisodiy hayoti uchun o'ziga xos xususiyatlarini, mulkchilik shakllari va ularga egalik qilish, ishlab chiqarishning milliy xususiyatlarini hisobga olganligini guvohi bo'lamiz.

1921-yil iyun oyida Sitorai Mohi Xossa saroyining xilvat hujralaridan birida muhokama etilgan “Turkiston Milliy Birligi” dasturining to‘rtinchi bandida ham iqtisodni boshqarishni, temir yo‘llar, sug‘orish inshootlari faoliyatini Turkiston istiqloli manfaatlariga muvofiq tarzda tashkil etish masalasi kiritilgan edi [13;99-b.]. Iqtisodiy va siyosiy mustaqillika erishish uchun olib borilgan ushbu harakatda, aynan jadidlarning yirik vakillari Munavvar Qori, Zaki Validiy, To‘raqul Jonuzoqovlar faol ishtirok etganligini hisobga olib, bu harakat muxtoriyat mag‘lubiyatidan keyin ham davom etgan, deb xulosa chiqarish mumkin.

Bundan tashqari, Maxmudxo‘ja Behbudiy savdo ishlari bilan shug‘ullanuvchi savdogarlar haqida o‘z ilg‘or qarashlarini bayon qilib, tashqi savdo bilan shug‘ullanuvchi savdogar, avvalo, zamonaviy ilm o‘qimog‘i kerak, deya ta’kidlagan.

M.Behbudiyning mahalliy boylarga nisbatan quyidagi, ya’ni, “boshqa millatlarning boylari faqir va yetimlar uchun maktab va dorifununlar soldururlar, faqir va yetimlarning o‘qimog‘i uchun voqf (stipendiya) tayin qilur. ...Butun Turkiston o‘n boy elinda ming so‘mdan bersa, 25 bola uchun Toshkentda (diniy va zamonaviy) bir pansionli (yotoqxonali) va nahori mukammal maktab bino bo‘lib, har yil hukumat maktabinda 50 bola tayyorlaydur... Allon millatimiz boylaridan shuni ko‘z tutar. Xaloyiqni barbod etadurgan to‘ylarni emas, oh bu so‘zlarni anglaydigan boylar bizda yetishganmi?” deya qilgan murojaatida ham u aynan mulkdorlarning ma’naviy qiyofasini qanday tasavvur qilganligini ko‘rish mumkin. Jadid matbuoti o‘z sahifalarida mamlakat hayotini yaxshilash uchun bel bog‘lagan tadbirkorlar faoliyatini doimiy ravishda yoritib borgan. Ana shunday maqolalarning birida Mirzo Hamdam ismli mulkdorni yangi jadid usulidagi maktab ochish uchun bino qurishga va uni moliyaviy jihatdan doimiy ravishda ta’minlab turish maqsadida o‘z shaxsiy hisobidan uch ming so‘m miqdorda mablag‘ ajratganligi to‘g‘risida so‘z yuritilgan. Maqola muallifi o‘z so‘zini davom ettirib, boshqa boylarni ham mana shunday xayrli ishlar qilishga da’vat qiladi. Muallifning fikricha, Turkiston kelajagi ta’lim tizimini qay darajada rivojlanishiga bog‘liq. Chunki unda ta’lim oladigan yoshlar yurt istiqbolini hal qiluvchi insonlar bo‘lib, kelajakda ular boy bo‘lishi uchun faqatgina ajdodlardan qolgan moddiy merosning o‘zi yetarli bo‘lmay, balki bilim yoki biror hunarga ega bo‘lish talab qilinadi. Bunga esa keksa avlod kishilari mas’uldirlar. Ularning fikricha, mulkdor katta miqdordagi moddiy boylikka ega, o‘z hayoti farovonligi uchun kurashadigan inson bo‘lish bilan birga, millat, xalq tashvishida kuyib yonadigan, bilimli, biror hunarning egasi bo‘lishi lozim. Ular tadbirkor yoki mulkdorlar ma’naviy qiyofasini ana shunday tasavvur qilishgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Turkiston taraqqiyparvarlari fikrlaridan shunday xulosa qilish mumkinki, demak, jadidlar nuqtayi nazarida, o‘lka iqtisodining izga tushirish uchun, avvalambor, tadbirkorlikni rivojlantirish, ya’ni yangi texnologiyalar bilan ta’minlangan zavod, fabrikalar, korxonalar ochish va ularni kichik va o‘rta mulkdorlar qatlamiga berish, buning uchun esa ularga sarmoya beradigan va moddiy tayanch bo‘ladigan, turli sohalariga ixtisoslashgan milliy banklar ochish lozim. Milliy banklar ochish uchun esa mahalliy mulkdorlar mablag‘i birlashtirilishi kerak. Shuningdek, yuqoridagi sohalar rivoji uchun zamonaviy bilimga ega mahalliy kadrlar lozim bo‘lib, ularni tayyorlash ham iqtisod bilan bog‘liq edi. O‘lka iqtisodining asosini esa qishloq xo‘jaligi tashkil qilib, uni rivojlantirish turkistonliklar oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri hisoblangan. Jadidlar ham ushbu sohani o‘lka aholisining manfaatlariga moslashtirish, undagi muammolarni hal etish, mahalliy ziroatchilarni oyoqqa turg‘azish, umuman, agrar sohani mustamlaka tizimidan qutqarishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ygandi, buni ularning maqolalari mazmunidan ham bilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- (1). Бир савдогар. Талабгор борму. “Садои Туркистон”, 1914, 10 август.
- (2). Алимова Д.А. Жадидчилик ҳаракати ва унинг ижтимоий-сиёсий моҳияти. Жадидларнинг давлатчиликка оид қарашлари. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Тошкент, “Шарқ”, 2001, 160-бет.
- (3). Алимова Д.А. Читая джадидов... “Правда Востока”, 1996, 23 февраль.
- (4). Айний С. Туркистон бойлиги. “Турк эли”, 1917, 4 октябрь.
- (5). Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Тошкент, “Маънавият”, 2001, 30-бет.
- (6). Қосимов Б. Жадидчилик. Айрим мулоҳазалар. “Ёшлик”, 1990, 7-сон, 72 – 73бетлар.
- (7). Мирза-Ахмедова П.М., Рашидова Д.А. К изучению джадидского движения. “Общественные науки в Узбекистане”, 1990, № 7, с. 30 – 39.
- (8). Туркистон матбуоти тарихи (1870–1917). Тузувчи Н.А.Абдуазизова. Т., “Академия”, 2000, 238-бет.
- (9). Бехбудий М. Эҳтиёжи миллат. “Самарқанд”, 1913, 12 июль.
- (10). Ойна (1914–1915). Нашрга тайёрловчилар: Наим Норкулов, Камолиддин Раббимов. Тошкент, “Академия”, 2001, 5-бет.

(11). Абдуллаев Р.М. Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские джадиды...с. 78.

(12). Тошқулов Ж. “Турк адами марказият фирқаси” маромномасида миллий давлатчилик ва ҳуқуқ масалалари. Марказий Осиё XX аср бошида. Ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (Жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик). Халқаро конференция материаллари, 1999 йил 16–18 сентябрь, Тошкент, “Маънавият”, 2001, 99 – 100-бетлар.

(13). Зияева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракатида зиёлиларнинг ўрни. Марказий Осиё XX аср бошида. Ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (Жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик). Халқаро конференция материаллари, 1999 йил 16–18 сентябрь, Тошкент, “Маънавият”, 2001, 103-бет.

**Alimova Shahnoza Maqsudovna (UrDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori; shaxnozaalimova103@urdu.uz)
XORAZM QIPCHOQ SHEVALARIDA KELISHIK QO‘SHIMCHALARINING O‘ZIGA XOS
XUSUSIYATLARI**

Annotatsiya. *Mazkur maqolada shevalarimizda (shuningdek, adabiy tilda ham) o‘z ko‘rsatkichlariga ega bo‘lgan qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari nazariy jihatdan bir-birlari bilan turli variantda o‘rin almashirib yoki parallel ravishda qo‘llanishi mumkin ekanligi, Xorazm qipchoq shevalarida esa kelishik qo‘shimchalarining bir-birlari bilan almashinishi ancha faolligi, shuningdek, ko‘rsatkichga ega bo‘lgan kelishiklarning ko‘pchiligi belgisiz holda ham qo‘llanishi mumkinligi misollar asosida ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *sheva, dialekt, Xorazm qipchoq shevalari, kelishiklar, mumtoz qipchoq manbalari.*

**ОСОБЕННОСТИ ПАДЕЖНЫХ ОКОНЧАНИЙ В КИПЧАКСКОМ ГОВОРЕ
ХОРЕЗМСКОГО ДИАЛЕКТА**

Аннотация. *В данной статье рассматривается вопрос о том, что в диалектах (как и в литературном языке) родительный, винительный, дательный, местный и исходный падежи, имеющие специфические окончания, в различных вариантах теоретически могут заменять друг друга и употребляться параллельно. Данное обстоятельство более активно проявляется на примере кипчакского говора хорезмского диалекта. На конкретных примерах продемонстрировано то, что падежи со специфичными окончаниями могут быть заменены падежными формами без флексии.*

Ключевые слова: *говор, диалект, кипчакский говор хорезмского диалекта, падежи, классические кипчакские источники.*

**SPECIFIC CHARACTERISTICS OF COMMON ADDITIONS IN KHOREZM KIPCHAK
DIALECTS**

Annotation. *In this article, in our dialects (as well as in the literary language), the demonstrative, arrival, departure, place-time, exit agreements, which have their indicators, are theoretically interchanged or parallel with each other in different variants. It is shown on the basis of examples that it can be used as a sign, and in Khorezm-Kipchak dialects, the exchange of agreement suffixes is quite active, as well as that most of the agreements with an indicator can be used without a sign.*

Key words: *dialect, Kipchak dialects of Khorezm, conjugations, classic Kipchak sources.*

Maqola taqrizchisi f.f.d., professor A.D.O‘razboyev

Kirish. Ma‘lumki, barcha grammatik shakllarning shevalarda qo‘llanishida o‘ziga xosliklar mavjudligi singari kelishik shakllarida ham o‘ziga xosliklar uchraydi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi oltita – bosh, qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari o‘zbek shevalarida ham mavjud. Xorazm qipchoq shevalarida ham mazkur kelishiklar turli variantlarda qo‘llaniladi.

Xorazm qipchoq shevalarida kelishikli boshqaruv shakllari mazkur hudud dialektining ham morfologik, ham sintaktik xususiyatlarini ko‘rsatishga imkon yaratadi. Ularni mumtoz manbalar materiallari asosida qiyoslab o‘rganish esa shevalar grammatikasiga oid ancha muhim faktlar taqdim qila oladi.

Kelishik qo‘shimchalarining o‘ziga xos shakllanish tarixi bor. Jumladan, qipchoq lahjasida, qipchoq turkiy tillarida ularning bir necha fonetik ko‘rinishlari mavjud bo‘lishiga qaramay, ularning aksariyati yozma manbalarda aks etmagan. Bu esa qipchoq lahjasi asosidagi adabiy tilining uzoq o‘tmishdayoq shakllangan, muayyan tizimga solinganidan darak beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qaratqich kelishigi qipchoq grammatikasiga oid mumtoz asarlarda *izofat* اضافة, *maf’ulu bihi* به مفعول, *maf’ulu lahu* له مفعول atamallari bilan nomlangan. Qaratqich kelishigi *-ning,-*

nìng, ba'zi olmoshlarda *-ing*, *-ìng*, ba'zan *-niñ/-nìñ* shakllarida ishlatilgan. Masalan, *ananìñ* [1;7–144-b.], *baliqnìñ* [1;147-b.], *xannìñ* [1;147-b.] *köknìñ* [1;5–151-b.].

Qipchoq tarixiy yozma yodgorliklarida ham qaratqich kelishigi belgisiz holati kuzatiladi. Bu holat “Kitob ul-idrok”da مفعول غير سريح – harfsiz izofat deb nomlangan. Masalan, *biyniñ qulì* o‘rniga *biy qulì* [4; 806-b.], *sultaniñ quli* o‘rniga *sultan quli* kabi birikmalar uchraydi.

Qaratqich kelishigining belgisiz qo‘llanishiga mumtoz qipchoq manbalaridan yana quydagilarni namuna sifatida misol keltirishimiz mumkin: Altun *bog‘a o‘g‘li qaynum atasi*, *Sančar atasi* va boshqalar.

Qipchoq mumtoz manbalarida qaratqich kelishigi maf‘ulu bixi tarzida nomlanib, uning belgili holati *sarih*, belgisiz holati *g‘ayri sarih* (yashirin ko‘zga tashlanmas) deb nomlangan. Manbalarda uning *-ni/-nì* shakllari ko‘p uchraydi: *aqčani al*, *atni min*, *ašni ye*, *baliqnì ye*, *qilicni sat*, *kökni ač* va hokazo.

Tahlil va natijalar. Xorazm qipchoq shevalarida qaratqich kelishigi hozirgi vaqtda quyidagicha ishlatiladi:

1. Unlilardan keyin *-iñ/-nìñ* [-ing, -ning] tarzida: *Xivā+nìñ yölì* [Xiva+ning yo‘li], *vō+nìñ nārsāsì* [u+ning narsasi], *bala+nìñ kitabì* [bola+ning kitobi] kabi.

2. Undoshlardan keyin *-dìñ/-tìñ* [-ding//ting] tarzida: *ukām+dìñ úyì* [ukam+ning uyi], *adam+dìñ yamanì* [odam+ning yomoni], *köl+dìñ balìyì* [ko‘l+ning balig‘i], *úy+dìñ içì* [uy+ning ichi], *tav+dìñ bašì* [tog‘+ning boshi], *qašiq+tìñ uçì* [qoshiq+ning uchi], *sút+tìñ qaymayì* [sut+ning qaymog‘i] kabi.

3. *-ni*, *-ti*, *-di* [-ni, -ti, -di] tarzida: *šavat+ni köpürì* [Shovot+ning ko‘prigi], *qış+ti suvuyì* [qish+ning sovuğ‘i], *atam+dì ukāsì* [otam+ning ukasi] kabi.

Tushum kelishigining ham belgisiz qo‘llanishiga mumtoz qipchoq manbalaridan namuna sifatida misol keltirishimiz mumkin: *ikki uç kiši kördüm* (2;7961-b.), *menim tinim alyil* va hokazo.

Qipchoq mumtoz manbalarida ham tushum kelishigining qisqargan shakli esa *-n* tarzida ishlatilgan: *barčasin ye*, *qulun ur*.

Jo‘nalish kelishigi qipchoq grammatikasiga oid asarlarda tushum kelishigi *-ni/-nì* bilan birgalikda maf‘ulu bixi bahsida qayd etilgan. “Kitob ul-idrok”da tushum kelishi birinchi maf‘ulu, jo‘nalish kelishigi esa ikkinchi maf‘ulu deb nomlanadi. Bu borada o‘zakning fonetik tarkibini e‘tiborga olish ma‘qul bo‘ladi.

1. Unlilardan keyin *-nì* [-ni] tarzida: *šali+nì otadiq* [sholi+ni o‘tadik], *úkāsì+nì uylāntirdì* [ukasi+ni uylantirdi] kabi.

2. Undoshlardan keyin *-dì//tì* [-di//ti] tarzida: *mal+dì bayla* [mal+ni bog‘la], *gūl+dì suvyar* [gul+ni suvla], *öt+ti yaq* [ot+ni yoq] kabi.

Jo‘nalish kelishigining *-a/-ä* shakli aksar ilmiy adabiyotlarga o‘g‘uz unsuri sifatida qayd etiladi. Lekin mumtoz qipchoq manbalarida uning *-a//ä* shakli ishlatilgani bu fonetik variant tarixan qipchoq lahjasi uchun begona emasligini ko‘rsatadi. Masalan, *bazara*, *bulara*, *Tangriya qayit*. Demak, hozir ham ayrim holatlarda Xorazm qipchoq shevalarida jo‘nalish kelishining *-a//ä* shakli ishlatilishi tasodifiy emas. Masalan, *aytmaya ansat saña* – Senga aytishga oson. Quyida tarixiy manbalardan keltirilgan misollar hozir ham Xorazm qipchoq shevalarida ayni shu shaklda ishlatiladi:

Ešitmegä kel [3;33-b.].

Minmägä uyal [1;149-b.].

Söyläšmägä kel [4;60 a4-b.].

Yazmaya kel [3;33-b.].

Xususan, I shaxs birlik va ko‘plik egalik qo‘shimchalaridan keyin jo‘nalish kelishigining *-a//ä* shakli ishlatilishida odatiy hol sanaladi. Bu borada tarixiy manbalardagi misollarni Xorazm qipchoq shevalari bilan solishtirish mumkin:

Mumtoz qipchoq manbalarida	Xorazm qipchoq shevalarida
Artima	Artima
Üstüme	Üstümä
žanimižya	žanimižga // žanimiža
Muradimižya	Muradimižya // muradimiza

II shaxs birlik va ko‘plikdan keyin ham shu holat kuzatiladi: *muradiña* [1;40,18-b.], *arañiža* [3;74 a-b.]. Albatta, mumtoz manbalar va Xorazm qipchoq shevalarida jo‘nalish kelishigi ishlatilishida juz‘iy farqlar bor. Masalan, lab uyg‘unligi to‘la saqlanishi natijasida *yolūna* [2;124-b.] shaklini olgan so‘z hozirda *yolīna* tarzida ishlatiladi.

Manbalarga ko'ra, -ka // -g'a dalolat etilgan fe'l jinsi bilan bog'liq ravishda farqlanadi. Ta'kidlash lozimki, eski o'zbek yozuvidagi qo'lyozmalarda k asosan kof harfi bilan ifodalangani qo'shimchani qay-si hollarda -da// -dä va qaysi hollarda -ka// -kä shakllarida ishlatilganligi haqida qat'iy xulosa chiqarish qiyin.

O'rin payt kelishigi mumtoz qipchoq grammatikaga oid manbalarda maf'ul bixining bir ko'rinishi sifatida tavsiflangan bu kelishik manbalarda muftado va xabar (ega va kesim) bilan zarfi makon (o'rin holi) vazifalarida zikr etilgan va arabcha fi harfi jarri (predlogi)ga muvofiq ifoda sifatida ko'rsatilgan. Tarixiy manbalarda ham kelishikning -da// -dä, -ta// -tä shakllari qayd yetilgan. Uning -da// -dä shakli unli va jarangli undoshlardan, -ta// -tä shakli jarangsiz undoshlardan keyin ishlatilishi kuzatiladi. Tarixiy manbalarda uchraydigan *bazarda*, *qal'ada*, *uydä*, *yerdä*, *kökdä* kabi misollar bilan Xorazm qipchoq shevalari o'rtasida deyarli farq kuzatilmaydi. Faqat juz'iy farqlar lab uyg'unligi bilan bog'liq. Masalan, *üstünüzdä* Xorazm qipchoq shevalarida *üstünüzdä* shaklida ishlatiladi. O'rin payt kelishigi 3 shaxs egalik qo'shimchalaridan keyin qo'shilgan taqdirda "n" ortishi kuzatiladi: *arasında*, *üstündä* va hokazo. Shu bilan birga, ayrim farqlar ham mavjud. Masalan, *altında // äldindä* – oldida.

Chiqish kelishigi -dan// -dän, -tan// -tän "Attuhfa"da arabcha min predlogiga muvofiq grammatik shakl sifatida qaralgan. Codekus Cumanikusda uning eski -dän shakli ham uchraydi: *Tanrıdın*. Quyidagi misollar mumtoz qipchoq manbalar va Xorazm qipchoq shevalari materiallari o'rtasida unchalik farq yo'qligini ko'rsatadi: *attan*, *burundan*. Chiqish kelishigi borasida Xorazm qipchoq shevalari "n" bilan bitgan o'zaklarda yoki 3 shaxs egalik qo'shimchalaridan keyin bir "n" ortishi natijasida -nan // -nän ko'rinishini olishi bilan xarakterlanadi: *bala yaşınnan*, *xatın başınnan* [bola yoshidan, xotin boshidan] kabi.

Yana -dan// -tan// -nan [-dan// -tan// -nan] tarzida: *buvdaj+dan aldı* [bug'doy+dan oldi], *qışlaq+tan qaytdı* [qishloq+dan qaytdi], *qöli+n+nan aldı* [qo'li+dan oldi] kabi.

Xorazm qipchoq shevalaridagi kelishiklar tadqiqi qator noyob paremiologik birliklar yig'ish imkonini beradi. Masalan, *Säksänñä surnay üyränib*, *ölgändä çalzaqmısan*; *Örtasında qúyruyi*, *vuda xudanñ buyruyi* (topishmoq, tarozi); *Yöldan tavip alsanam sanab al* (maqol) kabi.

Xorazm qipchoq shevalarida kelishik qo'shimchalarining -ñ// -nñ [-ing, -ning], -dñ// -tñ [-ding// -ting] kabi turkiy yozma yodgorliklarda qayd etilgan qadimiy shakllari saqlanganligini kuzatdik.

Xulosa. Xullas, kelishik qo'shimchalarining aksariyati barcha lahjalar uchun umumiy bo'lsa ham, bu lahjalarning har biri uchun o'ziga xos bo'lgan, ularni tasnifiy jihatdan bir-birlaridan farqlab turadigan kelishik ko'rsatkichlari mavjud. Shevalarimizda (shuningdek, adabiy tilda ham) o'z ko'rsatkichlariga ega bo'lgan qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari nazariy jihatdan bir-birlari bilan turli variantda o'rin almashtirib yoki parallel ravishda qo'llanishi mumkin. Bunday holat adabiy tilda juda ham chegaralangan. Xorazm qipchoq shevalarida esa, aksincha, kelishik qo'shimchalarining bir-birlari bilan almashinishi ancha faol. Shuningdek, ko'rsatkichga ega bo'lgan kelishiklarning ko'pchiligi belgisiz holda ham qo'llanishi mumkin.

Shuningdek, Xorazm qipchoq shevalarida mavjud grammatik-funksional oziga xosliklar keyingi davrlar mahsuli bo'lmay, ular uzoq davrlar davomida shakllanganligini mumtoz manbalardagi ma'lumotlar ham tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). شیرین و فرهاد و شیر نوائی. Танқидий матн. Тайёрловчи Порсо Шамсий. Тошкент, ЎзР ФА нашриёти, 1961, 137-бет.
- (2). Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия [Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа]. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. Ташкент, 1968, 280-бет.
- (3). Abu Hayyon al-Andalusiy. Kitobul idrok lil lisonil-atrok. 1313, 530-бет.
- (4). Funda Toprak. Divānū lūgati t-türk'te 'kipçakça' kaydiyla verilen kelimelerin tarihî kipçak sözvarlığı için-deki yeri. Cilt:16 Sayı:02 (2003), s. 79–90.

Radjabov Ruslan Rajabmurodovich (Buxoro davlat universiteti "Fransuz filologiyasi» kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi; Email: rouslanrich@gmail.com; ORCID: 0000-0002-1565-1119)
FRANSIYA AKADEMIYASI VA IMLO REFORMATSIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Fransiya Akademiyasi, fransuz tilini takomillashtirish, fransuz tili lug'atlarini nashr etish borasida fikr yuritiladi. Asrlar mobaynida tilshunos olimlarning tilni osonlashtirish haqidagi, eski imloni yangisi bilan almashtirgani va imlo islohotlari xususidagi nazariy qarashlari o'rganilgan, ularga munosabat bildirilgan hamda misollar orqali tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: orfografiya, orfoepiya, ritm, imlo reformalari, imloviy lugʻat, nashrlar, harflar etimologiyasi, imlo islohotlari.

ФРАНЦУЗСКАЯ АКАДЕМИЯ И РЕФОРМЫ ПРАВОПИСАНИЯ

Аннотация. В статье речь идет о Французской академии, совершенствовании французского языка и издании французских словарей. На протяжении веков теории лингвистов о замене старой орфографии новой для облегчения языкового развития и реформ орфографии изучались, реагировали на них и анализировались на примерах.

Ключевые слова: орфография, орфоэпия, ритмика, орфографическая реформа, орфографический словарь, издания, этимология букв, орфографическая реформа.

THE FRENCH ACADEMY AND SPELLING REFORMS

Annotation. This article discusses the French Academy, the improvement of the French language and the publication of French dictionaries. Over the centuries, linguists' theories about replacing the old spelling with a new one for language facilitation and spelling reforms have been studied, reacted to and analyzed through examples.

Key words: orthography, orthoepy, rhythm, spelling reform, spelling dictionary, editions, etymology of letters, spelling reform.

Kirish. Til insonlar oʻrtasidagi yagona muloqot vositasi hisoblanadi. Davrlar oʻzgarishi, insonlarning aql-zakovati rivojlanishi natijasida dunyo tilshunosligida ham turli xil oʻzgarishlarni, ilmiy tadqiqot ishlari olib borishni taqozo qiladi. Biz bilamizki, dunyo tilshunosligida juda koʻplab tilshunos olimlar bu sohada oltinga teng ilmiy asarlarni yaratgan. Shu bilan birga, fransuz tilshunosligiga oid Sharl Balli, Ferdinand de Sossyur, Lui Megret, Mirey Hushon, Andre Shervel, Andre Guss, Nina Catach kabi olimlarning nazariyalarini misol tariqasida keltirish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bugungi kunda ham fransuz orfografiyasi tilshunoslikning boshqa boʻlimlari kabi doimiy harakatda boʻlib, uni ishlatadigan jamiyat taʼsirida boʻlgan va shunday boʻlib qolmoqda. Belgiyalik lingvist olim Andre Goosse “Xalq hech qachon imloni tanlamagan. Oʻrta asrlarda soʻzlarning imlosiga koʻchiruvchilar qaror qilishgan [1], keyin, bu kuch Richelieu tomonidan Fransiya akademiyasiga topshirildi”, deb yozadi [Belgiya grammatikasi. 2006].

Oʻtgan davr mobaynida Fransuz Akademiyasi: 1694, 1718, 1740, 1762, 1798, 1835, 1878, 1932–35, va 1992-yillar davomida imloga 9 marta oʻzgartirishlar kiritdi.

Muhokama. Quyida ushbu imlo oʻzgarishlarini imlo reformalarida koʻrib chiqish mumkin.

1. Birinchi nashr 1694-yilda amalga oshirildi. Lugʻat ustida ishlash 1678-yildan boshlangan boʻlsa-da, uni faqatgina 1694-yilda tugallangan shaklda qiroлга taqdim etishdi ushbu imloviy lugʻat 18 000 soʻzni oʻz ichiga olgan edi.

2. Ikkinchi nashr 1718-yilda amalga oshirildi va bu nashrda juda koʻp imloviy oʻzgarish yoʻq edi [2]. Masalan: *exploré* oʻrniga *éploré* (yigʻlash) *syrop* oʻrniga *sirop* (sirop) (bu soʻzning grekcha formasi –*syrop*; lotinchasi–*syropus*) *noircisseure* oʻrniga *noircissure* (qorayish).

Birinchi va ikkinchi nashrlarda soʻzlarning, asosan, kelib chiqishi, yaʼni etimologiyasi saqlangan edi. Masalan: *corps*, *temps* soʻzlari *p* bilan va *teste*, *honneste* soʻzlari oʻrtasida *s* bilan yozilardi va ular lotincha *tempus*, *corpus*, *testa*, *honestus* soʻzlaridan kelib chiqqanligini, yaʼni etimologiyasini koʻrsatib turar edi. Toʻgʻri, baʼzi soʻzlar ham borki, ularda oʻzlarining kelib chiqishini koʻrsatadigan maʼum xarakterli harflar saqlanib qolmagan, masalan, *devoir*, *fevrier* soʻzlari kabi, ilgari *devoir* va *fevrier* boʻlgan, lotincha *debere* va *februarius* oʻrtasidagi munosabatni bildirish uchun yozilgan.

3. Uchinchi nashri 1740-yilda, lugʻatning 5000 dan ortiq soʻzlarning imlosini oʻzgartirdi.

1740-yilgacha	1740-yidan keyin	1740-yilgacha	1740-yidan keyin
<i>Accroistre</i>	<i>accroître</i>	<i>chrestien</i>	<i>chrétien</i>
<i>Advocat</i>	<i>avocat</i>	<i>chasteau</i>	<i>château</i>
<i>Albastre</i>	<i>albâtre</i>	<i>cecy, celui-cy</i>	<i>ceci, celui-ci</i>
<i>Apostre</i>	<i>apôtre</i>	<i>toy, moy</i>	<i>toi, moi</i>
<i>Aspre</i>	<i>âpre</i>	<i>gay</i>	<i>gai</i>
<i>Tousjours</i>	<i>toujours</i>	<i>abysme</i>	<i>abyme</i>
<i>bastard</i>	<i>bâtard</i>	<i>escole</i>	<i>école</i>
<i>Bestise</i>	<i>bêtise</i>	<i>bienfaicteur</i>	<i>bienfaiteur</i>

4. Toʻrtinchi nashr 1762-yilda amalga oshirildi. Bu nashrda, asosan, soʻzlardagi qoʻsh harflar olib tashlandi, yunoncha *y* va *th* harflari *i* va *t* bilan almashtirildi.

Qoʻsh undoshlarning olib tashlanishi:

1762-yilgacha – tt, ll, rr...,	1762-yildan keyin – t,l,r...,
agraffer	agrafer
argille	argile
éclorre	éclore

Yunoncha harflarning olib tashlanishi yoki yning iga o'zgartirilishi:

<i>absynthe</i>	<i>absinthe</i>
<i>Chymie</i>	<i>chimie</i>
<i>méchanique</i>	<i>mécanique</i>
<i>déthroner</i>	<i>détrôner</i>
<i>Paschal</i>	<i>pascal</i>
<i>patriarchal</i>	<i>patriarcal</i>
<i>Scholie</i>	<i>scolie</i>
<i>schrofule</i>	<i>scrofule</i>
<i>adjouster</i>	<i>ajouster</i>
<i>Adveu</i>	<i>aveu</i>
<i>Debvoir</i>	<i>devoir</i>

Bu davrdagi imlo reformasida, foydasiz yoki o'qilmaydigan *b, d, h, s* harflarini olib tashlandi. *S* harfi bo'g'inning cho'zilishini belgilagan so'zlarda (accent circonflèxe) sirkomfleks urg'usi bilan almashtirildi. Oldingi nashrda bo'lgani kabi *u* qo'sh *i* o'rni egallamaydigan yoki etimologiya izini saqlab qolish uchun ishlatilmaydigan barcha holatlarda *y* harfi o'rniga yana oddiy *i* harfi qo'yildi. Shunday qilib, *foi, loi, roi* va boshqa so'zlar oddiy *i* bilan yoziladigan; *royaume, moyen, voyez* va boshqalar esa qo'sh *i* o'rni egallagan *y* bilan; *physique, synode* va boshqalarda *y* harfi bilan, bu faqat etimologiyani belgilash uchun xizmat qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, 3–4 nashrlarda (1740, 1762-yillarda) birinchi nashr ruhida 8000 ga yaqin imlo o'zgartirildi. Bu nashrda olimlar ko'plab *aksan grav* va *aksan egu* urg'ularni o'rnatgan edilar.

5. Beshinchi nashr 1798-yilda amalga oshirildi, Akademiya lug'atlarning soddalashtirishni davom ettirdi va "inqilobiy" atamalarining lug'atini qo'shdi. Agar 1798-yilgi lug'atda *alaiter, alègre* bilan ham tan olingan bo'lsa, 6-nashrda bunday emas edi. Tilshunos Nina Katch bu davrdagi o'zgarishlarni nazarda tutib: "Il est impossible de parler ici de la seule tradition, il s'agit d'un choix" [3] deya ta'kidlaydi. Albatta, bu nashrda juda kam imlo o'zgarishlar amalga oshirildi.

6. Oltinchi nashr 1835-yilda chiqdi. Bu nashrdagi imloviy o'zgarishlar juda katta edi. U fransuz tili-ga o'zining zamonaviy qiyofasini bergan desak, yanglishmaymiz. Chunki bu safardagi nashr imloni soddalashtirib tartibga soldi va uni talaffuzga moslashtirdi. Biroq 1762-yildagi nashrda voz kechilgan yunoncha *ph, rh, th* murakkabroq etimologik shakllarga (rhythme, aphte) qisman qaytdilar. Eng katta o'zgarishlardan biri asrlar davomida talaffuz qilib kelinayotgan *oi (ua)* harf birikmasi *ai (e)* "*françois-français*"ga o'zgartirildi, aslida, bu o'zgarishlar ancha oldinroq buyuk fransuz yozuvchisi Volterning 1751-yilda nashr ettirgan *Le Siècle de Louis XIV*" kitobida o'z aksini topgan edi. (hozirgi kunda ham Kanadaning Kvebek lahjalarida hali ham qisman *oi (ua)* kabi talaffuz saqlanib kelinadi), so'zlardagi ko'plik formasi *ent* va *ant* uchun *ens, ans* ga emas, balki *ents, ants* kabi uzgartirildi. Oltinchi nashr, 1798-yildagi beshinchi nashrga "inqilobdan beri qo'llanilgan yangi so'zlarni" o'z ichiga olgan qo'shimchani olib tashlash imkoniyatidir [4]. Ammo XVIII asrda qisqartirilgan yunoncha harflar ushbu 6-nashrda qaytadan kiritilgan edi. Nina Katch o'zining ilmiy o'rganishlarida aynan mana shu "xato bo'lib, standartni noto'g'ri tanlash va bu masalada standart prinsipining o'zi tufayli biz hali ham ikki baravar to'layapmiz", deb yozadi.

Misollarni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

<i>j'avois</i>	<i>j'avais</i>
<i>aimoit</i>	<i>aimait</i>
<i>je connois</i>	<i>je connais</i>
<i>le françois</i>	<i>le français</i>
<i>les savans</i>	<i>les savants</i>
<i>anglois,</i>	<i>anglais</i>
<i>j'estois</i>	<i>j'aitais</i>
<i>je feroi</i>	<i>je ferai</i>
<i>je finirois</i>	<i>Je finirais</i>
<i>croie</i>	<i>craie</i>
<i>des enfans</i>	<i>des enfants</i>

1835, 1878, 1932–1935-yillardagi imlo o‘zgarishlari so‘zlarning etimologiyasiga qisman qaytish bilan birga, yangi tuzatishlar va *qo‘shma so‘zlar (entracte, contrebalancer, chienlit...)* sonining ko‘payishi bilan ham ajralib turadi deya olamiz.

Buyuk fransuz adibi Volter esa “*L’écriture n’a été inventée que [...] pour pindre la parole*” deb hisoblar edi.

1835-yilgacha: “Ma foi, je connois le françois & les savans, les dents de mes parens, etc”. 1835-yildan so‘ng esa: “Ma foi, je connais le français et les savants, les dents de mes parents, etc”.

7. Yettinchi nashr 1878-yilda chop etilgan lug‘at bo‘lib u quyidagi o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan edi: *e* harfi ustidagi ikki nuqta *accent grave* yoki *accent aigu* urg‘ulari bilan almashtirildi. Ammo ba’zi o‘ziga xos otlarda saqlanib qoladi, masalan, Noël, va hokazolar, <è> harfi bilan ma’lum imlolar o‘sha paytda eskirgan talaffuzga muvofiq, <è> bilan almashtiriladi, xususan, “g” dan oldin: “college”, “Liège”, “siège” singari, etimologik jihatdan *chth* va *pht* kabi yunoncha harf guruhlari *cht* va *pht*ga soddalashtirilgan; Ba’zi umumiy otlar va – *ement* qo‘shimchalaridagi talaffuz etilmaydigan “e” harfi qo‘shilishi yoki o‘chirilishi mumkin bo‘ldi, *Contre* qo‘shimchasi bilan boshlanadigan 13 ta yangi qo‘shma so‘z: *Contrefort*, *contresen* yoki *contrepoison* kabi, *Entre* qo‘shimchasi bilan boshlanadigan 5 ta yangi qo‘shma so‘z: *entrecôte* yoki *entresolkabi* yangi lug‘atlar bilan boyitildi.

Quyidagi jadvalda 1878-yildagi imlo o‘zgarishlarni ko‘rish mumkin :

Poëte	poète	aphthe	aphte
Poëme	poème	diphthongue	diphtongue
collège	collège	asyle	asile
Liège	Liège	anévrisme	anévrisme
Siège	siège	abyme	abîme

8. Sakkizinchi nashr 1932–1935-yillar oralig‘ida amalga oshirildi. Bu lug‘atida 500 ga yaqin so‘zning imlosini, jumladan, “*grand’mère*», “*grand-mère*»ga o‘zgartirildi. 1900-yillarning boshidan imloni soddalashtirish harakati davom etdi va “Le Réformiste” gazetasi islohotchi doiralar uchun imlo kampaniyasining boshchisiga aylandi. Orfografiya islohotlari boshida 1910 L.Kleda, keyinroq, *Revue de philologie française*, o‘z navbatida, 1933-yilda A.Dauzat rahbarligidagi *Le Français Modernega* o‘z o‘rnini bo‘shatdi. Xuddi shu nuqtai nazardan, bir qancha filologlar, jumladan, A.Darmesteter, G.Parij va F.Bruno (1905–1953) qo‘shildi, ular kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim bosqichlarni qo‘ydilar. Fransuz Akademiyasi ushbu davrdagi imlo o‘zgartirilishini nazarda tutib, shunday deydi: “Fransuz tilining imlosi, barcha zamonaviy tillar singari, evolutsiya jarayonida talaffuzdagi o‘zgarishlar yoki etimologiyasi tufayli o‘zgartirildi” [Académie. 1932. 8].

Natijalar. Imlo islohoti loyihasi Oliy Kengashda muhokama qilingan paytdan boshlab va 1952-yil oxirigacha bu masala matbuotda qizg‘in muhokamalarga ham sabab bo‘ldi:

–Mashhur *Le Figaro* gazetasi ushbu imlo islohotlarga ochiqchasiga qarshi chiqdi.

–*Le Monde* gazetasi akademianing qarshiligini oqladi.

–*Le Figaro Littéraire* nashri bunga qarshi “O‘quvchilarimizning to‘rt dan uch qismi imlo islohotiga qarshi” degan maqola e‘lon qildi.

–Bir guruh fransuz yozuvchilari ham ushbu imlo islohotlariga qarshi edilar, jumladan, yozuvchi Kolet shunday deb yozgan edi: “Men so‘zlarga zarar yetishini xohlamayman”.

–Dramaturg va shoir *Pol Klodel* esa o‘z maqolasini: “Men qarshiman” deb nomlagan edi.

Albatta, bunday imlo islohotini yoqlab yoki aksincha, unga qarshi ko‘plab maqolalar, hatto viloyatlarda ham paydo bo‘lgan edi.

Akademiya 1986-yildagi imlo lug‘atining to‘qqizinchi nashri birinchi risolasida ba’zi o‘zgarishlarni qabul qilgan bo‘lsa-da, 1987-yilda nashr etilgan ikkinchi kitobida esa ularni butunlay rad etadi. 1989-yilda Fransiya Bosh vaziri Mishel Rokar Fransuz tili Oliy Kengashidan navbatdagi imlo o‘zgartirishlarini yakuniga yetkazishni so‘radi. U lug‘atlar o‘rtasidagi ko‘plab anomaliyalar va nomuvofiqliklarni bartaraf etish uchun mo‘ljallangan imlo tuzatishlarini kiritish kerakligini aytdi. Kengash a‘zolari, jumladan, J.Daniel, J.-L.Godard, B.Beer, B.Puaro-Delpeche, P.Terre, T.Ben Jellone. Imlo qo‘mitasiga Moris Druon raislik qildi va unga A.Gusse, N.Katach, B.Cherkilini, J.-P.Kolignon, K.Myuller, J.Rey kabi jami 9 kishidan iborat bo‘lgan olimlar birga fransuz tili orfografiyasiga doir ilmiy izlanishlar olib bordilar.

Xulosa. Xulosa o‘rnida, Fransuz Akademiyasining 9 marotaba amalga oshirilgan imloviy reformalaridan har qanday til vaqtlar o‘tib borishi bilan boyishi, eskirishi talaffuzda bo‘ladigan o‘zgarishlarga yuz tutishi mumkin bo‘lgan murakkab hodisa ekanligiga yana bir bor amin bo‘lamiz.

Mazkur ilmiy o'rganishimizga tillar va ulardagi imlo, orfografiya va orfoepiya doimiy o'zgarishlarga yuz tutishidan guvoh bo'ldik.

Shubhasiz, eski imlo asta-sekin yangisi bilan almashtirilishi lozim, chunki har qanday imlo islohoti boshida beqarorlikka olib kelishi tabiiy hol hisonlanadi. Shuning uchun mutaxassislar an'anaviy imlo bo'yicha o'qitilgan, bilimli kishilarning grafik va vizual odatlarini, birinchi navbatda, imlo nomuvofiqliklarini asta-sekin yo'q qilishni xohlashlarini kuzatishimiz mumkin. Tildagi istisnolarni qanchalik kamaytirsak, tilni shunchalik soddalashtirgan va qanchalik soddalashtirsak, shunchalik to'g'ri yo'nalishda bo'lishimizni aytish joizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Andre Goosse. Belgiya grammatikasi, 2006.
- (2). Émile Faguet. Simplification simple de l'orthographe, 1905.
- (3). Nina Catach, Histoire de l'orthographe française, Paris, Honoré Champion, p. 304.
- (4). Jacques Chaurand. Histoire de la langue française, «Que sais-je», 1969, rééd. 1991, pp. 104–105.
- (5). Jo'rayeva M.M. Fransuz va o'zbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari: Filol. fan. dok. diss. avtoref ...
- (6). Radjabov, Ruslan. Orfografiya. Fransuz tili orfografiyasiga oid ilmiy-nazariy qarashlar. Orfografiya to'g'risidagi olimlarning nazariy qarashlari. Центр научных публикаций (BuxDU.uz) 27.27 (2023).
- (7). Ruslan, Radjabov. «Points de vue scientifiques sur les normes orthoépiques françaises». Gospodarka i Innowacje. 42 (2023), p. 726 – 730.
- (8). Ruslan, Radjabov. «À propos du terme orthoépique». Gospodarka i Innowacje. 42 (2023), 731–735.
- (9). Radjabov, Ruslan. “Fransuz tilining orfoepik normalari xususida”. Центр научных публикаций (BuxDU.uz) 45.45 (2024).
- (10). Radjabov, Ruslan. Fransuz tili imlosidagi ba'zi bir kamchiliklar xususida. “Молодые ученые”, 2.1 (2024), с. 69 – 71.
- (11). Ruslan Radjabov. Orphoepic Norms and Principles of the French Language. American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157), vol. 2, №. 1, Jan. 2024, pp. 269–72, [https:// grnjou.rnal.us/index.php/AJPDIS/article/view/2880](https://grnjou.rnal.us/index.php/AJPDIS/article/view/2880).

Irgasheva Shoxida Sadriddinovna (Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti
katta o'qituvchisi; azizshahzoda82@gmail.com)

INTERNET DISKURSDAGI NEOLOGIZMLARNING TARJIMA ME'YORLARI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot internet diskurs ijtimoiy media interfeysida uchraydigan neologizmlarning dominant turlarini aniqlash, neologizmlarni tarjima qilishda tarjimonlar tomonidan qo'llaniladigan tarjima tartiblarini va neologizm tarjimasida tarjima me'yorlarini tavsiflashga qaratilgan. Tadqiqot Nyumarkning neologizm tipologiyasi va tarjima protseduralari (1988) va Tourining tarjima normalari konsepsiyasini (1995) qo'llash orqali olib borilgan sifatli tadqiqot deb hisoblaymiz. Natijalar shuni ko'rsatdiki, 1) yangi ma'noga ega mavjud leksik birikmalar (so'zlar) interfeysda dominant bo'lgan neologizm turi; 2) tranferesiya va to'liq tarjima orqali tarjimonlar tomonidan qo'llaniladigan dominant protseduralar bo'lib, ijtimoiy tarmoq interfeysida neologizmi tarjima qilishda me'yorga aylandi. Ijtimoiy tarmoq interfeysida topilgan neologizmlarning deyarli barchasida o'zbek tilida ekvivalentlari yo'q degan xulosaga kelish mumkin va neologizmlarni tarjima qilib bo'lmaydi, chunki ular ijtimoiy tarmoq interfeysida ishlatiladigan atama yoki jargonlar hisoblanadi.

Kalit so'zlar: tarjima me'yorlari, neologizm, internet, diskurs, tarmoq, interfeys.

СТАНДАРТЫ ПЕРЕВОДА НЕОЛОГИЗМОВ В ИНТЕРНЕТ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Целью данного исследования является выявление доминирующих типов неологизмов, встречающихся в интерфейсе интернет дискурса социальных сетей, описание переводческих процедур, используемых переводчиками при переводе неологизмов, а также переводческих норм при переводе неологизмов. Мы считаем исследование качественным с использованием типологии неологизмов и процедур перевода Ньюмарка (1988) и концепции норм перевода Тури (1995). Результаты показали, что: 1) существующие лексические единицы (слова) с новым значением являются доминирующим типом неологизма в интерфейсе; 2) перенос и полный перевод являются доминирующими процедурами, используемыми переводчиками, а социальный стал нормой при переводе. Неологизм в сетевом интерфейсе. Можно сделать вывод, что практически все неологизмы, встречающиеся в интерфейсе социальной сети, не имеют эквивалентов в узбекском языке, а неологизмы не

подлежат переводу, поскольку представляют собой термины или сленги, используемые в интерфейсе социальной сети.

Ключевые слова: нормы перевода, неологизмы, интернет, дискурс, сеть, интерфейс.

TRANSLATION STANDARDS OF NEOLOGISMS IN INTERNET DISCOURSE

Annotation. *This study aims to identify the dominant types of neologisms found in the Internet-social media interface, to describe the translation procedures used by translators in the translation of neologisms and the translation norms in the translation of neologisms. We consider the study to be a qualitative study using Newmark's typology of neologisms and translation procedures [11, 1988] and Toury's concept of translation norms [13, 1995]. The results showed that: 1) existing lexical units (words) with a new meaning are the dominant type of neologism in the interface; 2) transference and complete translation are the dominant procedures used by translators and social has become the norm in the translation of neologism in the network interface. It can be concluded that almost all of the neologisms found in the social network interface do not have equivalents in Uzbek and the neologisms cannot be translated because they are terms or slangs used in the social network interface.*

Key words: translation norms, neologism, internet, discourse, network, interface.

Kirish. Tilning rivojlanishiga hayotning turli jabhalari, jumladan, texnologiya aspekti ham ta'sir ko'rsatdi. Internet diskurisdagi texnologik taraqqiyot va ijtimoiy tarmoqlarning mavjudligi texnologiya rivojlanishining ta'siri sifatida ingliz va boshqa tillarda tilning o'sishiga turtki bo'ldi. Bu o'sish yangi ma'noga ega bo'lgan yangi leksik birikmalar (o'zlashtirmalar)ning paydo bo'lishi yoki qo'shimcha ma'noga ega bo'lgan, jamiyatda neologizmlar deb atalmish mavjud leksik birikmalarning paydo bo'lishi bilan belgilanadi.

“Neologizm” yunoncha so‘z bo‘lib, ikkita elementdan iborat – “neo” (yunoncha “yangi”) va “logos” (yunoncha “so‘z”) ma‘noni bildiradi. P.Nyumark neologizmlar, odatda, ma‘lum ehtiyojlar tufayli shakllanishini, ularning aksariyati, odatda, bir ma‘noga ega ekanligini ta‘kidlaydi [11].

Peterson va Rey neologizmni yaqinda shaxs, nashr, davr yoki voqea tomonidan ishlab chiqilgan yangi so‘z yoki ibora va u ko‘pchilik tomonidan qo‘llanilishini aytgan [12].

M.T.Irisqulov neologizmga quyidagicha izoh bergan – “Fan va texnika taraqqiyoti natijasida paydo bo‘lgan yangicha munosabatlar, yangi narsa, hodisalarni ifoda qilish, ishlab chiqarishni jadallashtirishga aloqador tushunchalarni belgilash maqsadida yaratilgan yangi, hali o‘zlashib ketmagan so‘zlar neologizmlar deb ataladi” [15].

Masalan, phub yoki phubbing so‘zlari jamiyatda ijtimoiy media mavjudligi va ulardan foydalanish natijalari sifatida shakllangan atama hisoblanadi. Bu so‘z “phone” telefon va “snubbing” beparvolik so‘zlarning birikmasi bo‘lib, odamlarning uyali telefon yoki boshqa turdagi aloqa moslamalariga e‘tibor qarashning ta‘siri sifatida atrofdagi boshqa bironi e‘tiborsiz qoldirishga moyilligini bildiradi. Phubbing – bu neologizmning inglizcha lug‘atga kirgan shakli bo‘lib, lekin o‘zbek tilida to‘g‘ri ekvivalentiga ega emas.

Merriam-Webster lug‘atidagi ta‘rifga ko‘ra, ijtimoiy media elektron aloqa shakllari (ijtimoiy tarmoqlar va mikrobloglar uchun veb-saytlar) bo‘lib, ular orqali foydalanuvchilar ma‘lumot, g‘oyalar, shaxsiy xabarlar va boshqa kontentni (masalan, videolar) almashish uchun onlayn jamiyatlarni yaratadilar. Kaplan va Haenlein [7;2010] ijtimoiy mediani Web 2.0 ning mafkuraviy va texnologik asoslarida barpo etilgan va foydalanuvchi tomonidan yaratilgan kontentni yaratish va almashish imkonini beruvchi internetga asoslangan ilovalar guruhi sifatida ta‘riflagan.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Biz internet diskursining ijtimoiy tarmoqlar kontenti va interfeysida neologizmlarni uchratishimiz mumkin. Ijtimoiy media kontentida neologizmlarning ba‘zi shakllari LOL (Laugh Out Loud) baland ovozda kulish, BFF (best Friend Forever) eng yaxshi abadiy do‘st va selfi (kimdur tomonidan o‘zini rasmga olish) topilgan. Ijtimoiy media interfeysida tweet, Google+, URL, cookie va welfare kabilarni misol tariqasida ko‘rishimiz mumkin. Bu so‘zlar ijtimoiy media interfeysida qo‘llaniladigan atamalar yoki jargonlar bo‘lib, interfeysda ishlatilganda haqiqiy ma‘noga nisbatan yangi ma‘nolarni yoki turli ma‘nolarni o‘z ichiga oladi.

Tweet va *cookie* so‘zlari yangi ma‘noga ega bo‘lgan eski leksik elementlar bo‘lib, ilgari tweet kichik qushlarning chiyillashiga ishora qilingan. Bugungi kunda bu qo‘shimcha boshqa ma‘noga ega. Ijtimoiy media interfeysida Tweet foydalanuvchilar tomonidan interfeysda biror narsa yoki ba‘zi ma‘lumotlarni joylashtirish harakatini anglatadi. Cookie so‘zi interfeys va kompyuterda ishlatilganda o‘z ma‘nosini o‘zgartiradi. Oksford lug‘atiga ko‘ra, ijtimoiy media interfeysi va kompyuterdagi cookie so‘zi Internet server tomonidan brauzerga yuborilgan ma‘lumotlar to‘plami sifatida aniqlanadi va u har safar bir xil serverga kirgani-

da brauzer tomonidan qaytariladi. Cookie foydalanuvchilarni aniqlash yoki foydalanuvchining serverga kirishini kuzatish uchun ishlatiladi.

Google+ va *malware* yangi leksik shakllar (yangi o'zlashtirma) bo'lib, URL esa yangi shakldagi (qisqartma) so'zlar hisoblanadi. *Google+* yoki *Google Plus* – bu Googlega tegishli internetga asoslangan ijtimoiy tarmoqlardan birining nomi, URL esa veb-manzilga ishora qiluvchi Uniform Resource Locator qisqartmasi misol tariqasida ko'rishimiz mumkin.

Moghadam va Sedighiga ko'ra, neologizmni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish tarjimonlar uchun qiyinchilik tug'dirishi mumkinligini aytdilar [9]. Tarjimada manba va maqsadli tilda neologizmlar uchun mos ekvivalentlarni tanlab olish va topish qobiliyati juda muhim hisoblanadi. Neologizmlar tilda muhim ma'noga ega bo'lishi mumkin bo'lgan yangi so'z yoki iboralar bo'lib, tarjima jarayonida ularni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Til mutaxassislari, tilshunosh, atamashunoslar neologizmlar hodisasini turli tomonlardan tushunish va aniqlashga harakat qildilar [2]. Hameedning tadqiqotiga ko'ra neologizm sifatida aniqlanishi kerak bo'lgan so'zning obyektiv mezonlari yo'q degan xulosaga keldi. Uning ta'kidlashicha, neologizm til foydalanuvchilari tomonidan yangi deb hisoblangan yangi leksik birlikdir. Keyin u so'z paydo bo'lish vaqtiga qarab neologizm hisoblanishini aytdi. Biroq, u so'zning yangiligi uchun obyektiv mezon yo'q degan xulosaga keldi. Shuning uchun neologizm yorlig'i subyektiv hisoblanadi [5].

Ushbu tadqiqotda P.Nyumarkning neologizm tipologiyasi va neologizmni tarjima qilish jarayoni [11] va Tourining tarjima normasi konsepsiyasi [13] qo'llanildi. Nyumark neologizmni ikki turga ajratadi: 1) yangi ma'noga ega bo'lgan mavjud leksik birikmalar (so'zlar va birikmalar); 2) yangi shakllar (yangi o'zlashtirmalar, jumladan, aralashmalar), qisqartmalar, birikmalar, eponimlar, iborali so'zlar, ko'chirilgan so'zlar (yangi va eski ma'nolarda), psevdoneologizmlar va xalqaro so'zlar. P.Nyumark neologizmni tarjima qilish jarayonini quyidagicha ajratadi [11]:

1. Transferensiya (transkripsiya va transliteratsiya deb ham yuritiladi) so'zni manba matnidani tarjima matnga shaklni o'zgartirmasdan to'g'ridan to'g'ri o'tkazish orqali tarjima qilish jarayoni hisoblanadi. Odatda, ushbu jarayon brend yoki kompaniya nomlarini, masalan, *Microsoft*, *Apple*, *iPhone* va boshqalarni tarjima qilishda amalga oshiriladi.

2. Naturalizatsiya manba matndagi so'zni qabul qilish orqali amalga oshiriladi va uni tarjima matndagi talaffuzi va morfologik shakllarini moslashtirib tarjima matnga o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi, shunda u tarjima matnda tabiiy eshitiladi. Masalan, *click* inglizcha so'zi klik o'zbekchaga tarjima qilingan.

3. Madaniy ekvivalent – bu madaniyat nuqtayi nazaridan tarjima matnda eng mos ekvivalentni topish orqali amalga oshiriladigan tarjima jarayoni hisoblanadi. Masalan, *baby shower* (inglizcha) iborasi bo'lajak farzand jinsini aniqlash marosimi deb o'zbek tiliga tarjima qilingan.

4. Funktsional ekvivalent – bu madaniy ekvivalentga deyarli o'xshash jarayon bo'lib, bunda funksiyaga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun u madaniy atamalarni aniqroq atama yoki madaniyatga, umuman, aloqasi bo'lmagan boshqa atama bilan tarjima qilish orqali amalga oshiriladi [1]. Masalan, *cyberverse* “Kiber dunyo” atamasi internetning funktsional ekvivalentini tavsiflash uchun *cyber* “kiber” (kompyuterlar va raqamli texnologiyalar bilan bog'liq) va *universe* “koinot” so'zlarini birlashtiradi. Bu jismoniy olam mavjud bo'lgan hamma narsani qamrab olgani kabi, odamlar muloqot qilishlari, ma'lumotlarga kirishlari va turli xil faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkin bo'lgan keng, bir-biriga bog'langan raqamli dunyoni ifodalaydi.

5. Tasviriy ekvivalent – bu so'z yoki iboraning ma'nosini batafsil tavsiflash orqali amalga oshiriladigan jarayon. “*Viral*”, ya'ni “*Virus*” atamasi internetda tez va keng tarqaladigan videolar, maqolalar yoki memlar kabi onlayn kontentni tavsiflaydi. O'zbek tilida “*virus*” atamasi ham xuddi shu ma'noni bildirish uchun qo'llaniladi.

6. Komponent tahlil – ekvivalentlikni olish yoki hech bo'lmaganda, tarjima matndagi ma'no manba matndagi ma'noga yaqin bo'lishi uchun tarjima matnga bir yoki ikkita semantik komponent qo'shish orqali amalga oshiriladi. “*Hashtag*” “*Hash*” onlayn kontekstda hashtagni belgilash uchun ishlatiladigan “#” belgisiga ishora qiladi. “*Tag*” ijtimoiy mediaplatformalarida postlarni turkumlash va guruhlash uchun ishlatiladigan kalit so'z yoki iborani anglatadi.

7. Sinonimlik – manba matndagi so'zni tarjima matnda o'xshash ma'noli so'zni topish yo'li bilan tarjima qilinadi. Ushbu usul tarjima matnda ekvivalent ma'noga ega bo'lmagan neologizmlar uchun qo'llaniladi. “*Browse*” o'zbek tilida qidirish, izlash ma'nolarida keladi.

8. To'liq tarjima – so'zma-so'z tarjima deb ham ataladi, manba matndagi so'zning ma'nosini tarjima matnga to'g'ridan to'g'ri tarjima qilish orqali amalga oshiriladigan jarayon. “*Site*” so'zi o'zbek tiliga sayt deb so'zma-so'z tarjima qilinadi.

9. Transpozitsiyalar – bu tarjima matnida grammatik shaklni o'zgartirish orqali olib boriladigan tarjima jarayoni hisoblanadi. “Unfriend” tarmoqlarda do'stlikdan o'chirib tashlash ma'nosida ishlatiladi.

10. Modulatsiya – manba matni va tarjima matnidagi ikkala matn neologizmlarni turlicha nuqtai nazariga ega bo'lganda amalga oshiriladi. U qutblilikni o'zgartirish, aktivni passiv gapga o'zgartirish va boshqalar orqali qo'llaniladi. “Follow” kuzatmoq ma'nosini bildiradi.

11. Rasmiy uslub tarjimasi – manba matndagi umumiy atamalarni qo'llash orqali tarjima matndagi rasmiy so'zlar orqali amalga oshiriladi. “Troll”, “Selfie”.

12. O'rnini to'ldirish – gapning bir qismidagi ma'no, tovush effekti, metafora yoki pragmatik ta'sirning yo'qolishi boshqa bo'lakda yoki qo'shni gapda qoplanganda yuzaga keladi.

13. Perifraza – so'zning ma'nosini perifraza yordamida tasvirlash tarjima usuli hisoblanadi.

14. Eslatmalar – asar yoki bob oxirida izoh yoki qo'shimcha tushuntirish shaklida ma'lumot berish orqali so'zning ma'nosini tavsiflaydi.

Tarjima me'yori tushunchasi Touri [13] tomonidan tarjima normasini bir xil tasdiqlangan xatti-harakatlarda harakat qiladigan bir guruh odamlar tomonidan qo'llaniladigan qadriyatlar sifatida belgilaydigan ijtimoiy me'yorga bog'lash orqali kiritilgan. Tarjimada me'yor xatti-harakatlarni boshqaradi va u ham xatti-harakatlarning natijasi hisoblandi. Chesterman [3] Touri tomonidan taklif qilingan tarjima me'yorlarini tahlil qilish, tarjima nima uchun shunday bo'lishini tavsiflash uchun echimlarni taklif qilganini aytdi.

Touri me'yorlarni ikki turga ajratadi:

Dastlabki me'yor (tarjimonlar tomonidan tarjima jarayonida e'tiborga olinadigan ketma-ketlik) va boshlang'ich me'yor (tarjima jarayonida qabul qilingan qarorlar). Bunday holda, boshlang'ich me'yorni tarjima protseduralarini qo'llashni tahlil qilish orqali o'rganish mumkin.

Neologizm va tarjima me'yorlari bilan bog'liq ba'zi tadqiqotlar boshqa tadqiqotchilar tomonidan olib borilganligini ko'rishimiz mumkin. “A Probe into Translation Strategies of Tech English Neologism in Petroleum Engineering Field Studies” [8;2014], “Use of English Neologisms in Social Media: A Case of Twitter Language in Kenya” [10;2015], “Neologism in News English” [14;2016], “Translation English Neologism in Military and Political Texts into Arabic: Issues and Strategies” [6;2016], “Translation of Neologisms in Fishery-Engineering based on Kurkio's” [4;2012].

Tahlil va natijalar. Tadqiqot tavsiflovchi sifatli tadqiqot bo'lib, ma'lumotlar manbai eng yuqori foydalanuvchilar chastotasiga ega bo'lgan yetti turdagi ijtimoiy tarmoq interfeyslaridan olingan Facebook, Google+, Instagram, Twitter va Youtube. Ma'lumotlarni yig'ish usuli kuzatish va hujjatlashtirish usullaridan foydalangan holda o'tkazildi. Ma'lumotlar to'plash faqat ijtimoiy media tarmog'ida joylashgan atamalar va jargonlar shaklida neologizm sifatida kiritilgan so'z yoki iboralar bilan cheklangan.

Xulosa. Aloqa vositasi sifatida internet diskursida ijtimoiy tarmoq interfeysining mavjudligi ushbu tarmoqda neologizmdan foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi. Topilmalardan shunday xulosa qilish mumkinki, yangi ma'noga ega yangi leksik birliklar interfeys va tarjima jarayonlarida uchraydigan neologizmning dominant turi bo'lib, ingliz tilidan o'zbek tiliga transferensiya, so'zma-so'z tarjima orqali qo'llanilishi ustunlik qilgan. Ushbu tendensiya yoki interfeysda ishlatiladigan ingliz neologizmlarining o'zbek tilida ekvivalenti yo'qligi yoki bu atama, jargon yoki mahsulot yoki kompaniya nomi bo'lgani uchun uni tarjima qilib bo'lmaydigan holat tufayli yuzaga kelgan. Ijtimoiy tarmoq interfeysida neologizmi tarjima qilishda tarjima protseduralarining namunasi texnologiya bilan bog'liq neologizmlarga duch kelganda tarjimonlar tomonidan qo'llaniladigan me'yorlarni ko'rsatadi. Garchi ba'zi neologizmlar tarjima tilida ekvivalentiga ega bo'lmasa-da, tarjima protseduralarini qo'llash tarjimonlarga tilning nomutanosibligini hal qilishda yordam beradi. Bundan tashqari, tarjimonlar tomonidan qo'llaniladigan tarjima normalari foydalanuvchilarga har bir interfeysdagi atamalar va jargonlarning ma'nosini tushunishga yordam beradi degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Bauer, L. (1996). English word-formation. Cambridge. Cambridge University Press.
- [2]. Catford, J.C. (1965). A linguistic theory of translation: An essay on applied linguistics. London: Oxford University Press.
- [3]. Chesterman, A. (1998). Description, explanation, prediction: A response to Gideon Toury and Theo Hermans. Current Issues in Language and Society 5(1-2): 91–98. Retrieved from <https://artisinitiative.org/online-course/module-theories-of-translation-interpreting/unit-2/unit-2-chapter-7-norms-theory/>
- [4]. Fumani, M.R. F.Q. (2017). Translation of neologisms in fishery-engineering based on kurkio's (2012) framework: A strategy-based analysis. International Journal of English Language & Translation Studies, p. 43–52.

- [5]. Hameed, S.G. (2009). Coping with neologisms in English/Arabic translation. (Unpublished Master Thesis). American University of Sharjah.
- [6]. Hanaqtah, M.F (2016). Translation English neologism in military and political texts into Arabic: Issues and strategies. (Unpublished Dissertation). Retrieved from <http://eprints.usm.my/> [15 September 2018]
- [7]. Kaplan, A.M. & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), p. 59–68.
- [8]. Liu, H. (2014). A probe into translation strategies of tech English neologism in petroleum engineering field studies. *Literature and Language*, 9(1), p. 33–37
- [9]. Moghadam M.Y., & Sedighi A. A Study of the Translation of Neologisms in Technical texts: a Case of Computer Texts. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, Volume 3, Issue 2, February-2012 1 ISSN 2229-5518
- [10]. Mworira, R.M. (2015). Use of English neologisms in social media: A case of Twitter language in Kenya. (Master Dissertation, University of Nairobi). Retrieved from erepository.uonbi.ac.ke [10 September 2018]
- [11]. Newmark, P. (1988). A textbook of translation. Hertfordshire: Prentice Hall.
- [12]. Peterson, C.M., & Ray, C.M. (2013). Andragogy and Metagogy: The evolution of neologisms. *Journal of Adult Education*, 42(2), p. 80 – 85.
- [13]. Toury, G. (1995). The Nature and Role of Norms in Translation. Amsterdam Philadelphia: John Benjamins, 1995, 53-69. Retrieved from <https://www.tau.ac.il/~tourney/works/GT-Role-Norms.htm>. [21 Augustus, 2018]
- [14]. Zhou, L. (2016). Neologism in news English. *Sino-US English teaching*, 13(4), p. 292 – 295.
- [15]. М.Т.Ирискулов. Тилшуносликка кириш. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2009, 263-бет.

**Maxmudova Muattar Maxsatilloeyvna (BuxDU “Nemis filologiyasi” kafedrası dotsenti,
PhD; E-mail: mmuattar1976@mail.ru)
BUXORO TARJIMACHILIK MAKTABIDA S.S.BUXORIYNING IJODI VA UNING
“MAG‘RIB-U MASHRIQ” DEVONI TARJIMASI HAQIDA**

Annatsiya. Mazkur maqolada Buxoro tarjimachilik maktabida o‘zining munosib o‘rniga ega shoir, mutarjim va buyuk ijodkor S.S.Buxoriyning tarjimonlik faoliyati va “Mag‘rib-u Mashriq” devoni tarjimasi-ning o‘rni borasida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Yoxan Volfgang Gyote, Mag‘rib-u Mashriq, G‘arb-u sharq, tarjimon, mutafakkir, ijod, mavzu, devon, motiv, so‘fiylik.

**О ТВОРЧЕСТВЕ С.С.БУХАРИ И ПЕРЕВОДЕ ЕГО КНИГИ «МАГРИБУ МАШРИК» В
БУХАРСКОЙ ШКОЛЕ ПЕРЕВОДА**

Аннотация. В данной статье рассматривается переводческая деятельность поэта, переводчика и великого творца С.С.Бухари, занимающего заслуженное место в бухарской школе перевода, и роль перевода книги «Магрибу Маширик».

Ключевые слова: Иоганн Вольфганг Гёте, Магриб Маширик, Запад-Восток, переводчик, мыслитель, творчество, тема, почитание, мотив, суфизм.

**ABOUT THE WORK OF S.S.BUKHARI AND THE TRANSLATION OF HIS BOOK
“MAGHRIBU MASHRIQ” AT THE BUKHARA SCHOOL OF TRANSLATION**

Annotation. This article examines the translation activities of the poet, translator and great creator S.S.Bukhari, who occupies a well-deserved place in the Bukhara school of translation, and the role of translating the book “Maghribu Mashriq”.

Key words: Johann Wolfgang Goethe, Maghreb Mashrik, West-East, translator, thinker, creativity, theme, reverence, motif, Sufism.

Kirish. Buxoroi sharif Imom Ismoil Buxoriy, Abu Hafz Kabir, Abu Ali ibn Sino, Abu Abdulloh Ro‘dakiy, Abdulxoliq G‘ijduvoni (Xojayi Jahon), Orif Revgariy (Xoja Orif Mohitobon), Bahouddin Naqshband, Mirzo Abdulazim Somiy, Hayrat Buxoriy, Ahmad Donish, Xo‘ja Ismatulloh Buxoriy, Abdurauf Fitrat, Sadriddiy Ayniy va boshqa nomi dunyoga mashhur ko‘plab shoiru olimlarga beshikdir. Ana shu tabarruk zaminda azal-azaldan o‘ziga xos adabiy harakatchilik an‘analari shakllangan va uzoq davrlardan buyon davom etib kelmoqda. Buxoro hozir ham mustaqil O‘zbekistonning mahalliy hududlaridagi adabiyot maktablaridan biri bo‘lib, o‘zbek adabiyoti rivojiga hamda xalq ma‘naviyatini oshirishga hissa qo‘shib kelmoqda. Uning XX asr oxiri va XXI asr boshlaridagi rivojlanish bosqichida shu yurt o‘g‘loni, serqirra va zullisonayn ijodkor, mahoratli shoir va tarjimon, tasavvufshunos olim, fidoyi ma‘rifat targ‘ibotchisi Sadridin Salim Buxoriy ilmiy-ijodiy merosining alohida o‘rni bor.

Shoir va tarjimon Sadridin Salim Buxoriy nemis tili mutaxassisligini egallash maqsadida uni chuqur o‘rganishga bel bog‘lar ekan, avvalo, shu tilda ijod qilib, ona tilining nufuzini o‘z durdona asarlari bilan

dunyo miqyosiga ko'targan, shu asosda uni katta mehr bilan ardoqlashini isbotlagan mutafakkir shoir I.V. Gyote ijodini sevib o'rgandi. U Gyoteni faqat ijodkor sifatida emas, balki mohir tarjimon sifatida ham e'zozlab, o'zining Gyote bilan ma'nan va ruhan ichki yaqinligini chuqur his qildi. Buni tarjimonning Gyote ijodini ilmiy-ijodiy o'rganish borasidagi ko'p yillik ijodiy mehnati va erishgan natijalari asosida dalillash mumkin, albatta.

Sadriddin Salim Buxoriyning mutarjimlik sohasidagi mahorati olmonlarning mashhur shoiri Yoxan Wolfgang Gyotening "Mag'rib-u Mashriq" devoni tarjimasini amalga oshirish jarayonida yanada yuqori cho'qqiga erishdi, deyish mumkin. Chunki shoir uni o'zbek tiliga bevosita nemis tilidan o'girdi.

S.S.Buxoriyi jodida G'arb-u Sharq mavzusi va obrazi hamisha bo'rtib turadi. Buning yaqqol isbotini shoirning quyidagi misralari ham tasdiqlay oladi:

*Yakka odam haq bo'lishi mumkin,
Yakka Odam xalq bo'lishi mumkin.
Yakka Odam G'arb bo'lishi mumkin,
Yakka Odam Sharq bo'lishi mumkin.*

Ko'rinyaptiki, S.S.Buxoriy ushbu misralarida Haq//Xalq//G'arb//Sharq so'zlarini o'zaro muvoziy qo'llab, mantiqiy parallelizmni hosil qilmoqda.

Shoir "G'arb-u Sharq devoni" tarkibida keltirilgan "Jaloliddin Rumiyo so'zi" she'ri¹ bir o'rinda ulug' shoir tilidan quyidagi e'tirofni keltiradi:

*G'arb ham o'zim, Sharq ham o'zim,
Nohaq o'zim, haq ham o'zim.²*

Yana bir o'rinda G'arbnig Sharqdan, Sharqning esa G'arbdan o'rgangani ta'kidlangan:

*Qolib Rumiyo, Navoiyo, Halloj,
O'rganmasdan Bedilni,
Singdiribman, onnga, ajabo,
Feyerbax, Kant, Gegelni.
Gegeldan men Rumiyo keldim,
Keldim Naqshbandiyoga,
Vaholanki, Rumiyo dan Gegel
Oziq olgan miyoga.
Boshim tegdi G'arb devoriga,
Neni izlab yelibman?*

*Men mashriqlik Sharqdan G'arbgamas,
G'arbdan Sharqqa kelibman.³*

Shoir G'arb va Sharq ilm-faninigina emas, odob-axloq noramalarini ham tilga olgan:

*G'arbda ayb yo'q fahsh ila zino,
Avrat yopmay yurishar, ammo –
Bunda rashk ayb sanalar ekan,
Ayb sanalar ekan sharm-hayo!*

*Zamon keldi, g'aflatni tark et,
Quyoshday balq o'zingni Sharq et!
Yomondan-da yaxshini farq et,
Ey o'zini unutgan odam!*

*Avliyolar Haqqa xizmat qilgandir,
Avliyolar xalqqa xizmat qilgandir.
Buni bani bashar fayzyob alardan,
Alar G'arb-u Sharqqa xizmat qilgandir.*

*Asrimizda vasvasa hamdam edi,
Odam Ato arabmi, ajam dedi,*

¹ Садриддин Салим Бухорий. Ҳикматдир дунё. Сайланма. Тошкент, 2011, 229-бет.

² Садриддин Салим Бухорий. Ҳикматдир дунё. Сайланма. Тошкент, 2011, 101-бет.

³ Садриддин Салим Бухорий. Ҳикматдир дунё (шеърлар ва ғазаллар). Бухоро, "Бухоро", 2002, 92-бет.

*Odam Ato arab-u turk ham emas,
Olmonu Farang emas, ODAM edi.¹*

S.S.Buxoriy “G‘arb-u Sharq devoni”ning o‘zbek tarjimonlaridan biridir. U nemis tili mutaxassisi bo‘lganligi tufayli bu asar muallifi Gyotening she‘riy olamini yaqindan anglay oldi. Shuning uchun unga bu asarning yana bir o‘zbek tarjimoni Maqsud Shayxzodaga nisbatan yoki Gyotening yana bir mashhur asari “Faust” tarjimoni E.Vohidovdan ko‘ra, “G‘arb-u Sharq devoni”ning sharqona ruhini ifodalash va o‘quvchilarga yetkazish sal oson kechgani ayonlashadi.

Sharqona madaniyat, islomiy qarashlar asosida o‘sib-ulg‘aygan shoir-tarjimonga orttirgan tasavvufiy bilimlari ham yaqindan yordam berdi. Shuning uchun S.Salimovga nemis shoiri Gyote tomonidan “G‘arb-u Sharq devoni”da o‘ziga xos tarzda talqin qilingan Qur‘on motivlari, so‘fiylik g‘oyalari “ochish” u qadar qiyin kechmadi. Lekin Gyote favqulodda keng tafakkur egasi va Sharq dunyoqarashining buyuk ixlosmandi bo‘lsa-da, baribir, g‘arb dunyoqarashi vakili edi. Shu sababdan uning devonida sharqona motivlar g‘arbona she‘riyat texnikasi va tamoyillari asosida ifodalangani sezilib turadi.

Ma‘lumki, Gyotening “G‘arbu Sharq devoni” turli tillarga tarjima qilingan. Ingliz, rus kabi bunday tarjimalar orasida devonning o‘zbekcha tarjima variantlari ham borligi quvonarlidir. Bunda o‘zbek tarjimonlari Sharq xalqlarining madaniyati, urf-odatlari, muhiti, sharq ruhini yaxshi bilganlari uchun boshqalarga qaraganda birmuncha muvaffaqiyatli tarjimaga erisha olganlar. Ammo bu muvaffaqiyat ba‘zi o‘rinlarda nisbiyligi anglashiladi. Jumladan, devon tarjimasining ayrim o‘rinlarida adekvat tarjimaga erishilmaganini inkor etib bo‘lmaydi. Bu holat iste‘dodli shoir va mutaxassis-tarjimon bo‘lishiga qaramay, S.Salimovda faoliyatida ham kuzatiladi. Bu esa devonning murakkab mazmun va shaklga egaligi bilan bog‘liqdir.

Devon bir necha lirik sikllardan tarkib topgan. Ular “noma” shaklida bir-biri bilan mantiqan ulangan. Asarning “Hijrat” deb boshlanuvchi qismi uning umumiy ohangi, ruhi, tasvir va she‘riy motivlari dunyosiga olib kiradi. Shoir bunda arabcha “hijrat” so‘zini shunchaki qo‘llamagan. Bu bilan u 622-yilda Muhammad payg‘ambarning Makkadan Madinaga qochib ketish, ya‘ni, ko‘chish voqeasiga ishora qilish orqali o‘zining 1788-yilda Veymarning zulm muhitidan qochish istagini bildirgan.

Gyote Sharqqa xayolan sayohat qiladi. U Sharqda o‘zini musulmon qiyofasida tasavvur qiladi. Bu bilan shoir hayot bir joyda turmasligini, doimiy harakatda ekanligini, inson hayoti ham o‘zgaruvchan, o‘tinchiligini ta‘kidlashga urinadi.

Devon tarkibidagi she‘rlar masnaviy shaklidagi a-a, b-b, c-c va hokazo juft qofiyali nazmiy tizimda yaratilgan. Hajmi qirq ikki yarim misra, yigirma ikki baytdan iborat.

Devondagi ilk satrlar ikki dunyo G‘arb-u Sharqning qarama-qarshi manzarasi ifodasi bilan boshlangan. Shoir o‘ziga Sharqdan ma‘naviy ko‘mak izlaydi. U devonni sharq asarlari namunasida qurdi. U ko‘p qatlamli va ko‘p qirrali asardir. Xususan, u tasavvufiy ruhda bo‘lgani uchun mazmunini anglashda tarjimonning Qur‘oni karim, Hadis va tasavvuf haqida tasavvurga ega bo‘lishi shart hisoblanadi.

Gyotening “Qo‘shiqchi kitobi”dagi “To‘rt manfaat” she‘rini o‘zbek tarjimoni N.Muhammadiyev Qur‘oni karim asosida to‘g‘ri yetkaza olganligini alohida ta‘kidlash lozim.

Gyote sharq xalqlarining urf-odatlarini yuksak qadrlagan, u ko‘chmanchi badaviylar hayotini va islomgacha bo‘lgan “Moallakat” she‘riyatini o‘rgangan, shu bois arablarning turmush tarziga bag‘ishlangan “To‘rt qul” she‘ri qiziqarli o‘qiladi. Bu she‘r “To‘rt azhib sovg‘a” nomi bilan N.Muhammadiyev tarjimasida nashr etilgan. Unda Alloh taoloning arabga bergan to‘rtta “mol”iga ishora qilinadi. Birinchidan, bu salla, muqaddas libos, balki kafandir. Shariatga ko‘ra, har qanday musulmon kafanga o‘ralgan holda dafn etilishi kerak, kafansiz dafn qilish katta gunoh hisoblanadi, shuning uchun salla jangchilar va ko‘chmanchilar uchun kafan o‘rnini egallagan. Ikkinchidan, bu hamma joyda o‘rnatilishi mumkin bo‘lgan chodir. Uchinchidan, bu qilich devordan qattiqroq va dushmanlardan himoya qiladi. To‘rtinchidan, bu har qanday ayolni o‘ziga jalb qila oladigan qo‘shiq. Tarjimon N.Muhammadiyev she‘r mazmuniga chuqur kirib, uni o‘zbek tilida yetarlicha takrorlay olgan. Uning badiiy shaklidagi tarjimasini asliyatga mos keladi, chunki asl nusxada ab, ab qofiyasi tanlangan.

A.Allaberganov fikricha, N.Muhammadiyev asl nusxadan tarjima qilmagan, balki V.Levik tarjimasidan foydalangan. Shunday bo‘lsa-da, unda Gyote intonatsiyasi, bayt va ritmi, Gyote qo‘llagan an‘anaviy sharqona atributlar, milliy obrazlar to‘g‘ri aks ettirilgan. “To‘rt qul” she‘rida “Salla – toj, chodir – devor, qilich – panjara, qo‘shiq – harf” degan arab maqoliga asoslanilgan. Gyote bu maqolning mazmunini ochib beradi.

¹ Садриддин Салим Бухорий. Бухорога Бухоро келди (шеърлар). Тошкент, “Маънавият”, 1999, 32-бет.

Gyotening she'riy satrlarida esa hayotni tasdiqlovchi pafos singib ketgan. N.Muhammadiyev ham M.Shayxzoda kabi V.Levikga ergashib, Gyote she'rining asosiy g'oyasini qamrab olishga muvaffaq bo'lgan.

S.S.Buxoriy tarjimasida Hofizga Gyotening e'tiqodi, unga "pir", o'zini esa "murid", "izdosh", "Shayx Pir shogirdi" hisoblashi, oralaridagi xayoliy "ustoz" va "shogird"lik tushunchalari tasavvufning qoidalari asosida yoritilgan:

Asliyatda	V.Levikda	S.Salimovda
Und mag die ganze welt versinken Hafis, mit dir, mit dir allein! Will ich wetteifern! Lust und Pein Sei uns der Zwillingen gemein! Wie du zu lieben und zu trinken, Das soll mein Stolz, mein Leben sein ¹ .	И что мне целый мир? Судбою Тебе да уподоблюс я! Хафиз, мы будем как друзья! Сквоз бол и радость бытия, Любов и хмел пройдут с тобою, И в этом счастье – жизн моя ² .	Menga olam g'ami bilki, abasdur, Aë, Hofiz! Agar sen birla bo'lsam, Ki, faxru iftixorim sen, havasdur Seningday g'am chekib, sen kabi kul-sam. Murodim may ichib sen birla bahsdur. Seningdek sevsamu so'ng mayli o'lsam. ³

Ko'rinyaptiki, V.Levik tarjimasida Hofiz bilan do'stlashish ma'nosi anglatilmoqda. Bu esa Gyote she'rining asl ma'no-mazmuniga to'liq mos kelmaydi. Chunki Gyote Hofizni o'ziga ustoz, o'zini esa undan o'rganuvchi shogird qiyofasida berishni ko'zda tutgan.

Keltirilgan yuqoridagi parchada "ganze", "versinken", "Zwillingen" so'zlari ham unchalik to'g'ri tarjima qilinmagan. S.S.Buxoriy esa bu o'rinda asliyatdagi bu kabi so'zlarning sinonimik variantlarini, mos ekvivalentlarini topib, shu orqali adekvat tarjimaga erisha olgan. Parchadagi "Und mag die ganze welt versinken" misrasini tarjima qilishda S.S.Buxoriy "g'ami abasdur" ("behuda yig'lash") birikmasini kiritib, tarjimaning semantikasiga putur yetkazmagan holda, uni tovush jihatidan asl nusxaga yaqinlashtirgan. U asl matnda "may" so'zi bo'lmasa-da, tasavvufga xos "may", "ishq", "abadiylik" kabi tasavvufiy tushunchalarni keltirib, asar mazmunini ochishga harakat qilgan. Mastlik holatida insonlarning Haqqa erishishi, inson o'zi uchun abadiylik eshiklarini ochishi tasavvufiy ruhda yoritilgan. Shu asosda shoir-tarjimon Gyote va Hofizning "muhabbat" bilan birlashgan do'st, Pir-u Murshidlar ekanini ta'kidlagan.

Asar ma'nosi ichki jihatdan "jannat" mavzusi bilan ham bog'langan. Bu mavzu devonning asosiy mavzulardan biridir. Gyote fikricha, "jannat ostonalariga uchib borish", "abadiylikka erishish" uchun, eng avvalo, donishmandlik bilan xalqqa xizmat qilish, xalq baxti uchun jonini fido qilishga tayyor bo'lmoq lozim. Bu g'oya "G'arb-u Sharq devoni"ning "Kirish" qismidan boshlanib, so'nggi kitobi – "Jannat kitobi"da yanada chuqurlashtirilgan. Agar devonda "Hijrat" she'ri muqaddima bo'lsa, "Jannat kitobi" epilogdir. Unda o'zga olamga borgan insonni jannat darvozalarida qorovul bo'lib turgan go'zal hurlar savol-javob qiladi. Ular iymon uchun kurashda jon fido qilgan, payg'ambarga fidoyi bo'lgan, butun umri davomida haqiqat, ezgulik va adolatni himoya qilishga intilgan kishilargagina mangu hayotga yo'l ochadi. Xuddi shunday Gyote jannat eshiklarini taqillatib borganda, hurlar uning ham Oллоhga sodiqligini tekshiradi. Shunda shoir quyidagicha javob beradi:

Asliyatda	V.Levikda	S.S.Buxoriyda
Nicht so vieles Federlesen Lass mich immer nur herein; Denn ich bin ein Mensch gewesen, Und dass heisst ein Kämpfer sein. ⁴	Распахни врата мне шире, Не глумис над пришлецом, – Человеком был я в мире, Это значит – был борцом. ⁵	Takallufsiz gaplar deding, Benafdur yo'lim tusmoq. Men haqiqiy Inson edim, Kurashuvchi – bu demak. ⁶

Bunda S.S.Buxoriy "Lass mich immer nur herein", "Manga kirishga ruxsat ber" mazmunidagi iltimos ohangli misrani "Benafdur yo'lim tusmoq" deya, ogohlantirish mazmunida, sokin ohangni ko'tarinki ohangga o'zgartirib ifoda etgan. Agar ushbu tarjima asliyat bilan solishtirilsa, undagi so'zlar asl nusxaga mos kelmasligi ma'lum bo'ladi. Lekin tarjimon asliyatga ijodiy yondashgan va ma'noni saqlab qolgan.

¹ Johann Wolfgang von Goethe. West – östlicher Divan. Stuttgart.

² В.В.Левик. Гёте. Из "Западно-восточного дивана". Изд. "Наука", Москва, 1988, с. 29.

³ Йохан Вольфганг Гёте. Фарбу Шарк девони. Олмон тилида Садриддин Салим Бухорий таржимаси. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент, 2010, 29-бет.

⁴ Johann Wolfgang von Goethe. West – östlicher Divan. Stuttgart.

⁵ В.В.Левик. Гёте. Из Западно-восточного дивана. "Наука", Москва, 1988, с. 32.

⁶ Йохан Вольфганг Гёте. Фарбу Шарк девони. Олмон тилида Садриддин Салим Бухорий таржимаси. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент. 2010, 36-бет.

Xulosa qilib aytganda, S.S.Buxoriy nemis, rus, fors-tojik shoirlari ijodidan ko‘plab she‘riy tarjimalar qilgan mutaxassis-tarjimon. She‘riy tarjima esa murakkab jarayondir. Bunda “mutlaq tarjima”ga erishish har qancha qiyin bo‘lmasin, S.S.Buxoriy o‘zi bevosita shoir va mutaxassis tarjimon sifatida buning uddasidan chiqdi. She‘riy tarjima me‘yorlarini bilgan shoir va tarjimon S.S.Buxoriy aksar hollarda adekvatlikka erisha olgani kuzatiladi. Sadridin Salim Buxoriyning bevosita nemis, rus, fors-tojik tillaridan qilgan dastlabki tarjimalari turli gazeta va jurnallarda e‘lon qilingan, adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Makhdumova M.M. Fundamentals and ideological content of the creation of Y.V.Goethe’s “West-east collection of poems”. Scientific reports of Bukhara state University. 2021, 5–6(87/88) (Scopus).
- (2). Makhdumova Muattar. Sadridin Salim Bukhariy’s Role in the Development of the literary Environment of Bukhara in the Late xx and Early xxi Centuries. Euro-Asia Conferences, 2021, p. 92–94.
- (3). Makhdumova M.M. “Skill of Translating Mystical Ideas in Sadridin Salim Bukhari's “G‘arb-u Sharq Devoni (West-East Devon)”. Pindus Journal Of Culture, Literature, and ELT. 2021, 1, r. 153–157.
- (4). Makhdumova M.M. Preservation of Originality in the Translation of Goethe's Work. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 2020.
- (5) Махмудова М.М. Эффективные методы перевода (на примере перевода Гёте). Вестник науки и образования. 2019/2/25. ISSN 2541–7851.
- (6). Makhdumova M.M. The Mystical Ideas in the “West – East Office” are Translated by Sadridin Salim Bukhari. Indonesian Journal of Innovation Studies. Vol. 18 (2022), April, 2022.
- (7). Mahmudova M.M. Gyote ijodida sharqona mavzularning badiiy talqini. “Ilm sarchashmalari”, Urganch, 10-son, 2019, 139 – 142-betlar.
- (8). Mahmudova M.M. Y.V.Gyote. “G‘arb-u Sharq devoni”ning Maqsud Shayxsoda va S.S.Buxoriy tarjimalariga xos xususiyatlar.”Ilm sarchashmalari”, Urganch, 1-son, 2021, 166 – 171-betlar.
- (9). Machmudowa M.M. Johann Wolfgang Goethe und sein West-Ostlicher Divan”//Tilning leksik-semantik tizimi, qiyosiy tipologok izlanishlar va adabiyotshunoslik muammolari materiallari bo‘yicha ilmiy-amaliy maqolalar to‘plami. Buxoro, “Durdona” nashriyoti, 2020, 133 – 137-betlar.
- (10). Mahmudova M. Cadridin Salim Buxoriyning nemis tilidan badiiy tarjimalari. Qiyosiy adabiyotshunosli, chog‘ishtirma tilshunoslik va adabiyotshunoslik: muammo va yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, Buxoro, 2020, 273 – 277-betlar.
- (11). Maxmudova M.M. Sadridin Salim Buxoriyning tarjimon bo‘lib shakllanish omillari. Qiyosiy adabiyotshunoslik: o‘tmishi, buguni, istiqbollari. Buxoro, 2020, 126 – 130-betlar.
- (12). Mahmudova M.M. S.S.Buxoriyning Gyote ijodidan tarjimalarida asliyatning saqlanishi. Ta‘lim tizimida chet tillarni o‘rganishning zamonaviy muammolari va istiqbollari. Buxoro, 2020, 5 – 6-mart, 264 – 266-betlar.
- (13). Mahmudova Muattar. Sadridin Salim Buxoriyning tarjimon bo‘lib shakllanish omillari. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti. Qiyosiy adabiyotshunoslik: o‘tmishi, buguni, istiqbollari. Toshkent, 2020, 6-noyabr, 126 – 128-betlar.
- (14). Mahmudova M.M. “G‘arb-u Sharq devoni”dagi tasavvufiy g‘oyalari Sadridin Salim Buxoriy tarjimasida. «Til, adabiyot, tarjima, adabiy tanqidchilik: zamonaviy yondashuvlar va istiqbollar» xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Buxoro, 2022, 190 – 193-betlar.
- (15). Mahmudova M.M. “G‘arb-u Sharq devoni”dagi tasavvufiy g‘oyalarni tarjimada berishda Sadridin Salim Buxoriy mahorati”. Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik: muammo, yechim va istiqbollar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani, Buxoro, 2021, 277 – 282-betlar.

Меликова Мартаба Нумоновна (Самаркандский государственный институт иностранных языков, доктор философских наук (DSc), доцент, заведующая кафедрой “Гуманитарных наук и информационных технологий”; e-mail: martaba.m@rambler.ru)
СОЦИАЛЬНЫЙ ДЕТЕРМИНИЗМ В ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДАХ НАВОИ

***Аннотация.** Данная статья посвящена анализу социальных детерминант в философском наследии Алишера Навои. Навои попытался в своих размышлениях выяснить причину социальных детерминант, которым были подвержены члены сообщества. Исследуя причины социального неравенства Навои на протяжении всей своей деятельности на государственных постах, старался помочь обездоленным людям, всячески поддерживал талантливую молодежь.*

***Ключевые слова:** детерминизм, общество, социальные слои, неравенство, правитель, гуманизм*

NAVOIYNING FALSAFIY QARASHLARIDA IJTIMOY DETERMINIZM

***Аннотация.** Ushbu maqola Alisher Navoiy falsafiy merosidagi ijtimoiy determinantlar tahliliga bag‘ishlangan. Navoiy o‘z mulohazalarida jamiyat a‘zolarining qaysi ijtimoiy belgilovchi omillarga duchor*

bo'lganligi sababini aniqlashga harakat qilgan. Ijtimoiy tengsizlikning sabablarini o'rganar ekan, Navoiy davlat idoralaridagi faoliyati davomida nochor aholiga yordam berishga harakat qildi, iqtidorli yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatladi.

Kalit so'zlar: *determinizm, jamiyat, ijtimoiy qatlam, tengsizlik, hukmdor, gumanizm.*

SOCIAL DETERMINISM IN THE PHILOSOPHICAL VIEWS OF NAVOI

Annotation. *This article is dedicated to the analysis of social determinants in the philosophical heritage of Alisher Navoi. Navoi tried in his reflections to find out the cause of the social determinants to which members of the community were exposed. Investigating the causes of social inequality, Navoi, throughout his activities in government positions, tried to help poor people and supported talented youth in every possible way.*

Key words: *determinism, society, social strata, inequality, ruler, humanism.*

Введение. Исследование социальных детерминант позволяет выяснить причины социальных явлений, социального неравенства людей. Исследуя причины социальных явлений, неравенства людей в обществе, многие ученые пытались выстроить свою концепцию об изменении существующего положения вещей, сделать людей равными друг другу, искоренить бедность, сделать общедоступными социальные блага для всех членов общества. Не исключает вопросы социального характера в своих произведениях и великий сын узбекского народа Алишер Навои. В трудах Алишера Навои были освещены вопросы социально-политического, общественно-экономического развития страны в XV веке. Во многом мысли поэта находили свой отклик в трудах и идеях его наставника Абдурахмана Джами.

Навои прошел очень сложный путь в своей жизни, часто сталкивался с несчастьем, бедностью и нуждой простых людей. Очень часто он пытался противостоять этим явлениям в социальной жизни, пытался найти разгадку того почему одни живут хорошо, а другие – нет. И сам того не осознавая, Навои коснулся многих насущных проблем, над которыми занимаются многие исследователи. Говоря о причинах и целях написания данного трактата, поэт писал, что, побывав в различных местах, он повидал разных по рангу и званию, социальному положению людей, выяснил кто из них совершает благие поступки, а кто погряз в грехах. Изранен был Навои душой от столкновения с людским коварством, но благосклонность настоящих людей помогла ему поверить в высшее предназначение человека в этом мире. И потому Навои попытался в своих размышлениях выяснить причину социальных детерминант, которым были подвержены члены сообщества. Исследуя причины социального неравенства Навои на протяжении всей своей деятельности на государственных постах, старался помочь обездоленным людям, всячески поддерживал талантливую молодежь.

Обзор литературы. Философским трактатом, имеющим ярко выраженную социологическую трактовку, было произведение Навои «Возлюбленный сердце». В ней Навои дает классификацию социальных слоев общества, давая им точную характеристику, попутно делая замечания и давая духовно-нравственные установки. Этот трактат во многом перекликается с такими произведениями как «Кутадгу билик», написанной Юсуфом Хос Хаджибом, «Книге о счастье»–«Саодатнаме», написанной Насиром Хосровом, «Гулистаном» и «Бустаном», написанных Саади, «Бахаристаном», чье авторство принадлежит Джамии.

Методология исследования. В данном исследовании были использованы такие методы и средства научного познания, как анализ и синтез, комплексный и системный анализ, герменевтический подход и экзистенциальный метод познания, сравнение концептуальных теорий.

Анализ и результаты исследования. Исследование социальной структуры общества Навои начинается с подробного анализа такой социальной группы как правители, которые по мнению мыслителя должны быть справедливыми, дабы уметь управлять людьми, быть мерилем справедливости и порядка в обществе. Эта идея о справедливом правителе вытекает из сложившейся в тот период междоусобной борьбы за престол между потомками Тимура, что привело некогда мощное государство к упадку и обнищанию. Правителей Навои подразделяет на хороших и плохих. Поступки хороших правителей Навои одобряет, злые помыслы и поступки плохих осуждает. В своих трудах мыслитель призывает правителей сеять зерна справедливости и добра:

«Ты знай: вершина мудрости земной

В искусстве управления страной.

Пусть для народа шах добро творит,

И за добро творца благодарит». [1;12 с.]

Навои также делит чиновничий аппарат на хороших и плохих, считая, что окружение правителя бывает под стать правителю, и если правитель справедлив, то и его подданные будут сочувствовать положению народу, а если правителя не интересуют судьбы людские, то и его подчиненные будут думать лишь о своем довольствии: «Справедливый царь подобен зеркалу, несправедливый на его обратную сторону похож; тот озарен, как светлое утро, у этого сходство с ночной темнотой найдешь. . . Если у него и визирь негодяй, как он, – это все равно, что Хаман и Фараон» [4;14 с.].

Навои положительно относится к купцам, считая их деятельность полезной для развития экономики страны, насыщения товаром рынков, таким образом полагая, что предпринимательство призвано стать основой стабильности экономического развития страны. Он призывает купцов занимаясь своим делом, не забывать о помощи неимущим, так как это способно привести общество к социальной справедливости, когда неимущие смогут рассчитывать на чью бы то ни было помощь [1;35 с.]

С большой теплотой и восхищением Навои отзывается об основной массе населения своей страны – земледельцах, считая их основой экономики страны, видя в них мощную общественную силу, которая способна создавать материальные блага для общества. Навои видит красоту мира, духовный капитал, радость от труда в деятельности крестьян. Все в обществе пользуются теми плодами, которые создает земледелец. Навои с большой любовью описывает те благодеяния, которые возложены на простого земледельца: это посев и уборка урожая, чьи руки способны выращивать райские плоды [1;35–36 с.].

С большой любовью и трепетом Навои отзывается об учителях, их очень трудной и многосложной задачей по обучению, призывая всех уважать и почитать их, ученик своими знаниями обязан всецело своему учителю, которого почитать принято даже правителям. И если ученик пусть даже судья или шейх, является способным в своем деле, им будет доволен и учитель, и сам бог [4;25 с.]. Навои пишет, что человек, который постиг тайны знаний, не в состоянии отплатить за эти знания пусть даже тысячами кладов своего учителя: «Ученик обязан всем своему учителю, услужить ему подобаает даже повелителю. Хотя бы учеником был судья, если доволен им учитель, будет доволен сам Бог» [4;25 с.].

Социальную структуру общества Навои подразделяет на более чем 30 сословий, некоторых из них он считает полезными для общества, а к некоторым он относится с большой ненавистью и неприязнью, считая их недостойными называться людьми. В своем трактате Навои подробно описывает социальную структуру общества, выделяя в нем и более противоречивые по своему характеру слои, к которым следует отнести, например, головорезов, подонков общества, бродяг и скитальцев, нищих, кутил [4;25 с.].

Навои ратует за свободное, основанное на праве государство, где у руля правления стоит правитель-гуманист, всячески поддерживающий своих подданных, заботящийся об их благоденствии. Эти идеи находят свое выражение во многих произведениях Навои, среди которых можно выделить поэмы «Стена Искандара», «Фархад и Ширин», «Смятение праведных», «Тарихи мулуки Ажам» («История иранских шахов») [7], «Тарихи анбиё ва хукамо» («История пророков и правителей») [7], где он делится своими мыслями о том, каково должно быть управление страной, причем некоторые из них воплощает на практике будучи на службе при дворе Султана Хусайна Байкары.

Большое внимание вопросам социальной справедливости были посвящены также и многие работы Алишера Навои. На формирование идейного мировоззрения Алишера Навои большое влияние было оказано со стороны Абдурахмана Джамии, который пропагандировал тасаввуф. Вопросы социальной справедливости нашли свое отражение в многочисленных трудах Абдурахмана Джамии, к которым следует отнести «Бахаристан», «Золотую цепь», «Книгу мудрости Искандара» и многие его произведения. В этих произведениях Джамии горячо проповедует идеи социальной справедливости, которые должны были восторжествовать для того, чтобы все люди были счастливы [9,10].

Мировоззрение Алишера Навои было подвержено влиянию тасаввуфа, идейных воззрений его учителя и наставника Абдурахмана Джамии. Во многих своих произведениях Навои писал о справедливости, гуманизме, милосердии, необходимости помогать нуждающимся людям.

Эпоха, в которой жил Навои была очень сложной. Куда бы ни пал взор поэта, – повсюду царил несправедливость, бесправие и мракобесие. Мыслитель сетует о том, что в мире помимо добра, есть зло и грехи. Добро он сравнивает с тайником, который открыт для познания этой добродетели всеми людьми. Очень много плохого в мире сокрушается Навои, добра и правды очень мало в мире:

«Плохого много, тонет мир во зле,

*Добра и правды мало на земле.
Не может злобный див Коран читать,
У низких сердцем правды не узнать.
Презрение к добру — природа злых,
Махни на них рукой, уйди от них». [1;158 с.]*

Несправедливых правителей Навои сравнивает со злодеями, главной целью которых является опустошение страны, плохой правитель пытается обездолить народ, превратить процветающие города в руины. А если и правитель, и его визирь имеют такие качества, то народ страдает еще больше. Он уподобляет таких правителей и их чиновников страшным болезням, подобных холере и чуме, которых боится человек:

*«Подобен раю, светел и высок
Для пиршества украшенный чертог.
Но в киноварной росписи его
Алеет кровь народа твоего.
Завеса, чья неслыханна цена,
Не из парчи — из жизней соткана.
Украшен жемчугами твой шатер, —
Ты у народа отнял их, как вор!
Чтоб яшму взять для арки и стены,
Гробницы древние разорены». [1;54 с.]*

В образе Искандара как правителя в поэме «Стена Искандара» мы видим правителя, который презирает золото и богатства, называя стремление к ним большим преступлением. Сокровищем своим он считает свой народ, свое войско, и тот человек действительно правитель, у кого народ живет в достатке и мире. И от обладания золотом и серебром человек становится алчным и безрассудным в своих поступках по отношению к людям. Навои призывает правителей быть благосклонным к своим подданным:

*«Народ — твой сад. Будь мудрым, Садовод!
Будь, пастырь, добрым! Стадо — твой народ.
Пастух задремлет — волки нападут,
Урон великий стаду нанесут.
Забросишь сад — засохнут деревья
И пригодятся только на дрова.
Благоустраивай и орошай Свой сад!
Волков от стада отгоняй!» [3;335 с.]*

В поэме «Смятение праведных» Навои поднимает очень насущные проблемы, связанные с существовавшим в тот период в Хорасане общественно-политическим строем, выражено его негативное отношение к феодальным отношениям, несправедливости, гнету и насилиям, которым подвергался человек. Здесь Навои выражает свои социальные идеи о преобразовании, модернизации существовавших отношений в обществе. Навои указывает на то, что бог создал всех равными друг другу, как и все после смерти он обретет покой в земле, и как все он такой же невежественный, не познавший своей самости человек:

*«Да, здесь ты — царь, но царь на краткий срок...
«Так осчастливь людей!» — сказал пророк.
Божественных велений череда
Несметна. Друг народу — будь всегда!» [3;51 с.]*

Выводы. Поэт критически относится к общественно-политическому строю своей эпохи, воспринимает мир как постоянную борьбу между добром и злом. Навои верит, что для того, чтобы возторжествовала справедливость, во главе страны должен стоять мудрый правитель, чей образ он представил во многих своих произведениях был выражен как некая образцовая личность в облике Искандара. Главные качества правителя Навои видит в чести, мудрости, щедрости, могуществе. Они должны были содействовать стабильности государственной власти, которая была особенно актуально во времена междуусобной борьбы за престол между потомками Тимура.

Список использованной литературы:

(1). Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Смятение праведных. Том III, Т., 1968, с. 12.

- (2). Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Фархад и Ширин. Т IV, Т., 1968, 408 с.
- (3). Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Стена Искандара. Т VII, Т., 1968, 414 с.
- (4). Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Возлюбленный сердце. Т X, Т., 1970, с. 7.
- (5). Алишер Навоий. Тарихи мулуки ажам. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 16 том, Т., “Фан”, 2020, 329-бет.
- (6). Алишер Навои. Собрание сочинений в 10 томах. Стена Искандара. Т VII, Т., 1968, с. 414; с. 335.
- (7). Алишер Навои. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Тарихи анбиё ва хукамо. 16 том, Т., “Фан”, 2000, 329-бет.
- (8). Алишер Навои. Притчи. Электронный ресурс: [https://www.google.co.uz/search?sxsrf=APw_XEdeOAB1tIjR0I24WFyKTWEmJjBwvaA:1683268758691&q=https://n.ziyouz.com/books/uzbeklib_ru/uzbekskaja_klassic_heskaja_literatura/Alisher%2520+Navoiy.%2520+Pritchi.pdf?ysclid%3Dlh9bkm2r13205915214&spell=1&sa=X&ved=2ahUKewiskLHjyN3-AhUR_SoKNWAsB1cQBSgAegQICRAB]
- (9). Джамии Абдурахман. Лирика. Поэмы. Весенний сад. Душанбе. Адиб. 1989, 654 с.
- (10). Джамии А. Золотая цепь. Избранные произведения. Л., “Советский писатель”, 1978, 656 с.
- (11). Ельмеев В.Я. Социологический метод: теория, онтология, логика. СПб, “Петрополис”, 1995, с. 144; с. 85.
- (12). Кевбрин Б.Ф. Развитие. Детерминизм. Закон. М., МУПК, 1998, 244 с.
- (13). Огородников В.П. Познание необходимости. Детерминизм как принцип научного мировоззрения. М., “Мысль”, 1985, с. 177.

Tuxtasinova Nigina (O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD; E-mail: nigina.tuxtasinova@gmail.com)
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АГИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

***Аннотация.** Данная статья посвящена изучению агиографических произведений, в которой основное внимание уделяется научным взглядам и исследованиям ученых всего мира в этой области. Исследование показало, что зарубежными учеными сделано много исследований в области агиографических произведений, их языка, стиля, литературных и диалектных вариантов, лингвистических и неязыковых факторов, исторических и этимологических основ. Также было исследованы учения святых, пророков, пиров, их жизнь и деятельность. Несмотря на наличие крупных монографических и исследовательских работ по изучению агиографических произведений в узбекском языкознании, нужно отметить первые шаги, сделанные в узбекском переводоведении, которые являются требованием науки.*

***Ключевые слова:** агиография, агиология, ономастика, экклезионим, сакральная ономастика, агиотопоним, эортоним, иконим, теоним, исламская агиография.*

AGIOGRAFIK YO‘NALISHDAGI TADQIQOTLARNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola ajiografik asarlarni o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda butun dunyo olimlarining ushbu sohadagi ilmiy qarashlari va tadqiqotlariga e‘tibor qaratilgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, xorij olimlari ajiografik asarlar, ularning tili, uslubi, adabiy va sheva variantlari, lingvistik va nolingvistik omillar, tarixiy va etimologik asoslari bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borganlar. Avliyolar, payg‘ambarlar, pirlar o‘g‘itlari, ularning hayoti va faoliyati ham organildi. O‘zbek tilshunosligida ajiografik asarlarni o‘rganishga oid yirik monografik va tadqiqot ishlari mavjud bo‘lishiga qaramay, fan talabi bo‘lgan o‘zbek tarjimashunosligida qo‘yilgan dastlabki qadamlarni qayd etish zarur.*

***Kalit so‘zlar:** ajiografiya, ajiologiya, onomastika, ekklezionim, marosim onomastikasi, ajiotoponim, eotonim, ikonim, teonim, islom ajiografiyasi.*

SOME COMMENTS ON HAGIOGRAPHIC STUDIES

***Annotation.** This article is dedicated to the study of hagiographic works, which focuses on the scientific views and research of scientists around the world in this area. The study showed that foreign scientists have done a lot of research in the field of hagiographic works, their language, style, literary and dialectal variants, linguistic and non-linguistic factors, historical and etymological foundations. The teachings of the saints, prophets, feasts, their lives and activities were also studied. Despite the presence of large monographic and research works on the study of hagiographic works in Uzbek linguistics, it is necessary to note the first steps taken in Uzbek translation studies, which are a requirement of science.*

***Key words:** ajiography, ajiology, onomastics, exclusion, sacral onomastics, ajiotoponym, eortonim, icon, theonym, Islamic ajiography.*

***Введение.** В истории узбекской классической литературы существует ряд произведений, которые играют важную роль в этапах развития определенного периода и в развитии нашей литера-*

турной критики. До двадцатого века мышление людей невозможно было представить без ислама, нашей священной религии. Хорошо известно, что моральные принципы ислама сыграли ведущую роль в статусе тех, кто достиг духовной зрелости до этого периода. Следовательно, прославление человеческой личности в ряде произведений показывает, что наше национальное мышление находится в гармонии с ведущими тенденциями общечеловеческих идей.

В мировой литературе часть литературных произведений прошлых веков трактуется как агиографический жанр, и по этой теме было проведено множество исследований.

В последние годы проведено комплексное изучение исторических ценностей, восстановление культурно-просветительского наследия в Узбекистане, жития святых, старцев, пророков, сподвижников, правителей, шейхов, а также священных мест и исторических памятников. Большое значение придается созданию целостных научных монографий по данной теме. Это связано с тем, что в узбекском переводоведении недостаточно научных исследований, посвященных сравнительному изучению религиозных и литературных произведений, то есть агиографических произведений. В действительности с распространением ислама в Средней Азии многие произведения были созданы на арабском, персидском и турецком языках. Эти работы содержат много исторической информации о жизни пророков, сподвижников, правителей, месте и времени, в которых они жили. Много агиографической литературы написано о шейхах, правителях и суфиях разного уровня. Десятки исторических произведений искусства, отражающих жизнь и творчество Наджмиддина Кубро, Ахмада Яссави, Хаджи Бахауддина Накшбанди, правителей Ходжи Ахрора, хранятся в библиотечных фондах Узбекистана. Количество исследований, посвященных представителям секты Накшбанди превышает сотню.

Литература по теме исследования (Literature review). Следует отметить, что есть лирические и эпические произведения талантливых писателей XVII–XIX веков, таких как Боборахим Машраб, Боботож Санони, Толибходжа, Нишотий, Фузулий, Мирзо Бедил, Хувайдо которые являются огромным сокровищем нашего художественного творчества. Такие произведения необходимо изучать научно и определять особенности агиографической литературы. Так как перевод этих произведений на иностранные языки позволяет представителю другой культуры наслаждаться исламскими агиографическими произведениями. Хотя мусульманская агиография является частью мировой агиографической литературы, такие произведения также являются частью мистической литературы. Однако, многие пласты нашей агиографической литературы, включая мистическую литературу, письменные памятники и большинство поэтических и прозаических источников, еще полностью не исследованы. Хотя лишь некоторые из них переведены на иностранные языки, эти работы все еще ждут своего лингвистического изучения.

Мы решили сначала изучить работы, посвященные изучению агиографической литературы, чтобы объяснить суть значения этого термина и изучить, как он приводится в различных словарях. Хотя эта наука очень хорошо развита за рубежом, в словарях, энциклопедиях и источниках, опубликованных в Узбекистане, нет ничего, кроме краткого описания. Следует отметить, что узбекское толкование этого термина не встречается ни в «Толковом словаре узбекского языка», ни в словарях лингвистических терминов, ни в словарях перевода. Даже в «Исламской энциклопедии» нет толкования терминам агиография или агиология [10]. Только в «Кратком словаре фольклорных терминов» термин агиология определяется следующим образом: Агиология – это общее название рассказов и эпосов, посвященных жизни пророков, святых и религиозных деятелей. Такие эпосы, как «Бобо Равшан» и «Иброхим Адхам», являются примерами этого [17;4 с.]. В «Русско-узбекском толковом словаре литературных терминов» агиография интерпретируется как агиография (от гр. *hagios* – святой, божественный и *grapho*– пишу) истории и повествования, подтверждающие жизнь и приключения пророков и святых») [1;21 с.].

Мы попытались изучить словари зарубежных ученых в этой области. В словаре русского языка, изданном под редакцией А.П.Евгеновой, термин агиография определяется следующим образом:

Агиография- ж. Жизнеописания лиц, объявленных церковью святыми, как один из основных жанров литературы средневековья; житийная литература [15]:

В словаре Т.Ф.Ефремовой этот термин описан таким образом:

Агиография, -и, ж. Вид христианской литературы, содержащий жизнеописания “святых”. (от греч. *ἅγιος*- святой и *γράφω*-пишу [23].

Толковый словарь русского языка под редакцией С.А.Кузнецовой объясняет термин агиография следующим образом: агиография ж. (от греч *hagios* – святой, *grapho*, – пишу). Вид христианский литературы, содержащий жизнеописания святых [11].

В словаре Б.И.Кононенко даётся следующее толкование: агиография жития святых: повествования о жизни и подвигах людей, признанных церковью святыми [12].

Во всех словарях, о которых говорилось выше, термин агиография происходит от греческого слова «*agio*» – «священный»+*gráphō* «пишу» – произведение о жизни и деятельности святых, священников, то есть исторической, культурной и религиозной литературе. В русской литературе есть термин «житийная литература», что означает агиография. Следовательно, агиографическое произведение – это, прежде всего, произведение, отражающее жизнь и деятельность конкретного исторического деятеля. Но этот исторический деятель – не обычный человек, а хранитель, воплощающий в себе качества святости и исповедующий ту или иную религию.

Однако в узбекской лексикографии еще не создан словарь агиографических терминов или двуязычные переводческие словари, которые переводчики могли бы использовать в процессе перевода. Поэтому в исследовании мы больше сосредоточились на словарях и научных трудах в этой области, созданных за рубежом, и изучили принципы их создания.

Методология исследования (Research Methodology). Известно, что в Европе, в том числе и в русской научной литературе, сочинения, отражающие в письменной форме жизнь церковных священников, учение церкви, историю их деятельности, религиозную деятельность исторических деятелей или групп, почитаемых церковью как святых, называются агиография. Исследование показало, что многие словари в этой области созданы зарубежными лексикографами. Например, Краткий словарь агиографических терминов В.М.Живова [8] и агиографический словарь священных мест и жизни святых Жака Поля Миня [9].

В связи с существованием в мире трех основных религий – христианства, буддизма и ислама, агиографическая литература также условно делится на три. Одна из них – христианская агиография, другая – буддийская агиография, а третья – мусульманская агиография. Следует отметить, что христианская агиография более изучена, чем мусульманская.

Известные востоковеды также проводили исследования в области агиографии. [3] Некоторые работы по этой теме будут подробно рассмотрены в нашей статье.

Основываясь на объяснениях, данных термину агиография в различных словарях выше, и в основном на основе теорий Т.Ефремовой, С.Ожеговой, Н.Шведовой, мы решили интерпретировать этот термин на узбекском языке следующим образом: Агиография атамаси грекча “агио” – “мукад-дас”+ *γράφο* “ёзаман”, яъни, пайғамбарлар, саҳобалар, авлиёлар, шайхлар, пирлар, йирик руҳонийлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи асарлардир.

Анализ и выводы (Analysis and results). Таким образом, термин агиография приводится в разных словарях, и мы уточнили его содержание., теперь остановимся на работах зарубежных ученых по изучению агиографической литературы. Е.А.Егоров уделяет больше внимания агиографической модальности в современных французских романах в основном исследует отражение жизни великих святых и священников, написанных в жанре агиографии [7;38–45 с.]. Ученый исследует массу агиографических работ в Латинской агиографической библиотеке (*Biblioteca Hagiographica Latina*) и в разделе новых публикаций (*Novum Supplementum*) обнаруживает, что раздел 3321 библиотеки содержит агиографические произведения о жизни около 13 523 святых и священников. Эти работы особенно важны из-за их специфики для разных жанров и периодов. Следует отметить, что эти произведения изучались в основном лингвистами и историками, которые в своих исследованиях изучали язык, стиль агиографических произведений, период жизни святых, историю священных мест и исторических памятников. Е.А.Егоров изучает творчество французских писателей на религиозную тематику XIX и XX веков. Потому что главной темой большинства произведений того времени была религия. Вот почему Фредерик Боден в своей статье «Литература и христианство» назвал этот период «Золотым веком религиозных произведений» [20]. Это связано с тем, что в этот период был создан ряд работ Франсуа Мориака, таких как «Пустыня любви» (1925), «Клубок змей» (1932), «Яства Земли» Андре Жиды (1897). Произведения в жанре агиографии характеризуются тем, что основной темой являются философские взгляды, такие как человек и мир и человек и бог.

Д.М.Бычков изучает агиографические традиции, сложившиеся в русской прозе конца XX - начала XXI веков [5]. Ученый разрабатывает механизмы трансформации агиографических традиций в художественной литературе в современной русской прозе. Он рассматривает особенности отраже-

ния поэтических элементов в произведениях агиографического жанра то есть в «агио-романах», созданных в 1980 – 2000 годах.

С.А.Моисеева изучает проблемы арабо-мелькитской агиографии IX–X веков. [13], в частности, ученый анализирует стилистические особенности таких агиографических произведений: “Мученичество Абд ал Масиха”, “Мученичество Антония (Равха)”, “Житие Иоанна Эдесского”, “Житие Антиохийского патриарха Христофора”, “Житие и чудеса Тимофея из Кахушты” и “Житие Иоанна Дамаскина”.

И.В.Бугаева изучает лексико-семантическое выражение названий священных мест в поэзии Анны Ахматовой. В частности, из-за особого места религиозных и нравственных вопросов в творчестве поэтессы, она употребляет в своих стихах с большим мастерством агиотопонимы, экклезеионимы, иортонимы, теонимы и иконимы [4;53 с.].

Т.Ю.Галкина изучает вопросы английского перевода иконографической литературы на русский язык [6]. Ученый определяет изучение иконографической литературы, написанной в разных жанрах, анализ лексико-семантического значения перевода иконографических терминов, выбор их альтернатив для достижения адекватного перевода. Татьяна Галкина анализирует приемы перевода иконографических произведений ряда ученых. Ученый отмечает, что с помощью этого исследования перевод конфессиональных текстов внесет огромный вклад в решение терминологических проблем. При переводе иконографических текстов с русского на английский можно сделать вывод, что одной из терминологических проблем перевода является отсутствие двуязычного словаря иконографических терминов для переводчиков [6].

Мы также подчеркиваем в нашем исследовании, что процесс перевода должен основываться на принципах, предложенных Т.Галкиной. Хотя агиографические аспекты перевода не изучались в узбекском переводоведении, научные исследования проводились в области литературы и исламоведения. Н.Остонкулов изучал необходимость образцовых произведений о святых в преодолении социальных противоречий и духовной нищеты в обществе. Ученый также отметил, что в XVIII веке в Среднеазиатском регионе существовали все условия, культурная среда, потребности для развития агиографической литературы. Рукописи «Такзират ул-авлиё» и «Рисолаи Кодирия» Мухаммада Сиддика Рушди были обнаружены ученым, тексты были полностью переведены на современный алфавит, а основной источник был научно проверен в диссертации [16]. Он также раскрыл, что произведение «Насойим ул-мухаббат» Алишера Навои является важнейшим источником восточной агиографии на тюркском языке, и что Навои был основателем узбекской агиографии. Н.Остонкулов в своих исследованиях опирается на научные взгляды зарубежных ученых А.Бердяева, М.Блока, М.Вебера, П.Сорокина, А.Дж.Тойнби, Л.Февра, К.Яспера [4].

Б.Назаров исследовал особенности жанров исламской агиографии и суфийской прозы, а также отличия макамов от других агиографических произведений, художественный стиль и особенности макамов. Он также выделяет средства и искусство художественного языка, используемого в макамах, а также воплощение образа шейхов, образ пиров, мюридов в макамах на примере агиографических произведений. В своем исследовании ученый обращается к трудам Б.Ахмедова, Р.Тиллабоева, Б.Назарова [2].

М.А.Раджабова изучает ономастические единицы в структуре фразеологизмов на материале узбекского языка. Ученый делит составные топонимические фразеологизмы на 3 большие группы, а также формирует небольшие группы внутри каждой группы. Анализируя теонимы, мифонимы, хоронимы, мифозоонимы, геортонимы в составе фразеологизмов, дает соответствующие примеры на узбекском языке для состава каждой группы. Например, есть фразы с названиями священных мест: “Бир кўнгил иморати минг Макка зиёрати”. “Онангни уч марта Маккага опчилаб оборсанг ҳам, оқ сутини оқлолмайсан”. “Сувдан ўтгунча ё Боҳоваддин, сувдан ўтгач қоч Боҳоваддин, Исони аламини Мусодан олибди [22;22 с.].

Хотя узбекские переводческие исследования не создали крупномасштабной монографии по переводу других религиозных произведений или произведений агиографического характера и их переводам, некоторые исследования содержат краткие научные обзоры. Например, Р.Х.Ширинова в своем исследовании «Отражение религиозных реалий в художественном переводе» проанализировала неверное толкование религиозных реалий на узбекском языке в произведениях, переведенных с французского на узбекский с помощью языка посредника, и разделила религиозные реалии на две группы:

1. Реалии, связанные с религиями, религиозными учениями и святыми местами. Она разделила реалии, принадлежащие этой группе, еще на две подгруппы:

А) Реалии, связанные с христианством (католицизм).

Б) Реалии, связанные с историей ислама и его святынь.

2. Реалии, связанные с церковью, с религиозными лидерами, реалии, связанные с религиозным снаряжением.

Выводы и предложения (Conclusion/Resommendations). Итак, на основании изученных материалов можно сделать вывод, что в результате изучения работы мировых переводчиков по изучению агиографических произведений в научных и теоретических источниках было обнаружено, что много работы в этой области велось сначала в области философии, затем в религии, истории, языкознании, искусстве и литературе. Раскрывается научная и практическая значимость изучения агиографической литературы, разрабатываются новые научные теории. В агиотекстах анализировались агиографические термины: теонимы, мифонимы, хоронимы, мифозоонимы, геортонимы. В ходе анализа на примерах было подтверждено, что у переводчиков возникали различные трудности при переводе этих терминов на целевой язык в процессе перевода. При этом не проводились работы по теоретическим и практическим вопросам двуязычного и многоязычного перевода и толкования агиографических терминов. Поэтому в настоящее время необходимо уделять этому направлению больше внимания и увеличивать объем исследований, направленных на решение этих задач.

Литература:

(1). Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Т., 2010.

(2). Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XV– XVI в.в. Ташкент, 1985; Тиллабоев Р. XV–XVI асрлар Ўрта Осиё агиографик асарлари тарихий манба сифатида (Накшбандия тариқатига мансуб агиографик асарлар). Филол.фан.номз...дисс. автореф., Тошкент, 1994; Назаров Б. “Ислом агиографияси тизимида мақомотнинг ўрни ва унинг бадий хусусиятлари (Баҳоуддин Накшбанд мақомотлари асосида)”. Филол.фан.номз...дисс. автореф., Тошкент, 2000.

(3). Бартольд В.В. Manuel de généalogie et chronologie pour l’histoire de l’Islam. Librairie orientaliste Heinz Lafaïre, 1927; Вяткин В.Л. «Самария» описание Самарканда достопримечательностей мусульманских святых. Рукопись. ЦГА РУз. Ф-Р 1591, опись-2, дело 49; Бердяев. Н.А. Смысл истории. Москва, “Мысль”, 1990, 176 с.; Жук С.И. Макс Вебер и социальная история. “Вопросы философии”, Москва, 1990, № 5, с. 15–22; Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, Политиздат, 1991, 390 с.

(4). Бугаева И.В. Сакральная ономастика в поэзии Анны Ахматовой. “Вопросы русской литературы”, № 4, 2015, с. 53.

(5). Бычков Д.М. Агиографическая традиция в русской прозе конца XX – начала XXI века. Автореф. дисс. ... кан.филол.наук, Астрахань, 2011.

(6). Галкина Т.Ю. Проблемы терминологии при переводе конфессиональных текстов иконографической литературы. Автореф.дисс ... канд. филол. наук, Москва, 2007.

(7). Егоров Е.А. Жанр агиографии и агиографическая модальность в современном французском романе. /Вестник Московского университета. Сер.9. Филология. 2008, № 1, с. 38 – 45.

(8). Живов В.М. Святость. Краткий словарь агиографических терминов. М., Языки славянской культуры, 1994, с. 113.

(9). Jacques Paul Migne. Dictionnaire hagiographique, ou, Vies de saints et des bienheureux, honores. Paris, 2013.

(10). Ислом энциклопедияси. www.ziyouz.com kutubxonasi.

(11). Кузнецова С.А. Большой толковый словарь. 1 изд-е, СПб, «Норинт», 1998.

(12). Кононенко Б.И. Большой толковый словарь по культурологии. Москва, 2003.

(13). Моисеева С.А. Арабская мелькитская агиография IX–XI веков: жанровая и стилистическая характеристика. Автореф.дисс...канд.филол.наук, Москва, 2012.

(14). Ожегова С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Онлайн словарь: <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=244>

(15). Словарь русского языка. В 4-х т., РАН, Институт лингвистических исследований. Под ред. А.П. Евгеновой. М., Полиграфресурсы, 1999.

Облокулова Мастура Мизроровна (Самаркандский государственный институт
иностранных языков, доцент кафедры английской филологии)
ИЗУЧЕНИЕ НЕЛИЧНЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА НА УРОВНЕ МОРФОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается происхождение исторического развития неличных форм глагола и их морфологический статус в сравнении с другими знаменательными частями речи в структуре предложения английского языка.

Ключевые слова: инфинитив, причастие, морфологический статус, действительный залог и страдательный залог.

**Oblokulova Mastura Mizrovovna (Samarkand State Institute of Foreign Languages
Docent of the Department of English Philology)**

THE STUDY OF NON-FINITE FORMS OF THE VERB AT THE MORPHOLOGICAL LEVEL

Annotation. The given article examines the origins of the historical development of non-finite forms of the verb and their morphological status in comparison with other significant parts of speech in the structure of the sentence of the English language.

Key words: infinitive, participle, morphological status, active voice and passive voice.

**Oblokulova Mastura Mizrovovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti
“Ingliz filologiyasi” kafedrasi dotsenti)**

FE'LVNING SHAXSSIZ SHAKLLARINING MORFOLOGIK DARAJADA O'RGANILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada fe'lvning shaxssiz shakllarining tarixiy rivojlanishining kelib chiqishi va ularning morfologik holati ingliz tilidagi gap tarkibidagi nutqning boshqa muhim qismlari bilan taqqoslab ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: *infinitiv, kesim, morfologik holat, oddiy nisbat va majhul nisbat.*

Введение. К неличным формам глагола в современном английском языке относятся формы инфинитива, причастия и герундия. Традиционный анализ неличных форм глагола интересен с точки зрения общей характеристики строя современного английского языка.

Обзор литературы. Как пишет Е.А.Корнеева, термин «неличные формы глагола» включает в себя такие разновидности глагольных образований, которые выходят за рамки обычных глагольных категорий [7;137 с.]. Иногда называют неличные формы глагола именными, непредикативными, нефинитными, «verbids» (М.Я.Блох), «verbals» (Б.А.Ильиш), «вербалии» (И.П.Иванова) и вербоид (Ю.С.Маслов).

Инфинитив – одна из неличных форм глагола, которая выражает отвлечённое, обобщенное понятие о действии. Он представляет акциональность или стативность и с субъектами действия не связан формальными морфологическими признаками. По мнению В.Н.Жигадло, И.П.Ивановой, Л.Л.Иофик, «историческое развитие инфинитива связано с процессом вовлечения морфологической формы в систему глагола и утратой ею некоторых именных черт. Так, с одной стороны, инфинитив приобрёл глагольные категории вида, времени и залога, а, с другой стороны, он к началу среднеанглийского периода утратил форму дательного падежа».

Л.П.Винокурова в связи с вопросом развития инфинитива отмечает:

«... характерным для английского инфинитива является развитие его глагольных свойств при сохранении свойств существительного» [3;16 с.]. Действительно, инфинитив происходит от отглагольного существительного, поскольку частица – *to-* в современном английском языке представляет собой переосмысленный предлог *tō*, который в древнеанглийский период был показателем дательного падежа инфинитива «*tō writenne* или *to writanne*» со значением «для писания».

С точки зрения В.Н.Ярцевой, формы инфинитива в западногерманских языках сохранились как восходящие к различным падежам существительного с основой на – *nja*. Их различие состоит в употреблении отдельных форм инфинитива в одинаковых синтаксических позициях, и в ряде случаев их коррелятивность с причастием I создаёт в синхронном плане морфологическую парадигматику инфинитива настолько своеобразного вида, что её, по существу, невозможно сравнивать с парадигмой древнегерманских существительных [9;105 с.].

Среди омонимичных форм спряжения глагола древнеанглийский элемент – *tō-* (ср.анг.) и *-to-* употребляется крайне беспорядочно на рубеже древнеанглийского и среднеанглийского периодов, что неоднократно констатировалось в специальной литературе.

Методология исследования. Обзор лингвистической литературы по проблеме истории развития инфинитива указывает на то, что по мнению одних ученых постепенно вовлекались в систему

форм инфинитива морфологические категории глагола и утрачивались его именные свойства. С точки зрения других исследователей, всё большее развитие в инфинитиве получали глагольные черты при сохранении именных.

Современные грамматики рассматривают инфинитив как такую неличную форму глагола, которая включает в себе одновременно как глагольные, так и именные свойства. Глагольные свойства инфинитива в английском языке проявляются в наличии у него грамматических категорий залога и видовременных форм. Подобно личным формам глагола инфинитив передаёт в большинстве случаев процесс как действие или состояние. Общее с глаголом состоит и в наличии у инфинитива свойства переходности и непереходности в синтагматической структуре предложения.

Анализ и результаты. Во всех грамматиках отмечается, что в современном английском языке имеется развитая система форм инфинитива – четыре формы действительного залога, соответствующие четырём разрядам видовременных форм глагола и двум формам страдательного залога. Страдательный залог реализуется в структуре предложения в форме переходных глаголов инфинитива. Например: *to write* → *to be written*, *to have written* → *to have been written*. Инфинитив, как и остальные вербалии, может реализоваться в формах вида и залога. Для действительного залога существуют все четыре формы, для пассива – только основной разряд и перфект [5;186 с.].

Как было уже отмечено, инфинитив, выражает относительное значение, т.е. «время, выраженное инфинитивом, имеет значение не само по себе, а лишь в соотношении с временем глагола в личной форме». Действительно, инфинитив в форме “Indefinite” выражает действие, одновременное с действием, выраженным личной формой глагола. Инфинитив может выражать и действие, предшествующее действию, выраженному глаголом в форме “Perfect”. Таким образом, инфинитив не имеет самостоятельного временного значения.

Причастие, будучи одной из неличных форм глагола, как отмечает Л.П.Винокурова, «... совмещает свойства имени прилагательного, иногда наречия, со свойствами глагола» [3;188 с.].

И.П.Иванова, Л.П.Чахоян отметили, что в древнеанглийском языке причастие I образовалось от основы настоящего времени сильных и слабых глаголов с помощью суффикса – **end (e): written – писать-writi-пишу-writende-пишущий** [4;202–203 с.].

В среднеанглийском периоде причастие утрачивает грамматические категории рода, числа и падежа, которые свидетельствуют об исчезновении признаков именных частей речи и даёт толчок к интенсивному развитию у причастия глагольных черт.

Некоторые грамматисты не отличают причастие I от герундия называя их одним термином «Verbal ing» и рассматривая их сочетаемости с предлогами и без предлогов. Здесь имеется в виду, что наряду с морфемой «инговая форма глагола [ing]», встречается как словоизменительная морфема у существительных (*the reading of the bill*) и у прилагательных (*an interesting man*).

Причастие выступает с личным местоимением в объектном падеже с объектным значением, а герундий – с субстантивным грамматическим значением. Но морфологическая парадигма причастия I и герундия совершенно одинакова: по категории залога и временной отнесенности. Основной разряд формы действительного и страдательного залога передает одновременность с действием, выражаемым глаголом-сказуемым, а перфектная форма передаёт действие, предшествующее действию глагола – сказуемого.

Вопрос разграничения герундия и причастия I по прежнему остаётся одним из спорных в грамматиках английского языка. Ю.А.Томбовцев, И.В.Томбовцева пытаются определить принципы различения одинаковых по форме и функциям в предложении словоформ-герундия и причастия I в препозиции к существительному в функции определения [8;56 с.].

При выявлении принципов различения двух данных омонимичных форм, как пишет Т.М.Беляева, «...важно иметь в виду, что определяющую роль должна иметь только дистрибуция, потому что именно она играет тем большую роль, чем больше два взаимоисключающих элемента схожи по форме. По-видимому, необходимо применить такой принцип разграничения, который бы учитывал положение этих грамматических элементов в системе английского языка, их трансформационные и семантические характеристики» [1;116 с.].

Разграничение причастия I и герундия на морфологическом уровне в ряде исследователей - грамматистов проводится следующим образом: причастие I может сочетаться с союзами **when**, **while**, для герундия же характерно возможное наличие при нем предлога, существительного в притяжательном падеже и притяжательного местоимения [2;199 с.].

Грамматисты отмечают, что имеется отглагольное существительное, которое отличается от герундия своими формальными признаками: оно употребляется с артиклями и с указательными, неопределенными местоимениями, во множественном числе и в нём отсутствуют явно глагольные показатели залога, перфекта (признаки герундия).

Но все эти признаки недостаточны для дифференциации форм. Не учитывается содержание – ing формы и то, что любое абстрактное существительное, в том числе и отглагольное, может функционировать без артикля и показателя множественного числа. Поэтому отглагольное существительное и герундий вне их дистрибуции практически не различимы.

Заключение/рекомендации. Исходя из выше изложенного, можно прийти к выводу: герундий отличается от отглагольных существительных на морфологическом и синтаксическом уровнях. Так, герундий не имеет артикля, а отглагольное существительное может иметь; герундий не имеет множественного числа, а отглагольное существительное имеет множественное число; герундий имеет временные и залоговые отличия, а отглагольное существительное не имеет таких отличий. Г.А.Вейхман отмечает, что герундий может выражать разные виды действия: а) конкретное осуществляемое (в отличие от инфинитива, которое часто выражает предлагаемое, потенциальное действие); б) непреднамеренное, случайное, неожиданное отличие от инфинитива, выражающее действие преднамерения; в) длительное или многократное (в отличие от инфинитива- действие однократное). Этим отличается герундий от инфинитива [2;61 с.].

Проблема происхождения исторического развития неличных форм глагола, их морфологического статуса сравнительно с другими знаменательными частями речи поднимается и в новых лингвистических исследованиях (например: Кабановой А.К., Каменево Т.Е., Мирончук Т.В.). Но в них уделяется внимание преимущественно морфологическому уровню. Необходимо же также исследовать и синтаксический уровень.

Список использованной литературы:

- (1). Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. Москва “Высшая школа”, 1979, 184 с.
- (2). Вейхман Г.А. Новое в английской грамматике. Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. Москва, “Высшая школа”, 1990, 128 с.
- (3). Винокурова Л.П. Грамматика английского языка. Ленинград, “Наука”, 1954, 344 с.
- (4). Иванова И.П., Чахоян Л.П. История английского языка. Москва, “Высшая школа”, 1976, 419 с.
- (5). Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва, “Высшая школа”, 1981, 286 с.
- (6). Ильин Б.А. Строй современного английского языка. Теоретический курс грамматики 2-е издание. –Ленинград, “Просвещение”, 1971, 366 с.
- (7). Корнеева Е.А. Грамматика английского языка в теории и практике. СПб, “Союз”, 2000, 448 с.
- (8). Томбовцев Ю.А., И.В.Томбовцева. Герундий и причастие I в предложении к существительному. Новосибирск, “Наука”, 1980, с. 55 – 65.
- (9). Ярцева В.Н. Парадигматика неличных форм глагола. Историко-типологическая морфология германских языков. Именные формы глагола, категория наречия монофлексия. Москва, “Наука”, 1978, 176 с.

**Ювашева Шоира Махамедовна (Узбекский государственный университет
мировых языков (PhD); shoira.yuvasheva@gmail.com)**

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИСЛАМСКИХ ЗНАНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «КУТАДГУ БИЛИГ» ЮСУФА ХОС ХАДЖИБА

***Аннотация.** Данная научная статья анализирует как исламские концепты были представлены в тексте, и как они отражают культуру и религиозные взгляды того времени. Цель настоящей научной статьи заключается в исследовании и анализе исламских идей, которые присутствуют в произведении Кутадгу Билиг. Для достижения данной цели мы проанализируем текст произведения, изучим исторический и культурный контекст его написания, а также обратимся к исламским источникам и традициям, чтобы лучше понять исламские идеи, которые воплощены в Кутадгу Билиг. Такое исследование позволит нам более полно осознать значение произведения Кутадгу Билиг в контексте исламской культуры и литературы.*

***Ключевые слова:** религия, ислам, цитата, источник, ценность, мир.*

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA ISLOM ILMINING AKSI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqoladan maqsad “Qutadg‘u bilig” asarida mavjud bo‘lgan islomiy g‘oyalarni o‘rganish va tahlil qilishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun asar matnini tahlil qilamiz, uning yozilishining tarixiy-madaniy mazmunini o‘rganamiz, shuningdek, “Qutadg‘u bilig”da o‘z ifodasini topgan islomiy g‘oyalarni chuqurroq anglash uchun islom manbalari va an‘analariga murojaat qilamiz. Bunday tadqiqot “Qutadg‘u bilig” ijodining islom madaniyati va adabiyoti kontekstidagi ahamiyatini to‘liqroq anglash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: din, islom, iqtibos, manba, qadriyat, dunyo.

REPRESENTATION OF ISLAMIC VIEWS IN THE WORK “KUTADGU BILIG” BY YUSUF KHOS KHAJIB

Annotation. This scientific article analyzes how Islamic concepts were presented in the text and how they reflect the culture and religious views of the time. The aim of this scientific article is to analyze the Islamic concepts present in Kutadgu Bilig. In order to accomplish this objective, we will thoroughly examine the text of Kutadgu Bilig, delve into the historical and cultural context in which it was written and refer to Islamic sources and traditions to gain a deeper understanding of the Islamic concepts that are reflected in the work. By conducting such a study, we will be able to gain a comprehensive understanding of the importance and relevance of Kutadgu Bilig in the realm of Islamic culture and literature

Key words: religion, Islam, quote, source, value, world.

Введение. Кутадгу Билиг—это произведение, написанное в XI веке тюркским поэтом Юсуфом хос Хаджибом. Оно является одним из самых известных произведений средневековой тюркской литературы и имеет важное значение в культуре тюркских народов. В произведении присутствуют не прямые ссылки на исламскую религию и мусульманскую этику. В Кутадгу Билиг говорится о важности справедливости, сострадания и почитания Бога. Оно также содержит мудрые советы о том, как правильно вести себя, следуя принципам ислама. В качестве примера мы используем перевод Р.Данкоффа на английский язык “Wisdom of Royal Glory” и перевод С.Иванова «Благодатное знание».

Основная часть. Кутадгу Билиг пропитан исламскими знаниями. Однако прямых ссылок на какой-либо исламский источник нет, что указывает на тот факт, что турки, а также арабы и иранцы владеют истинами религиозных наук, так же, как и истинами политической мудрости. С другой стороны, поскольку книга была написана для турецкой аудитории, следует предположить, что читатель сразу поймет исламскую основу этих истин. В тексте, переведенном Робертом Данкоффом, встречаются цитаты из Корана. Идентификация хадисов или высказываний, которые в исламских источниках обычно приписываются Пророку, является более сложной задачей, поскольку многие такие высказывания также могут быть приписаны другим авторитетам. Тем не менее, большинство мусульман, вероятно, признают, что большинство следующих строк в Кутадгу Билиг относятся к хадисам или другим исламским традициям, приведенным здесь:

1. **О поисках средств к существованию как обязанность каждого мусульманина.** Ислам учит, что богатство должно быть использовано справедливо и в соответствии с религиозными принципами. Верующие мусульмане должны быть щедрыми и делиться своим богатством с нуждающимися и поддерживать общественное благо. Рассмотрим пример из произведения:

Wisdom of Royal Glory	Благодатное знание
"The slave of God who relies on his worship alone cannot find the way to God's pleasure. If you desire what pleases God, then desire what pleases the Muslims. God has no need of your service to Him. Therefore perform your proper servitude, and seek to win a good name [4;56 p.].	... И раб, что поверил в обет свой убого, Не знает пути, чтоб возрадовать бога. А если возрадовать хочешь творца, Возрадуй рабов его верных сердца. Что богу в твоём покаянном обряде! Рабом ему будь чистой совести ради. Зовешься рабом – верой, правдой служи, А раб без служения – детище лжи [3;68 с.].

2. **О положительной ценности богатства, нажитого правильным путем.** В Коране есть много аятов, которые говорят о богатстве, нажитом правильным путем. Например, в Суре Ан-Ниса 4:32, в Суре Аз-Зарият 51:19, что указывает на то, что богатство на земле есть для всех, и каждый может получить свою долю, если он ищет и работает. Богатство, нажитое правильным путем, в исламе считается благословением и даром от Аллаха. Рассмотрим пример из произведения:

Wisdom of Royal Glory	Благодатное знание
A paragon of the generous used to say that wealth is the guide to every good and the cure for every ill, the means by which to attain wisdom and every desirable thing, the very prop on which one may rise to heaven. You need wealth if you wish to go on the pilgrimage, and you must provide yourself if you wish to engage in the holy war. Without wealth, in fact, a man's hand falls short of every good deed [4;198 p.].	«Богатство – к деяньям добра проводник, Любую болезнь оно вылечит вмиг. Обретший достаток – учен и умен: Великие блага добыл себе он. Все цели доступны тому, кто богат, Он к небу взнесется, не зная преград. Паломником хочешь быть – нужен доход, И к воинским почестям он же ведет. Тому, кто достатка добыть не сумел, Вовеки не ведать и доблестных дел!» [3;222 с.].

3. Страсть (нафс) считается врагом человека. В исламе нафс, или страсть, рассматривается как потенциальный враг для человека, если она не контролируется и не находится под влиянием религиозных принципов. Ислам учит, что человек должен стремиться к самоконтролю и подавлению своих низменных страстей, чтобы достичь более высокого духовного состояния. Страсти могут включать в себя жадность, гордыню, эгоизм, срывы гнева и другие негативные эмоции, которые могут привести к неправильным поступкам и действиям. В исламе верующие настоятельно призываются контролировать свои страсти и стремиться к совершенству в своих поступках и мыслях.

Однако, необходимо отметить, что не все страсти рассматриваются как враги человека в исламе. Например, страсть к познанию истинной веры, любовь к Богу и желание совершенствоваться в добродетели считаются позитивными страстями, которые помогают верующим развиваться духовно. В произведении Кутадгу Билиг рассматривается следующее проявление страсти:

Wisdom of Royal Glory	Благодатное знание
A pious man has said that one who desires worldly pleasures is unable to carry out religious duties. The carnal soul is a great enemy that leads the worshiper astray. He who gives way to pleasure becomes its captive, and he who lets the carnal soul attain its wish becomes its slave. Let not pleasure overcome you, but cut it with intellect; and if the carnal soul raises its head, overcome it with wisdom [4;202 p.].	И верно сказал муж достойных примет, Что страсти для веры – преграда и вред: «Два лютых врага наших – прихоть и страсть, И праведный может в их пути попасть. Поддашься страстям – станешь жертвой их пут, А прихоти плоти в неволю влекут. Умом пресекай все причуды страстей И разумом прихоти все одолей!» [3;226 с.].

4. Верующий помогает другим и ладит с другими. В Коране есть много аятов, где говорится о том, что верующие должны помогать другим людям. Например, в Сурах Аль-Бакара 2:83, в Сурах Ан-Ниса 4:36. Верующий человек в исламе обязан помогать другим. Это одно из основных учений ислама, которое подразумевает заботу о нуждающихся, поддержку и помощь ближнему. Ислам наставляет своих последователей помогать бедным, голодающим, больным и другим слабым членам общества.

Помощь в исламе может проявляться в различных формах – финансовой помощи, материальной помощи, поддержке в трудной жизненной ситуации, моральной поддержке, совете и т.д. Верующий человек должен стремиться к тому, чтобы его действия и поступки были направлены на добро и помощь другим людям. Рассмотрим пример из произведения:

Wisdom of Royal Glory	Благодатное знание
Make yourself useful to God's servants, O sage, for only he is called a man who is of use to mankind. I summon you here, O ascetic, for the sake of the Muslims. Come and benefit them, make yourself useful to men, for a useless man is a corpse among the living. The real man is not one who desires his own welfare but one who seeks the welfare of the community; just as the generous man is not one who gives up what he owns but one who sacrifices body and soul for others; and the compassi-	Господним рабам, о мудрец, послужи, Радетельны к людям благие мужи! Ты здесь правоверным, при мне, порадей, Зову тебя, праведник, волей моей! Ты здесь будь полезен им в горестях их, Не служащий людям – мертвец средь живых! Не тот – человек, кто себя лишь блюдет, А тот, кто о людях исполнен забот. Не в том, чтобы вещи копить, благодать, А в том, чтобы душу за ближних отдать. И добрый – не тот, кто избрал тихий кров,

onate man is not one who only keeps himself from harm but one who secures the well-being of others [4;127 p.].	А тот, кто – с людьми и помочь им готов [3;136 с.].
--	---

5. «Любовь ради Бога; ненависть ради Бога». В исламе учат, что верующие должны любить друг друга ради Аллаха, то есть из-за их общей веры и преданности Богу. Это означает, что любовь должна быть основана на духовной связи и стремлении следовать учению ислама. Однако, ислам не поощряет ненависть ради Аллаха. Хотя в исламе есть понятие праведного гнева, это не означает, что верующие должны ненавидеть других людей или проявлять враждебность по отношению к ним. Ислам призывает к терпимости, состраданию и уважению к другим, независимо от их вероисповедания или убеждений. В исламе люди должны стремиться к доброте, справедливости и миролюбию, а не к ненависти. Верующие мусульмане должны быть милосердными и проявлять любовь к ближнему, их поступки должны быть направлены на достижение благополучия и мира в обществе. Рассмотрим примеры из произведения:

Wisdom of Royal Glory	Благодатное знание
Friendship is of two sorts. One is to take a friend for the sake of God. In this there is nothing amiss. The other is to take a friend for your own advantage. This sort of friendship cannot be maintained, even by force. When you adopt a friend for the sake of God, then bear his burden without complaining. Do not expect reward for this in the present life. Be patient – God will give you the reward hereafter! But should you have a friend for this world's sake, cut off his friendship now [4;95 p.]ю	Но в дружбе двоякий бывает союз, Двояка природа у дружеских уз. Есть дружба такая, что богу мила, Вовеки не ведать ей кривды и зла. Есть дружба другая, в ней – жадный расчет, Натужна она и к разрыву влечет. И если ты дружишь, как бог нам велит, Дели с другом беды, не помня обид. От дружбы такой скорых выгод не жди, Награда от бога тебе – впереди. А ежели алчностью движим твой друг, Беги от его недостойных потуг [3;109 с.]ю

Заключение. Произведение Кутадгу Билиг имеет значительное значение для изучения и понимания исламских идей и этики в средневековой тюркской литературе. Автор Юсуф хос Хаджиб в своем произведении представляет мудрость и нравственные принципы, которым должны следовать правителям и обществу, и при этом активно ссылается на исламскую религию. В произведении отражены основные принципы ислама, такие как справедливость, сострадание и почитание Бога. Автор ставит акцент на значимости этих принципов и их влиянии на формирование достойного поведения и характера. Кроме того, Кутадгу Билиг содержит мудрые советы и наставления, которые помогают людям правильно вести себя и следовать исламским принципам.

Список использованной литературы:

- (1). Al-Mawardi. (1988). Adab al-Dunya va al-Din. Beirut. 365.
- (2). Saadet Cagatay. (1970). Kutadgu Bilig'de Ogdulmis. Yayinlandigi Eser: Turk Kulturu Dergisi.
- (3). Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни. (1983). Благодатное знание, перевод С.Н.Иванова. «Наука», с. 61.
- (4). Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory, Translated, with an Introduction and Notes, by Robert Dankoff. (1983). Chicago and London. The University of Chicago Press, p. 281.

Uralova Oysuluv Poyan qizi (Termiz State Pedagogical Institute. Associate professor, PhD;

e-mail: uralovaoyusuluv@mail.ru),

Xidirova Sevara Komiljon qizi (Termiz State Pedagogical Institute. Student of Master's degree;

sevarak9391@gmail.com)

MILITARY TERMINOLOGY AS PART OF FIELD TERMINOLOGY

Annotation. This article discusses the views of scientists on field terminology, military terminology, translation dictionaries, and the linguistic nature of some military units.

Key words: strict scientific terminology, military lexicon, armed forces, infantry, military rank.

HARBIY TERMINOLOGIYA TERMINOLOGIYA SOHASINING QISMI SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada sohaviy terminologiyaga doir olimlarning qarashlari, harbiy terminologiya, tarjima lug'atlar va ayrim harbiy birliklarining lingvistik tabiati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: qat'iy ilmiy terminologiya, harbiy leksika, qurolli kuchlar, piyoda askar, harbiy saf.

ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ КАК ЧАСТЬ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются взгляды ученых на полевую терминологию, военную терминологию, словари-переводы, языковую природу некоторых воинских частей.

Ключевые слова: строгая научная терминология, военная лексика, вооруженные силы, пехота, воинское звание.

Introduction. Each language is a bright mirror that reflects the material and spiritual world of the people belonging to that language in its entirety, and is inextricably linked with human labor and social activity. Therefore, any reality or change that happened in the society, first of all, manifests itself in the mind. During the historical, socio-economic development, the vocabulary of the language gradually develops and enriches. This happens due to the emergence of new words and names that express new concepts arising as a result of the development of a rich society. The issue of regulating terms has always been relevant in economics. The regulation of the terminology of each field has not lost its importance even today. In Uzbek linguistics, a number of works have been carried out on the issue of regulation of field terminologies. But we cannot be limited by the amount of work done. Because the issue of terminology regulation cannot be said to be carried out in the same way in all terminologies. From this point of view, there are many problems waiting to be solved in this direction.

Literature review. In his works devoted to terminology, the Russian scholar D.S.Lotte points out the following serious shortcomings common to all field terminology:

1. One of the serious shortcomings common to all terminological systems is the ambiguity of terms. In this case, one term is used in two or more meanings.
2. One of the second major defects in the current terminology is the phenomenon of synonymy of terms. A term-synonym means the use of two or more terms to express a certain concept.
3. Another deficiency in terminology is that the meaning of the term used to express a certain concept does not correspond to the essence of the concept. In some cases, there is a discrepancy between the exact meaning of the word and the essence of the concept [5;75 p.].

Military lexicologists have been engaged in the study of military lexicon in the 20th century, among them G.A.Sudzilovskiy is considered one of the compilers of general and special military dictionaries. He includes “words and phrases expressing special military concepts, as well as those used in the armed forces” in the military lexicon [1;45 p.].

Analysis and results. It is known that the level of development and improvement of each field of science is linked with such signs as the degree to which the terminology of this field is developed and regulated. Because if the term used in scientific literature or its form of expression is not clear and unambiguous, negative situations such as confusion and ambiguity will certainly remain. Therefore, the progress indicator of each science or field is determined by the fact that the terminology of this field has “strict scientific terminology”. Here, the concept of “strict scientific terminology” refers to such cases as the harmonization of any field terminology with the development of this field of science, the coherence of the field terminology in expressing concepts related to the same field, and the compatibility of the created and current terminology with a specific scientific language [2;108-b.].

Every field of science is in constant development. This, in turn, causes the concepts in it, and through them, the terms to change. If an inappropriate, unreasonably chosen term does not correspond to the content of the concept expressed over a certain period of time, it goes out of use, a new term is created or its synonym takes its place. That is why terminologies are republished over time - they are filled in, or unreasonable terms are replaced by other convenient and clear ones. Therefore, the regulation of terminology should be our constant and daily work, and it should be improved along with the progress of science and technology.

A military term is a “system of concepts in a certain field of military science and military technology, a stable single word or a number of words, reinforced with a corresponding concept, having a defined definition and a special scope of application [7;16 c.].

Military terminology includes concepts found in military documents, statutes and manuals, words and phrases related to weapons and their structure. Military terminology is a system of lexical adjectives used in the special field of communication, which means military concepts. Military terminology is closely related to the general lexicon of the language. Military service is divided into military fields, accordingly, it is divided into terminologies according to the types of tactical, military-organizational, military-technical, army and forces. It is considered one of the developing branches of knowledge, so the vocabulary of the language will continue to expand and improve.

In the translation of military terms, according to L.L.Nelyubin, it is necessary to pay attention to the following [6;14 p.]:

- terms that express the fact that the reality of the foreign world is different from the existence of other nations;
- terms characterized by the non-existence of the reality of a foreign reality in another country, together with the existence of a generally accepted terminological equivalent;
- it is suggested to take into account the terms defined by the non-existence of the reality of foreign reality in another country, as well as the non-existence of a generally accepted terminological equivalent.

Thus, military lexicographers have the task of introducing only military lexicon into the dictionary, and perhaps also solving the problem of choosing a more accurate equivalent.

The most difficult task for every lexicographer is the selection of complex units, in which “objective criteria are encountered in situations where there are no, but in most cases, the subjective feeling of using them gives unreliable results” [3;45 p.].

It should be noted that common language words or terms can be used interchangeably. For example: target is a military term, literally means “to take aim”, besides, it also has the meanings “breast badge”, “there is no mark (mark, sign) left”. However, when the target word becomes a military term, its meaning becomes specialized and limited, and its combination with other words also changes. Therefore, terms embody a special structure of knowledge, with the help of which scientific theories, laws, principles, regulations and their systems reflect an important component of science [4; 8-13 c.].

Problems of understanding and translation cannot be avoided when researching military terminology in English. These problems include the fact that any term has its own characteristics, for example, the absence of analogical concepts and realities, or the fact that a certain term does not correspond to the translation or does not fully correspond to it, and the special concept, for example, the different systems of military ranks in different countries or the differences in the organizational-status structure. In some cases, finding the right way to translate a term plays a crucial role. For example, the phrase “general staff” cannot be literally translated as “Bosh Shtab”, because in the Russian Armed Forces, the General Staff is the governing body, and in the US Army, this term refers to the general part of the Ground Forces Headquarters, known as the “Army Staff”. The word “Army” itself, although it sounds simple, often means not “armiya”, but ground troops.

The attitude of human society to military activity and the structure of the armed forces affects the formation and future development of military terminology. It should be noted that the military terminology is enriched and perfected not only as a result of various military operations, but also as a result of military reforms and fundamental changes. Accordingly, military terms can be classified into the following groups:

1. Terms representing types of troops – these terms are used to describe the names of military units: for example: artillery – artilleriya; infantry – piyoda askar; air force – harbiy havo qo‘shinlari.
2. General tactical terms – these terms are used in the process of implementing general tactical tasks, conducting a general military battle and preparing for it: for instance, defense – mudofaa; offensive–hujum; provost corps – harbiy maydon jandarmeriyasi.
3. Military rank terms are used in military training and command speeches. “Arms, port! – Quollar ko‘krakka! Eyes, Right! – O‘ngga tekislan! [1;45 p.].

Conclusion/Recommendations. In conclusion, it can be said that the study of military terms allows to study the names of the techniques used in this field, as well as the ranks of command and many military titles. The field of military terminology is studied by many local linguists and foreign scientists. however, more research would greatly encourage this field to reach its peak.

References:

- (1). Kurganov A.M. Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Deputy Head of the Department of Language Studies Military vocabulary in the context of the language category. 2019, p. 45.
- (2). Yo‘ldoshev I., Sharipova O‘. Tilshunoslik asoslari. Toshkent, “Iqtisod-moliya”, 2007, 108-bet.
- (3). Берков В.П. *Двуязычная лексикография*. Санкт-Петербург, издательство Санкт-Петерб. университета, 1996, 248 с.
- (4). Жакупова Г.Т. Некоторые аспекты понятийно-терминологического аппарата источниковедения. Вестник КазНУ. Серия историческая, 3(66), 2012, с. 8 – 13.
- (5). Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, 1961, 178 с.
- (6). Нелюбин Л.Л. Учебник военного перевода. Английский язык. Москва, Воениздат, 1981, с. 14.

(7). Шевчук В.Н. Военно-терминологическая система в статике и динамике. Автореф. дис. д-ра филол. наук, Москва, 1985, с. 16.

Sultanova Durдона Akhmadjonovna (Teacher of the Department of English Language and Literature of UrSU; e-mail: durdonasultanovna@gmail.com)

SOMATIC IDIOMS IN ENGLISH AND THEIR REPRESENTATION IN UZBEK

Annotation. *Somatic idioms have been a focal point in linguistic studies, particularly in exploring cultural, social and ethnic dimensions. These idioms significantly contribute to shaping cultural specifics, with somatic terms serving as universal semantic centers conveying information about non-verbal actions and emotions across languages. In this study, we analyzed English somatic idioms containing the element “eye” and compared them with their equivalents in Uzbek. Our main aim is to identify both similarities and differences in these expressions, specifically focusing on their representation in Uzbek while preserving the component “eye”.*

Key words: *somatic idioms, lexemes, cultural, social, ethnic, linguistic studies, phraseological units, assimilation, stable units, life features, culture, ethics, social norms, beliefs.*

Sultanova Durдона Axmadjonovna (UrDU “Ingliz tili va adabiyoti“ kafedrasi o‘qituvchisi; e-mail: durdonasultanovna@gmail.com)

INGLIZ TILIDAGI SOMATIK IDIOMALAR VA ULARNING O‘ZBEK TILIDA IFODALANISHI

Annotatsiya. *Somatik iboralar lingvistik tadqiqotlarda, xususan, madaniy, ijtimoiy va etnik o‘lchovlarni o‘rganishda asosiy nuqta bo‘lib xizmat qilgan. Shu kabi iboralar madaniyat bilan aloqador faktorlarni sezilarli darajada shakllantiradi, somatik atamalar og‘zaki bo‘lmagan harakatlar va hissiyotlar haqidagi ma‘lumotlarni tillarda harakatlantiradigan universal semantik markaz bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotda biz “ko‘z” elementini o‘z ichiga olgan inglizcha somatik iboralarni tahlil qildik va ularni o‘zbek tilidagi ekvivalentlari bilan taqqosladik. Bizning asosiy maqsadimiz ushbu iboralardagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash, xususan, “ko‘z” komponentini saqlagan holda ularning o‘zbek tilida ifodalanishiga e‘tibor qaratishdir.*

Kalit so‘zlar: *somatik iboralar, leksemalar, madaniy, ijtimoiy, etnik, lingvistik tadqiqotlar, frazeologik birliklar, assimilatsiya, barqaror birliklar, hayotiy xususiyatlar, madaniyat, axloq, ijtimoiy normalar, e‘tiqodlar.*

Султанова Дурдона Ахмаджоновна (преподаватель кафедры английского языка и литературы УрГУ; e-mail: durdonasultanovna@gmail.com)

СОМАТИЧЕСКИЕ ИДИОМЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *Соматические идиомы были в центре внимания лингвистических исследований, особенно при изучении культурных, социальных и этнических аспектов. Эти идиомы вносят значительный вклад в формирование культурной специфики, а соматические термины служат универсальными семантическими центрами, передающими информацию о невербальных действиях и эмоциях в разных языках. В этом исследовании мы проанализировали английские соматические идиомы, содержащие элемент “глаз”, и сравнили их с их эквивалентами в узбекском языке. Нашей главной целью было выявить как сходства, так и различия в этих выражениях, уделив особое внимание их репрезентации в узбекском языке с сохранением компонента “глаз”.*

Ключевые слова: *соматические идиомы, лексемы, культурные, социальные, этнические, лингвистические исследования, фразеологизмы, ассимиляция, устойчивые единицы, особенности жизни, культура, этика, социальные нормы, убеждения.*

Introduction. Somatic idioms are defined as phraseological units, which contain lexemes referring to human or animal body parts [5;80 p]. The problem of somatic idioms, as the assimilation of stable units, is very important, because they demonstrate the features of life, culture, ethics, social norms, beliefs and even history of the specific nations. Hence, somatic phraseological units hold a distinctive position in both foreign and native linguistics. The formation of an international phraseological fund is facilitated by the tracking of phraseological patterns and the independent emergence of analogous phrases across diverse languages. This occurrence is attributed to the shared characteristics among language groups, encompassing psychological aspects, daily realities, cultural practices, natural surroundings, and social interactions.

The substantial prevalence of specifically national entities within the phraseological structure of any two linguistic expressions is elucidated by the uniqueness of the historical experiences of language groups,

the distinctiveness of their cultures, and the idiosyncrasies of the mental frameworks of indigenous peoples. Similar to the distinctive features of the lexical-semantic system in each language, the national uniqueness of the phraseological image system does not imply a disparate perception of reality among various language groups. Instead, it underscores the remarkably broad capacity for figurative comprehension and reflection of reality through language.

Materials and methods. Somatic idioms have largely been on the focus of the research in linguistic studies. In particular, they are studied in terms of cultural, social and ethnic directions. According to I.Goshkheteliani et al, somatic idioms play a crucial role in shaping cultural specifics due to the universal functions associated with somatic terms [3;17–33 p]. These terms serve as the semantic centers in idioms across various languages, conveying information about non-verbal actions and emotions. It is true that idioms with somatic centers are not only metaphors but also act as stereotypes and quasi-symbols of culture. B.Aslanovna indicates that [4;77 p], The evolving field of language and linguistics has sparked a growing interest in exploring and enriching the vocabulary of somatic expressions as language universals. This endeavor is now incorporated into contemporary scientific and theoretical research within its scope.

As F.Cermak pointed out [1;109–119 p], the phraseological associations based on body parts exhibit an arbitrary connection, given that the human body, being uniform across individuals, is inherently segmented, as well, this characteristic minimizes the scope for linguistic variation.

Somatisms are usually observed from a semantic perspective and mostly in contrastive analyses, since their meaning is regarded as a cultural-specific conceptualization [2].

Results and discussion. Within the scope of this study, we examined comprehensive somatic idioms incorporating the element “eye” in English, contrasting them with their equivalents in Uzbek (see table 1). Our primary objective was to discern key similarities and differences in these expressions. Additionally, we assessed their representation in Uzbek while retaining the component “eye”. The idioms were randomly chosen, and their contextual meanings were analyzed. The findings indicate that in the Uzbek equivalents, approximately 70% of the analyzed examples retained the central element “eye”.

Table 1

The somatic idioms containing the word “eye”

ENGLISH IDIOMS	DEFINITION	UZBEK EQUIVALENT
Keep an eye on:	To watch or monitor someone or something closely.	Ko'z qorachig'idek asramoq
Have an eye for:	Having a talent or ability to recognize or appreciate something, like art or detail.	Qobiliyatli
Turn a blind eye/or Close one's eyes to something	Ignoring or deliberately overlooking something, usually a problem or wrongdoing.	Ko'zini yummoq
Eagle eye:	Having a sharp and vigilant gaze or keen observation skills.	Ko'zi o'tkir
Give someone the eye:	To look at someone with romantic or flirtatious interest.	Ko'z qo'ymoq
Opening the eye:	Something surprising or enlightening that provides a new perspective.	Ko'zini ochmoq
Catch someone's eye:	Attracting someone's attention.	E'tiborini tortmoq
Keep an eye out:	To be watchful and alert for something.	Ogoh bo'lmoq
A sight for sore eyes:	Something or someone that is a welcome and pleasant sight.	Ko'zga yaqin
Turn a critical eye on:	To examine or evaluate something with a discerning and analytical perspective.	Tanqidiy ko'z bilan qaramoq

Cultural representation. It is known that idioms in the language contain cultural elements and this is clearly common in terms of somatic idioms. For example, the idiom “eagle eye” contains the word eagle, which is the symbol of freedom and strength in English culture.

Sentiment analysis of these idioms showed that the idioms containing the component “eye” mainly represent positive emotions, including to be attentive, to have ability, eagle eye, give someone the eye, opening the eye, catch someone's eye, keep an eye out, a sight for sore eyes. However, some of them have slightly negative meaning, such as turn a blind eye or close one's eyes to something.

Thematic representation. The somatic idioms containing “eye” mainly reflected the following thematic groups.

Surveillance, Attentiveness, Watchfulness

Idiom: Keep an eye on

Explanation: This thematic group centers around the concept of being observant and vigilant. “Keep an eye on” suggests the act of monitoring or observing something closely. It implies a sense of responsibility or duty to remain watchful and attentive to ensure the safety, security, or proper functioning of something.

Skill, Perception, Discernment

Idiom: Have an eye for

Explanation: This thematic group emphasizes the ability to recognize, appreciate, or possess a particular talent or quality. “Have an eye for” implies a natural aptitude or keen perception in identifying specific attributes or characteristics. It suggests a level of skill or discernment in recognizing patterns, beauty, or value in various aspects of life.

Avoidance, Neglect, Indifference, Willful Ignorance

Idioms: Turn a blind eye, Close one’s eyes to something

Explanation: These idioms revolve around the theme of avoidance, neglect, or willful ignorance. “Turn a blind eye” denotes the deliberate act of ignoring or pretending not to see something, often to avoid dealing with an uncomfortable truth or situation. Similarly, “Close one’s eyes to something” implies a conscious decision to refuse acknowledgment or acceptance of a particular issue or reality.

Analysis, Evaluation, Scrutiny, Acute Observation, Keen Perception, Alertness, Preparedness

Idioms: Eagle eye, Keep an eye out, Turn a critical eye on, Opening the eye

Explanation: This thematic group encompasses a range of concepts related to observation, evaluation, and scrutiny. “Eagle eye” signifies exceptional observation skills or keen perception. “Keep an eye out” suggests remaining vigilant and alert to potential risks or opportunities. “Turn a critical eye on” implies a careful and discerning examination or evaluation of something. “Opening the eye” symbolizes gaining insight, understanding, or enlightenment through observation or experience.

Non-verbal Communication, Attraction, Revelation, Enlightenment, Relief, Joy, Appreciation, Notable or Interesting Qualities That Capture Attention:

Idioms: Catch someone’s eye, Give someone the eye, A sight for sore eyes

Explanation: This thematic group revolves around communication, attraction, and appreciation. “Catch someone’s eye” refers to something that draws attention or interest. “Give someone the eye” implies non-verbal communication, often with a suggestive or flirtatious connotation. “A sight for sore eyes” signifies something or someone that is very welcome or pleasing to see, bringing relief, joy, or appreciation. These idioms evoke feelings of attraction, revelation, and appreciation for noteworthy qualities or experiences.

Conclusion. Somatic idioms, as phraseological units incorporating lexemes related to human or animal body parts, play a crucial role in linguistic studies with a focus on cultural, social, and ethnic dimensions. The prevalence of specifically national entities in phraseological structures is explained by the uniqueness of historical experiences, cultural distinctiveness, and the mental frameworks of native peoples. The cultural representation of idioms, especially those containing the component “eye”, reveals underlying symbols, sentiments, and thematic groups. The sentiment analysis indicates predominantly positive emotions associated with idioms containing “eye”, while thematic representation highlights diverse categories such as surveillance, skill, avoidance, analysis, and non-verbal communication. Overall, somatic idioms not only showcase linguistic assimilation but also provide insights into cultural specificities and conceptualizations across languages. In our evaluation of these idioms, their representation in Uzbek while preserving the “eye” component was carefully examined. The results reveal that in the Uzbek counterparts, around 70% of the analyzed examples maintained the central element “eye”.

References:

[1]. Čermák, F. 1998. “Somatic Idioms revisited”. In W. Eismann (ed.), *EUROPHRAS 95–Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*. Bochum: Universitäts-verlag Dr. N.Brockmeyer (= Studien zur Phraseologie und Parömiologie, 15), 109–119.

[2]. Elena Spaziani, Eliana Di Palma. Let’s keep an eye on Russian: testing sensitivity to the change in the grammatical number in somatic idioms with ruBERT, 2023, Conference: CLiC-it 2023: 9th Italian Conference on Computational LinguisticsAt: Venice, Italy.

[3]. Goshkheteliani I. et al. Culture as reflected in somatic idioms. Филолог– часопис за језик, књижевност и културу. 2019, №. 20, с. 17–33.

[4]. Аслановна Б.З. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингво-культурологический аспекты – автореферат диссертации по филологии, 2006.

[5]. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке. К.ф.н. диссертация, Институт языка и литературы Академии наук ЭССР, 1964.

**Nurullaeva Kumushbibi Quدرات qizi (Urgench branch of the Tashkent Medical Academy,
Lecturer at the Department of English; kumush23@gmail.com)**

EXPLORING KINSHIP TERMS IN KASHGARIY'S LEXICOGRAPHIC WORK “DEVONU LUGATIT TURK”

Annotation. *This article delves into the intricate tapestry of kinship terms as elucidated in Mahmud al-Kashgari's seminal lexicon, “Devonu Lugatit Turk”. Kashgariy, a prolific scholar of the 11th century, meticulously documented the Turkic languages of his time, providing invaluable insights into the cultural and social fabric of the Turkic-speaking peoples. Focusing on kinship terms, this paper analyzes the significance, diversity and linguistic nuances of familial relations as depicted in Kashgariy's work.*

Key words: *Kashgariy, Devonu Lugatit Turk, Kinship terms, turkic languages, Social structures, cultural nuances, linguistic analysis, socio-cultural implications, hierarchical relationships.*

KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘ATIT TURK” LEKSIKOGRAFIK ASARIDAGI QARINOSHLIK TERIMLARINI O‘RGANISH

Annotatsiya. *Ushbu maqola Mahmud al-Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” nomli asosiy lug‘atida yoritilganidek, qarindoshlik atamalarining murakkab tizimini o‘rganadi. XI asrning sermahsul olimi Koshg‘ariy o‘z davridagi turkiy tillarni puxtalik bilan hujjatlashtirib, turkiy tilli xalqlarning madaniy va ijtimoiy tuzilishi haqida bebaho ma‘lumotlar berdi. Qarindoshlik atamalariga e‘tibor qaratgan holda, bu maqolada Koshg‘ariy asarida tasvirlangan oilaviy munosabatlarning ahamiyati, rang-barangligi va lingvistik jihati tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Koshg‘ariy, “Devonu lug‘atit turk”, qarindoshlik atamalari, turkiy tillar, ijtimoiy tuzilmalar, madaniy nuanslar, lingvistik tahlil, ijtimoiy-madaniy ta’sirlar, iyerarxik munosabatlar.*

ИЗУЧЕНИЕ ТЕРМИНОВ РОДСТВА В ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОМ ТРУДЕ КАШГАРИЯ «ДЕВОНУ ЛУГАТИТ ТЮРК»

Аннотация. *Данная статья углубляется в сложную систему терминов родства, раскрытую в основополагающем словаре Махмуда Кашгари «Девону лугатит тюрк». Кашгарий, плодовитый ученый XI века, тщательно документировал тюркские языки своего времени, предоставив неоценимую информацию о культурной и социальной структуре тюркоязычных народов. Сосредоточив внимание на терминах родства, автор в данной статье анализирует значение, разнообразие и языковые нюансы семейных отношений, изображенных в творчестве Кашгария.*

Ключевые слова: *Кашгарий, термины родства, тюркские языки, социальные структуры, культурные нюансы, лингвистический анализ, социокультурные последствия, иерархические отношения.*

Introduction. Mahmud al-Kashgari's “Devonu lug‘atit turk” stands as a cornerstone in the study of Turkic languages and cultures. Compiled in the 11th century, this lexicon offers a comprehensive glimpse into the linguistic landscape of Turkic-speaking communities, encompassing a wide array of domains including kinship terms. Kinship, as a fundamental aspect of human society, holds particular importance in understanding social structures, norms, and interpersonal relationships. Through an analysis of Kashgariy's work, this article aims to shed light on the depth and intricacy of kinship terminology within Turkic societies.

Literature Review. The study of kinship terms in Mahmud al-Kashgari's “Devonu Lug‘otit Turk” intersects with various disciplines, including linguistics, anthropology, and Turkic studies. Scholars have extensively analyzed Kashgariy's lexicon to unravel the intricate web of familial relations and social structures embedded within Turkic societies.

One seminal work in this field is Dankoff and Kelly's translation and commentary on "Devonu Lug‘atit Turk" [1]. This landmark publication provides a comprehensive overview of Kashgariy's lexicon, offering insights into kinship terminology and its socio-cultural implications. Dankoff and Kelly's meticulous analysis highlights the diversity and complexity of kinship terms, shedding light on their historical evolution and regional variations.

Anthropological perspectives on Turkic kinship systems have also enriched our understanding of Kashgariy's work. Schütz's ethnographic research on Turkic communities [2] provides valuable context for interpreting kinship terminology within broader socio-cultural frameworks. By examining kinship practices and social organization among Turkic-speaking groups, Schütz offers insights into the lived experiences reflected in Kashgariy's lexicon.

Furthermore, linguistic studies have explored the structural characteristics of kinship terms in Turkic languages. Johanson's research on Turkic historical linguistics [3] elucidates the etymological roots and semantic shifts of kinship terms across different Turkic dialects. By tracing linguistic developments over time, Johanson contributes to a deeper understanding of the evolution of kinship terminology as documented by Kashgariy.

Additionally, comparative analyses of kinship terminology across diverse cultural and linguistic contexts have broadened the scope of research in this field. Murdock's cross-cultural study of kinship terminology [4] provides a framework for analyzing kinship systems worldwide, offering insights into universal patterns as well as cultural specificities. Integrating such comparative perspectives enriches our interpretation of Kashgariy's lexicon within the broader context of human kinship systems.

Methodology. The methodology employed in this study involves a thorough examination of Kashgariy's "Devonu Lug'atit Turk" with a specific focus on kinship terms. Utilizing linguistic analysis techniques, we identify and categorize kinship terms, explore their semantic nuances, and contextualize their usage within Turkic society. Additionally, historical and anthropological perspectives are integrated to provide a comprehensive understanding of the socio-cultural implications of these terms.

Results. Kashgariy's lexicon reveals a rich tapestry of kinship terms, reflecting the complex familial structures and social dynamics prevalent in Turkic societies of his time. The terminology encompasses a wide spectrum of relationships, ranging from immediate family members to extended kinship ties. Terms are often differentiated based on gender, age, and hierarchical positioning within the family unit. For instance, distinctions between paternal and maternal relatives, as well as variations in addressing older versus younger siblings, are discernible in the lexicon.

Furthermore, the use of honorifics and terms of endearment within kinship terminology underscores the importance of respect and affectionate bonds within familial relations. Additionally, kinship terms often carry connotations of reciprocity, duty, and responsibility, highlighting the interconnectedness and mutual obligations inherent in Turkic familial structures.

Discussion. The analysis of Kashgariy's "Devonu Lug'atit Turk" elucidates the intricate web of kinship relations embedded within Turkic societies. These terms not only serve as linguistic markers but also reflect deeply ingrained cultural norms and values. The hierarchical nature of familial relationships, as reflected in the lexicon, underscores the significance of age, gender, and lineage in shaping social dynamics.

Moreover, the fluidity and adaptability of kinship terminology across different Turkic dialects and regions demonstrate the dynamic nature of cultural exchange and linguistic evolution. While certain core terms may remain consistent, variations and nuances arise based on regional customs, societal norms, and historical influences.

Conclusion. In conclusion, the study of kinship terms in Kashgariy's "Devonu Lug'atit Turk" provides invaluable insights into the social structures, familial relations, and cultural nuances of Turkic-speaking communities. By unraveling the semantic complexities and contextual meanings of these terms, we gain a deeper appreciation for the intricate interplay between language, society, and culture. This analysis not only enriches our understanding of Turkic linguistics but also contributes to a broader comprehension of human diversity and interconnectedness across different civilizations and epochs.

References:

- (1). Dankoff R., Kelly J. Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luḡāt at-Türk). 1982.
- (2). Schutz A. Common-sense and scientific interpretation of human action. Collected papers I: The problem of social reality. Dordrecht, Springer Netherlands, 1962, c. 3 – 47.
- (3). Johanson L. Turkic indirectives //Empirical approaches to language typology. 2000, c. 61–88; Зубкова О.С. Медицинская метафора-термин как ментальная репрезентация. "Вопросы когнитивной лингвистики", 2010, № 3, с. 41– 48.
- (4). Read D. A new approach to forming a typology of kinship terminology systems. From Morgan and Murdock to the present. Structure and Dynamics. 2013, т. 6, №1.
- (5). Kumushbibi N. A STATISTICAL EXPLORATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN CHINESE PUTONGHUA. Best Journal of Innovation in Science, Research and Development. 2023, c. 438 – 441.

(6). Nurullayeva K.Q. qizi. Xitoy va turkiy tillarda qarindosh-urug'chilik atamalarining qiyosiy tahlili. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology. 2020, T. 2, №.10, c. 275–280.

(7). Nurullayeva K.Q.qizi. LEXICAL FEATURES OF UZBEK KINSHIP TERMS. Innovation. The journal of Social Sciences and Researches. 2023, т. 1, №. 6, с. 66 – 70.

**Dosbaeva Nargiza Turgunpulatovna (Associate Professor of Namangan State Institute of foreign languages;
E-mail: nargizad2008@gmail.com)**

GRAMMATICAL DIVERGENCE AS THE MAIN CATEGORY IN TRANSLATION EQUIVALENCY

Annotation. *The article analyzes the features of the the notion of grammatical divergence between languages and their peculiarities in translation process. Theoretical ideas are supported by the analysis of examples taken from the originals and translated works. The results obtained can serve as a reliable basis for the application of effective methods in translation practice.*

Key words: *grammatical divergence, transmission, grammatical accuracy, source, target, correspondence, structure.*

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ДИВЕРГЕНЦИЯ КАК ОСНОВНАЯ КАТЕГОРИЯ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ

Аннотация. *В статье анализируются особенности понятия грамматического расхождения между языками и их особенности в процессе перевода. Теоретические идеи подкреплены анализом примеров, взятых из оригиналов и переводных произведений. Полученные результаты могут служить надежной основой для применения эффективных методов в переводческой практике.*

Ключевые слова: *грамматическое расхождение, передача, грамматическая точность, источник, язык перевода, соответствие, структура.*

GRAMMATIK TAFOVUT TARJIMA MUQOBILLIGIDAGI ASOSIY KATEGORIYA SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqolada tillar o'rtasidagi grammatik tafovut tushunchasining o'ziga xosliklari va uning tarjima jarayonidagi roli tahlil qilinadi. Nazariy fikrlar asl nusxa va tarjima asarlardan olingan misollar tahlili bilan mustahkamlanadi. Olingan natijalar tarjima amaliyotida samarali usullarni qo'llashda ishonchli asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *grammatik tafovut, uzatish, grammatik aniqlik, manba, tarjima tili, muvofiqlik, tuzilish.*

Introduction. Grammar is the formal structure of language, which, together with phonetics and vocabulary, forms an integral language structure. Reproducing the grammatical form of the original cannot be the aim of translation, because its aim is to convey thought. Only when certain features of the original grammatical form play a stylistic role does their transmission become the task of the translation. Usually it is not a direct reproduction of the features, but a reconstruction of their functions. Even the most accurate translation is characterized by changes in the grammatical forms of words, small permutations or additions within word combinations and sentences. Such deviations from grammatical accuracy are quite normal and natural; they are due to the specific grammatical organization of the languages. It is well known that languages differ in their grammatical structure. Apart from having different grammatical categories they differ in the use of those categories that seem to be similar. This naturally results in the necessity to introduce some grammatical changes in the translated version of any text. These changes depend on the character of correlation between the grammatical norms of SL and TL.

Literature review. The notion of grammatical divergence between languages and their peculiarities in translation process was discussed in works of several scientists of this field, which proves that the issue is one of the most actual. V.S.Vinogradov defines translation as “the process and result of transferring information (content), expressed in a written or oral text in one language, through an equivalent text in another language” [4;p.11], while N.Garbovsky discusses the aspects related to social function of communicative mediation between people using different linguistic systems [2;p.216]. According to Nida and Taber divergence is eliminated by reproducing in the receptor language the closest natural equivalent of the source language message [3;p.220]. As can be seen, grammatical divergence has been variously defined and ideas on translation are diversified and contradictory. The complexity of the concept is compounded when we consider all the principles.

Research methodology. While conducting this research, the strategy is embarked on the comparison of the grammars of the two languages which inevitably leads to the identification of convergence (coinci-

dence) and divergence (differences) in their linguistic systems. It is important to note the fact that even in the case of formal equivalence of certain structures, the implementation of structural transformations can take place in the process of translation due to the peculiarities of speech usage.

Analysis and results. In the translation literature there are three main cases of grammatical divergence between the source and target languages, confirmed both in the morphological organization of languages and in syntax.

1. The presence in the original of an element to which there is no formal grammatical correspondence in the target language (so, when translating from English into Uzbek or Russian, problems may arise due to the fact that in Russian there are no forms similar to the English article, some verb forms, etc.). In addition to their grammatical functions, in most cases, the equivalent less forms play some kind of semantic role, which requires some kind of compensation in the translation. In these cases, one of the simplest ways is to translate a grammatical form of the target language that is close in its functional and semantic properties to the source unit. This technique is a functional substitution that is often used both when translating from English into Uzbek and vice versa.

An example of functional substitution at the morphological level is the need to compensate for the function of the article when translating into Uzbek or Russian. For example, the special semantic role of the article can be compensated by pronouns or other lexical elements with indicative or separate functions when translated into TL. For example: *I need **the** dog to be able to guard my house.*

In this case, the article plays not so much a grammatical as a semantic role, and is therefore subject to functional compensation when translated into Uzbek or Russian. The translation looks as follows: *Menga **shunday** it kerakki, uyimni qo'riqlay olsin.*

The absence of the article in Uzbek is compensated for by the indicative pronoun "shunday". Thus, instead of the specific form of the original language, a similar, but different form, capable of serving as a general substitute for the original one, is used. The nuances of meaning expressed in the analytical languages by the definite and indefinite article can be translated into Uzbek by changing the word order. If the indefinite article marks the rheme, then in the translation the noun is placed at the end of the sentence. The definite article, on the other hand, indicates the theme, and the noun is placed at the end of the sentence:

A woman came to me – Mening oldimga ayol keldi.

The woman came to me – Ayol mening oldimga keldi.

Here is an example where, in the same sentence, both English articles must be compensated for in translation: *They were self-organized enough not to need a manager, especially the manager.*

Here the articles certainly play less of a grammatical role than a semantic one, and are thus to be functionally compensated for by pronouns: *Ular yetarli darajada tartibli bo'lganliklari uchun boshqaruvchi, ayniqsa, bunday boshqaruvchiga ehtiyojlari yo'q edi.*

2. The presence in the target language of the elements that have no correspondence in the source language. An example is the presence of diminutive suffixes and subjective evaluation suffixes. The task of translation theory is to establish regular correspondences to such units in the target language in order to convey the meaning accurately and to enrich the translation text with various constructions peculiar to the target language. An example of this type of divergence in morphology is the use of subjective evaluation suffixes in the Uzbek translation. What is expressed by suffixes can in the comparable languages be expressed by special lexical additions – pronouns, adjectives (sometimes adverbs): *Only this – shugina; a little girl – qizcha; my dear mother – onajonginam; little crazy boy – ahmoqvoy, etc.*

An example of a syntactic phenomenon that does not exist in Uzbek is the requirement that the tenses in the adjective sentences be consistent depending on the tense of the main sentence: *U otasining ishga ketganini va qachon qaytishini bilmasligini aytdi.*

*He said that his father **had gone** to work and that he didn't know when he **would be** back home.*

In English there are several tenses for the present, past, and future tenses. For example: *Men hozirgina keldim. Men kecha keldim. Men o'tgan hafta kelganimni aytdim.*

In the 3 sentences in Uzbek we see the same form of the verb "keldim", and in the English sentences there will be different forms: *I have just come. I came yesterday. I said I had come last week.*

3. Formal correspondence of grammatical elements in the source and target languages with the differences in their functions. This case requires special care on the part of the translator. In order to solve this problem properly, elements that are formally different from the original must be used in the translation, but which can perform the same functions in the context, select elements that correspond to the original, both in meaning and in stylistic. When translating the tense forms of the verb, which have a direct corres-

pondence in the English and Uzbek languages, we should take into account that the forms themselves can be used in different functions, which, in turn, do not coincide with each other in the English and Uzbek languages.

For example, the phrase *U mashinamni tuzatadi* can be translated differently, depending on the additional temporal context: *He will fix the car* (this translation reports the fact itself, while the time of stay or other conditions are not essential); *He will be fixing the car* (The context dictates the exact time); *He is fixing the car* (The context conditions the intention or agreement).

The latter statement is not a direct correspondence to the Uzbek form of the future tense, but replaces it only functionally, to indicate a volitional or contractual action.

An example may also be the mismatch of the functions of the gender and number categories of nouns in different languages: *Arms – qurol-yarog*; *clothes – kiyim*; *mahsulot kecha yetib keldi – The goods were delivered yesterday*.

At the syntactic level the divergence is evidenced, for example, by the correspondence of a large number of forms of the English Subjunctive to forms of the Uzbek subjunctive mood. In Uzbek there is only one form of the subjunctive mood, which is expressed by a combination of the form of the past tense and the particle *bo'lar edi* (*qilgan bo'lar edi, yozgan bo'lar edi, etc.*). In English the subjunctive mood has different forms, depending on whether the condition is past, present or future. Let us compare the sentences:

Agar akam bu yerda bo'lganida, seni himoya qilgan bo'lar edi. – If my brother were here, he would protect you; Agar kecha ertaroq turganingda, imtihoningga kech qolmagan bo'lar eding. – If you had woken up earlier yesterday, you wouldn't have been late for your exams; Agar ertaga shartnomani imzolaganingizda, mahsulotlar hafta oxiriga qadar yetib kelgan bo'lar edi. – If you signed the agreement tomorrow, the goods would be delivered till the weekend.

The translator's task is to clearly recognize grammatical units that are similar in form but have different semantic and functional content. Ignoring the differences leads to undesirable translation phenomena such as interference – the tendency to transfer structures characteristic of the source language into the target language. Interference influenced by one language creates a preposition or text in another language that deviates from the rules of the target language. A statement built according to the laws of a foreign language may clearly violate the grammatical rules of the target language (for example, failure to coordinate tenses in translation from Uzbek into English). In this case, we are talking about a violation of the norms (grammatical rules) of the target language.

Conclusions and Recommendations. The properties of a sentence, which cause many difficulties for the translator, manifest themselves in the flexibility of almost all sentence components, which can partially or completely change their grammatical and/or lexical-semantic appearance when translated. Generally speaking, translation of specifically English grammatical constructions consists of two stages: first it is necessary to understand their meaning and then find a corresponding way of expressing it in Uzbek. For the purpose of translation, grammar does not exist separately. It is not the grammatical form but the grammatical meaning that is of primary concern for a translator or an interpreter. A mistake in grammar (whether it is a misunderstood construction of SL or a wrong variant in TL) always tells on the sense and logic of the text. As soon as the sense and logic of a sentence stop to be transparent it is necessary to stop and look for a mistake in the translation.

References:

- (1). Turgunpolatovna, D.N. (2020). The linguocultural analysis of literary translation from Uzbek into English. *Journal of critical reviews*, 7(3), p. 262 – 265.
- (2). Garbovskiy N.K. *Translation theory*. M., 2004, p. 216.
- (3). Nida, E. *The theory and Practice of Translation*. E.Nida, Ch.R. Taber. Leiden, 1969, p. 220.
- (4). Vinogradov V.S. *Introduction to translation studies (general and lexical issues)*. M., 2000, p. 11.

“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI
MUALLIFLARIGA ESLATMA

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo‘yiladigan talablar jahon andozlari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozalardan kelib chiqadi.

2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.

3. **O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.**

4. Maqola 1 ta taqriz (qo‘lyozma holatida) va 1 ta ekspertlar xulosasi bilan (taqriz hamda ekspert xulosasi elektron shaklda ham) qabul qilinadi.

5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo‘lishi kerak:

Maqola muallifi to‘g‘risida ma‘lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to‘g‘risida ma‘lumot **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo‘nda ko‘rinishda shakllantirilgan bo‘lib, maqolaning tadqiqot yo‘nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o‘zbek, rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so‘zlar hisoblanadi. Kalit so‘zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko‘proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so‘zlar **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiq etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma‘lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O‘z mazmuniga ko‘ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, u o‘tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo‘li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya‘ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma‘lumot manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo‘lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig‘ilgan ma‘lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo‘yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalarining anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o‘z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo‘nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

– mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;

– mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola *matnida* foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

Izoh: Yuqoridagi talablarga javob bermagangan maqolalar jurnalga qabul qilinmaydi. Qabul qilindan maqolalar jo‘natilgan paytidan 1–3 oy ichida nashr qilinishi mumkin.

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
FIZIKA-MATEMATIKA		
Sobirov Muzaffar Azatovich	Intellectual elektr quvvat tizimi mafkurasi va konseptual modellarini ishlab chiqish	3
Ismoilova Zamira Tuxtayevna	Uch qatlamli silindrik jismning erkin va majburiy tebranishlari	8
Esanov Nuriddin Qurbonovich, Xalilov Shaxobiddin Fayziyevich, Saipnazarov Jonibek Muxammadiyevich, Rahmonova Go'zal Xolmamatovna	Elastik muhitda joylashgan suyuqlikli silindrik qobiqning xos tebranishlari	13
Axmedov Qurbonbay Yuldashboyevich	m – plurisubgarmonik funksiyalarning ba'zi xossalari	19
Марданов Арслан Пардаевич	Lakunar darajali qatorlarning mavjudlik sohalari haqida	23
FALSAFA		
Usmonov Shoxrux Shokir o'g'li	Yangi O'zbekistonda madaniyatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishda ijtimoiy muhitning o'rni	28
Mamatqulov Rustam Ubaydullayevich	Milliy manfaatlar va milliy o'zlikni anglashni rivojlantirish ehtiyoji	31
TILSHUNOSLIK		
Karimova Madina Saydulla qizi	Arxitektura sohasida yangi so'zlarning shakllanishida ekstralingvistik va intralingvistik omillar ta'siri	34
Zohidova Sevara A'zamjon qizi	Fitonim komponentli frazeologik birliklarning semantik tadqiqi	36
Shodikulova Aziza Zikiryayevna	Substitutsiya metonimik kogeziyani shakllantiruvchi vosita sifatida	38
Kabilova Zebiniso Muratovna	Tovush va ma'no uyg'unligi	41
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Xalliyeva Gulnoz Iskandarovna, Adamova Farangizbonu Jamol qizi, Lucia Boldrini	The Gadfly romanida Arthur Burton obrazi tahlili	44
Muxammedova Xulkar	Viktorian ingliz adabiyotida feminizm va gender diskursi	46
Umurova Ma'rifat Yoshiyevna	Xalq qo'shiqlari va ularning tasnifi	50
Xodjaeva Dilafro'z Izatilloevna, Bozorova Khurshida Botirovna	Jeyn Ostin asarlarida nikoh va itoatkor bo'lishda jamiyat ta'siri	52
Adambayeva Nargiza Kadambayevna	"Muhokamat ul-lug'atayn" asarida qiyosiy metodologiya asoslari	55
PEDAGOGIKA		
Kodirov Ismoil Norkobilovich	Texnika oliy ta'lim muassasalarida malakali muhandis kadrlar tayyorlashda dual ta'limning afzalliklari	58
Abdullayeva Gulmira Abdullayevna	Boshlang'ich sinf o'quvchilariga badiiy matnni o'qib tushunish hamda tahlil etishni singdirish metodologiyasi	62
Ubaydullayeva Gulnora Oltinbek qizi	Inkluziv ta'limning O'zbekiston ta'lim tizimidagi istiqbollari	67
Sulaymonov Mirobid Abduxolikovich, Otoboyeva Aziza Shakirovna	Yoshlarning axborot iste'moli madaniyatini oshirishda mediasavodxonlikning o'rni	69
Tashmetov Tuxtasin Xudayberganovich	Yoshlarni ma'naviy tarbiyalashda g'oyaviy omillardan foydalanish samaradorligini oshirishning muhim jihatlari	73
Abdiev Berdax Turg'anbayevich	Talabalarning kommunikativ kompetensiyasini takomillashtirishda didaktik manbalarning ahamiyati	75
Abdirahmonov Lazizbek Latipboyevich	Jismoniy madaniyat talabalarining pedagogik amaliyot jarayonida o'z-o'zini takomillashtirishning tashkiliy asoslari	78

Mambetkarimov Rinat Rustemovich	Zamonaviy ta'lim berishda muammoli ta'limning o'rni va roli	82
Abdullayeva Lobar Bazarbayevna	Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy asoslari	85
Oblaqulova Dinora Jamshid qizi	Boshlang'ich sinflarda ingliz tili o'qitishning samarali metodlari	88
Jumagulova Aziza Abdujalil qizi	Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi dzyudochilar jismoniy sifatlarining rivojlanishini nazorat qilish, texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligining pedagogik asoslarini takomillashtirish	90
Kosimova Nargiza Dilmuratovna	Komplaens munosabatlar tahlili hamda psixologik mexanizmlari	94
Maxmudova Dilnoza Xaytmirzayevna	O'qituvchilarda ta'lim jarayonini olib borishda akmeologik yondashuv asosida kognitiv kompetensiya ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik yo'llari	96
Nafasov Izzatbek Shernafasovich	"Kichik guruhlarda ishlash" metodidan foydalanish orqali talabalarni faollashtirish mexanizmlari	99
Ubaydullayev Raximjon Murodilovich	Bo'lajak o'qituvchilarning jismoniy madaniyatini shakllantirishda pedagogik fanlar imkoniyati	103
Odiljonova Kamola Abduvosit qizi	O'quvchining leksik kompetensiyalarini rivojlantirishda verbal ta'sir vositalaridan foydalanishga o'rgatish metodik muammo sifatida	109
Bekmanova Gulbaxar Begdullayevna	Oliy ta'lim muassasalarida kimyo fanini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish	112
Xamraqulov Zafarjon Yigitaliyevich	Huquqiy ta'lim-tarbiyaning maqsadi va mazmuni	114
Ruziyev Islambay Samandarovich	Bo'lajak transport muhandislarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda axborot-didaktik bazasining o'rni	117
Payzibayeva Muazzam Yakubovna	"Tarbiya" fani darslarida aktdan foydalanish orqali o'quvchilarning kognitiv qobiliyatini shakllantirish	119
Xasanova Xurshida	Kreativ fikrlashni rivojlantirishda fanlararo bog'liqlikka asoslangan topshiriqlardan foydalanishning ahamiyati	122
Po'latova Zubayda Abduravupovna	Ma'naviy-axloqiy fazilatlar haqida tushuncha va ta'riflar	125
Allambergenov Abat Janabergenovich	Talabalarning individual rivojlanish trayektoriyasini tyutorlik faoliyati asosida funksional boshqarishning metodologiyasi	129
Рузметова Новваль Вахабджановна	Проблема обучения английскому языку будущих юристов в аспекте правового воспитания	132
Khusanova Hilola Hakhberdiyevna	The Complex World of Phenomenon-Based Learning	138
Xotamov Nurbek Boliyevich	Competitive Forms of Organization of Physical Education Classes	141
Khakimova Shakhnoza Asranbek kizi	The Methods Used in Teaching Technical Terminology	144
ILMIY AXBOROT		
Marziyayev Janabay Kalibayevich	Ekologiya jurnalistikaning bir qismi sifatida	147
Muxamedova Iqbolxon Olim qizi	Abdulla Avloniyning jurnalistlik faoliyati	149
Turobov Yorqinjon Yoqub o'g'li	Jadidlarning jamiyat ma'naviy qiyofasi va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar haqidagi qarashlari	153
Alimova Shahnoza Maqsudovna	Xorazm qipchoq shevalarida kelishik qo'shimchalarning o'ziga xos xususiyatlari	157
Radjabov Ruslan Rajabmurodovich	Fransiya akademiyasi va imlo reformatsiyalari	159
Irgasheva Shoxida Sadriddinovna	Internet diskursdagi neologizmlarning tarjima me'yorlari	163
Maxmudova Muattar Maxsatilloevna	Buxoro tarjimachilik maktabida S.S.Buxoriyning ijodi va uning "Mag'rib-u mashriq" devoni tarjimasi haqida	167
Меликова Мартаба Нумоновна	Социальный детерминизм в философских взглядах Навои	171
Tuxtasinova Nigina	Научно-теоретические основы исследования агеографических произведений	175

Облокулова Мастура Мизробовна	Изучение неличных форм глагола на уровне морфологии	180
Ювашева Шоира Махамадовна	Репрезентация исламских знаний в произведении «Кутадгу Билиг» Юсуфа Хос Хаджиба	182
Uralova Oysuluv Poyan qizi, Xidirova Sevara Komiljon qizi	Military Terminology as Part of Field Terminology	185
Sultanova Durdona Akhmadjonovna	Somatic Idioms in English and Their Representation in Uzbek	188
Nurullaeva Kumushbibi Qudrat qizi	Exploring Kinship Terms in Kashgariy's Lexicographic Work "Devonu Lugatit Turk"	191
Dosbaeva Nargiza Turgunpulatovna	Grammatical Divergence as the Main Category in Translation Equivalency	193

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Туримова Тамара,**
Aybek Kalandarov
Ushbu songa mas‘ul **Aybek Kalandarov**

Terishga berildi: 10.05.2024
Bosishga ruxsat etildi: 20.05.2024
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.
Adadi 125. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.11
Hisob-nashriyot tabag‘i 25
Shartli bosma tabag‘i 23
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

UrDU matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (0362)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>